

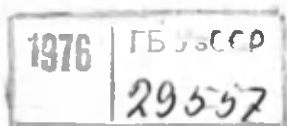
Одил
Ёқубов

МУҚАДДАС

ҚИССАЛАР

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1978

Ю 8060
392

Ёқубов О.

Муқаддас. Қиссалар. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
480 б.

Қўлингиздаги ушбу китобга ёзувчи О. Ёқубовнинг «Муқаддас», «Тил-ла узук», «Бир фелъетон қиссаси», «Қанот жуфт бўлади», «Матлуба» ка-би асарлари қиритилди. Уларда ёзувчи замонавий ёшларнинг характери-да, ҳулқи аъворида, психологиясида пайдо бўлаётган янги қирраларини — ҳаётга янгича муносабатларини, янгича яшаш принципларини бадний акс эттиради. Асарлар темаси ёшларга бағишлангани учун уларнинг маркази-да севги, ишқ-муҳаббат, оила масалалари туради.

Якубов О. Мукаддас. Повести.

Уа2

70303—25
Я 352(06)—76 114—76

ИЖОД ДОВОНЛАРИ ОША...

Америкалик машҳур рассом Рокуэлл Кент «Бу — менман, худойим» деган автобиографик китобида одамни мевага қиёслаб, унинг таъми, ранги, шакли шамойили қасрдан бино этилганини билмоқчи бўлганларга шу мева битган новдага, уни тутиб турган шохга, шох ўсиб чиққан дарахтга, унинг танаси, япроқлари ва илдизларига назар ташлашни ҳавола қилади. Буюк рассомнинг тавсилсини ёзувчига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Одамда ёзувчиликка ҳавас уйғотган илк турткилар нима? Унинг ёзувчилик қобилияти қандай муҳитда улғайиб вояга етди? Бу қобилиятнинг ўсишига нямалар йўналиш берди? Унинг асарларига ўзига хос такрорланмас ранг ва оҳанг бахш этган омиллар қандай? Кимлар кейинчалик унинг китобларида ҳар хил қиёфада қайта жонланди? Биз ёзувчи ўсиб-унган шажара дарахтига назар ташласак, бу саволларга мукаммол бўлмаса-да, бир қадар жавоб оламиз. Бу жавоб эса ёзувчининг ижодий қиёфасини тўлароқ тушуниш учун, асарларига сиғиб кетган қалб садоларини аниқроқ эшитиш учун, ижодининг моҳиятини, қимматини тўлароқ англаш учун фоят зарур.

Одил Ёқубов 1926 йилда Туркистон шаҳри яқинидаги Қарноқ қишлоғида туғилди. Унинг болалиги меҳрибон ва мушфиқ, эркин ва гузал табиат оғушида кечди. Одил ҳам бошқа қишлоқ болалари қатори лолақизгалдоқларга кўмилган адирларда пода боқди, малла ранг бугдойзорларда бошоқ терди, туғаш боғларда мева йигди, ер қайдади, ўт ўрди, чиллак ўйнади, сойларда чўмилди, қир офтобиде қорайди. Қишлоқнинг маъсум, сокин ҳаёти, тандирдаги ноннинг ҳушбўй ҳиди, подадан қайтган молларнинг маъраши, тонг пайтида фақат қишлоқ ҳавосидагина бўладиган бегубор тиниқлик ва яна аллақанча нарсалар ёп Одилнинг қалбиде табиатга, қишлоққа нисбатан бир умр сўнмайдиган меҳр уйғотди. Шу меҳр Одилни ёзувчилик сари ундаган илк туртки бўлган бўлса ажаб эмас.

Одилнинг ўсиб-улғайишига, қалбидаги майлларнинг ривожига фақат табиат гўзаллиги эмас, оиланин муҳит ва, айниқса, отаси Эгамберди ака ҳам катта таъсир кўрсатди. Одил дунёга келган кезларда Эгамберди ака кўп савдоларни бошидан кечирган, ҳаёт қозонида обдан қайнаб чиқиққан, пухта ҳаётий тажрибага эга одам эди. Эгамберди ака фақат жамоатчилик ишлари билан шуғулланиб қолмасдан, болаларининг тарбиясига ҳам алоҳида эътибор берган. У уйга кўплаб китоблар келтириб турган, кечқурунлари маҳалла-юрт ёилларини йиғиб, уларга бот-бот ўқиб берган. Бу китоблар орасида, айниқса, «Минг бир кеча», «Ўтган кунлар» каби асарлар Одилга катта таъсир кўрсатган, унинг қалбида китобга иштиёқ, бадиий адабиётга муҳаббат уйғотган.

Одил мактаб ёшига етганда, отаси Туркистонда партия органларида хизмат қилар, шу туфайли оила ҳам шаҳарда истиқомат қиларди. Эгамберди ака ўғлини рус мактабига ўқишга беради. Лекин Одил мактабни тугата олмайди: бешинчи синфга ўтганда Одиллар оиласи оғир фожиага учрайди. Бошлиғидан айрилган сила ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолади. Қариндош-уруғлари Одиллар оиласини қишлоққа кўчириб олиб кетишади ва уларга бақадри имкон ёрдам беришади.

Бу орада уруш бошланади. Қишлоқ ҳаёти буткул ҳарбий изга тушади. Тирикчилик оғир бўлиб қолади. Одил ўқишни ташлаб, ишлашга, рўзгор тебратишга мажбур бўлади. Шу йилларда қишлоқда бошидан кечирган, кўрган-кузатган воқеалар, унга рўпара келган ҳар хил яхши-ёмон одамлар Одилнинг қалбида чуқур из қолдиради. Бу йиллар бўлғуси ёзувчи учун улкан ҳаётий сабоқ бўлди.

1945 йилнинг январь ойида Одил қарноқлик бир гуруҳ дўстлари билан бирга кўнгилли бўлиб, Совет Армияси сафига кетади. Уларни Узоқ Шарққа йўллашади. Одил дўстлари билан бирга япон империалистларига қарши урушда иштирок этади. У ўз ҳарбий қисми билан бирга Гоби саҳроси ва Хинган тоғлари орқали ўтиб, Маньчжуриядаги япон ҳарбий қисмларининг орқа томонидан чиқади ва қисқа, лекин қиронли жангда иштирок этади.

Япония билан уруш тугагач, Одил яна беш йил Совет Армияси сафида қолади ва Цинь-жоу, Порт-Артур шаҳарларида ҳарбий қисмларнинг штабларида хизмат қилади.

Армия сафида хизмат қилар экан, Одил адабиёт соҳасидаги билимларини чуқурлаштириш имконига ҳам эга бўлди: ҳарбий қисм ихтиёрида бойгина кутубхона бор эди. Одил кутубхонадаги бадиий асарларни биронтасини қолдирмай ўқиб чиқади. Улар ичида, айниқса, рус классиклари Достоевский, Тургенев, Толстой, Чеховларнинг асарлари Одилда сўнамас таассурот қолдиради.

1950 йилда Одил армиядан бўшаб, қишлоғига қайтади. Бу ерда 10-синф учун имтиҳон топшириб, «Етуклик аттестати» олади ва шу йили кузда Урта Оснё Давлат университетининг рус филологияси бўлимига ўқишга киради.

Университетда ўқиб юрган кезларида ҳам, 1955 йилда уни муваффақиятли битирганидан кейин ҳам Одил пойтахтнинг адабий-маданий ҳаётида актив иштирок этди. Адабий йигинлардан бирида унинг маънодор нутқини эшитган Абдулла Қаҳҳор Одил Ёқубовни Ёзувчилар союзига консультантлик лавозимига таклиф қилади. Шу тарада Одилнинг меҳнат фаолияти бошланди. У бир неча йил Ёзувчилар союзида ишлагач, «Литературная газета»нинг Ўзбекистон бўйича мухбири бўлди. Сўнгра «Ўзбекфильм»да, Кинематография Давлат комитетида бош муҳаррир бўлиб ишлади. Ҳозир эса Ғафур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир ўринбосари лавозимида ишлаб турибди. Бу ишлар ичида, айниқса, мухбирлик Одилнинг ижодий ўсишида катта роль ўйнади.

Кўриниб турибдики, Одилда ёзувчиликка иштиёқ уйғотган куч ҳам, унинг қобилиятини улғайтган омил ҳам, асарларига такрорланмас ранг ва оҳанг бағишлаган қудрат ҳам ҳаётдир. Ёзувчи босиб ўтган ҳаёт йўли, шу йўл давомида йиғилган таассуротлар, юракни ёндирган кечинмалар, хаёлни банд этган фикрлар сараланган, умумлашган, бадий либосга бурканган ҳолда унинг асарларида қайта жиловланади.

* * *

Одил Ёқубовнинг биринчи қиссаси «Тенгдошлар» 1951 йилда эълон қилинган бўлса-да, мен унинг ёзувчи сифатида туғилган йилини 1961 йил, яъни «Муқаддас» қиссаси босилиб чиққан йил деб белгилардим. Гап шундаки, асар ёзган билан, ҳатто китоб эълон қилган билан одам дарҳол ёзувчи бўлиб қолавермайди. Баъзан бутун умри давомида асар ёзиб, китоб чиқариб, ёзувчи даражасига етишолмай ўтиб кетганлар ҳам бор. Ҳақиқий санъаткор ёзувчи адабиёт ривожига янги саҳифа очишга қурбон етадиган, унинг тасвир имкониятларини бир қадар бўлса-да бойита оладиган, ижоднинг ҳеч ким юрмаган йўлларида юра оладиган, ижодий қиёфаси бошқаларникидан ярқ этиб ажраб турадиган, ўз овозига, ўз услубига эга бўлган ёзувчидир. Шу сифатлар Одил Ёқубовнинг ижодида «Муқаддас» қиссасидан бошлаб рўйирост кўриниш бошлади. Бу ўринда мен Одилнинг 50-йиллар давомида яратган «Чин муҳаббат», «Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим», «Юрак ёнмоғи керак», «Олма гуллаганда» каби пьесалари-

ил. Ўз вақтида кўпчилиكنинг тилига тушган «Икки муҳаббат» деган ҳикоялар тўпламини, «Ота изидан» қиссасини ялписига ёмон отлиқ қилиб, йўққа чиқариб юбормоқчи эмасман. Улар, шубҳасиз, ёзувчининг ғоявий-бадий ўсишида муҳим ўрин тутган асарлар эди. Уларнинг ҳаммасида ҳам муайян ижодий изланишнинг муҳри бор. Масалан, Одилнинг илк китоблари — «Тенгдошлар» қиссаси ва «Дастлабки қадам» ҳикоялар тўпламиёқ адабиётга умидли истеъдод эгаси кириб келаётганидан далолат берган эди. Одилнинг 50-йилларда яратган тўртта пьесаси Ҳамза театри саҳнасида қўйилган ва ўз вақтида жамоатчилиكنинг эътиборини жалб қилган эди. Чунки уларда ёш ёзувчининг муайян янгилекларга интилаётгани сезилиб турарди. Бу, айниқса, пьесаларга асос қилиб олинган конфликтларнинг характерида аниқ кўринадди. Жумладан, «Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим» пьесасида ҳам, «Олма гуллаганда» драмасида ҳам Одил Ёқубов конфликт юкини қаҳрамон қалбидаги ички курашга, психологияга кўчиришга интилади — уларда драматик ҳаракат қаҳрамоннинг ижтимоий бурчи билан қариндош-уруғчилик туйғулари, шогирдлик бурчи билан адолат, ҳақиқат туйғулари ўртасидаги қарама-қаршиликдан туғилади. Фақат пьесалардагина эмас. «Икки муҳаббат», «Мираатерак» каби ҳикояларида, «Ота изидан» қиссасида ҳам ёзувчи янги тема, янги ҳаётий материалга мурожаат қилиш билан бирга, уларни янгича тасвир йўллари билан бадиий ифодалашга ҳам интилади.

Лекин шундай бўлса-да, бу асарлар Одилнинг ижод майдонидаги илк изланишларининг самараси бўлиб, ҳали кўпгина нуқсонларга эга, энг муҳими эса — бадий асарга жон ато қиладиган чинакам ҳаётийликдан узоқроқ асарлар эди. Бу нуқсонларнинг асосий сабабини Одил адабиётга кириб келган йиллардаги ижодий муҳитдан, ўша йилларда устун бўлган тенденциялар таъсиридан ҳам қидириш керак. Одил адабиётга кириб келганда, анчагина бой ҳаётий тажрибага эга эди. У жаҳон классик адабиётини ҳам, замонавий совет адабиётини ҳам, адабий ижоднинг умумий қонуниятларини ҳам анча яхши биларди. У, айниқса, адабиётда схематизм ва шаблоннинг зарарини, самарасизлигини яхши тушунарди, лекин шундай бўлса-да, амалий ижодда инерция кучи туфайли уларга маълум ўрин берди.

Одил Ёқубов яқинда эълон қилинган «Фарзандлар бурчи» деган очеркида ижодининг илк давридаги муҳит ҳақида, изланишларнинг характери тўғрисида шундай ёзади: «Биз адабиётга кириб келган пайтларда, элдининчи йилларнинг бошида, машғум конфликтсизлик назарияси айтилганда эди. Бу назариянинг меваси бўлмиш уйдирма асарлар кўкларга кўтарилиб мақ-

талаётган пайтлар эди. Ёшликда хато қилиш осон. Яхши эканки, мақталяпти, демак, шуларга қараб асар ёзиш керак деган фикр туғилиши табиий. Бу фикрнинг тамом нотўғри эканини, ҳаёт танчалик мураккаб бўлмасин, ёзувчи шу ҳаётга суяниши керак иканини, ҳаётда ўзи кузатган одамлар, уларнинг тақдири ҳақида ёзсагина жонли бир нарсга чиқиши мумкинлигини тушунгунча ўй биллар ўтди».

Албатта, ёзувчилар ҳам, китобхонлар ҳам схематизм ва шаблон адабиётнинг ашаддий душмани эканини, реализмни сусайтирувчи куч эканини яхши билишарди. Лекин шунга қарамай, улардан бутунлай қутулиш осон бўлмади. Улар жуда яшовчан бўлади, негаки, улар ҳам қулай, ҳам осон. Схематизм ёзувчини мустақил ўйлаш азобидан, тинимсиз излаш уқубатидан, мураккаб ҳаётини проблемаларни дадил қўйиш масъулиятидан халос қиладди. Бинобарин, адабиётнинг гражданлик бурчини ўташига ҳам монелик қиладди.

Шунинг учун ҳам партиямиз Марказий Комитети 50-йилларда бир қатор ҳужжатларда конфликтсизлик «назарияси»ни қаттиқ қоралади, совет ёзувчиларини ҳаққонийлик ва ҳаётийлик принципини юқори кўтаришга, коммунистик жамият қурилишига чинакам хизмат қилувчи асарлар яратишга чақирди. Бу ҳужжатларда адабиётнинг ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлаш, адабиёт бой берган марраларни қайта эгаллаш энг муҳим вазифа сифатида талқин қилинган эди. Бу жиҳатдан, айниқса, XX ва XXII съезд қарорлари гоёт катта аҳмиятга эга бўлди. Уларни амалга ошириш натижасида вужудга келган янги шароит, янгича ижодий муҳит бу вазифаларни муваффақиятли бажариш учун замин бўлди. Янги тарихий шароитда адабиёт олдида турган муҳим вазифаларни бажариш, социалистик реализмни янги босқичга кўтариш, адабиётнинг ижтимоий-эстетик ролини ошириш совет адабиётининг тажрибали, атоқли намояндалари билан бирга эндигина ижод майдонига кириб келаётган янги авлод вакиллари зиммасига ҳам тушади. Мамлакатимиздаги ҳамма миллий адабиётларда янги авлод вакиллари гоёт активлик билан ижод қилиб, қисқа муддатда китобхонларнинг сеvimли ёзувчиларига айландилар. Улар адабиётимизнинг синалган принциплари — гоёвийлик ва партиявийликка содиқ қолган ҳолда, социалистик реализм методини янги шароитда янада ривожлантирдилар. Уларнинг ижодида гоёвийлик ва ҳаётийлик, партиявийлик ва ҳаққонийлик, тасвирда самимият ва маҳорат чамбарчас бирикиб кетди, ҳаётни тушуниш, ядрок этиш, талқин қилиш анча кенгайди. Инсон образини тасвирлашда унинг шахсиятининг ҳамма қирраларига эътибор бериш кучайди.

Ўзбек адабиётида бу янги авлодининг дастлабки вакиллари сифатида Пиримқул Қодиров ва Одил Ёқубовларни кўрсатиш мумкин. Улар ҳам, улар билан олдинма-кейин адабиётга кириб келган бир қатор ёшлар ҳам янги шароитда адабиётнинг юксак марралари учун курашди, уни янада ҳаққоний ва ҳаётий қилишда, китобхоннинг адабиётга ишончини қайтадан барпо этишда ва шу йўл билан адабиётнинг ижтимоий-эстетик мавқеини мустаҳкамлашда катта жонбозлик кўрсатишди. Янги авлод вакиллариининг улкан хизмати, адабиётимиз ривожигаги ўрни, биринчи навбатда, шу билан белгиланади.

Одил Ёқубовнинг «Муқаддас» қиссаси ана шу янги тенденцияларни ифодалаган илк асарлардан бири бўлди.

Қиссада ўрта мактабни эндигина тугатиб, катта ҳаёт йўлида биринчи мустақил қадамларини қўяётган, шу йўлда мураккаб ва чигал ҳаётий муаммоларга дуч келиб, уларни ҳал қилиш йўлларини қидираётган ва шу жараёнда ўзлари учун яшаш сирларини кашф этиб, улғаяётган Шарифжон ва Муқаддасларнинг бошидан кечган воқеалар тасвирланган. Инсон ўзи танилаган ҳаёт йўлидан адашмай ўтиши учун илк қадамлариданоқ юксак маънавий принципларга амал қилиши, уларни доғ туширмай пок сақлаши керак. Улар одам учун энг муқаддас нарсалар бўлиши керак. Улардан чекиниш ёки уларга хиёнат қилиш одамга оғир изтироблар, мушкул мусибатлар келтиради. Биз қиссада Шарифжон бошидан кечган воқеалар билан танишар эканмиз, шундай хулосаларга келамиз.

«Муқаддас» қиссасига жозиба бахш этган, уни ўша йиллардаги адабий ҳаётда салмоқли воқеа даражасига кўтарган, китобхонлар оммасининг меҳрини қозонишига сабаб бўлган нарса шуки, адиб эҳтиросия, лоқайд баёнчилик ролидан воз кечиб, тасвирланаётган воқеаларнинг моҳиятини тадқиқ қилиш йўлидан боради ва бунинг натижаси ўлароқ муҳим ҳаётий проблемаларни ўртага ташлайди. Улар ахлоқий-маънавий проблемалар бўлиб, ёзувчи уларни талқин қилишда «инсон ҳаёти нақадар чигал ва мураккаб эканидан», «Турмуш деган бир қўли билан бошининг силаси, бир қўли билан тарсаки тушириб турадиган нарса эканидан», яъни тайёр қолип ва схемаларга сиймаслигидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам адиб тасвирлаётган воқеаларни дарров оқу қорага ажратмайди, қаҳрамонларини ижобию салбий деб икки гуруҳга бўлмайди. Дарҳақиқат, Шариф, умуман, ёмон йигит эмас. Унинг адашиши, қинғир ишга қўл уриши эгоистлигидан, индивидуализм касалига чалинганидан ёки бошқа ижтимоий сабаблардан туғилган қонуний ҳодиса эмас. Биз бутун қисса давомида қалбимизда Шарифга нисбатан илиқ бир меҳр, хайрихоҳлик

ҳислари жўш ураётганини сезиб турамыз. Шунинг учун Шарифнинг адашмишларини кўрганда қаттиқ афсусланамиз, изтиробга тушамиз. Ёзувчи Шарифнинг хатоларини оқламайди, балки қоралайди. Бироқ энг муҳими шундаки, у Шарифнинг характериға, аҳволи руҳиясига мос тарзда, унинг одамлигини, одам бўлганида ҳам, эндиғина ҳаётга кириб келаётган тажрибасиз йигит эканини ҳисобга олиб қоралайди. Аниқроғи, бунин Шарифнинг ўз тилидан айттиради: «Менинг ҳеч кимни айблашга ҳақим йўқ эди! Ҳаммасига ёлғиз ўзим айбдор эдим. Бу нарсаға ўз инсофсизлигим, сабрсизлигим, иродасизлигим сабаб бўлди! Бўлмаса, бир йил ишлаб шунча ҳурмат орттирган, ҳунар ўрганган заводни шундай ташлаб кетармидим? У ерда орттирган шунча дўстларимдан шундай осонгина юз ўғирармидим? Мен тенги йигитлар ҳам ишлаб, ҳам ўқиб, қийинчиликлар билан олишиб, улар устидан ғалаба қозониб юрган бир пайтда, мен севгилимнинг жойини тортиб олиб, бундай шарманда бўлиб қолармидим?»

Шарифнинг хатоси унга жуда қимматга тушди — севгисидан, эҳтимолки, бахтидан ажради. Бироқ бунинг эвазига у катта сабоқ ҳам олди — ирода ва сабр, инсоф ва адолат одамзод ҳаётидаги муқаддас нарсалар эканини, муҳаббат ва дўстлик ҳамиша софликни талаб қилувчи туйғу эканини тушунди. Масаланинг бу тарзда қўйилиши қиссаға жозибадор ҳаётийлик бахш этади ва кигобхонни ҳам активликка ундайди.

Шу тарада Одил Ёқубов ижодида ёзувчилик учун ғоят зарур бўлган фазилатлардан бири шаклланди: у ҳар бир асаринда ҳаётнинг муҳим, долзарб муаммоларини кўтарадиган, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини тадқиқ қилиб, салмоқли гаплар айтишга, чуқур умумлашмалар қилишга интиладиган бўлиб қолди. Одилнинг сўнгги ўн-ўн беш йил ичида яратган асарларини ялпи олиб қарасак, улар «Қандай яшамоқ керак?» деган саволға жавоб қидириб ёзилгандек туюлади. Албатта, ёзувчи асарларида бу қийин ва мураккаб саволға тайёр жавоблар бермайди, яшаш рецетпларини таклиф қилмайди. Бундай бўлиши мумкин ҳам эмас. Чунки яшаш шундай зўр бир санъатки, у ҳар кимнинг иқтидорига, виждонига, маънавий оламининг бойлиғига, амал қиладиган принципларининг характериға боғлиқ. Ёзувчи китобхонни турмуш тўғрисида, ўз ҳаётининг мазмуни ва моҳияти тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўришга ундаш билан кифояланади. Адабиёт учун эса шуниси муҳимдир.

* * *

Одил Ёқубовнинг «Тилла узук» (1961), «Матлуба» (1969), «Қанот жуфт бўлади» (1969) каби қиссалари, «Аямажуз», «Йў-

қолган юлдузим», «Бахт қуши» каби ҳикоялари 60-йиллар ёшларининг ҳаётига бағишланган. Уларда ёзувчи замонавий ёшларнинг характерида, ҳулқи ативорида, психологиясида пайдо бўлаётган янги қирраларни тадқиқ этади, уларнинг ҳаётга муносабатини, яшаш принципларини бадиий таҳлил қилади. Асарлар ёшларга бағишлангани учун, табиийки, уларнинг марказида севги, ишқ-муҳаббат, оила масалалари туради. Одил Ёқубов муҳаббат масаласини ёритишда ҳам ўз йўлидан боришга, адабиётга муайян янгилик қўшишга, энг муҳими — ҳаётийлик ва табиийлик принципларига қатъий риоя қилишга, тасвирда самимий бўлишга интилади.

«Тилла узук» қиссасида, бир қарашда, оддий воқеа ҳикоя қилинади. Бироқ қиссани ўқир эканмиз, бизга оддий бўлиб туюлган воқеа аслида ҳийла мураккаб эканига, унинг замирида одамлар ўртасидаги гоёт мураккаб муносабатлар ётганига, бу муносабатлар аса ҳаётимизда гоҳ яширин, гоҳ ошкора кечаётган эскилик ва янгилик ўртасидаги кескин кураш билан белгиланишига амин бўламиз.

Воҳид ўз севгилисига етишиб, у билан бахтли турмуш қуриши мумкин эди. Бироқ етишолмади, ўз бахтини бой бериб қўйди. Нега шундай бўлди? Воҳид билан Розиянинг бахтига қандай қора куч тўғаноқ бўлди? Ёзувчи қисса давомида шу муҳим саволга мукамал жавоб беришга, бугун воҳидлар ва розияларнинг бахтига тажовуз қилаяётган қора кучларни фош қилишга интилади. Бу куч Воҳиднинг ўзида, унинг табиати, психологияси, ҳаёт ҳақидаги тушунчалари, фикрлаш тарзида тажассум этади. Воҳид шаҳарда ўқиб олпй маълумотли бўлган, юриш-туриши, феъл-атвори маданий бўлса-да, у эскича психологиянинг, эскича қарашларнинг таъсиридан батамом қутулиб кетган эмас. Афтидан, эскича психологиядан қутулиш учун билимнинг ўзи кифоя қилмайдиганга ўхшайди. Воҳид Розияни севиб қолади, бироқ муносабатларининг илк дақиқалариданоқ қиздаги баъзи сифатлар унга жуда хуш келмайди. Розия қувноқ, шўх табиатли, бир гапириб ўн куладиган қиз. Воҳиднинг назарида аса шўхлик қиз болага унча ярашмайдиган нарса, ҳар қалай, қиз бола одоблироқ бўлгани маъқул. Розия ҳам шаҳарда, билим юртида ўқиган ва ҳаваскорлик тўғрисида қатнашиб, Жамила ролин ўйнаган. Воҳиднинг назарида қиз боланинг «артистка» бўлиши ҳам унча тўғри келмайди. Бундай кайфиятдаги одам учун, албатта, Розиянинг Тошқора билан «юриши» ҳақидаги гаплар рост бўлиб кўринади. Розиянинг бу қилиғи Воҳиднинг иззат-нафсига қаттиқ тегишдек, унинг йиғитлик гурурини поймол қилишдек бўлиб туюлади. Воҳид Розияни амбулаториянинг боғига чақириб олиб, бевафолгининг са-

бабини сўраганда, қиз афсусланиш ва кечирим сўраш ўрнига, тит-
раб-қақшаб унинг ўзига қанг солади. Воҳиддай ғурурли йигит
бундай чаққонликка чидаблмас эди, албатта. Воҳиднинг бутун
фожиаси шундан иборатки, у аёл кишини эркакдан паст куради,
унинг ҳам ўз шахсиятини эркин намоён қилишга ҳақли эканини
тан олмайди. Шунинг учун ҳам Розиянинг шўхлиги унга одоб-
сизликдай, инсоний ғурури кибрдай, эркинликка интилгани бе-
ҳасликдай туюлади. Шу сабабдан у «ёш бир қиз учун севимли
йигитига ўзининг бегуноҳ эканини исбот қилиб гапириш, бироз-
лар билан ўйнашмаганини далиллаб бериш нақадар огир экани-
ни» тушунмайди. Эскича психология Воҳидга муҳаббат фақат
тенглик, ўзаро ишонч ва ҳурмат асосига қурилиши мумкин экан-
ини англаб олишга халақит беради. Буларнинг ҳаммаси бири-
киб, шунга олиб келадикки, Воҳид «энди ҳеч қачон ўрнига кел-
майдиган бир хатога йўл қўяди, эҳтимол, умрбод тузатиб бўл-
майдиган даҳшатли бир воқеага» сабабкор бўлади.

«Матлуба» қиссасидаги воқеа ҳам зоҳиран «Тилла узук» да-
гига ўхшайди: Матлуба ва Самигжон бир-бирларини севинишди,
лекин улар ҳам бир-биринга етишолмайди. Бу гал ҳам эскича қар-
ашлар, эски психология сарқитлари ёшларнинг бахтига зомин
бўлади. Бироқ «Тилла узук»да бунинг сабабчиси Воҳид бўлса,
бу қиссада — Матлуба. Матлуба ҳам ўқиган, олий маълумотли,
иффатли, одобли қиз. Бироқ унинг ёшликдан қон-қонига синигиб
кетган қарашлар ҳаётда дадил қадам ташлашига, ўз шахсияти-
нинг ҳамма қирраларини бемалол намоён қилишига имкон бер-
майди. У ёшлигидан беғубор, пок муҳаббатни орау қилади. Унинг
назарида қиз бола турмушга чиққунча эҳтиросларини жиловлаб
яшаши керак. Шунинг учун ҳам Самигжоннинг кўп ҳаракати
унга яриш туюлади; Самигжон севган қиз билан эркин муомала
қилишни истайди — уни уйига, ота-онаси ҳузурига боплаб бориш-
дан, дўстлари доирасига зиёфатга етаклашдан, кўча-кўйда қўл-
тиқлаб олишдан ҳайиқмайди. Булар эса Матлубага ибосизликдай
туюлади, унинг одобига, иффатига ҳамладай кўринади. У му-
ҳаббатнинг моҳиятини турмуш қургандан кейин эрга «мисоли
бир чўри бўлиб» хизмат қилиш деб тушунади. Кўринадики, Мат-
луба Воҳиднинг иккинчи томони — у одамлар ўртасидаги сани-
миятни, чинакам инсоний муносабатларни қадрлаш даражасига
бориб етган эмас. Матлуба Самигжондаги ўта эркинликка қарши
оёққа туради-ю, эркинлик билан санмийлиكنи қоринштириб
юборади. Шу тарзда «Матлуба» қиссасида бугунги ёшлар ҳаёти-
нинг яна бир қирраси акс этади.

Одил Ёқубов бу соҳадаги изланишларини «Қанот жуфт бу-
лади» қиссасида яна бир поғона юқорига кўтарган. Бу ёзувчи-

нинг ҳаётга қараши янада чуқурлашганида, ундаги тенденцияларни кенгроқ қамраб олишга, асослироқ гидроқ этишга интилишида, шунингдек, қаҳрамонлар характери чизишда янада ҳаёттироқ, табиийроқ бўлишга ҳаракат қилаётганида кўринади.

Бу қисса ҳам, асосан, ёшлар ҳаётига бағишланган. Унинг қаҳрамонлари — архитекторлар, адабиётчилар, кино ходимлари, врачлар. Воқеалар шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам бўлиб ўтади. Бу эса ёзувчига қаҳрамонлар қаторига қишлоқ кишиларини ҳам киритиш имконини берган. Биз қиссада колхоз раиси, бригадирлар ва оддий колхозчиларнинг ҳам анча пишиқ ишланган образларига дуч келамиз.

Қиссанинг бош қаҳрамонлари архитектор Акрам ва унинг рафиқаси врач Сайёрадир. Асардаги ҳамма воқеалар, ҳамма персонажлар бирор нуқтаси билан уларга келиб боғланади. Қисса давомида улар анча мураккаб вазиятларни, чинакам драматизм билан суғорилган ҳодисаларни бошидан кечирадилар ва ҳаётнинг аччиқ сабоқларини олиб, кўз ўнгимизда улғаядилар.

Акрам билан Сайёра севишиб турмуш қилишган. Уларнинг Нодира исмли фарзандлари бор. Ёйиш-ичишдан, кийим-кечакдан камчиликлари йўқ. Акрам — фан кандидати, институтнинг илмий ходими, Сайёра — машҳур профессорнинг қизи, у институтда давлат имтиҳонини топшириб, олий маълумот олиш арафасида. Шунга қарамасдан, уларнинг оиласи бузилади ва ҳар иккови ҳам изтиробли кечинмалар қуюнида қолади. Вунга сабаб ҳар икковининг ҳам ҳаётга, оила, муҳаббат масалаларига маълум даражада енгил қарагани, ораларидаги туйғуни энг муқаддас нарсадек эъзозламаганлари бўлади. Акрам уйлангандан кейин, бутунлай диссертацияси билан бўлиб, Сайёрани маънавий қўллаб-қувватлашни унутади. Сайёра эса оила таъвишларига кўмилиб кетиб, аввалги эркин кунларини, баъзиларнинг ялтироқ ва енгил ҳаётини қўмсайди. Ҳаёт ҳар икковининг ҳам адашганини исбот қилади. Ёзувчи уларнинг тақдири орқали инсон бахти учун севишиб оила қуришнинг ўзи кифоя эмас, бахт учун ҳамкорликда, қўлни қўлга бериб, ҳар кунни, ҳар дақиқа жанг қилиш керак, инсон ҳаётининг моҳияти бир умр бахт яратиш санъатини эгаллаб ўтишда, деярлик қандай бўлади. Қиссадаги бошқа образлар шу гояни чуқурроқ очишга, унинг ҳамма қирраларини намойиш этишга хизмат қилади. Ёзувчи «ёшлик — танимат, умр бир марта берилади. Ҳеч ким ва ҳеч нарса билан ҳисоблашмай айш-ишрат қилиб, ўйнаб-кулиб қолиш керак» деган чирик фалсафага амал қилувчи капалакмижоз ёшларни қоралайди. Буни, айниқса кинорежиссёр Шавкатжон тимсолида ва оила, муҳаббат масаласига ўта енгил қарайдиган, ўздан бошқани ўйлаш қобилиятдан маҳрум

бўлган Нилуфар образида очик кўрамир. Айни чоқда, адиб мустақил ҳаракат қила олмайдиган, лапашанг, ландавур Муроджонни ҳам қоралайди. Шунингдек, қиссада Содиқ типигади одамлар ҳам борки, у савияси пастлигидан муҳаббат деб рашкини тушунади ва хотинига ичоч қуриш даражасига бориб етади. Қиссада бундай типларга суяги меҳнатда қотган, соф ва соғлом ахлоқий принциплар асосида ҳаёт кечирувчи Амаки, Туробжон кабилар қарама-қарши қўйилади.

Одил Ёқубовнинг «Биллур қандиллар» қиссаси ҳам ғоявий проблематикаси жиҳатидан «Муқаддас», «Тилла узук», «Матлуба», «Қанот жуфт бўлади» каби асарларга яқин туради. Ёзувчи бу асарда ҳам бугунги кундаги ахлоқий-маънавий проблемаларнинг муҳим қирраларини тадқиқ қилишда давом этади. Бу гал ёзувчи мешчанлик ҳақида, унинг инсондаги энг ноёб, энг қадри фазилатларини маҳв этувчи ёвуз куч экани тўғрисида, «истеъмоличилик» психологиясининг бадбўй, бадбашара кўринишлари ҳақида фикр юритади. Қисса жуда ихчам воқеа асосига қурилган: техникумни битириб армияга кетган Ҳикматилла отасининг вафоти туфайли уйига келади ва Тошкентда бир кун тўхтаб, яна армияга қайтади. Воқеа шу бир кун-икки кун ичида бўлиб ўтади. Ҳикматилла студентлик пайтида уйда яшаган аянинг ҳузурига боради, сўнг бирга ўқиган ўртоғи Бегимқулникига ташриф буюради. Бироқ унинг бу ташрифи шундоғам тўлиб турган сабр косасини тошириб юборган сўнгги томчидай бўлади — унинг оқибатида Бегимқулнинг оиласи бузилади — Нилуфар Бегимқулнинг уйдан кетиб қолади. Ёзувчи ана шу воқеалар силсиласи орқали бизни Ҳикматилла, Бегимқул, Нилуфар, ая характери билан таништиради, биз уларнинг психологиясини аниқ кўрамир. Шундай қилиб, ёшларга бахтли бўлишга халақит берган бу муҳим сабаблар рўйирост ошкор бўлади.

Ҳикматилла билан Бегимқулнинг иккови ҳам замонавий қўёфага эга. Уларнинг иккови ҳам қишлоқдан келиб, техникумда ўқийди. Бироқ Ҳикматилла содда, бўшангроқ, шаддодликни, муғомбирликни билмайдиган, ҳатто оғзидагини олдириб қўядиган йигит. Бироқ унинг бир фазилати борки, бу унинг қусурларини юзиб кетади — у ғоят самимий, ғоят ҳалол ва покиза, виждони тоза, одамларнинг яхшилигига, меҳр-оқибатига ишонадиган йигит. Бегимқул эса олифта кийиниб юради, гапга чечан, юлдузни бенарвон урадиган, шўх, ҳазил-мутойибани ёқтирадиган йигит бўлсада, аслида, унинг ҳаётий принциплари ўта худбин. У ёшлигидан қийинчилик кўрмай, пулни менсимай катта бўлган. Қўлидан иш келадиган бўлгандан кейин эса ҳаётнинг мазмунини яхши ечишида, яхши кийишда, жарақ-жарақ пулларда, «импортний»

гарнитурда, рангли телевизорда, енгил машинадагина кўради. Нарсалар олами унинг маънавий оламини сиқиб қўйган, у фақат истеъмош қилиш учун яшайди. Дастлаб, унинг шаддодлиги, шўхлиги, дадиллиги, «самбочи»лигига учган Нилуфар, буларнинг барчасини Ҳикматилладаги самимийлик ва тўғрилиқдан ортиқ билган Нилуфар орадан кўп ўтмай алданганига, олтин тузоққа илинганига амин бўлади. Бир вақтлар китобни севган, музикани яхши кўрган, тўлақонли маънавий оламга эга бўлган Нилуфар энди буларнинг барчасидан жудо бўлади. У эри Бегимқулнинг нопоклигидан, порахўрлигидан, лаганбардорлигидан изтиробга тушади. Ниҳоят, пулларини йўқотиб қўйиб, қарз сўраган дўсти Ҳикматилладан тўқсон сўмни аяган Бегимқулнинг хатти-ҳаракати уни бу оиладан кетишга мажбур қилади.

Қиссада Бегимқулнинг ҳаёт тарзи, психологияси пачоғлиқ ярамас эканини таъкидловчи образлардан бири аядир. Умри бепаликда ўтган, болаларидан унча яхшилиқ кўрмай, ёлғизликда, муҳтожлик ичида ҳаёт кечирадиган бу аёл ҳам самимийлиги, инсонийлиги билан, одамларга қўлидан келган яхшилиқни қилишга тайёрлиги билан меҳримизни қозонади.

Мухтасаргина қиссани ўқиб чиқар эканмиз, одамнинг бахтли бўлиши учун моддий фаровонлик, тўкин дастурхон ва бошқа нозу неъматларнинг ўзи кифоя қилмаслигига, инсон учун маънавий дунё, бой руҳий олам ва энг муҳими — чинакам инсонийлик, поклик, азгулик зарур эканига яна бир қарра амин бўламиз. Ҳикматилла, Нилуфар, Бегимқулларнинг тақдири бизни яна бир катта ҳаёт ҳақида, инсон йўлларининг мураккаблиги, асрлар давомида шаклланган эзгу ақидаларни ардоқлаш кераклиги тўғрисида чуқур ўйга толдиради.

Одил Ёқубовнинг «Тилла узук», «Матлуба», «Қанот жуфт бўлади» каби қиссалари бугунги ҳаётимизнинг муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларини қаламга олиб, китобхонга яшаш маҳоратидан ибратли сабоқ берди. Биз қиссалар орқали замондошларимизнинг бугунги ҳаёти билан тапишибгина қолмай, инсонийлик, муҳаббат, адолат ва садоқат каби тушунчаларни янада қадрлайдиган бўламиз.

* * *

Одил Ёқубовнинг «Ларза» (1962), «Бир фелъетон қиссаси» (1963) каби асарлари даврнинг йирик ижтимоий проблемаларига бағишланган бўлиб, уларда адибнинг гражданлик шижоати, замонавийлиги, партиявий позицияси янада яққолроқ кўринадди.

«Ларза» — партиямизнинг XX съезидан кейин ҳаётиимизда кенг қанот ёза бошлаган янги ижтимоий тенденциялардан қувноб ёзилган, ривожимизнинг изчиллигига, ўтмишда йўл қўйилган хатоларнинг такрорланмаслигига чуқур ишонч билан суғорилган асар. Қиссадаги воқеалар колхоз қишлоқларидан бирида, 50-йилларнинг иккинчи ярмида бўлиб ўтади. Қиссада халқ манфаати йўлида жонини фидо қилишга тайёр бўлган ҳақиқий коммунистлар, асл халқ фараандлари бир гуруҳ салбий кучларга — тарих улоқтириб ташлаган, лекин отдан тушса ҳам, агардан тушишни истамаган, ҳар хил йўللار билан аввалги мавқеини, обрў-эътиборини, нуфузини сақлаб қолишга интилувчи шахсларга қарши адолат ва ҳақиқат тавтанаси учун курашади. Қиссада салбий кучларнинг вакиллари сифатида Равшан полвон, Опа, Жамолов, Раҳимжонов, Латиф, Қулмат каби образлар берилган.

Равшан полвон — колхознинг собиқ раиси. Бир вақтлар раислик даврида роса даврон сурган. Бутун колхозда унинг деганидеган, қилгани-қилган бўлган. Ҳозир ҳам эски амалидан тушган бўлса-да, унинг ҳар бир сўзи қариндош-уруғлари учун қонун. Бир замонлар унинг дарвозасидан ҳар қуви нечта «Победа» кириб, нечтаси чиққан, бутун район унинг меҳмондўстлигидан баҳраманд бўлган. У колхоз ҳисобидан саҳийлик қилиб «катталар»нинг сўзини мойлайди ва ўзининг бемалол яшашини, қинғир ишларини бемалол қилиши учун шароит яратади.

Опа ҳам бағри тош, ўз манфаатининггина ўйлайдиган аёллардан. У саводсиз бўлса ҳам, бир вақтлар кўтарилиб қолган. Ушанидан бери икки қўллаб амалга ёпишади. У ҳам ўз вақтида давр: даврон сурган, колхоз мулкини обдан кемирганлардан.

Район прокурори Жамолов Равшан полвон ва Опадан кўл манфаат кўрган, шунинг учун уларга ҳомийлик қилган. Уларнинг кўп жиноятларини кўриб-кўрмасликка олган. Буларнинг учуви уч хил характердаги одамлар бўлса-да, уларни бирлаштирадиган муштарак томонлар ҳам бор: уларнинг учови ҳам ҳокими мутлақ бўлиш истаги билан ёнади — ҳамма уларга қўл қовуштирса, кўзларига қараёлмай, титраб-қақшаса, истакларини оғиларидан чиқмай бажо келтиришса, шаккоклик қилишмаса — уларнинг ораси шу.

Ҳақат айш-ишратни биладиган, ҳузур-ҳаловатни ўйлайдиган Латиф, кўкжори учун ҳаммани сотиб юборишга тайёр турадиган Қулматлар уларнинг қўлида қурол — уларни ишга солиб, равшан полвонлар ёвуз ниятини амалга оширишади.

Партиямизнинг XX съезди ана шундай кучларни қаттиқ фош қилиб, қоралади, уларнинг фаолиятига чек қўйилди. Партиянинг ташаббуси ва фаолияти билан ижтимоий муҳит ўзгарди, майдон-

га янги кучлар, янги одамлар кириб келди. Қиссада уларнинг вакиллари сифатида райком секретари Мўминов, колхоз раиси Мутал, колхоз парткоми Муборак, колхозчи уста Темирбек кабиларнинг образи берилган.

Мутал болалиги уруш йилларига тўғри келган, кўп қийинчиликлар кўрган, муҳтожликлар билан ўқиб-улғайган йнгит. У колхозга ранс бўлгандан кейин, халққа таяниб иш юритади. У ишнинг кўзини билади — ўзи бош бўлиб, 200 одам билан ариқ қазиб, даштдан ер очади, умуман, одамларнинг кўнглини олиб, бир вақтларда ҳоким бўлган ишончсизликка барҳам беради. Унинг раҳбарлигида колхоз аста-секин оёққа тура бошлайди. Муталнинг энг қимматли сифатларидан бири шуки, у ўзининг ҳар бир қадамини умум манфаати нуқтаи назаридан танқидий таҳлил қила олади, ўрни келганда ўзига ўзи танбеҳ беришдан чўчимайди. Унинг қалбида адолат ва ҳақиқат туйғуси мустаҳкам ўрин олган.

Райком секретари Мўминов уни худди шу сифатлари учун ҳурмат қилади, қўллаб-қувватлайди.

«Ларза»даги уста Темирбек образи ҳам кўп жиҳатдан диққатга сазовор. У асл меҳнаткаш одам. Унинг қўли гул, билмайдиган нарсаси йўқ. Айни чоқда кўнгли очиқ, мард, асл киши. Энг муҳими, унда ҳақиқат туйғуси кучли. Уста Темир ўзининг айбсизлигини исбот қилишни унча хоҳламаган Мутални қоралаб, бундан равшан полвонлар фойдаланиши мумкинлигини билиб, астойдил ишга киришади ва ҳақиқатнинг қарор топишида катта жонбозлик кўрсатади.

Шу тарзда бу қиссада Одил Ёқубов 50-йилларнинг иккинчи ярмидаги ҳаётимизнинг муҳим томонларини кўрсатиб берди. Энг муҳими, ҳаётдаги ўзгаришларнинг қонунийлигини, халқ манфаатига мослигини кўрсатиш билан бирга, тарих ғилдирагининг орқага айланмаслигига ишончимизни мустаҳкамлади.

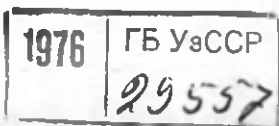
«Бир фелъетон қиссаси» ҳам «Ларза» каби, бизни яна колхоз қишлоғига, унда 50-йилларнинг иккинчи ярмида содир бўлган кескин драматик воқеалар қўйнига етаклайди. Адиб бу қиссада ҳам муҳим ижтимоий проблемалар фонида яна инсон, унинг қадр-қиммати ҳақидаги ўйларини, дардларини китобхонга ҳавола қилади.

Қиссанинг бош қаҳрамони — Салтанатхон. У ўнинчи синфни яқинда битирган, турмуш қурган, шўх, қувноқ, ҳаётни, меҳнатни, одамларни севадиган жувон. У колхозда бир мавсумда ўн тонна пахта териб донг чиқарган. Ана шундай ажойиб қиз бирданига ёмонга айланади, ҳатто газетада фелъетон бўлади. Ёзувчи қиссада Салтанатдаги бу ўзгаришнинг туб сабабларини очади. Қиссада

Салтанатдаги ўзгаришнинг бош айбдори сифатида колхоз бригадири Мўмин ака ва Салтанатнинг турмуш ўртоғи Қулаҳмадлар кўрсатилган.

Мўмин қўйдек ювош, исми жисмига монанд, жуда мўмин-қобил одам. Бироқ бу хушфезллик, мўминлик аслида унинг қалбидаги худбинликни, ўзгалар тақдирига лоқайдликни ниқоблашга хизмат қилади. Унга мақтов, шон-шуҳрат керак. Шу мақсади йўлида у ҳеч кимни аямайди. У ич-ичидан механизацияга қарши, чунки механизация дегани бир олам янги ташвишни бошлаб келади, ўйлашни, фикрлашни, бутун ишлаб чиқаришни янгича қуришни тақозо қилади. Мўмин ака эса ҳаёт дарёсида бир маромда оқишга кўникиб қолган. Мўминнинг бутун моҳияти, айниқса, Салтанат оғирлашиб қолганда, зудлик билан касалхонага етиб бориши учун машина сўраганида аниқ очилади. Машина бўла туриб, Мўмин ака Салтанатни аравада жўнатади. Салтанат шифонага етмасдан йўлда бола ташлайди. Мўмин ака учун одамдан кўра план тўлдириш, шуҳрат орттириш азизлигини кўрган Салтанат ҳаммадан кўнгли совиб, «олам кўзига қоронғи кўриниб кетади». Бунинг устига умид билан бир ёстиққа бош қўйган эри Қулаҳмад ҳам буларнинг ҳаммасини кўра-била туриб, Мўмин акага бир оғиз бир нима дейишга ярамайди. Бунинг устига Қулаҳмад Салтанатни Мўмин ака тарқатган беҳуда иғволардан ҳимоя этишга ҳам ожизлик қилади. Буларнинг барчаси бирлашиб, ўз қадрини яхши биладиган мағрур Салтанат қалбида исён туйғусини алаңгалатади — у иғвогарларга ўчакишиб, «сатанглик» ниқобини кийиб олади.

Ёзувчи ана шундай кескин, драматик воқеаларни тасвирлар акан, бу қиссасида ҳам жуда аниқ партиявий позицияда туради — қиссанинг ҳар саҳифасида авторнинг ҳақ қарор топишига ишончи сезилиб туради. Адиб бу ишончини қишлоқнинг ажойиб одамларини — ишда уддабурон, ҳамиятли, андишали ёш ранс Камол, пахтачиликда ҳамма ишни механизациялаштириб, аёлларни оғир меҳнатдан қутқариш мумкинлигини исбот қилиш учун ўқитувчиликни ташлаб бригадирлик қилаётган Амина опа, оловдек жўшқин, қувноқ, меҳнатсевар Юлдузхон кабиларни кўрсатиш орқали ифодалаган. Ниҳоят, инсон ҳамма нарсадан азиз эканлиги, унинг кадр-қимматини юксак тутиш зарурлиги, ҳаётга кенгроқ, чуқурроқ, донороқ қараш лозимлиги ҳақидаги гоё журналист Учқунжон билан унинг севгилиси Матлуба ўртасидаги муносабатларда ҳам очилади, Салтанат воқеаси Учқунжон учун ҳам катта мактаб бўлади: ўзини ҳақиқат курашчиси, деб билган Учқунжон ноўрин рашк билан, ишончсизлиги билан, Матлубанинг инсоний туйғуларини камситганини тушуниб олади.

Шу тарада, ёзувчи «Ларза» ва «Бир фелъетон қиссаси» асарларида давр руҳини чуқур ифодалаш билан бир қаторда китобхонга одабийлик, олижаноблик, эгулик бобида ҳам дурустгина сабоқ беради.

* * *

Одил Ёқубовнинг биринчи романи «Эр бошига иш тушса» (1965) ва «Иалайман» (1971) қиссаси темаси, ғоявий проблематикаси жиҳатидан бир-бирига яқин турадиган асарлар. Уларнинг иккови ҳам Улуғ Ватан уруши даврига бағишланган бўлиб, автобиографик материаллар асосида яратилган. Уларнинг иккови ҳам ёшлиги уруш йилларига тўғри келган авлоднинг ўсиш, улгайиш, чиниқиш йўлини ҳикоя қилади.

«Эр бошига иш тушса» романининг қаҳрамонлари Машраб, Қўчқор, Акмал, Муяссар, Гулчеҳралар энди 16—17 га кирган ёшлар. Улар 9—10 синфларда ўқийди. Ўқишдан ташқари катталар барабар пахта ўстиради, бугдой ўради, ҳосил ташийди, ҳуллас, уруш нимани талаб қилса, ҳаммасини иккиланмай, сидқидил бажаради. Машрабларнинг энг ажойиб фазилати шундаки, улар бениҳоя мусаффо, қалби тоза ёшлар. Улар халқ бошига тушган фожияни чуқур ҳис қилишади, одамларни самимий севишади. Машрабларнинг софлиги, виждоний поклиги, тўғрилиги уларнинг курашчанлигини туғдиради. Бу авлод қингир ишнинг душмани, виждонсизлик, кўзбўямачилиkning қораловчиси. Ўзини алу юртга қарши қўядиганлардан, фақат ўзини ўйлайдиган қабиҳ одамлардан ҳазар қилади. Шунинг учун ҳам романда улар «адолат қидирувчилар»га айланадилар ва ҳақсизликка, ёлғонга қарши жонжаҳд билан кураш олиб борадилар.

Одил Ёқубов бу романда ҳам ўз ижодининг асосий принцигига содиқ қолади — схематизмдан қочиб, ҳаёт — бениҳоя мураккаб жараён эканидан келиб чиқади. Автор тасвирида «кхши» ва «ёмон» деган тушунчалар хийла мураккаб, нисбий тушунчалар. Биз Қўчқор ва Машрабнинг қозоқ овулидаги «адашиши»ни унча қораламаймиз, чунки бу адашиш уларни ҳаётнинг катта йўлидан четга буриб юбормади. Гулчеҳранинг адашиши бизда оғирроқ таассурот қолдиради — у Акмалнинг муҳаббатига бефарқ қараб, Ёдгорга тегиб кетади, иродасизлик қилади.

Одил Ёқубов романида адашишнинг шундай турларини ҳам кўрсатадики, моҳиятига кўра улар, адашиш эмас, балки бориб турган жиноятдир. Масалан, Ёдгорбек ёшини яшириб, фронтдан қочиб юрган арзада. Кўршермат ва Эшвойлар—«эўрлар»нинг қўлида қурол. Эртосев билан Чавандоз эса ёвуз ниятли қабиҳ одам-

лар. Улар ўз манфаатлари йўлида ҳеч қандай жипоятдан қайтмайди. Улар «ҳар куни, ҳар соат ман-ман деган йигитлар ўққа учиб, дом-дарахсиз кетаётган бир маҳалда бир кун бўлса-да, ўйнаб қолишни» мақсад қилиб олишган. Ҳамма қўлидаги бир бурда ноннинг ярмини фронтга бераётганида, жон куйдириб ишлаётганида, Эртосев галла ўғирлайди, бойишни кўзлайди, амални орау қилади, фаҳш ишларга берилади. У ўзига ёқмаган одамлардан қасд олишга тайёр. Чавандоз ҳам разилликда ундан қолишмайди. У Эртосевнинг ҳамма қинғир ишига шерик. Қишлоқда аза устига аза бўлиб турса-да, у дабдабали тўй қилиб, ўғлини уйлатиради. Ёзувчи Эртосев ва Чавандозларнинг «адашиши»ни бутун вужуди, бутун аҳтироси билан қоралайди, қитобхон ҳам уларнинг қилмишига бефарқ қараёлмайди, улардан нафратланади.

Романнинг охирида Лариса Магнитогорскка, отасининг ёнига, Акмал ўқишга, Қўчқор ва Машраблар армияга кетади, Муяссар ўқишни тугатиб, ТошМИга кириш учун қишлоқда қолади. Уларнинг кейинги тақдири ҳақида романда маълумот йўқ. Бироқ шундай бўлса-да, уларнинг кейинги тақдирини аниқ айтиб бериш мумкин: уларнинг бири — инженер, бири — адабиётчи, бири — ўқитувчи, бири — врач бўлиб, бугун ҳам коммунистик қурилишда актив хизмат қилмоқда. Бу курашчи авлод яхшилик ва гўзаллик учун, эзгулик ва келажак учун ҳар қандай разиллик ва қабилликка, эгрилик ва пасткашликка қарши курашаётган бугунги одамлар билан бир сафда бормоқда. Машрабларнинг ҳаёти, меҳнати, кураши, танлаб олган ҳаёт йўли ўқувчини шунга ишонтиради.

Зуваласи уруш йилларида пишган ёш курашчи авлоднинг маънавий қиёфасини, ўсиш-улғайиш жараёнини илҳом ва аҳтирос билан тасвирлаган «Эр бошига иш тушса» романи ўзбек адабиётининг бақувват асарларидан бири бўлиб қолди.

Одил Ёқубовнинг «Излайман» қиссасида ўн саккиз ёшида қадрдон қишлоғини тарк этиб, фронтга отланган Мансуржон ва унинг дўстлари Арслон, Шоюсуф, Серкабойларнинг ҳарбий тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. Улар Совет Армияси сафида 1945 йилда япон империалистларига қарши урушда иштирок этишади. Лекин шундай бўлса ҳам, ёзувчининг асосий мақсади тарихий жанггома яратиш эмас, балки шафқатсиз жангу жадал қурувлари ичида, ҳарбий ҳаётнинг ҳамма қийинчиликлари ва мушкулотларидан ўтган, қаҳрамонларнинг маънавий улғайишини кўрсатишдир. Кечагина қишлоқдан келган, ҳали олам ва инсон ҳақидаги, ҳаёт ва инсоний муносабатлар тўғрисидаги тушунчалари анча тор, тажрибалари анча кам бўлган Мансур, Арслон, Серкабойлар учун армия катта бир мактаб бўлади. Бу мактабдан фой-

даланиб, улар пишиб, чиниқишади. Энг муҳими шундаки, йигитлар фақат жисмоний синовлардангина муваффақиятли ўтишмайди, балки одамийлик ҳақида, эзгулик ва олижаноблик тўғрисида сабоқ олишади. Армиядаги ҳаёт уларнинг эътиқодини, ахлоқий-маънавий физислатларини мустаҳкамлайди.

Қиссадаги воқеалар Мансуржон тилидан ҳикоя қилинади. У армияда ўз ҳамюрти гвардиячи капитан Даврон Ғозиевга дуч келади. Воқеалар давомида Даврон Ғозиев қиссанинг ҳақиқий бош қаҳрамони даражасига кўтарилади. Даврон бутун қалби билан Ватанини севадиган, халқ олдидаги бурчига сўнгги нафасигача содиқ қоладиган, юрагида энг яхши инсоний туйғулар жўш урган офицер. У ўз ҳамюртларини меҳр билан кутиб олади, лекин уларни бошқа солдатлардан ажратиб, арзанда қилиб қўймайди. Аксинча, у ёш солдатларга ҳар бир аскар ўз халқининг армиядаги вакили эканини, бинобарин, бу юксак масъулиятга муносиб бўлиши лозимлигини уқтиради. Айни чоқда, энг қийин шароитларда у барча солдатлар манфаатини ўйлайди — улар сувсизликдан қийналиб қолганда, расмийатчиликни йиғиштириб қўйиб, масъулиятдан чўчимасдан, озиқ-овқат омборига қарашли машинани сувга юборади. Шу тўғрисида капитан Ногаевдек хавфли душман орттиришини билса ҳам, Даврон бундан заррача чўчимайди. Ёзувчи бир қанча эпизодларда Давроннинг бениҳоя пок, виждонли, самимий инсон эканини очиб беради.

Мансур ва унинг дўстлари ҳарбий хизматни ўтар эканлар, Оля Куприянова, старшина Сало, пулемётчи Вася Колбаскин, старший лейтенант Харитонов каби асл инсонлар билан дўстлашибгина қолмайдилар, балки ҳаётда пасткаш ва қабиҳ одамлар ҳам борлигига, ҳаёт олижаноблик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик ўртасидаги тўхтовсиз курашдан иборат эканига ишонч ҳосил қиладилар. Уларнинг нафратини қўзғатган шахслардан бири ҳамқишлоқлари Мирҳайдар. У қорнининг қули, кечаю кундуз овқатни ўйлайди, бир амаллаб, озиқ-овқат омборига жойлашиб олиб, осойишта ҳаёт кечиради. Унинг бошлиғи капитан Ногаев ҳам фақат ўзини ўйлайдиганлар тоифасидан. У ҳам йигитлар жон олиб, жон бераётган шароитда, Оляни тузоққа илинтиришни орзу қилади, ўз иззат-нафсини деб, капитан Ғозиев устидан туҳмат ва ифво уюштиради, унга сиёсий айблар тақди.

Қиссадаги диққатга сазовор қаҳрамонлардан яна бири Саломатхондир. У қиссада бевосита кам иштирок этса-да, унинг қиёфаси, характери Мансур ва Давронларнинг хотиралари орқали тўлиқ гавдаланади. Ёшлигидан гўзаллиги, ширадор овози билан не-не йигитларнинг қалбида ўт ёққан Саломатхон дастлаб қиш-

лоқда ёмон шуҳрат қозонади — у Тошкентда ўқиб юриб, фаргоналик йигит билан қочиб кетганмиш, деган овоза тарқалади. Бироқ воқеалар ривожланган сари биз унинг ҳақиқий қиёфасини аниқроқ кўрамыз. У уруш йиллари қишлоққа қайтиб келади, ўғилчасини меҳр билан тарбиялайди, мактабда ўқитувчилик қилади. Энг муҳими шундаки, ҳар қанча оғир бўлмасин, бошига қандай мушкул савдолар тушмасин, покиза муҳаббатига, севиб турмуш қурган умр йўлдоши Давронга содиқ қолади. Ҳатто Саломат Давроннинг ҳалок бўлганини билганидан кейин ҳам унга уйланишни истаган йигитларнинг таклифини рад этади. Шундай қилиб, Саломатхон «Эр бошига иш тушса» романидаги Бароннинг батамом тескарисини ўлароқ, пок муҳаббатнинг, садоқат ва вафонинг тимсолига — чинакам аёл гўзаллигининг тажассумига айланади. Унинг поклиги, вафодорлиги, маънавий гўзаллигидан одамлар мусаффо булоқдан сув ичгандай эзгуликка ташналигини қондирадилар. Мансуржон ҳам уни тез-тез йўқлаб турар экан, бу ишни унга тасалли бериш учун эмас, ундан тасалли топиш учун қилади.

Кўрамизки, Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса» романи ва «Излайман» қиссаси асос қилиб олинган материали жиҳатидан ёзувчи ижодида янгилик бўлса-да, ғоявий проблематикаси, умумий руҳи, ҳаётга ёндошиши, ҳаётни тушуниши ва уни тасвирлаши жиҳатидан адиб аввалги ижодий принципларга содиқ қолган: уларда адиб яна бир карра инсон ҳаётининг чексиз хилма-хил эканини, унинг мазмундорлиги, бахтиёрлиги, биринчи навбатда, одамнинг ўзига, қалбининг поклигига, эътиқодларининг юксаклигига боглиқ эканини бадний образларда гавдалантириб берган.

* * *

1978 йилда Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи эълон қилинди. Одил Ёқубовнинг Улуғбек ва унинг даврига муносабат қилиши бежиз эмас, албатта. Мирзо Улуғбек Ўрта Осиё тарихидаги энг ёрқин ва айни чоқда, энг фожиавий шахслардан биридир. У бир томондан, буюк олим: Улуғбек яратган «Зижи Кўрагоний» асари неча асрлар давомида жаҳон астрономиясининг ривожини учун замин бўлди. Лаплас уни «буюк кузатувчи» деб атади, рассомлар унинг суратига жаҳоннинг энг машҳур олимлари қаторидан ўрин беришди. Иккинчи томондан, у қирқ йил ҳукмронлик қилган темурийзода. Унинг даврида меҳнаткаш халқнинг аҳволи заррача яхшиланмади, ўзаро қиргинлар, беҳуда қон тўкишлар барҳам топмади, солиқлар камаймади, мамлакатда

адолат қарор топмади. Улуғбек бўрилар қуршовида яшаган ва уларнинг расм-русумларига амал қилган шахс эди. Улуғбек шахсиятидаги зиддият, Улуғбек ва замон ўртасидаги зиддият бу шахснинг буюк фожиясини туғдирди — у охир-пировардида ўз ўғли Абдуллатиф томонидан ўлдирилди. Табиийки, драматизм ва фожияга тўла бу тақдир санъаткор учун катта имкониятлар беради.

Одил Ёқубов Улуғбек тақдирини қаламга олар экан, унинг биографиясини бадиий гавадалантиришни, унинг ҳаёт йўлини йилма-йил, воқеама-воқеа баён қилиб беришни мақсад қилмаган. Адиб, асосан, Улуғбек ҳаётининг сўнгги икки йилини диққат марказида тутди. Адибнинг асл мақсади Улуғбек шахсиятини англашга, унинг буюклиги ва ожизлиги сирларини идрок этишга ва шу орқали тарихий даврнинг моҳиятини очишга қаратилган.

Романининг илк саҳифаларидаёқ Улуғбек кўз ўнгимизда ҳам шиддатли, ҳам ожиз бир шахс сифатида намоён бўлади: «Унинг сал тўлиша бошлаган новча бўй-бастиди, мисдай қорамтир узунчоқ юзиди, қалин қошлари тагидан тикилиб қараган ўйчан нигоҳиди ҳам теурийларга хос кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажруҳлик бор эди». Улуғбек табиатидаги бу зиддиятнинг манбаи нимада? Романда бу саволга батафсил жавоб берилган. Мирзо Улуғбек билимли, маърифатли одам эди. У ҳаётни анча чуқур идрок этади. У «бошидаги тоғ, тагидаги тахт илми фунун учун даркор эканини тушунади». Шунинг учун мадрасалар қурдиради, расадхонани барпо этади, олимларга ҳомийлик қилади, ўзи ҳам илм билан шуғулланиб, кинот сирларини ўрганишга журъат этади. Бу эса муқаррар тарада шунга олиб келадикки, илм чўққилари сари парвоз этган инсон тафаккури ҳукмрон дунёқарашнинг, ислом фалсафасининг чирик ва заиф жойларини англай бошлайди, хурофот ва бидъат, жаҳолат ва нодонлик билан олам кирини кашф этишга чоғланган эркин тафаккур ўртасида ҳаёт-мамонт жанги бошланади. Улуғбек султон сифатида ўз муҳитидан чиқиб кетолмаган бўлса-да, олим сифатида ундан бир неча бош юқори кўтарилган ва замоннинг энг чигал муаммоларини ўйлайдиган даражага етган эди.

Улуғбек инсон ҳаётининг асл маъноси, мақсади ҳақида ўйлайди. Лекин ўйларининг тагига етолмади. Унинг иродасидан аўроқ куч илм билан шуғулланишига халақит беради. Тахт ва салтанат учун кураш гирдобига улоқтиради. Улуғбек бу кучга бўйин эгади ва шу кучнинг қурбони бўлади. Бу куч Улуғбек давридан олдин ҳам, Улуғбек замонасида ҳам, ундан кейин яна неча асрлар давомида ҳам ҳукмрон бўлган дин, хурофот ва бидъат эди. Хуллас, ёзувчи Улуғбек сиймосида тафаккур билан хурофот

Ўртасидаги азалий ҳаёт-мамот жангининг драматизмга тўла кульминацион нуқталаридан бирини тасвирлаган. Бу курашнинг иккинчи қутбида шайх Низомиддин Хомуш, шаҳзода Абдуллатиф, амир Султон Жондор каби кучлар туради. Романда уларнинг ҳар бири ўз индивидуал қиёфасига, такрорланмас характериға эга. Бироқ улар бирлашиб, зулмат ва жаҳолат дунёсининг моҳиятини ифодалайди.

Романининг иккинчи қисмида адиб Улугбек ўлимидан кейинги воқеаларни кўрсатар экан, инсондаги ижобий фазилатларнинг боқийлиги, ер юзидаги ҳаётнинг асоси экани ҳақида чуқур ўйлашга ундайдиган лавҳалар чизади. Бу жиҳатдан, айниқса, Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин образлари диққатга сазовордир.

Уларнинг иккови ҳам зукко, фозил, олим одамлар. Уларнинг иккови ҳам Улугбекнинг шоғирдлари — унинг илмидан, меҳрибонлигидан кўп баҳраманд бўлишган. Бироқ ҳаёт синовларига дуч келишганида плм йўлида, одамлар манфаати йўлида қатъий ҳаракат қилиш лозим бўлганда, улар бир-бирига зид икки хил йўлни танилашади: Улугбек бой ва нодир кутубхонани, кўп йиллик меҳнатининг самараси бўлмиш қўлёмаларини сақлаб қолишни, келажак авлодларга етказишни иккала шоғирдига топширади. Али Қушчи бу вазифани буюк шараф деб қабул қилса, устозининг буйруғига ихлос ва садоқат билан бўйин эгса, мавлоно Муҳиддин бу топшириқдан чўчиydi, ҳузур-ҳаловатига, тинчлигига путур етишини биялб, шоғирдлик ва инсонлик бурчига хиёнат йўлини танлайди. Роман давомида Али Қушчининг садоқати унинг бошига кўп балоларни келтиради — у ҳибс қилинади, очлик азобини тартади, оиласидан жудо бўлади, султоннинг қаҳрига учрайди, тинчини йўқотади, неча марта ўлимга рўбарў келади, охир-пировардида, ўз юртидан бадарға бўлади. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси уни ўз йўлдан қайтаролмайди, ҳеч қандай куч уни хиёнат ва мунофиқлик чоҳига тарта олмайди. Бу синовларга чидаш учун қандай куч Али Қушчига ёрдам беради? Бу куч унинг мустаҳкам эътиқоди, инсоний поклигидир. Али Қушчи устозининг буюклигига, ўз тафаккури билан замон зулматини чақмоқдай ёрита олганига ишонади, устози қолдирган бебаҳо хазина умумбашарники эканини ва уни эгасига етказиш муқаддас иш эканини билади. Шу туфайли, у сийловларга учмайди, азоблардан қўрқмайди.

Али Қушчи — инсоний садоқат, мустаҳкам эътиқод, метив ироданинг тимсоли сифатида меҳримизни қозонади.

Мавлоно Муҳиддин эса эътиқодсизликнинг қурбони бўлади. Унинг учун ҳаётда муқаддас нарса йўқ. У ўзининг ҳузур-ҳаловати йўлида шароитга мослашинга, йиллаб тўғри деб, амал қилиб

келган ақидаларига хиёнат қилишга тайёр, иродасиз одам. Келишиш, мослашиш билан у жон сақламоқчи бўлади — бироқ ҳаёт унинг хиёнати ва мунофиқлиги учун Муҳиддиндан шафқатсиз ўч олади.

«Улуғбек хазинаси» романида фожиавий воқеалар кўп: Улуғбек қатл қилинади, Қаландар ва унинг севгилиси Хуршида бону ҳалок бўлади. Али Қушчи бегона юртларга кетади. Бироқ шундай бўлса-да, роман чуқур оптимистик руҳ билан сугорилган. Бу оптимизм инсон тафаккурининг кучига, одамдаги ижобий фазилатларнинг қудратига ишончдан туғилади.

«Улуғбек хазинаси» — Одил Ёқубовнинг маҳорати тинмай ўсиб бораётганидан, унинг ижодий имкониятлари жуда кенглигидан далолат беради. Бу асар ғоявий чуқурлиги, тарихий воқеликни кенг кўламда очиши, одамлар характериани ишонарли тасвирлаши, психологик теранлиги билан тарихий роман жанрида Ойбекнинг «Навсий» романидан кейинги катта воқеа бўлди.

* * *

Чинакам ёзувчи ҳаётни таҳлил қилар экан, унинг моҳиятини ташкил қилувчи ҳақиқатни, инсон турмушининг мазмунини, мақсадини излар экан, ҳар бир жиддий асари билан катта бир довондан ошиб ўтгандай бўлади. Ижод йўли довонлар оша ўтадиган машаққатли йўл. Одил Ёқубов салкам чорак асрлик ижоди давомида бундай довонлардан муваффақиятли ўтиб, анча баландга кўтарилди. Бироқ довоннинг бир хислати бор — ҳар гал унинг энг юксак нуқтасига кўтарилганингда нигоҳинг қаршисида янги кенгликлар, янги уфқлар намоён бўлади. Улар сени ўз қўйнига чорлەйди. Йўлнинг машаққатли эканини биласану, лекин бари бир, уларга томон яна одимлаб кетасан.

Севимли ёзувчимиз Одил Ёқубов ана шу йўлда янги-янги довонларни забт этишига, китобхонларни яна кўп бақувват асарлар билан хушнуд этишига ишонамиз.

Озод Шарафиддинов

Мен бу йигит тўғрисида биринчи марта журналист ошнамдан эшитган эдим. Ошнам у ҳақда шундай салимимият, ҳурмат билан гапирдики, у билан бир кўришиш, бир суҳбатлашиш кучли иштиёқни туғилиб қолди менда.

У билан машинасозлик заводининг катта цехида учрашдим. У универсал станокда деталь йўнмоқда эди. Қалин қора сочлари пешонасига тушиб, бир қошини тўсиб қўйган бу новча, озғин йигит қараб турганимни сезмас эди.

Бир оз ишига разм солиб турганимдан кейин, цехдаги шов-шувни босгудек баланд овоз билан исмини айтиб чақирдим-да, икки оғизгина суҳбатлашишга ижозат сўрадим.

Ўша кезларда «Коммунистик меҳнат бригадаси» деган гап энди чиққан бўлиб, заводни журналист ва адиблар босиб кетган пайтлар эди. Йигит мени ҳам газета ходими деб ўйлади шекилли, қошларини чимириб:

— Ишдан кейин учрашсак қандай бўлади? — деб сўради.

Йигитнинг сўзларида, қошларини чимириб, кулимираб қарашида шундай самимий илтимос ифодаси бор эдики, йўқ деёлмадим.

Шундай кишилар ҳам бўладикки, уларнинг бутун фазилатлари юзларидан кўрниб, сўзлари, қилиқларидан билиниб туради. Бир суҳбатдаёқ сизни ўзига ром қилиб қўяди. Истараси иссиқ бу йигит ҳам худди шундай самимий кишилардан эди. Йигирма-йигирма бир ёшлардаги новча бўйли, узунчоқ юзли, қора кўзларига илиқ табассум яширинган бу йигит мени ўзи-

нинг меҳнатга бўлган муҳаббати, камтарлиги ва олижаноблиги билан биринчи учрашганимиздаёқ мафтуни қилиб қўйди. Узи ҳам Коммунистик меҳнат бригадасининг энг яхши аъзоларидан бўлиб, дўстлари орасидагина эмас, бутун цех ишчилари орасида ҳам катта ҳурмати бор экан.

Иккимиз дўстлашиб қолдик. Учрашиб, суҳбатлашиб турадиган бўлдик. Аста-секин мен бу йигит ҳақида бир очерк ёзишни ўйлай бошладим. Бир кун шу шиятимни ўзига айтдим. У олдин кулимсиради, кейин қизарди ва қандайдир ғамгин бир ўйчанлик билан бир нуқтага узоқ тикилиб қолди.

— Йўқ, ҳожати йўқ,— деди у ниҳоят.

— Нега?— дедим ҳайрон бўлиб.

— Чунки... мен сиз ўйлаган олижаноб йигитлардан эмасман...

Илгарилари ҳам унинг гап-сўзларида, боқишида, ҳатто кулимсираб қўйишида аллақандай бир маъюслик борлигини сезиб юрардим, лекин худди шу гап очилган куни буни қандайдир чуқурроқ ҳис этдим.

— «Нима гап ўзи? Бу ёш, соғлом, софдил йигитнинг кўнглида қандай ғам-андух бўлиши мумкин? Нима учун у мен ўйлагандек яхши йигитлардан бўлмас экан?»

— Ҳозир қистаманг,— деди у,— пайти келганда ўзим айтиб бераман.

Ниҳоят, ўша «пайти» ҳам келди. Унинг илтимоси билан биз дам олиш куни эрталаб, шаҳардан ташқарига, Бўзсув бўйига чиқдик.

Эҳтимол биларсиз: Чўпонотадан бир чақиримча ўтганда пастликда, Бўзсувнинг нақ бўйида, уч-тўрт туп жийда ўсган бир хилват жой бор.

Кеч куз эди. Жийдаларнинг япроқлари тўкилиб, яланғоч бўлиб қолган, қирғоқдаги ўтлар, ҳатто Бўзсув бўйидаги қамишлар ҳам қуриб қовжираб қолган, лекин кун илиқ, қуёш нурлари майин ва ёқимли эди.

Шу ерда, жийдазор ёнидаги хилват жойда, у менга ўз ўтмишини, тўғрироғи, шу ёзда бошидан кечирган ва қалбида чуқур из қолдирган бир воқеани ҳикоя қилиб берди. Бу ҳам маъюс, ҳам аллақандай нурли оҳангларга тўла бир куй, ажойиб бир севги достони эди. Мен унинг дам мулойим кулимсираб, дам кўзларини бир нуқтага ўйчан тикиб ҳикоя қилаётган севги досто-

нини эшитарканман, инсон ҳаётининг нақадар чигал ва мураккаб эканини тағин ҳам чуқурроқ ҳис этдим.

Мана йигитнинг менга гапириб берган қиссаси.

* * *

Бу воқеаларга бир қиз сабаб бўлди. Қизнинг исми Муқаддас эди... Мен у билан биринчи марта институтда, кириш имтиҳонлари бўйича химиядан ўтказилаётган сўнгги консультация пайтида танишдим, йўқ, танишдим десам нотўғри бўларди, шунчаки икки оғизгина гаплашиш бахтига муяссар бўлдим...

Ўша воқеадан бир кун олдин мен заводдан отпусмага чиққандим. Отпускам имтиҳон пайтига тўғри келишини билган ойим билан ўғай отам: «Институтга имтиҳон топшириб кўр, кира олсанг, яхши, кира олмасанг сендан нима кетади?» деб анчадан бери қистаб юришарди. Мен имтиҳон топшириб толейимни синаб кўришга қарши бўлмасам ҳам: «Бу гап заводдаги дўстларимнинг қулоғига чалинса: «Бир йил ишламасдан туёғини шиқиллатиб қолди-я!» деб кулишмасмикин?» деган андишаларга бориб, иккиланиб юрардим. Ўша кун иш нонушта вақтида бу гап яна қўзғалди-ю, розилик бермай иложим қолмади. Лекин, қизиқ; шу ишга ўзим розилик берган бўлсам ҳам, уйдан чиққанимдан кейин: «Ишдан қочди, деган гапга қолмасмикинман?» деган ўйлар яна эсимга тушиб, кўнглимни ғаш қилди, шунинг учун ҳам қабул комиссиясига кирмасдан аввал, бу ёғини ҳам бир кўриб қўяй, деган фикр билан консультация ўтказилаётган аудиторияга кирдим.

Мен кирганда деразалари ҳовлига қараган узун, ярим қоронғи аудитория қиз-йигитларга лик тўлган эди. Қоп-қора ялтироқ сочларини силлиқ қилиб тараб олган ўрта бўйли ёшгина домла қўлидаги бўр билан доскани тақ-тақ уриб, уни тушуниш мушкул бўлган мураккаб формулаларга тўлдирмоқда эди.

Бахтимга эшикдан кирган жойда, ярим очиқ турган катта деразанинг тагида, ўриндиғи ўпирилиб тушган бўш стул, унинг ёнида кимдир туртиб қулатиб кетган уаун пачоқ скамейка ётарди.

Мен домла кўриб қолмасин учун тез бориб скамейкани турғизиб қўйдим-да, четига ўтира қолдим.

Аудитория дим, иссиқ ва аллақандай ёқимсиз тер ҳидига тўла эди. Домланинг «цинкум», «водород», «валентлик», «сульфат кислотаси» каби кимёвий терминларга тўлиб-тошган лекцияси қулоққа кирмас, бир меъёрдаги гаплардан мудроқ босарди кишини. Атрофимдаги қиз-йигитларнинг қисилган кўзларидан улар ҳам домланинг лекциясига зор бўлганларидан эмас, балки имтиҳон олдидан кўнгилларини тинчитиб учунгина келиб ўтирганларини пайқадим. Бироқ, кириб қолгандан кейин дарров индамай чиқиб кетиш одобдан бўлмади, деган андишата бориб, мен ҳам ўтириб қолдим.

Лекцияга бир нафас қулоқ солиб ўтирдим, сўнгра гап оддий кимёвий реакциялар устида кетаётганини тушундим-да, ундан бадтар зеркиб, деразадан ташқарига қарай бошладим.

Деразадан кенг, чор бурчак ҳовлининг фақат бир чети, фонтани бор катта цемент ҳовуз билан унинг атрофидаги гулзор ва уч-тўрт туп кекса сада кўринарди. Ҳовузда, баданлари қуёшда чўяндек қорайиб кетган бир тўда болалар чўмилишарди. Саданинг тепасига чиқиб олган бир бола уларга тош отар, пастдагилар эса унга сув сепишар, лекин сепган сувлари етмагани учун сададаги бола кулар, пастдагилари эса ғазабланар, тош қидирардилар.

Бу манзарага жуда қизиқиб кетган эканман, тўсатдан: «Мумкинми озгина сурилсангиз?» деган овозни эшитиб ҳушимга келдим. Овоз шундай майин ва ёқимли эдики, гўё юзимга тоғ шабадаси теккандек, тез бурилиб қарадим.

Ёнгинамда оқ шойи кўйлак кийган ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги бир қиз турарди. У кечиқиб келганимни домла кўриб ранжимасин деб қўрқаётган бўлса керак, катта-катта қора кўзларини домладан узмасдан, қаддини сал букиб турар, ўзи ҳам шошиб, югуриб келган бўлса керак, икки ўрим майин, қўнғир сочларининг учлари ечилиб, кўйлагининг этагини бутун қоплаб олганди.

Бундай қизни биринчи кўришим эди. Унинг чехрасида, ҳатто бутун қиёфасида ҳали гард юкмаган ёшлик ва беғубор қизлик иффиати барқ уриб турардики, ўзимни йўқотиб қўйиб унга жой беришни ҳам унутибман.

Қиз кўзларини домладан узиб менга қаради ва қошларини сал чимириб ўпкалангансимон:

— Озгина сурилиш шунча қийинми? — деди секин.

Шундагина ўзимга келдим, ёнимга ўтирмоқчи эканини тушуниб, шоша-пиша сурилиб ёнимдан жой бердим.

Қиз ўтирди. Юрагим нимагадир дук-дук урар, нафасим бўғиларди. Бир лаҳза шу аҳволда унга қарашга журъат этолмай иккиланиб ўтирдим, кейин секин кўз қиримни ташладим.

Қиз кўзларини дам домлага, дам олдидаги дафтарига тикиб, доскадаги формулаларни кўчирмоқда, ўзича пичирлаб, нималарнидир такрорламоқда эди.

Мен ён томондан унинг узун киприкларининг пир-пирашини, нимагадир чимирилган бахмалдек қоп-қора қошларини кўрдим-у, юрагим яна гуп-гуп уриб, кўзларимни олиб қочдим. Назаримда ҳамма бизга тикилиб қараётганга ўхшарди. Тўсатдан қиз мен томонга энгашиб:

— Кечирасиз, домла ўчириб қўйдилар, мана бу формуланинг ёзилиши тўғрими? — деб сўради секин.

Мен ҳам унга томон энгашарканман, пешонамга майин соч толаларининг тегаётганини сездим, лекин кўзларимга ҳеч нарса кўринмас эди.

— Тўғри, — дедим шошиб.

— Қизиқ. Нимага бўлмаса бу ёғи чатоқ чиқяпти?

Мен зўр куч билан ҳушимни тўплаб, дафтарини олдимга тортдим-да, ҳарфлар ва рақамлардан тузилган уаун, мураккаб формулага тикилдим.

Шу топда мен шундай бир аҳволда эдимки, бу формуланинг хатосини топиш у ёқда турсин, миямга ҳеч бир фикр келмасди, лекин... (бу ҳам бир бахтдир-да!) тўсатдан гўё миямда бир нур «ярқ» этиб, қизнинг «валентлик» билан «атом» тушунчаларини чалкаштириб юборганини сезиб қолдим.

— Қачондан бери водород икки валентли бўлиб қолди? — дедим мен унга қараб. — Кислородни тўрт валентли қилиб қўйибсиз-ку!

— Мен атомлар сонини кўрсатган эдим, — деди қиз ва мени гапиришга ҳам қўймасдан бошини тез-тез силкитиб кулди.

— Ҳа, ҳа, тушундим, тушундим!..

Сўнгра дафтарини олдига тортиб формулани қайта ёзди-да, аллақандай порлаб турган миннатдор кўзлари билан менга бир қараб қўйди.

— Раҳмат сизга! — деди у ва секин кулди: — чарчаса шунақа булар экан...

Ёшликда, муҳаббат нималигини ҳали яхши англаб етмаган, лекин кўнгил севгини қўмсай бошлаган бир даврда шунақа пайтлар бўлар эканки, бундай чоғларда чиройлигина эмас, истараси иссиқ қиз бўлса ҳам бир жилмайиб боқишидан, бир оғиз илиқ сўзиданоқ маст бўлиб қолар экан киши.

Мен ҳам у маҳалда шундай даврни бошимдан кечираётганим учун бўлса керак, юлдузи иссиқ бу қизнинг ширин муомаласи жуда эритиб юборди.

Чиндан ҳам маст эдим. Қулоқларим тагида гўё унинг майин овози қайта-қайта такрорланар, «Раҳмат сизга» деган сўзларни руҳимни эркаларди.

Консультация тамом бўлди. Аудиториядаги қиз-йигитлар шов-шув билан эшикка томон ёпирилди. Мен дафтар-китобларимни йиғиштирдим-у, нимагадир чиқиб кетолмасдан тўхтадим. Мен қизни кутардим. Лекин фақат шунинг учун тўхтаб қолганимни ҳали ўзим ҳам сезмас эдим. Шу маҳал тўсатдан биз томон жилмайиб келаётган силлиқ сочли ёш домлани кўриб қолдим. Даставвал мен унинг нимага илжаяётганини фаҳмлай олмасдан ҳайрон бўлдим, лекин кўзим қизга тушди-ю, дарҳол тушундим: домла қизга қараб жилмайиб келар, қиз эса нима учундир, гоҳ дафтар-китобларини тахлар, гоҳ яна столга ташлар, қулоқлари ловиллаб ёнар, ҳаяжонланаётгани чехрасида акс ётиб турарди.

Хаёлимга: «Нега бундай ҳаяжонланади?» деган фикр келди, ўзимни болалар орасига уриб, ташқарига чиқаётганларга қўшилиб кетдим, лекин эшикка яқинлашгач, беихтиёр тўхтадим. Ўз ихтиёримдан кучлироқ бир нарса мени тўхташга мажбур этди. Шу пайт домланинг: «Салом, Муқаддасхон!» деган мулоим овозини, сўнгра қизнинг секингина: «Салом!» деб жавоб берганини эшитиб, бурилиб қарадим. Улар бояги жойда ёнма-ён туришарди. Қиз кўзларини ерга тикиб, столда ётган дафтарларини дам очиб, дам ёпар, йигит эса унинг юзига, уялганидан бўлса керак, сал чимирилган майин қошларига термчилиб қолган эди. Унинг қизга бундай тикилиб туриши негадир ғашимни келтирарди. Лекин нега?

— Бугун кечикдингиз? — деди домла кулимсираб.

Қиз индамади, фақат бошини силкитиб тасдиқлаб қўя қолди.

— Ҳамма саволларга тушундингизми?

— Ҳа,— деди Муқаддас.

— Агар тушунмаган саволларингиз бўлса...

— Йўқ, ҳаммасига тушундим!— деди қиз ва бирдан дафтар-китобларини тез йиғиштириб, йигитнинг ёнидан ўтди-да, эшикка қараб юрди.

Мен унга йўл бериш учун тисарилаётиб кўзим яна домлага тушди. У бошини сал эгиб, Муқаддасга ер тагидан тикилиб қолган, қизнинг жавоби уни саросимага тушириб қўйгани кўриниб турарди.

Йўлакка чиққанимда, Муқаддас унинг охирига етиб зинапоядан пастга туша бошлаган эди. Мен жадалладим ва йўлакда у ёқдан-бу ёққа юрган қиз-йигитларни туртиб-суртиб, Муқаддас билан кетма-кет кўчага чиқдим. Муқаддас ўнг қўлга бурилган ва эндигина бешолти қадам юрган эди. Мен ҳам у бурилган томонга бурилдим. Яна худди боягидек ўз ихтиёримдан устун бўлган бир куч мени унинг кетидан юришга мажбур қилди. Лекин унга яқинлашишга журъат этолмас эдим. Мен унинг ўримлари ечилиб, кўйлагининг этагини қоплаб олган ва гоҳ ўнгга, гоҳ чапга тўлғанаётган қўнғир сочларидан кўзларимни узолмасдан борарканман, Муқаддаснинг тўсатдан ўгирилиб қарашидан ҳадиксирардим, назаримда ўгирилиб қараса, менинг нима учун эргашиб келаётганимни пайқаб қоладигандек туюларди.

Муқаддас муюлишга етганда рўпарадан тўладан келган, ўнг қошининг четида катта қора холи бор бир қиз чиқди-ю, иккиси тўхтаб гаплаша бошлади. Мен ҳам тўхтадим. Нима қилишимни билмаганимдан, худди осмонда бир нарса бордек, кўкка тикила бошладим. Бахтимга сал ўтмасдан иккови ажрашди. Муқаддас муюлишдан ўнг томонга бурилиб кетди, қиз эса менга қараб юрди. У ерга тикилганича ёнимдан тез юриб ўтаркан, ўзича нимагадир илжайиб қўйди: «Нимага кулимсиради? Наҳотки сезиб қолган бўлса?»

Муқаддас бурилган кўчада, муюлишдан юз элликикки юз қадам нарида, институтнинг қизлар ётоғи бор эди. Мен бу ётоқхонани яхши билардим, чунки ўтган йили ҳам институтга имтиҳон топшириб юрганымда Муқаддасга ўхшаган бир қизни яхши кўриб қолган

эдим, у қиз ҳам шу ётоқда турарди. Мен ҳар куни эрталаб уни бир кўриш умидида ётоқхонанинг ёнига бир келиб кетардим. Кўчанинг нариги юзидан ётоқхонанинг деразаларига тикилиб ўтарканман, биров кўрса бу ерда нима қилиб юрганимни сезиб қоладигандай, юрагим пўкиллаб турарди. Кейин у қиз институтга кирди, мен эсам киролмай қолдим-у, аста-секин эсимдан чиқариб юбордим... Наҳотки Муқаддас ҳам шу ётоқхонада турса?

Муқаддас тўхтади. Ётоқхонанинг олдида турган қизлар тўпига қўшилиб бир аум кўринмай қолди, сўнг-ра унинг хипча келишган қомати зинапоя устида бир кўринди-ю, яна ғойиб бўлди. Икки ўрим узун қўнғир сочларининг сўнгги марта нафис тўлғанганини кўриб қолдим.

Муқаддас ётоқхонага кириб кетиши билан мен ҳам ҳушимга келдим. Унинг менга кулиб қараган қоп-қора маъсум кўзлари эсимга тушиб, «Раҳмат сизга!» деган мулойим овози қулоқларим остида қайта жаранглагандек туюлди-ю, аъзойи баданимдан иссиқ чиқиб кетди...

Орқамга қайтдим. Муюлишга етганимда тўсатдан ҳужжатларимни ҳали топширмаганим эсимга тушиб қолди... Секин юриб институт рўпарасидаги дарахтзор майдонга бордим. Шохлари бир-бирига чирмашиб кетган садалар, нозик якациялар, уларни қучоқлаб, бошларини силаб турган қудратли эманларнинг қуюқ соясидаги қатор скамейкаларнинг ҳаммасини қиз-йигитлар эгаллаб олган. Ҳаммасининг қўлида китоб. Лекин менга шундай туюлдики, худди улар бу ерга дарс тайёрлаш учун эмас, чақчақлашиб ўтириш учун келганлар. Узун хиёбоннинг ўртасига борганимда, чап томондаги скамейкаларнинг бирида ўтирган иккита қиз билан ингичка мўйлов қўйган бир йигитча ўринларидан турдилар. Йигитча дарҳол иккита қизнинг ўртасига кириб уларни қўлтиқлаб олди, бир нимани айтиб уларни кулдирди ва учови хохолашиб, институтга қараб кетдилар. Уларнинг ўрнига ўтирарканман, «Наҳотки шулар кирганда мен киролмасам?» деган фикр кўнглимдан ўтди ва негадир яна Муқаддас эсимга тушиб кетди... Эрта-индин мана шунақа олифталардан биттаси шу хиёбонларда уни ҳам қўлтиқлаб юрмасмикин? Ё мен бу олифтадан камманми? Нимага

бу ўқиганда мен ўқимас эканман? Ўқишга киришнинг нима айби бор? Ҳеч айби йўқ!..

Фақат буни цех бошлиғимиз Сулаймон Акрамовичга бир оғиз айтиб қўйиш керак эди. Лекин шуниси борки, айтсанг яна гап чўзилиб кетади...

Тўсатдан хаёлимда ғалати бир фикр чақнади: «Хужжатларимни топширавераман. Лекин... агар ўша қиз билан бирга ўқишимга кўзим етса имтиҳон топшириб ўқишга киришга ҳаракат қиламан, бўлмаса — хужжатларимни қайтиб оламан!..»

Бу фикр ўзимга шундай маъқул тушдики, бояги иккиланишларнинг ҳаммасини бир зумда ҳал қилиб, кўнглимни чарақлатиб юборди.

Эҳтимол менинг бу гапларим жуда ғалати туюлар, эҳтимол менинг бундай қарорга келишимга бошқа кўп нарсалар сабаб бўлгандир, лекин ўша куни худди шу гапларни хаёлимдан ўтказганим ва бу ўйлар кўнглимдаги ғулғулани босиб, менга тасалли бергани сира-сира эсимдан чиқмайди.

* * *

Шундан кейин уч-тўрт кунгача Муқаддасни кўролмадим. Лекин у ширин бир туш каби сира хаёлимдан кўтарилмас эди. Кечқурунлари, китобдан чарчаб, уйқум келмасдан юлдузларга тикилиб ётган чоғларимда, доним уни эслардим. Консултация куни энгашиб савол берганимда пешонамга теккан майин соч толлари, мулойим табассуми кўз олдимда бир зум гавдаланар, қулоқларимга «Раҳмат сизга» деган майин овози эшитилиб кетарди-ю, тотли ва ҳароратли бир туйғу қалбимни тўлдирарди... Шу аялфозда икки кун ўтди, учинчи куни биринчи имтиҳон эди... Менинг келажагим, ўқиш ё ўқимаслигим шу имтиҳонга, тўғрироғи, ўша ажойиб қизни учратиш-учратмаслигимга боғлиқ эди. Шундай деб ўйлаганим учун бўлса керак, ўша куни жуда эрта турдим. Ойим дамлаб қўйган чойни наридан-бери ичдим-да, йўлга тушдим. Ойим кетимдан кўчагача чиқди. Индамасам институтгача борадиган. Қаттиқ койиб бердим.

Институтда одамнинг кўплигидан эшикка яқинлашиб бўлмас эди. Мен ўтган йилиёқ имтиҳон пайтида,

Ўқишга сира алоқаси бўлмаган одамларнинг ҳам институт остонасида санқиб юришини кўп кўрган эдим, лекин назаримда бу йил одам ўтган йилгидан ҳам кўп эди. Бир минутга уларнинг ҳаммаси кўзимга меҳнатдан қочиб юрган эркатойларга ўхшаб кўринди-ю, ғазабим қўзғади, лекин шу пайт хаёлимга: «Ўзинг-чи, ўзинг нима қилиб юрибсан?» деган фикр келиб, кўнглим ғаш бўлди. Хижолат бўлиб ўзимни оломонга урдим. Туртиб-турткиланиб юриб эшикка зўрға етиб олдим-да, ўша ерда навбатчилик қилиб турган юқори курс студентларига имтиҳон қоғозимни кўрсатиб, юз машаққат билан ичкарига кириб олдим.

Ичкарида ҳам одам кўп эди. Қатор эшикларнинг олдида, ҳар ер-ҳар ерда тўп-тўп бўлиб ёшлар турар, уларнинг шивирлашган ҳаяжонли овозлари эшитилар, асабий ҳаракатлари кўзга ташланарди. Бу ерда ҳукм сурган аллақандай ваҳима менинг ҳам вужудимга сингиб, гўё қон томирларимдан юрагимга бориб етди-ю, тўсатдан оёқларим мадори қуригандай бўлди. Муқаддас кўринмас эди. Наҳотки бошқа факультетга кирган бўлса? Зинапойдан секин юриб иккинчи қаватга чиқдим-да, юрагим гуп-гуп уриб чап қўлга бурилдим.

Тор йўлакнинг нариги бошига яқин жойда, мен имтиҳон топширадиган ўттиз бешинчи аудиториянинг олдида бир гуруҳ абитуриентлар тўпланганди. Имтиҳон бошланишига уч-тўрт минут қолган. Уларга қараб бешолти қадам босганимда юрагим бирдан «шиғ» этиб, аъзойи баданим жимирлаб кетди: қизларнинг орасида Муқаддас ҳам бор эди!

Муқаддас тескари қараб турган бўлса ҳам мен уни дарров танидим; оқ шойи кўйлагининг этакларига тушиб турган икки ўрим қўнғир сочидан ва айтиб бериш жуда қийин бўлган яна алланималаридан танидим. Муқаддас бошини тез-тез ирғатиб, ёнидаги дугоналарига нима тўғрисидадир куйиб-пишиб гапирмоқда эди, яқинлашиб қолганимда қизлардан бири унга мени кўрсатиб бир нима деди. Муқаддас «ялт» этиб қаради ва юрагимни оловли ҳаяжонга тўлдириб, менга томон бир қадам босди-да, яна тўхтади. Унинг жовдираган қуралай кўзларидан, тортиниб, уялиб қарашидан бир нимани сўрашдан ийманаётгани кўриниб турарди.

— Вой айтавер, нимаси уят? — деди шу вақт қизлардан бири. Бу ўша тунов кун муюлишда учраган

ва ёнимдан ерга қараб кулиб ўтиб кетган қора холлик қиз эди.

Тўхтадим. Муқаддас менга томон яна бир қадам ташлади-да, у ҳам тўхтади.

— Кечирасиз,— деди у ва негадир қизариб тирноқларига тикилди,— кечирасиз, мен Абдуллаева бўлганим учун биринчи беш киши қаторида киришим керак эди. Шунга... шундан жуда қўрқяпман. Менинг ўрнимга киролмайсизми? Бошқаларга айтсам ҳеч ким унамаяпти.— Муқаддас бошини кўтариб юзимга қаради. Унинг кўзлари айни вақтнинг ўзида ҳам умид, ҳам илтимос ва тасвир этиш қийин бўлган аллақандай ҳисларни ифода этиб, порлаб, жовдираб турарди.

Олдин шошиб қолдим. Муқаддаснинг бу илтимоси уч-тўрт кундан бери чизиб юрган ҳамма режаларимдан ҳам аъло чиққани учун бўлса керак, ўзимни йўқотиб қўйдим. Фақат Муқаддас бошини кўтариб, аллақандай қўрқиб қараганидагина ҳушимга келдим ва «хўп» деб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим.

Одатда имтиҳонга биринчи бўлиб кириш, кузда совуқ сувга шўнғишдан ҳам қийин туюлади, ҳатто ўз билимига ишонган киши ҳам нимадандир ҳадиксираб, эти жунжикиб туради. Бу жиҳатдан мен ҳам ўзимни дов юраклар қаторига қўшолмайман, лекин бу сафар мен «ҳа» деб жавоб берганимда, Муқаддаснинг қопқора кўзларида чақнаган миннатдорлик ифодаси кўнглимга далда берди чамаси, имтиҳонга жуда дадил кирдим, одатдагидек иккиланиб турмасдан билетни ҳам дадил олдим...

Мен «омад» деган сўзга ишонмайман, лекин «омад келиши» рост бўлса, шу сафар менинг омадим юришган экан! Менга айни ўзим тилаб юрган саволлар тушган эди: биринчи савол — саккизинчи синф программасидан Ньютон қонуни, иккинчиси қаршилиқ кучи, учинчиси осонгина бир мисол!..

Мен бу саволларни шунчалик яхши билар эдимки, ҳатто: «Тайёрлик кўриб ўтирмасданоқ жавоб бериб қўя қолсаммикин?» деган фикрга ҳам бордим, фақат ҳаёлимни йиғиштириб, ўзимни босиб олиш учунгина ўтириб ҳовирлик кўра бошладим.

Имтиҳон олувчи комиссия икки кишидан иборат эди: биттаси олтмиш ёшлар чамасидаги, туксиз юмамоқ боши қуёшда чўқдек қизариб, жигар ранг тусга

кирган бир чол эди, иккинчиси тунов куни консултация вақтида Муқаддаснинг ёнига келиб ҳол-аҳвол сўраган силлиқ сочли таниш ёш домла эди. Мен ўтиригим билан у қўлида бир варақ қоғоз ушлагани ҳолда эшикка борди ва у ерда навбатчилик қилиб турган студент йигитчадан:

— Абдуллаева қани? Нимага кирмади?— деб сўради секин.

Муқаддаснинг ўрнига мен киришимга навбатчи йигитнинг ўзи рухсат берганди (аҳтимол у ҳам Муқаддаснинг ялиниб қараган кўзларига топ беролмай «хўп» деб юборгандир!) шунинг учунми, ё шошиб қолиб бошқа сўз тополмай қолдим, билмадим, ишқилиб:

— Абдуллаева бошим оғрияпти, деб ташқарига чиқиб кетди,— деди у ва тез қўшимча қилди:— ҳозир келади!

Домладан: «Абдуллаеванинг ўрнига ким кирди?» деган саволни кутиб, юрагим пўкиллаб турувди, лекин у индамасдан жойига бориб ўтирди. У негадир ғамгин эди. Катта аудитория бўм-бўш бўлгани учун биринчи кирган беш бола алоҳида-алоҳида ўтирган бўлса ҳам, ёш домла улардан кўзини узмас, нимадандир шубҳаланаётганга ўхшарди. Кекса домла эса юпқа оқ шойи рўмолча билан ялтироқ дўнг пешонасини тез-тез артганича чуқур ўйга чўмган, гўё имтиҳонни ҳам унутиб юборган эди.

Таваккал қилиб биринчи бўлиб чиқдим. Даставвал ёш домла Муқаддасни сўраганини эшитганимда бир оз ҳадиксираган, савол ёғдириб йиқитишга ҳаракат қилмаса деб хавотирланган эдим. Лекин у фақат битта қўшимча савол берди. У ҳам бўлса атом ядроси тўғрисида эди. Мен бўлсам бу мураккаб ҳодиса билан шунчалик қизиқар эдимки, ҳатто ўрта мактаб дарслигидаги маълумотларгина эмас, атом тўғрисида босилиб чиққан ва кўзим тушган оммабоп мақола ва брошюраларни ҳам қидириб топиб, ўқиб юрар эдим. Кекса домла буни жавобимнинг бошиданоқ сезиб қолди шекилли, гапим тугамасданоқ:

— Бўлди, ўғлим, бўлди, балли,— деди ва имтиҳон қоғозимни олиб, қўл қўя бошлади.

Мен имтиҳон қоғозимни олиб қарамасданоқ беш олганимни тушундим ва тўсатдан ўзимни қушдек енгил ҳис этиб, ташқарига отилдим.

Йўлакда мени Муқаддас кутиб турарди! У рўпарадаги чанг босган ёпиқ деразанинг олдида, физика дарслиklarини кўкрагига босиб, иккита қиз билан гаплашиб турарди. Лекин эшик очилган ҳамон «ялт» этиб қаради. Шу қарашидан, катта-катта қора кўзларида бирдан чақнаган аллақандай ифодадан у мени кутиб, мен учун қайғуриб, ҳатто хавфсираб турганини билдим-да, кўнглим яна ҳам чарақлаб кетди.

Муқаддас жилмайганича олдимга келди.

— Нима бўлди?— деди у қўлимдан ушлаб. Менинг «беш» деган жавобимни эшитиши билан чеҳрасидаги гуноҳкор ифода чуқур ички бир шодлик билан алмаши-ю, юзига гўё ёруғ бир нур қуюлди.

— Вой, мен сизни йиқилиб қолмасангиз деб шундай қўрқдим, шундай қўрқдимки!— деди Муқаддас кулиб.

У яна бир нима демоқчи эди, лекин шу маҳал эшикда турган йигитча:

— Ўртоқ Абдуллаева!— деб чақириб қолди. Муқаддас сесканиб кетди-да, дарҳол эшикка томон юрди, йўл-йўлакай бурилиб қаради:

— Энди менинг ҳам беш олишимни тилаб туринг!— деди у ҳаяжонли, титроқ овоз билан.

— «Тилаб туринг...» Бу нима дегани? Мен чиққунча кетиб қолмасдан кутиб туринг, дегани эмасми?.. Қандай ажойиб қиз!..

Узун йўлакда секин юра бошладим. Боя даставвал кириб келганимда, йўлакда ҳукм сурган овозлар, ваҳимали гаплар энди тагин ҳам кучайган эди. Кимдир йиғлар, кимдир уни юпатар эди. Лекин ажабо: бу гапларнинг маъноси менинг хаёлимга бориб етмас, мен фақат битта овозни — Муқаддаснинг мулойим овозини эшитар эдим. Қулоқларим тагида унинг: «Вой, мен сизни йиқилиб қолмасангиз деб шундай қўрқдим, шундай қўрқдимки!» деган сўзлари тинимсиз такрорланар, ажиб бир мусиқа каби руҳимни эркалар, хаёлимни кўкларга кўтарарди.

Ярим соатча шу аҳволда юрдим. Сўнгра эшикка тикила бошладим. Мен билан барабар кирганларнинг ҳаммаси қайтиб чиқишди, улардан кейин кирганлардан яна битта қиз ҳам чиқди. Муқаддаснинг эса ҳамон дараги йўқ. Аста-секин юрагимда тўлиб-тошган шод-

лик аллақандай тараддуд ва қўрқув билан алмаша бошлади...

Қизиқ, Муқаддас кечиккан сайин менинг ҳам ҳушим ўзимга кела бошлади. Мен энди атрофимдаги қиз-йигитларни таний бошладим, уларнинг гап-сўзларига, яхши топшириб чиққанларнинг шодлигига, йиқилиб чиққанларнинг қайғусига тушунадиган бўлиб қолдим. Боя йиғлаётган қизга эътибор бермаган бўлсам, энди унинг худди Муқаддасга ўхшаган ёшгина бир қиз эканини кўриб, раҳмим келиб кетди.

Қизнинг атрофини қуршаб олган уч-тўртта дугоналари уни ҳамон юпатишар, у бўлса ҳеч кимга қулоқ солмасдан куюниб-куюниб йиғлар эди. Мен уни кўрдим-у, негадир ёш домланинг тунов куни Муқаддаснинг кетидан жимгина ғамгин тикилиб қолгани эсимга тушиб кетди... Кўнглимдаги бояги шодлик энди қандайдир оғир ваҳима билан алмашди. Лекин худди шу маҳал эшикда Муқаддас кўринди. Унинг аллақандай чарақлаб кетган кўзларига, худди гулханнинг таптида тоблангандек гул-гул ёнган юзига кўзим тушиши биланоқ имтиҳонни муваффақиятли топширганини англадим. Унга қараб интилдим, қўлини сиқиб табриклаш учун шошилдим, лекин йўлакда турган қиз-йигитлар уни мендан олдин қуршаб олдилар... Қизлар у билан ўпишиб кетишди, йигитлар эса қўлини қисиб табриклай бошладилар. Сўнгра Муқаддас йиғлаётган қизни қучоқлаб ниманидир қизгин тушунтиришга киришди. Мен эсам... «наҳотки, мени эсидан чиқариб юборган бўлса...»

У атрофига аланглаб, кимнидир қидира бошлади, тўсатдан кўзларимиз тўқнашди, юзидаги табассумдан мени излаганини тушундим!

У менга қараб юрди, мен унга.

— Табриклайман, Муқаддасхон!

Муқаддас бутун вужуди билан кулиб, қувнаб жавоб берди:

— Раҳмат! Кўрдингизми, навбат алмашганимиз қандай яхши бўлди? Сиз ҳам беш олдингиз, мен ҳам! Энди доим шунақа қилайлик! Бўптими?— деди у.

— Бўпти,— дедим чин юракдан қувониб.

У юзимга бир секунд тикилди, гўё мени биринчи марта кўраётгандек аллақандай синовчан назар билан тикилди, сўнгра ерга қаради. Унинг нимадандир хижо-

лат чекиб қулоқлари бирдан ловиллаб ёнганини кўрдим-у, ўзим қизариб кетдим. Муқаддас дилимдаги ҳисларни сезган эди!..

Ўртамизда қандайдир бир ўнғайсизлик вужудга келди. Бу ўнғайсизликдан бизни йўлакда юрган навбатчи йигитнинг: «Имтиҳон топшириб бўлганлар бу ерда турмасин!» деган буйруғи қутқазди.

Секин юриб биринчи қаватга тушдик, сўнгра кўчага чиқдик ва остонани қуршаб олган оломонни зўрға ёриб, ётоқхона томонга ўтиб олдик. Лекин энди нима қилиш керак? Буни иккимиз ҳам билмас эдик. Мен Муқаддаснинг тўсатдан тумтайиб, индамай қолганидан бирга юришимиздан сиқилаётганини, уни уялтирмаслик учун хайрлашим кераклигини сезиб турардим, лекин оёқларим ўз ихтиёримга қарши мени илгари судраб борар, орқада қолмоқчи бўлсам ҳам қололмас эдим.

Қуёш баланд кўтарилиб, ҳамма ёқни иссиқ алангага кўмиб юборганди. Ҳарорат шунчали зўр эдики, тротуарнинг соя тушмай қолган жойларига оёқ қўйиб бўлмас, иссиғи туфлидан ўтиб тоvonни куйдирарди.

Ҳавода ғир этган шабада йўқ, дарахтлар ҳам одамлардек иссиқдан толиб, мудраб турарди. Қани энди шундай пайтда Муқаддас «хўп» деса-ю, бирорта серсоя паркка кириб дам олсак, ё бирга дарс тайёрласак!

Бирдан нима ҳам бўлди-ю, кўзим иккинчи қаватнинг тепасига тушди. Биз имтиҳон топширган аудиториянинг энг четги деразаси олдида иккимизга қандайдир маънос тикилиб... бояги ёпи домла турарди! «У нима қилиб турибди? Нега бундай тикилиб қарайди?» — деб ўйладим. Бир зумда қалбимни тўлдирган ёруғ ҳисларга ҳам аллақандай соя ташлангандек туюлди.

Домланинг кузатиб турганини Муқаддас ҳам кўриб қолдим, ё уялганидан шундай қилдим, ишқилиб, муюлишга етмасданоқ тўхтади ва ерга тикилиб:

— Сиз қаёққа кетяпсиз? — деб сўради. Мен шошиб қолдим. Азбаройи нима деб жавоб беришимни билмаганимдан:

— Мен... агар бўш бўлсангиз дарс тайёрлардик! — деб юбордим. Муқаддас бошини яна ҳам пастроқ туширди.

— Кечирасиз, мен боролмайман.

— Нега?

— Негаки... мен ўзим шунақаман,— деди Муқаддас,— беш олган куним ҳеч дарс тайёрлай олмайман.

— Бўлмаса... кинога борайлик!— дедим мен, дедим-у, шу сўзни айтишга журъат этганимдан ўзим ҳам хайрон қолиб, қизариб кетдим. Муқаддас «ялт» этиб юзимга қаради. Таклифим унинг қулоғига ёмон эшитилганини кўзларидан пайқадим. Лекин ўзимнинг ҳам қизариб кетганимни кўриб, уялиб қолганимни сезди чамаси, кўзларидаги совуқ ифода дарҳол юмшади.

— Раҳмат. Олдин имтиҳонларни топшириб олайлик,— деди у, туфлисининг учи билан ер чизиб, кейин қўшимча қилди:

— Энди... Хайр...

Йўқ, Муқаддас буйруқ бермас, у фақат илтимос қилар, дугоналарининг кўриб қолишидан уялгани учунгина ажрашишни истар эди!

— Кўришгунча,— дедим мен.

— Хайр,— деди Муқаддас ва юзимга бир қараб олгач:— химияни ҳам шунақа қилиб топшираимизми?— деб сўради.

— Албатта,— дедим кулиб.

Биз ажрашдик.

Биласизми, илк баҳор пайтида ёмғирдан кейин осмон бошқача бир тиниқ мовийлик кашф этади. Ёмғирда чўмилган дарахтлар худди тўйга ясанган қизлардек очилиб, ҳаво хушбўй ҳидларга, қушларнинг чуғурчуғурига тўлиб, олам яшнаб кетади.

Муқаддас билан хайрлашиб орқамга қайтарканман, менинг кўнглим ҳам худди ёмғирдан кейинги осмондек чарақлаб кетганди. Гўё ҳамма менга кулиб боқар, гўё ёлғиз мен эмас, ҳамма бахтиёр, гўё одамларнинг ҳаммаси бирдан бир-бирига меҳрибон, жуда мулойим, жуда яхши, жуда ғамхўр бўлиб қолган эдилар.

* * *

Уйга кечроқ қайтдим. Биз Комсомол кўлининг орқасида, Бўзсувнинг бўйида, янги участкада турардик. Ҳовлига киришим билан кўзим жигар ранг йўл-йўл пижамасини кийиб, ишкомнинг тагидаги сўрида ёнбошлаб газета ўқиб ётган дадамга тушди, ойим ҳовли супурмоқда эди. Эшикни очишим билан дадам қўлида-

ги газетасини, ойим супургисини ташлаб менга қаради. Афтидан кўнглимдаги шодлик юзимда шундоқ акс этиб турган бўлса керак, иккиси ҳам бирдан:

— Бешми?— деб сўрашди.

— Шунақага ўхшайдими?— дедим мен.

Ойим пешонамдан ўпди. Дадам эса ёстиққа қайта ёнбошларкан:

— Ана, кўрдингми, кеча ўртоқлар билан гаплашиб қўйганман, десам ишонмовдинг,— деди қўлига газета-сини олиб.

— Сиз бултур ҳам шунақа деган эдингиз,— деди ойим.

Дадам бирдан қўлидаги газетани четга отиб юборди, унинг оқ оралаган сийрак сочларининг тагидан бошининг қизариб кетгани, лабларининг пирпираб уча бошлагани кўринди.

— Хўп, мен ҳеч ким билан гаплашмадим. Бултур ҳам гаплашган эмасман, бу йил ҳам!— деди у титроқ, аянчли овоз билан.

Уларнинг жанжалини, айниқса ўғай дадамнинг худди бир нимадан аразлаган ёш боланинг овозидай аянчли овозини эшитмаслик учун уйга кириб кетдим. Бир йилдан бери давом этиб келаётган бу кўнгилсиз жанжал менга жуда оғир ботарди. Биринчидан, ойимнинг институтга киролмаганим учун ҳамма айбни дадамга тўнкаши қаттиқ тегса (Салим Каримович институтда ўқитувчи эди), иккинчидан, бултур бўлиб ўтган катта бир жанжал устида мен Салим Каримовичнинг ўз дадам эмаслигини, у менга фақат ўғай ота эканлигини билиб қолгандим. Ўшанда ойим, афтидан, менинг борлигимни унутиб қўйиб: «Шариф ўз болангиз эмас-да, ўз болангиз бўлганда-ку...» деб юборган, кейин кўзи менга тушиб гапи оғзида қолган, лекин шу бир гапнинг ўзиданоқ менга ҳамма нарса аён бўлиб қолган эди. Бу гап менга жуда қаттиқ таъсир этган, шунчалик қаттиқ таъсир этган эдики, уйдан чиқиб кетиб, бир-икки кун бошқа ёқларда юриб келгандим... Шундан кейин ойим ўз дадамнинг фронтда ҳалок бўлганини, урушдан олдин эса машинасозлик заводида конструктор бўлиб ишлаганини гапириб берганди. Мен ойимдан Салим Каримовичга қандай турмушга чиққанини сўрамадим, албатта, лекин ўша воқеадан бери уни негадир «дада» деб эмас, «Салим Каримович» деб

чақиргим келадиган бўлиб қолди. Бунинг сабабини ўзим ҳам яхши тушунмайман, чунки Салим Каримович ёмон одам эмас, у мени жуда яхши кўради, ўғлим деб чақиради, эҳтимол ўз боласи бўлмагани учундир, жуда яхши муомала қилади. Салим Каримович институтда кўп йиллардан бери оддий ўқитувчи бўлиб ишлар, демак унинг қўлидан келадиган ёрдами ҳам жуда чамали эди. Лекин, ойим буни тушунгиси келмас, бултурдан бери уни қийнаб келарди. Мен дадамнинг бултур яхшигина ҳаракат қилганини, ўқишга киролмай қолганимда мендан ҳам кўпроқ изтироб чекиб юрганини билардим. У ҳатто мени институтга лаборантлик ишига жойлаштириб қўйишга ҳам ҳаракат қилиб кўрганди, лекин бунга мен ўзим кўнмагандим. Ойимдан ўз дадам тўғрисидаги гапларни эшитганимдан кейин, айниқса дадам машинасозлик заводида конструктор бўлиб ишлаганини билганимдан кейин, нимадир мени шу заводга торта бошлаган, назаримда у ерга бормасдан бошқа жойга бориб ишласам, отамнинг хотирасига ҳурматсизлик бўладигандек туюлганди менга. Олдин ойим билан Салим Каримовичнинг бу гапларимни эшитгилари ҳам келмаган эди, бироқ бир куни нима ҳам бўлди-ю, ойим эрталаб чиқиб кетиб, уйга узун бўйли, қотма, сочлари оппоқ оқарган, лекин шоп мўйловли қоп-қора одамни бошлаб келди. Бу одам Сулаймон Акрамович эди.

Сулаймон Акрамович дадамнинг энг яқин дўсти бўлганини, улар бирга ўқиб, бирга ишлашганларини, ўзи ҳам соддагина бир одам эканини кейинчалик билдим, бироқ биринчи учрашганимизда у менда ғалати таассурот қолдирган, шоп мўйлови ҳам, йўғон дўриллаган овози ҳам аллақандай ясама туюлганди.

Сулаймон Акрамович мени заводга ўзи бошлаб борган, ҳужжатларимни ўзи тўғрилатиб, ўз цехига олиб кирган ва кейинчалик қадрдон бўлиб кетган мана шу универсал токарлик станогимда биринчи детални ўзи ясаб кўрсатган эди.

Отамнинг хотираси ҳурматигами, ё мени чиндан ҳам яхши кўриб қолганданми, билмадим, ишқилиб, Сулаймон Акрамович менга доим хушмуомала қилар, баъзан уйига, баъзан цехнинг бир четидаги кичик, тор кабинетига бошлаб кириб суҳбатлашиб турарди. Мен унга жуда ўрганиб қолгандим. Умуман шу бир йил ичи-

да мен заводга, моторларнинг гув-гувига тўлган катта, улугвор цехимизга, ўзимнинг универсал станогимга, дўстларимга жуда ўрганиб, яхши кўриб қолгандим.

Ойим билан дадам ўртасида бўлиб ўтган жанжал таъсир этди чамаси, бунинг ҳаммасини яна бир эсладим. Лекин, қизиқ, бу сафар институтга ҳужжат топшираётганимдагидек кўнглим хира бўлмади. Муқаддас билан учрашув қувончи кўнглимнинг бир четида уйғонган шубҳани енгиб кетганди...

Муқаддасни эслашим билан иссиқ бир туйғу яна аъзойи баданимни жимирлатиб ўтди. Ўзим ҳам беихтиёр жилмайиб ўтирган эканман шекилли, уйга ойим кириб:

— Супага чиқ болам, овқат тайёр, нимага куласан!— деб сўрагандагина ҳушимга келдим. Ойим кулгимни бошқа нарсага йўйиб:

— Илоҳим бошқаларидан ҳам беш бўлсин!— деб қўйди.

Овқат вақтида ойим билан Салим Каримовичнинг орасида яна ўша эски гап қўзғалиб кетармикин, деган ҳаётирда эдим. Яхши ҳам бу гап қўзғалмади. Бояги сўзларнинг ўзигами, ё мен уйга кириб кетгандан кейин ҳам жанжал давом этганими, билмадим, ишқилиб, даданинг қовоғи солиқ эди. У ҳатто вазиятини ҳам ўзгартирмаган: ўнг қўлига иккита пар ёстиқни босиб, ҳамон газета ўқиб ётарди. Ёши элликларга бориб қолган, институтда ўқитувчилик қилаётган бу салобатли одам баъзан ёш болага ўхшаб кетар, арзимаган нарсадан ҳам хафа бўлаверарди.

Шундай пайтларда менинг унга раҳмим келарди. Бугун вақтим чоғ бўлгани учунми, билмадим, ҳар қалай унга бирон яхшилик қилгим келди. Тўсатдан ҳаёлимга: «Булар менинг Муқаддасни севиб қолганимни билиб қолишса нима қилишар экан?» деган фикр келди. Бир дақиқа кўзимга супанинг четида ўтириб, дадамга уялибгина пиёлада чой узатаётган Муқаддас кўриниб кетди.

Бу орзу шунчалик ширин эдики, унинг давомини ўйлаш истагида овқатдан бир-икки қошиқ едим-да, жойимга бориб ётдим... Мен ҳовлининг кун ботиш томонидаги хилват бурчакка, ўзим эккан икки туп олманинг тагига каравот қўйиб олгандим. Каравотнинг остидан ариқча ўтар, тун-кун тинимсиз оққан сув ке-

чалари руҳимни аллалар, китобдан чарчаган чоғларимда ором берарди.

Бугун бу хилват жой кўзимга яна ҳам жозибали кўрниб кетди. Ўзимни каравотга ташлаб, олманинг қуюқ япроқлари орасидан осмонга тикилдим.

Қуёш ботган, боғни фақат ёз оқшомларидагина бўладиган майин ва сокин бир қоронғилик чулғамоқда эди. Жимжит, фақат қўшни ховлида чақалоқнинг йиғиси-ю, каравотнинг тагидан ўтаётган сувнинг майин шилдираши эшитилади, япроқлар орасида битта-яримта олтин нуқталар жимирайди. Ана, қаердандир узоқдан, афтидан кўлдан бўлса керак, қандайдир маъюс, лекин ёруғ эсдаликлар уйғотувчи бир куйнинг овози кела бошлади. Хаёлим кузда илиқ мамлакатларга қараб учган қуш каби, яна Муқаддасга қараб учди... Ораунинг чегараси йўқ. Мен унинг шу уйда, шу ховлида юришини, шу ариқнинг бўйида, супанинг ёнидаги кранинг тагида ўтириб, ажойиб қўнғир сочларини ювишини кўз олдимга келтирдим...

Узоқдан, кўлдан эшитилаётган маъюс куй секин авжига чиқмоқда эди. Куй авжига чиққан сайин меннинг ширин хаёлларим ҳам чуқурлашиб борарди... Биз, албатта бирга ўқиймиз, ҳар кун ярим кечагача бирга ўтириб дарс тайёрлаймиз, сўнгра... Сўнгра уйдан чиқиб, бу ерга келамиз... Йўқ, мен бир ўзим чиқаман ва каравотга ётиб уни кута бошлайман. У бўлса... Уй йиғиштирган бўлиб яна анчагача чиқмай ўтириб олади. Ниҳоят, уйнинг чироғи ўчади ва қоронғида унинг шипшип этган оёқ товушлари, «қаёқда қолдингиз, Шариф ака?» деган майин овози эшитилади. Мен ўрнимдан сакраб тураман ва уни қўлларимга кўтариб, кулган лабларидан, кўзларидан ўпаман...

Дарвоза томондан эшитилган «Шариф, ҳо Шариф!» деган овоз хаёлимни бўлиб юборди. Ўрнимдан туриб ўтирдим.

— Биров чақиряпти, чиқиб қара! — деди ойим. Шу вақт «Шариф, ҳо Шариф!» деган овоз қайта такрорланди. Бу — Тўлаганининг овози эди.

— Тўлаганга ўхшайдими? — деди ойим ҳам.

Тўлаган иккимиз бир цехда ишлардик. У мендан икки йил олдин заводга кирган «тажрибалик» токарлардан. Бултур ишга кирганимда Сулаймон Акрамович мени унга «шогирд» қилиб тайинлаган эди. Шундан

бери Тўлаган ўзини менга яқин олиб юрар, мен ҳам уни ҳурмат қилардим. Лекин ҳозир унинг келиши менга негадир ёқмади, ҳатто кўнглимда аллақандай бир қўрқув уйғотди: «Кечаси нима қилиб юрибди?»

Сўрининг ёнидан ўтаётганимда Салим Каримович: «Заводдаги ошнанг бўлса бояги гапни айтиб юрма яна!» деб огоҳлантирди. У ёрдам масаласини айтмоқчи эди. Гарчи мен унинг ким билан гаплашганини билмасам, ёрдамини сезмасам ҳам, дадам деярли ҳар куни бир марта мени огоҳлантириб қўяр, афтидан «бу гап»ни бировлар эшитиб қолишини истамас эди.

Тўлаган дарвозанинг олдида, ариқнинг бўйидаги толга суяниб, папирос чекиб турарди. Қоронғида юзи кўринмас эди. Лекин чап қўлини шимининг киссасига суқиб, оёқларини чалиштириб, гавдасини бир оз олдинга эгиб туришидан кўзимга худди уриш учун пайт пойлаб турган безорига ўхшаб кетди. Мени кўргач, у папиросини гўжимлаб оёғининг остига ташлади ва қўлини чўзаркан:

— Хўш, жаноблари, нима қилиб юрибдилар? — деб сўради. Унинг бу гапи менга гўё: «Хўш, бизга билдирмасдан ишдан қочиб қолибсан-да!» дегандай эшитилди.

— Ҳа, нима қилибман? — дедим шошиб, «гап очиб қолса, ишинг бўлмасин дейман. Ростдан ҳам, ўқийманми, йўқми — нима ишлари бор?» деган фикрни кўнглимдан кечириб, ўзимга ўзим далда бериб қўйдим.

Тўлаган кўкрагимга бир уриб қулди.

— Тағин нима қилибман, дейди-я, бу акам! Отпусқага чиққан одам шунақа қиладими, ўн кундан бери бир бормабсан-а? Наҳотки дўстларингни кўргинг келмаса?

Бу гапни эшитиб бирдан кўнглим жойига тушди. Севиниб кетиб, мен ҳам унинг кўкрагига бир мушт туширдим.

— Қўл тегмаяпти, дўстим, қани уйга кир, бирпас гаплашиб ўтираминиз, — дедим қандайдир енгил тортиб, лекин Тўлаган кирмади. Уни менга Сулаймон Акрамович юборган экан. Эртага заводга бориб учрашар эмишман. Юрагим яна «шув» этиб кетди.

— Нима ишлари бор экан? Айтмадиларми?

— Йўқ, — деди Тўлаган. У яна папирос олиб тутатди. Гугуртнинг ярқ этган шуъласида лабларидаги табассум кўриниб кетди.

— Нега куласан?

— Үзим...

— Отпуска маҳалидаям тинч қўйишмайдилар-да!

— Оббо сени-эй?— Тўлаган қаҳ-қаҳ уриб кулди ва елкамдан қучоқлаб ўзига тортди:— Сулаймон Акрамовичнинг сенга айтадиган гапи бор экан, шунга чақирди.

— Қанақа гап?— дедим шубҳаланиб,— нимага яширасан?

— Ие, қизиқмисан?— деди Тўлаган,— унинг нима дейишини қаяқдан билай? Эртага ўзингга айтар ахир!..

Тўлаган кетди. Мен дарвозанинг олдида анча туриб қолдим. Кўнглим ғаш, бояги қувончли, ширин, аммо таги йўқ хаёллардан асар ҳам қолмаган эди.

«Нимага чақириши мумкин? Яна қанақа гап чиқиб қолдийкин? Ё институтга кирмоқчи бўлганимни эшитиб қолдимикин? Эшитиб қолган бўлса нима дейман? Умуман... шундай яхши коллективдан, бир йил ишлаб орттирган дўстларимдан ажраб тўғри қиялманми, йўқми?» бир ҳафтадан бери унутишга ҳаракат қилиб юрганим бу ўйлар хаёлимни яна чулғаб олди.

* * *

Эрталаб туриб мундоқ ўйлаб қарасам, кечаси чеккан ташвишларим ўзимга бачкана туюлди.

— Бориб тўғрисини айтаман! Бир қизни яхши кўриб қолдим дейман, вассалом!

Шу фикрни кўнглимга қаттиқ тугиб, соат ўн бирлар чамасида уйдан чиқдим. Соат ўн иккида ишчилар овқатга чиқади. Мен худди ўша пайтга етиб боришни кўзлаган эдим, лекин нима ҳам бўлиб автобус кела қолмади-ю, мўлжаллаган вақтимга етиб боролмадим.

Автобус пропуск бюросининг рўпарасида тўхтади. Соат ўн иккидан чорак ўтган, ишчилар овқатга чиқиб кетишган эди. Ичкарига, цехлар жойлашган катта қўрғонга киришни ҳам, ошхонага боришни ҳам билмасдан ҳайрон бўлиб тургандим, кўчанинг ўнг юзидаги завод бошқармаси жойлашган, чанг ва қурумдан кулранг тусга кирган кўримсиз бинонинг эшигида Кулоянц деган армани йигит кўриниб қолди. Кулоянц иккимиз бир бригадада ишлар эдик. У бошқарма буфетидан чиқ-

қан бўлса керак, бир қўлида нон, бир қўлида бир қарич келадиган йўғон колбаса ушлаб, иштаҳа билан чайнаб турарди. Мени кўриб қолиб, колбаса ушлаган ўнг қўлини кўтарди-да, оппоқ тишларини ярқиратиб кулди:

— Ээ... академик! Нима қилиб турибсан? Ўт бу ёққа!

Кулоянцнинг мени «Академик» дейиши бежиз эмас эди. Ўтган йили кузда, дастлаб заводга ишга кириб қийналиб юрган чоғларимда, бир куни нима ҳам бўлиб бригадамида ўқиш ва иш тўғрисида қизгин баҳс чиқиб қолди. Ўшанда мен Кулоянцга қарши гапириб (унинг нима дегани ҳозир эсимда ҳам йўқ), «Суворов генерал бўлишни орзу қилмаган солдат солдат эмас, деган, катта инженер, ё олим бўлишни орзу қилмаган ишчинини ҳам яхши ишчи деб бўлмайди!» деб юборган эдим. Бу гапим баъзиларга маъқул тушиб, баъзиларга маъқул тушмаган бўлса ҳам кўпчилик эсидан чиқариб юборган эди. Фақат Кулоянц ўшандан бери мени «Академик» деб чақирадиган бўлганди. Унинг бу лақаби олдин гашимга тегиб, жаҳлимни чиқарган, кейинчалик нимагадир, эҳтимол ҳазил эканини тушунганим учунми, ўрганиб кетгандим. Лекин қизиқ, бу сафар Кулоянцнинг «Академик» деб чақиритиши нима учундир жуда қаттиқ ботди. Кўчадан ўтиб, унинг ёнига борарканман, бутун вужудимни титроқ босганди.

— Хўш? Академик бўлсам нима бўпти? — дедим унинг қоп-қора соқол босган юзига, ярқираб турган оппоқ тишларига қадалиб, — нега бу гапингни қўймайсан?

Кулоянц нон чайнашдан тўхтаб, юзимга таажжуб билан тикилиб қолди. Бир-бирига туташган йўғон қошлари олдин чимирилди, учи эгилган узуни катта бурни керилиб, қуёшда куйган қоп-қора юзига кескин ва аллақандай совуқ ифода бағишлади, кейин қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Ие, қачондан бери бунақа ҳазил кўтармайдиган тегма нозик бўлиб қолдинг? Заводдан кетиб яна ўша интеллигентлигинга борибсан-да, қадрдон?

— Интеллигент бўлсам нима қипти? Интеллигент сендан...

— Ие, ақли ҳушинг жойидами? Олдин кўришайлик! — деди Кулоянц, бироқ қўлини беришдан олдин кўкрагимга бир мушт туширди, сўнгра кулганича ел-

камдан қучоқлаб, бошқарма жойлашган бинога етаклади.

— Қани, юр, сени кутиб ўтирибмиз!.. Аммо лекин бунақа одатингиз йўқ эди-ю, ўртоқ академик! Тинчликми ўзи?

Кейинчалик, бир-икки ой ўтиб, кўнглимдаги ғалаёнлар босилгандан сўнг, ўша куни Кулоянцга айтган гапларим, қилган муомалам эсимга тушиб кетса, уялганимдан юзимга қон тепар, астойдил изтироб чекардим. Уша куни эса унинг ҳазилига нақадар дағал жавоб бераётганимни ҳатто сезмас ҳам эдим.

Ўттизинчи йилларнинг бошида завод билан бирга қурилган бинонинг ичи хийла қоронғи, тор ва кўримсиз эди. Лампочка ёқиб қўйилган тор йўлакнинг икки томонидаги баъзиларига оқ тунука, баъзиларига чарм қоплаган ва тез-тез очилиб ёпилаётган қатор эшикларнинг ёнидан ўтиб, йўлакнинг охирига етдик ва чап қўлдаги уч бурчак хонага кирдик. Бу — завод комсомол комитетининг хонаси эди.

Хонада секретарнинг ўзи йўқ, тўрда, рамкага солинган фахрий ёрлиқлар қўйиб қўйилган шкафга суяниб Тўлаган ўтирарди, унинг олдида ҳам бир-икки тўғрам колбаса билан бир бурда нон бор эди.

— Ээ... яхши келдинг!— деди у, ўрнидан туриб,— биз сени цехда кутдик — келмадинг. Сулаймон Акрамович парткомнинг олдида кириб кетдилар. Ҳозир келиб қоладилар. Ўтир!

Уйдан чиқишда кўнглимдаги бор гапни айтишга қаттиқ аҳд қилиб, зарур бўлса ҳатто ҳужумга ўтишни ўйлаб келган бўлсам ҳам, Тўлаганнинг гаплари дилимда яна шубҳа аралаш қўрқув уйғотди. Тўлагандан: «Нимага чақирибди, сўрадингми?» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эдим ҳамки, Кулоянц сўзимни бўлди.

— Бу академигимиз отпусмага чиққандан бери жа айниб, инжиқлашиб қолибдилар! Бир нима десанг, яна ўша бултурги гапдан келадилар!

Тўлаган пешонасини бекитиб, ўнг қошини тўсиб олган қалин, типпа-тик сочларини бармоқлари билан орқага тараркан:

— Қайси гапларни айтасан?— деб сўради.

— Ҳа, ўша гаплар-да! Эсингдами?..

Ҳужумга ўтиш пайти келган эди. Ё ўз фикрларимни исбот қилишим, ё таслим бўлишим керак эди.

— Менга қара, Кулоянц?— дедим,— академик деб бир мазақ қиласан! Интеллигент деб бир куласан... Нима демоқчисан ўзи? Ишчилар синфини интеллигенцияга қарши қўймоқчимисан?

Эшикдан кираверишдаги диванга ўтириб нон билан колбасани тушираётган Кулоянц оғзидагини юта туриб ғалати жилмайиб қўйди, кейин:

— Хўш, яна қанақа туҳматларинг бор?— деди-да, бирдан чаққон сапчиб туриб олдимга келди. У ҳамон кулимсирар, бироқ бурун катаклари кенгайган, кўзлари қисилган эди.— Баҳсдаям мард бўлиш керак, дўстим, тушундингми?.. «Интеллигенцияга қарши эмишман»... Чепуха!.. Мен меҳнатдан қочадиган, меҳнатдан ўлимдан қўрққандек қўрқадиган, турмушда фақат осон йўллари қидирадиган ҳозирги замон бойваччаларига қаршиман. Тушундингми? Мен ўшанақа бойваччаларни айтяпман сенга! Билдингми? Ё унақаларини ҳам ҳурмат қилайликми?..

Тўлаган юзини тириштирди:

— Э.. қўйсаларинг-чи, шу эски гапни!— деди у қўлини силтаб.

Лекин Кулоянц бир қизишиб кетса, уни босиш қийин эди.

— Мен аминманки, меҳнатнинг қадрини билмасдан туриб, меҳнаткаш одамни ҳурмат қилишни ўрганмасдан туриб, киши яхши олим ҳам, яхши инженер ҳам бўлолмайди!— дерди у, бурун катакларини кериб.— Бу қуруқ, дабдабали гап эмас. Мен ўзим ўшанақа бойвачча эдим. Шу заводга келиб одам бўлдим. Шу завод мени турмушга ўргатиб одам қилди.

Шу маҳал орқамда:

— Бунинг ўзи-чи, ўзи?— деган йўғон, дўриллоқ овоз эшитилди.

Бўсағада кенг елкалари билан бутун эшикни тўсиб Сулаймон Акрамович турарди. У хийла олдин келиб, баҳсимизни эшитиб турган бўлса керак, шоп мўйловининг тагида табассум яширинганди, Кулоянцга яна жон кирди.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да, ўзиям шу ерга келиб одам бўлди-ку!

Ўрнимдан туриб, Сулаймон Акрамович билан ҳўришдим. Унинг катта ялпоқ кафтини икки қўллаб сиқарканман, тўсатдан, уйдан чиқишда ўйлаб қўйганим-

дек, унга бор гапни тўкиб сололмаслигимни сездим.

Ундан қўрққаним учун эмас, аксинча, у менга, заводга келиб одам бўлганимга астойдил ишонгани, мени яхши кўриб, ҳурмат қилгани учун ҳам бор гапни айтолмаслигимни сездим.

Уни алдаш қанчалик оғир бўлмасин, ҳақиқатни очиб, унинг ишончини емириш ундан ҳам оғир эди.

— Қалай, яхши дам оляпсанми?— деди Сулаймон Акрамович.

— Ёмон эмас,— деб гудрандим.

Иккимиз ёшма-ён ўтирдик. Сулаймон Акрамович киссасидан рўмолчасини олиб, оппоқ оқарган қалин сочларини, мунчоқ-мунчоқ тер оқётган юзини артиб, енимагадир «уф»лаб қўйди. Бугун менга унинг пешонасидаги ажинлар кўпайгандек, яна ҳам чуқурлашгандек, ҳатто шоп мўйлови ҳам қандайдир осилиб, бурунги улуғвор кўринишини йўқотиб қўйгандек кўринди. Қаттиқ чарчагани қисилган кўзларидан ҳам биллиниб турарди.

— Хўш, мен сенларни бир масалада чақирдим,— деди Сулаймон Акрамович ва кулимсираб қўйди,— аммо... ҳали ҳозир сир тутасанлар...

Тўлаган билан Кулоянц баравар стулларини суриб, яқинроқ ўтиришди.

— Ўзларингга маълум,— деди Сулаймон Акрамович,— ҳозир ҳар бир завод, ҳар бир корхонада ишчилар Коммунистик меҳнат бригадаси деган ном олиш учун кураш бошлаб юбордилар. Завод партия ташкилоти ҳамма цехлар ва бригадаларнинг иши, интизоми, бригада аъзоларининг ахлоқи ва ҳоказолар билан танишиб чиқиб, бригадаларнинг келажакда шу номни олишга лойиқ, деб топди...

Сулаймон Акрамович бу хабар бизларга қандай таъсир қилганини билмоқчи бўлгандек, ҳар биримизга бир-бир тикилиб олди.

— Энди бу ёғи ўзларингга боғлиқ,— деди у,— биттанг бригадир, биттанг комсомол раҳбари, биттанг яхши ишчисан. Яна бир яхши жойи — уювларингги ҳам ўрта маълумотларинг бор...

— Жудаям ерга уриб юбордингиз-ку, кишини!— Кулоянц қалин қоп-қора соқолини кафти билан қаттиқ ишқалаб кулди.— Политехника институтининг ик-

кинчи курс студенти бўламин, Сулаймон Акрамович!.. Унақа деманг-да!

— Э, кечирасан, эсимдан чиқибди.

— Биз ҳам сиртқи бўлимга ҳужжат топшириб қўйганмиз!— деди Тўлаган, пешонасига тушиб турган қалин сочларини жаҳл билан орқага силаб,— яқинда имтиҳон топширамиз...

— У ёқда келаси йили техникумни битирадиганлардан Цой Борис бор,— деди Кулоянц.

— Биламан, биламан... Шундай қилиш керакки, қўлга киритилган ютуқлар кундан-кунга ортиб борсину, сира пасаймасин! Сенлардан илтимос шуки, шу ишга ўзларинг бош бўлинглар!— деди Сулаймон Акрамович ва тўсатдан менга юзланди.— Сени бу ерга чақиришдан мақсад шуки, аввало бу гаплардан хабардор бўлиб қўйгин. Иккинчидан... сиртдан ўқиш масаласини тезроқ ҳал қилгин. Истаган институтга киришинг мумкин, лекин заводдан кетишни маслаҳат бермайман... Нима дейсан?

— Нима ҳам дерди? Бизни ташлаб кетиб кўрсинчи!— деди Тўлаган. Унинг узунчоқ бугдой ранг юзи ҳаяжондан ловиллаб ёнар, кўзлари қувончдан чақнардди.

Коммунистик меҳнат бригадасида ишлаш! Сиртдан ўқиш!.. Тўсатдан иккиланиб қолдим. Тарозининг Муқаддас турган палласи қанчали оғир бўлмасин, бу ёғининг ҳам салмоғи оз эмаслигини сезардим... Нима қилиш керак?

Кўз олдимга негадир имтиҳондан кейин Муқаддаснинг жилмайиб туриб: «Энди ҳамма имтиҳонларни ҳам шунақа қилиб топширайлик-а?» дегани келди...

Секин Сулаймон Акрамовичга қарадим. У рўмолчаси билан елпиниб, кулимсираб ўтирарди. Унинг юзидаги бояғи чарчоқлик йўқолган, пешонасидаги ажинлари гўё камайганди, лекин унинг чехрасида ҳам ўз муваффақиятларидан хурсанд одамларда бўладиган аллақандай совуқ, ёқимсиз бир мамнунлик бордек туюлди менга.

— Хўп, уйдагилар билан маслаҳатлашиб кўрай,— дедим ва ерга қарадим.

Кулоянц шартта ўрнидан туриб кетди.

— Сен ёш боламсанки, ойинг билан маслаҳатлашсанг!

Мен катта жанжал бўлишини кутгандим, бироқ Сулаймон Акрамович Кулоянцнинг сўзини бўлди:

— Майли, маслаҳатлашсин, маслаҳатли тўй тарқамас деган гап бор, Серёжа,— деди ва иккала қўлини столга тираб, ўрнидан турди.

— Соат бир бўлди. Ишга чиқайлик. Гап шу, дўстларим. Бу ёғи энди сенларга боғлиқ. Башарти бу ёғини ҳам ўрнига қўйсаларинг ойнинг охиридами, ўрталаридами — масалани ишчиларнинг ўртасига ташлаймиз...

Заводга кирмадим. Пропуск бюросининг ёнида хайрлашдик.

— Ойингга салом айт,— деди Сулаймон Акрамович,— яхшилаб тушунтир!

Кулоянц елкамдан қучоқлаб:

— Бояги гапларга хафа бўлма!— деди кулиб,— ҳазилга тушунасан-ку, дўстим!

Автобус келмаган эди. Худди бир нарсасини йўқотган одамдек, остановкада туролмасдан, пиёда кетдим. У маҳалда қанчали катта хато қилганимни астойдил тушунмасам ҳам, ҳар қалай, келажагим учун муҳим бўлган бир нарсани тарк этганим кўнглимда турарди. Бу ажойиб таклифни Муқаддасни деб рад этдим, албатта. Лекин Муқаддаснинг ўзи ким? Қанақа қиз? У кўнглимга умид бағишлайдиган бир гап айтди-микин, шунчаликка борсам? Умуман лоақал бирга дарс тайёрлашни ҳам хоҳламаган нотаниш бир қизни деб, оғир бўлса ҳам шарафли йўлдан юрмасдан бошқа ёқларга бурилиб кетишим тўғрими?

Автобустга тушмасдан пиёда кетарканман, шу ҳақда ўйлардим. Бу ўйларимга кўнглимдан аниқ жавоб тополмасдим. Фақат бир нарса равшан эди: бундан кейин қайси йўлдан кетишим ўша нотаниш қизга, Муқаддасга боғлиқ эди!

* * *

Аҳволимнинг чатоқлиги шунда эдики, Муқаддас иккимизни бир-биримизга яқинлаштира оладиган яккаю-ягона восита ҳозирча имтиҳон эди. Шунинг учун ҳам имтиҳондан қўрқиш у ёқда турсин, унинг тезроқ келишини истардим.

Имтиҳон куни яна жуда эрта уйғондим. Бу сафар чойга ҳам қарамасдан апил-тапил кийиндим-да, институтга чопдим. Имтиҳонга кечикиб қолишимдан эмас, Муқаддаснинг бошқа биров билан келишиб қўйишидан қўрқардим. Лекин институтга етиб, таниш акцияларга кўзим тушиши билан беҳудага қўрққанганимни, умуман тўрт кундан бери чекиб келган изтиробларим, умидсизликдан қийналиб юрганларим — ҳаммаси бекор эканини тушундим: Муқаддас мени кутиб турарди! Аввалги сафаргидек ичкарида, аудиториянинг эшигида ҳам эмас, кўчада, институтнинг олдидаги акциянинг тагида кутиб турарди!..

Бу сафар унинг эғнида ҳаво ранг крепдешин кўйлак, бошида тагдўзи дўппи, оёғида енгил босоножка эди. Ҳаво ранг кўйлак чеҳрасини очиб юборганданми, ё тагдўзи дўппи жуда ярашиб тушганиданми, билмадим, ишқилиб, Муқаддас кўзимга тунов кунгидан ҳам латофатли бўлиб кўринди. У шундай жозибали ва маъсум эдики, илк гуллаган бодом ниҳолини эслатарди. Мени кўриши билан олдимга қараб юрди. Кўзларида бирдан чақнаган қувончдан, лабларида ўйнаган табассумдан Муқаддаснинг мени, ёлғиз мени кутиб турганини билдим-у, юрагим яна баҳор куйларига, баҳор қуёшидек илиқ ва ёруғ ҳисларига тўлиб яйраб кетди.

Биз қўл беришиб кўришдик. Муқаддас қошларини ўпкалагансимон чимириб:

— Вой, мен сизни кечикиб қолармикинсиз деб, жонимни ҳовучлаб турибман-а?— деб кулди. Менга унинг кулгисида ҳам аллақандай эркалик аралаш бир гинахонлик бордек туюлди.

— Мен кечикар эканманми?— дедим,— сиз билмайсиз Муқаддас, мен сизни ҳар кун...

— Юринг,— деди Муқаддас сўзимни бўлиб, гўё гапимнинг охирини эшитишдан қўрқиб,— ичкарига кирайлик...

Худди тунов кунгидек менга яна шундай туюлдики, гўё у юрагимдаги туйғуларни сезар, севиб қолганимни ҳис этар ва буни гапириб қолишимдан қўрқар эди.

«Қандай ажойиб қиз!»— Муқаддаснинг ўрнига имтиҳонга кирарканман, кўнглимдаги ҳамма ғалаён босилган, хаёлим равшан эди.

Леккин турмуш шунақа нарса эканки, у ўнг қўли билан бошингизни силаса, чап қўли билан юзингизга тарсаки тушуриб тураркан. Уша куни имтиҳондан йиқилишимга оз қолди. Қизиги шундаки, бунга дадам сабаб бўлган экан. Буни мен имтиҳон олган озгин, ним-жон домланинг аудиторияга киришим билан бир имтиҳон қоғозимга, бир юзимга тикилиб: «Салим Каримович сизнинг кимингиз бўлади?» деган саволиданоқ тушундим. Бир дақиқа ҳушимни йўқотиб, довдираб қолдим, лекин шу заҳотиёқ миямда бир нарса «ярқ» этиб, чолнинг мақсадини ҳам, истеҳзоли жилмайишини ҳам — ҳаммасини ёритиб юборди. Айни замонда юрагимдаги қўрқув ҳам қаёққадир йўқолди. Хаёлимдан: «қулатса қулатар!» деган фикр ўтди, бу фикр кўнглимда қандайдир шўхлик аралаш бир жасорат уйғотди-ю, дадиллик билан:

— Ҳеч кимим! — деб жавоб бердим чолга.

— Нима? — деди у пастдан юқорига қараб.

— Ҳеч кимим! — такрорладим мен, — умуман... жавобимга қараб баҳо қўяверасиз, домла, мен сиздан енгиллик сўрамайман!..

Чолнинг ажин қоплаган узунчоқ юзига бирдан мулойим нур тушиб, кўзларида илиқ табассум жилваланди.

— Марҳамат, олинг! — деди у, ўйинчоқ ёғоч куракчага ўхшаган кичкина кафтини столдаги билетларга чўзиб.

Мен қўлимга теккан биринчи билетни олдим ва одатдагидек саволларни ўқиб ҳам турмасдан, деразанинг ёнига ўтиб ўтирдим. Ўтиришим билан комиссиянинг иккинчи аъзоси ҳам кирди. Бу — қишлоқ аёлларига ўхшаб кетган, соддагина кийинган новча, семиз бир хотин эди.

— Хўш, нечанчи билет? — деди чол, аллақандай хушчақчақ овоз билан.

— Ўн тўртинчи.

Менга учта савол — Ньютон биномининг ечилмаси, кесик конуснинг ҳажми (счими билан) ва битта мисол чиққан эди.

Билганда қийин савол ҳам осон бўлиб кўринади кишига. Бу учта савол, аслида хийла мураккаб бўлса ҳам, жуда осон туюлди. Бунинг устига чол ҳам бояги гаплардан кейин менга тез-тез қараб жилмайиб қўяр.

гўё кўнглимга далда берарди. Бу ҳам сабаб бўлди-ю, биринчи бўлиб қўл кўтардим.

— Марҳамат!— деди чол ва кафти билан столни «шап» этиб уриб, рўпарасидан жой кўрсатди.— Қулогим сизда, яхши йигит.

У худди ёқимли куйни эшитишга ҳозирлангандек, кичкина нимжон гавдасини орқага, креслонинг суяничиғига ташлаб, кўзларини шифтга тикди. Сўнгра то мен жавоб бериб бўлгунимча вазиятини ўзгартирмади, фақат баъзи-баъзидагина қўлини столга ташлаб, узун ингичка бармоқлари билан уни чертиб қўяр, лекин шунда ҳам жавобим унга ёқяптими, йўқми — билиб бўлмас эди.

Имтиҳон топшираётганда ўз жавобининг домлага қандай таъсир этаётганини билмаса жуда қийналиб кетади киши. Бир-икки марта ер остидан чолнинг ёнидаги аёлга кўз ташладим, лекин унинг гўё ярми чўрт кесиб ташлагандек, калта бурунли семиз юзидан бир нимани билиб олиш қийин эди. Ниҳоят, бор гапимни айтиб бўлдим. Чол вазиятини ўзгартирмасдан:

— Саволингиз йўқми?— деди, афтидан аёлга мурожаат этиб.

Аёл истар-истамас лабини қимирлатди:

— Йўқ.

— Уч!— деди чол, бирдан ўзини олдинга ташлаб ва кўкраги билан столга суяниб. Унинг сал қисилган кичкина кўзларида, юпқа лабларида табассум ўйнагани учунми, билмадим, ҳеч чўчимасдан:

— Нега энди уч бўлар экан?— деб сўрадим.

— Негаки, молига қараб пул тўлаймиз-да, яхши йигит!— деди чол, бармоқлари билан столни асабий тақиллатиб. Бу сафар, совуқ бир титроқ аъзойи бадашимни жимирлатиб ўтди. "

— Қўшимча савол беринг!— дедим, дедим-у, овозимнинг бирдан қандайдир ўзгариб бўғиқ эшитилганини пайқаб қолдим.

— Қўшимча савол денг? Ҳм...— деди чол,— хўш... ҳмм... қани арифметик прогрессиянинг формуласини ёзиб беринг-чи!..

Қўлларим негадир титрар эди... Нега? Ахир арифметик прогрессия формуласи эсимда турибдику! Мен қинғир-қийшиқ рақамларни тез ёзиб кўрсатдим:

$$S_n = \frac{a_1(qn-1)}{q-1}$$

Чол тўсатдан қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Икки!— деди у ва рўмолчаси билан кўзларини артаркан, қўшимча қилди:

— Қани, бўлмаса геометрик прогрессиянинг формуласини ёзинг-чи, кўрайлик!

Қоғозни олдимга сурдим ва чолнинг кулгисига дарҳол тушундим: боя ҳаяжон устида арифметик прогрессия формуласи ўрнига геометрик прогрессия формуласини ёзиб юборган эканман.

— Кечирасиз,— дедим,— бу...

— Икки!— деди чол. У ҳамон кўкрагини столга тираб, кўзларимга жилмайиб боқарди...

Йўлакда мени Муқаддас кутиб турарди. Ҳозир у билан ажрашишимга, қайта кўришмайдиган бўлиб, бир умр ажрашишимга ақлим етиб турарди. Лекин кўзларимга тикилиб, нимагадир жилмайиб ўтирган бу чол... Шартта ўрнимдан турдим:

— Истаган баҳонгизни қўйинг!

Чол яна қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Яша! Уғил бола экансан!— деди у ва имтиҳон қоғозига тез қўл қўйиб, ёнидаги аёлга берди, аёл ҳам кулимсираганича қўл қўйди-да, менга узатди. Бирдан аъзойи баданимда кучли чарчоқ ҳис этиб, бўшашиб, ташқарига томон юрдим. Эшикка яқинлашиб қолганимда аудиторияга Муқаддас кирди. Афтидан, рангим ўчиб, алланечук бир ҳолатда бўлсам керак, унинг кўзлари катта-катта очилиб: «Сизга нима бўлди?» деган ифода пайдо бўлди, лекин тўхтаб унга жавоб берадиган пайт эмас эди. У кўзларида шу савол билан ёнпидан ўтиб кетди. Мен ташқарига чиқдим.

Домла мен ўйлагандек «икки» эмас, «уч» қўйганини йўлакка чиққанимдагина билдим. Лекин олдинги «беш» олдида бу «уч» кўзимга жуда хунук кўринди шекилли, кўнглимни ғаш қилди...

Муқаддас ярим соатларда чиқди. У эшикда кўриниши биланоқ кўзлари билан мени излаб топди, атрофини қуршаб олган дугоналарига аллақандай асабий овоз билан «тўрт-тўрт!» деб жавоб берганича тўппатўғри олдимга келди. Қошлари сал чимирилган, кўзлари нимадандир қўрққан кийикнинг кўзларига ўхшарди.

— Вой, сизга нима бўлди?

— Нима бўларди, уч олдим!— дедим мен. Муқаддасга биров мени «икки» олди деган бўлса керак, «хайрият» дегандек чуқур нафас олиб энтикди, юзига қон югурди.— Хафамисиз?— деди у, кўзларимга тикилиб, деди-ю, бошини эгиб секин қўшимча қилди.— Мен сизга жавр қилдим...

Рўпарамда бошини қуйи солиб туришидан, овозидан, жовдираган кўзларидан мени деб изтироб чекаётганини билишнинг ўзи бир олам қувонч, бир олам бахт эди.

— Нимага хафа бўлар эканман! Битта учнинг зарари йўқ...

Муқаддас «ялт» этиб юзимга қаради, бошини тез-тез силкитиб тасдиқлади:

— Рост, рост, битта учдан қўрқмасангиз ҳам бўлади. Лекин бу ёғига эҳтиёт бўлинг. Энди мен ҳам сизга жавр қилмайман,— деди у яна гуноҳкорона жилмайиб.

Кўчага чиқиб хайрлашаётганимизда, Муқаддасдан яна бирга дарс тайёрлашни илтимос қилдим. Муқаддас бу сафар ҳам кўнмади. Лекин шунга қарамасдан кўнглим негадир тинч эди. Ўша куни менга Муқаддаснинг қалбида ҳам яхши бир ҳис уйғонаётганга ўхшаб кўринганди.

— «Бу ҳақиқатми, ё амалга ошмайдиган бир ширин хаёлми?»

Бунинг хаёл эмас, ҳақиқатга яқин бир нарса эканига иншодан имтиҳон берган кунимиз ишондим.

Иншони биринчи қаватдаги ўн олтинчи аудиторияда бир неча группа бирлашиб ёзиши керак эди. Мен кирганда, аудитория одамга тўлиб қолган, фақат энг олдинда, домлалар ўтирадиган жойнинг қаршисидагина, биринчи столда бир-иккита бўш жой қолганди. Лекин аудиторияга одам ҳамон ёпирилиб кирмоқда, жадалламасам ўша жойдан ҳам қуруқ қолишим муқаррар эди. Мен Муқаддасни йўқлашга ҳам сабрим чидамасдан, ўртадаги тор йўлакдан биринчи қатордаги бўш столга интилдим. Аудиториянинг ярмига бориб қолган эдим, орқамдан:

— Шариф ака!— деган таниш мулоийм овозни эшитдим. Юрагим «жиз» этиб орқамга бурилдим. Муқаддас мендан икки қадам нарида, аудиториянинг кўча томонидаги столнинг четида ўтирарди. Имтиҳон

деган нарсанинг нақадар даҳшатли эканини шунинг ўзидан ҳам билса бўлади: жонимдан ортиқ кўрган қизнинг ёнидан ўтибман-у, уни кўрмабман!

У қўлини бермасдан фақат кўзлари билан саломлашди.

— Битта бўш жой бор, хоҳласангиз ўтиринг,— деди у секин, гўё ёнидаги қизларнинг эшитиб қолишидан қўрққандек. Ўзи эса менинг «хўп» дейишимни кутмасданоқ сурилиб ёнидан жой берди.

Бутун вужудим билан ловиллаб ёнига ўтирдим, бошқаларга билдирмасдан қўлини олиб секин сиқдим.

— Сиз қайси темани ёзмоқчисиз?— деди Муқаддас.

— Қайси тема тушишини биласизми?

Муқаддас кулди.

— Қўрқмайсизми?

— Йўқ,— дедим, «Сиз ёнимда экансиз ҳеч нарсадан қўрқмайман» деган фикр кўнглимдан ўтди, буни унга айтмоқчи ҳам бўлиб оғиз жуфтладим-у, журъат этмадим. Унинг чеҳрасидаги поклик, беғубор қизлик иффати, ҳам тортиниб, ҳам севиниб гапиришлари кишини қандайдир софликка, самимийликка ундарди.

Қалбимда яна баҳор эди. Кўнглимдаги бояги ваҳима у ёқда турсин, имтиҳон топширгани келганимни ҳам унутаёзган эдим. Шу топда фақат бир нарсани — Муқаддаснинг яқинлигини, гоҳо-гоҳо мулоийм қараб қўйишларини, уялганидан сочларини ўйнаб, жилмайиб гапиришларини сезардим, бунинг ҳаммасидан бошим айланарди.

— Вой, туринг, домлалар келишяпти!— деди Муқаддас.

Шошиб ўрнимдан турдим. Аудиторияга бир эмас, бирдан уч домла кирган эди. Ари уясидек ғувиллаб турган аудитория бирдан сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Атрофимга қараб қиз-йигитларнинг ҳаяжонланган юзларини кўрдим. Ҳамма бирдан худди буйруқ кутаётган солдатлардек жим бўлиб, серрайиб қолган эди.

Икки ассистент аудиторияни оралаб «хужжатлар»-имизни текшириб чиққанларидан кейин, уларни бошлаб кирган ўрта бўйли, узун дўнг бурнига олтин кўзойнак қўндириб олган мўйсафид домла бутун деворни қоплаган катта доскага темаларни ёзишга киришди.

Биринчи тема Йўлчи билан Гулнор образлари эди. «Образ» деган сўзни ёқтирмасам ҳам домла бошқа темаларни ёзиб тамом қилмасданоқ биринчисини танлаб олдим.

«Қутлуғ қон»ни ёшлигимдан севар эдим, менга Йўлчи ҳам, Гулнор ҳам жуда ёқар, Гулнордай бир қизни севишни орзу қилиб юрардим. Ҳозир эса менинг Гулнорим ёнимда ўтирарди. Мен ёзганларимнинг дарслик талабларига қанчалик жавоб беришини билмайман, лекин Йўлчи билан Гулнорга бўлган самимий муносабатимни, ҳурмат ва муҳаббатимни қоғозга туширишга астойдил ҳаракат қилдим. Қоғозга Гулнор билан Йўлчининг номларини ёзардим, аслида эса ўз муҳаббатимни ҳикоя қилардим.

Иншоини шундай самимий, шундай зўр ҳаяжон билан ёзар эдимки, ҳамма нарсани, ҳатто ўтирган жойимни ҳам эсимдан чиқараёзган эдим. Фақат бир марта ҳаёлим бўлибди — аудиторияга таниш ёш домланинг кириб келганини кўриб қолдим. У биринчи столнинг орқасида олтин кўзойнагини чақнатиб ўтирган кекса домланинг қулоғига ниманидир шивирлади. Ўзи домлага гап уқтирар эди-ю, кўзлари Муқаддасда эди... Аудиториядан қайтиб чиқиб кетаркан, назаримда менга ҳам бир қараб қўйгандек бўлди. Кўнглимдан: «Ўзи тилчи эмас-ку, бу ерда нима қилиб юрибди?» деган гап ўтди ва яна тунов кунгидек юрагим «шув» этиб кетди. Унинг кирганини Муқаддас ҳам пайқадимикин, деб ер остидан кўз ташладим. У пайқамаган бўлса керак, бошини чап томонга эгиб, ёзиш билан банд эди...

Муқаддас «Шоҳи сўзана»ни танлаган эди... Биз иккимиз «чурқ» этиб оғиз очмас, ҳар биримиз ўз ишимиз билан банд эдик. Фақат бир марта — ёзганларимни оққа кўчиришга киришганимда, унинг: «севгисини» эмас, «севгисининг» деб ёзинг, «ни» эмас «нинг» деб шипшиганини эшитиб қолдим...

Биз иккимиз барабар ёзиб тугатдик, лекин Муқаддас ёзганларини қайта-қайта ўқир, ниманидир тузатар эди. У ҳамма қизлардек энг сўнгги минутгача топширмаслигини билдим-да, сабрим чидамасдан, олдинроқ топшириб чиқиб кетдим.

Муқаддас мендан анча кейин чиқди. У одатдагидек яйраб-қувнаб эмас, аллақандай бўшашиб чиқди, гўё мен олдиндан билишим мумкиндек:

— Беш оламузи, йўқми? Сиз нима дейсиз?— деб сўради юзимга тикилиб.

Каромат қилишни билмаслигимни айтиб кулдим.

— Мен энди то баҳомизни эшитмагунимча сира тинчимайман, уйқим ҳам келмайди,— деди Муқаддас ва қошларини сал чимириб ўйчан овоз билан қўшимча қилди:

— Энди энг қийини қолди. Нима бўлса ҳам тезроқ тамом бўлиб қўя қолса эди!

— Қўрқсангиз бирга тайёрлай қолайлик!— дедим унинг кўзларига тикилиб.

— Сиз химияни яхши биласизми?— сўради у.

— Яхши биламан. Ишонмасангиз бирга тайёрланайлик. Ўзингиз...

— Йўқ, ишонаман,— деди Муқаддас ва бир секунд иккиланиб тургач:

— Қаерда тайёранамиз?— деб сўради.

— Сиз қаерни хоҳласангиз ўша ерда... Агар хоҳласангиз...

Муқаддас юзимга савол назари билан тикилиб турарди.

— Агар хоҳласангиз биз томонларга борамиз,— дедим мен ва шошиб қўшимча қилдим: уйда эмас, биз томонларда жуда яхши жойлар бор. Жуда ажойиб салқин...

— Сиз қаерда турасиз?

— Комсомол кўлининг орқасида. Майда-чуйда олиб чиқиб кетсак... Эрталабдан кечқурунгача ўқиб келамиз. Ҳеч ким халақит бермайди.

Муқаддас ерга тикилиб турарди. Бу сафар у йўлакда юрган қиз-йигитлардан тортинмас, ё хаёли бошқа ёқда бўлиб, уларни пайқамас эди. У яна бармоқларига тикилиб ўйланиб қолди. Унинг қаттиқ иккиланаётганини яна бир нафас кутсам:

«Йўқ, боролмайман», деб жавоб беришини пайқадим ва тўсатдан кутилмаган бир журъат билан қўлини ушладим:

— Нимага бунақа қиласиз? Ё менга ишонмайсизми?— дедим.

Овозим титраб кетди.

Муқаддас ҳайрон бўлиб юзимга қаради.

— Ишонмасам шундай қилармидим?— деди у секин.

— Ишонсангиз нега...

— Хўп, майли, бораман,— деди Муқаддас, тўсатдан бошини кескин силкитиб,— лекин эртароқ чиқиб кетайлик!

Биз эртасига эрталаб соат саккизда Комсомол кўлининг олдида, почтанинг ёнида учрашадиган бўлдик.

«Эртага кўнглимда бор гапни унга очиқ айтаман! Пайти келди!»— шу қарор билан уйга кетдим.

* * *

Эртасига учрашмоқчи бўлган жойимизга жуда барвақт бормоқчи эдим, лекин уйдан энди чиқаман, деб турганимда тўсатдан дадам чақириб қолди, кеча ишони қандай ёзганим тўғрисида сўроқ қила бошлади.

Салим Каримовичнинг мақсадига тушуниб турардим. У ишнинг олдини олмоқчи эди, чунки физикани учга топширганимдан буён уйда яна жанжал ва ташвиш кўпайиб кетганди. Лекин шунга қарамасдан, унинг саволлари гашимга тегарди. Назаримда, у қаёққа шошаётганимни билар ва жўрттага ушлаб тургандек туюларди. Ниҳоят, сабр косам тўлиб кетди. «Мен ҳозир...» — дедим-у, Салим Каримовичнинг бир нима деб чақирганига ҳам қулоқ солмасдан ташқарига отилдим, дарвозадан чиқишим билан худди қафасдан қутилган қушдек, автобусга қараб югурдим.

Аҳдлашган жойимизга ўз вақтида етиб бордим, Муқаддас эса чорак соат кечикиб келди. У маҳалда ҳамма қизлар ҳам бунақа учрашувларга кечикиб келишларини, жиндек куттириб қўйишни яхши кўришларини билмас эдим, шунинг учун ҳам бу чорак соат менга чорак асрга ўхшаб кўринди. Гап Муқаддасни кутиб қолишимда эмас эди, албатта, ҳамма даҳшат шунда эдики, мен уни келиб кетиб қолган, деб хавфсирардим. Энди уни кўра олмас эканман-да, деб ичимда дадамдан астойдил хафа бўлиб турганимда, орқамдан кимнингдир:

— Шарифжонмисан? — деган дўриллоқ овозини эшитиб, чўчиб ўғирилдим.

Олдимда, айланасига ғишт терилган чор бурчак гулзорнинг ёнида, Сулаймон Акрамович турарди. Уни бу ерда учратишни сира кутмаганимдан бўлса керак, ўғирлик устида тутилган одамдек довдираб қолдим,

ҳатто қўл бериб кўришини ҳам эсимдан чиқариб қўйдим. Ўзим ҳам қизариб-бўзариб, терлаб кетдим шекилли, Сулаймон Акрамович қопқора шоп мўйлови остидан кулимсиради-да, томirlлари бўртиб чиққан катта суякдор кафтини узатиб:

— Ясан-тусанлар жойида-ю, кимни кутиб турибсан, ўғлим,— деб сўради.

Унинг «ўғлим» дейиши ҳар вақтдагидек қулоғимга жуда иссиқ эшитилди-ю, бу одамдан яшириб юрган ва уч-тўрт кундан бери ёдимдан кўтарилган бутун ишим эсимга тушиб кетди...

— Тунов кунги саволимизга жавоб бермадинг-ку?— деди Сулаймон Акрамович.— Сиртдан ўқиганинг тузук эмасми? Ё заводдан кетгинг борми?

Мен кўзимни унинг юзидан узиб трамвай келади-ган томонга қарадим: Муқаддас ўша ёқдан келиши керак эди.

— Ойинг хоҳламадимми?— деди Сулаймон Акрамович.

Унинг юзига қарай олмадим, ерга тикилдим. Юрагим гуп-гуп урарди, юзим, қулоқларим ловиллаб ёнаётганини сезардим, лекин нима деб жавоб беришимни билмас эдим. Зотан отамнинг энг қадрдон дўсти бўлган, мени ўз бағрига олиб, яхшигина ҳунар ўргатган, ниҳоят ўз ўғлидек яхши кўрган бу мўйсафидга нима ҳам дердим? Унга фақат ҳақиқатни айтишим мумкин эди. Лекин бўлиб ўтган шунча воқеадан сўнг, ҳозир Муқаддасни кутиб турганимда, унга ҳақиқатни айтишим мумкиними?..

Сулаймон Акрамович менинг сукутимни тасдиқ аломати деб билди шекилли, бир зум жим тургач:

— Ҳмм... Шунақа дегин?.. Мабодо характеристика учун ишлаб юрилгани йўқми ўзи?— деб кулди.

Оқкўнгил одам! У менинг нақадар муғамбир эканимни қаёқдан билсин? Мен унинг яна саволлар беришидан, айниқса жим туриб жавоб кутишидан қўрққан эдим, лекин у:

— Майли, ўзинг биласан, ўғлим,— деди ва нимадандир чарчаган одамдек уф тортиб қўйди,— ўқиган яхши. Мен ўқишингга қарши эмасман. Лекин сиртдан ўқиганингда ҳам ёмон бўлмас эди... Хўп, майли, отпусканг қачон тамом бўлади?

— Яна ўн кунларда...

— Уйга бир бор. Тунов кунги иш энди пишиб қолди. Бир гаплашайлик. Хўпми?

— Хўп,— дедим унинг юзига қарамасдан. Шу маҳал автобус келиб қолди, Сулаймон Акрамович шошиб хайрлашди.

У тушган автобус юриб кетгунча тикилиб қолдим. Бир неча дақиқага Муқаддас ҳам эсимдан чиққан эди.

«Уни яна нега чалғитдим? Нимага ростини айтиб қўя қолмасдан уни алдадим?» Бунинг сабабини ўзим ҳам билмас эдим. Фақат бир нарсани — бу ёлгон гапларим билан Сулаймон Акрамовичдан, дўстларимдан, заводдан тағин ҳам узоқлашганимни, уларга бир оғиз айтмасдан, институтга ҳужжат топширган куним ўрта-мизда пайдо бўлган ғов ҳозирги гапларимдан кейин тағин ҳам ўсиб кетганини сезардим. Яна тунов кунгидек юрагимдан мустаҳкам жой олган азиз, қиммат баҳо бир нарсани йўқотганимни ҳис этдим ва биринчи марта чин кўнглимдан ачиндим... Бу ўйлар хаёлимни шундай чулғаб олган эканки, Муқаддаснинг қачон ва қайси томондан келганини ҳам пайқамай қолибман, фақат унинг:

— Ҳа, сизга нима бўлди?— деган таниш овозини эшитганимдагина ҳушимга келдим.

— А?— дедим томирларимга иссиқ қон югуриб. Назаримда бирдан кўз олдимни тўсиб келган қора булут тарқаб, ҳамма ёқ нурга чўмилгандек туюлди.

— Чақирсам ҳам қарамайсиз?— деди Муқаддас. У аллақандай маънос қоп-қора кўзлари билан юзимга ўйчан тикилиб турарди.

Бу сафар унинг эғнида биринчи марта кўрганимдаги оқ шойи кўйлак, бошида ўша тагдўзи дўппи эди, лекин ўзи кўзимга қандайдир ғамгин кўринди.

— Юринг, нариги томонга ўтайлик, автобусга чиқамиз,— дедим мен.

— Автобусда бориладими?— деди Муқаддас ва яна юзимга тикилиб,— узоқ эмасми?— деб сўради.

Менга шундай туюлдики, гўё у автобусга чиққиси келмас, нимадандир тортинар эди.

— Йўқ-йўқ,— дедим,— узоқ эмас, бирпасда етиб борамиз. Бўзсувнинг бўйида. Шундай салқин, шундай яхши жойларки... Юринг.

Нимагадир шошар эдим, шошаётганимни, Муқаддаснинг олдида ўзимни худди ёш боладек тутаётганимни

ни сезиб турардим-у, лекин барибир, ўзимни босиб ололмас эдим. Қизиги шундаки, ҳозиргина Сулаймон Акрамовични кўрганда кўнглимни ғаш қилган нотинч ўйлар ҳам ҳар сафаргидек Муқаддасни кўришим билан дарров йўқолган, ҳаммаси қувончли ҳаяжон билан алмашган эди.

Биз катта кўчадан ғизиллаб учиб ўтаётган енгил машиналарга йўл бера-бера, рўпарадаги автобус тўхтайдиган жойга ўтиб олдик.

Кун чиқиш томондаги тўрт қаватли бино устидан кўтарилган қуёш кўчаларни нур селига кўмиб юборган, одамлар ўзларини дарахтларнинг соясига ура бошлаган эдилар.

Муқаддас бугун нимагадир маъюс ва камгап, у қандайдир ўз ўйлари билан банд эди. У билан гаплашгим келар, лекин гапни нимадан бошлашни билмасдим, сукутнинг чўзилиб кетганидан хижолат чекардим. Бунинг устига автобус ҳам кечикмоқда эди. Назаримда, Муқаддас автобус кутишдан зеарикиб, тўсатдан айниб қоладигандек туюлар, автобус чиқиб келадиган муюлишдан кўзимни узолмас эдим.

Ниҳоят, автобус ҳам келди. Одам кўп бўлишига қарамай, бир амаллаб чиқиб олдик. Муқаддас орқадаги бир жойга илинди, мен унинг ёнида типпа-тик турардим. Биз ҳамон гаплашмас эдик, машина юриб, кўлнинг орқасидаги биринчи кўприкка етгандагина, Муқаддас:

— Ҳали узоқми? — деб секин сўради.

— Йўқ, узоқ эмас, — дедим унга.

Муқаддас индамасдан ўйчанлик чўккан аллақандай ғамгин кўзларини яна деразага тикди. Асфальт йўлнинг ёнгинасида, чуқур жарликнинг тагида, кўм-кўк шишадек тиниқ Бўзсув оқарди, жарликнинг иккинчи томонида, баландликда, бир-бирига қўшилиб кетган ям-яшил боғлар туташ бир ўрмонзор кашф этарди.

Автобус иккинчи кўприкдан ўтиб тўхтаганда Муқаддас: «Ҳалиям келмадикми?» деган маънода менга бир қараб қўйди. Мен, ўзимни кўриб кўрмаганликка солдим, Муқаддаснинг ёнида ўтирган чол ўрнидан турган эди, унинг жойига ўтирдим.

— Нимага бундай хафа кўринасиз? Тинчликми? — дедим секин.

— Йўқ, ўзим...— деди Муқаддас ва тўсатдан ўрнидан туриб, автобуснинг олдига ўта бошлади.

Бир дақиқа ўзимни йўқотиб қўйдим, сўнг, секин юриб орқасидан бордим.

— Мен тушаман,— деди Муқаддас. У юзимга қарамас эди.

— Нега? Яна бир остановка...

— Керакмас!..— Бу сафар Муқаддаснинг овози қаттиқроқ эшитилди.

Ундан «нимага бундай қиялсиз?» деб сўрамоқчи бўлдим-у, тўсатдан автобустагиларнинг ҳаммаси бизга тикилиб турганлигини, ҳамманинг диққат-эътибори бизда эканини кўриб, гапим оғзимда қолди.

Машина тўхташи билан Муқаддас гўё уни биров ушлаб қоладигандек, автобусдан биринчи бўлиб сакраб тушиб кетди.

Мен олдин унга аччиқ қилиб тушмай ўтиб кетавермоқчи бўлдим-у, лекин чидаб туролмай автобусдан секин тушдим — ўз иродамдан зўр бир куч унинг орқасидан мени ҳам машинадан судраб туширди.

Муқаддас жарликнинг бўйида, секин оқаётган Бўзсувга ўйчан тикилиб турарди. Унинг ёнига келиб тўхтадим.

— Нимага бундай қилдингиз?— дедим ҳаяжонимни зўрға босиб.

— Бормайман,— деди Муқаддас.

— Нега? Сабаби...

— Сабабини нима қиласиз? Бормайман дедимми-бормайман!

Бу сафар унинг овози қандайдир жуда кескин жанглади. Бу кескинлик кўнглимга жуда қаттиқ теги-ю, кутилмаган жойда мендаги журъатсизликка барҳам берди.

— Сиз... ёмон жойларга бошлаб кетяпти деб ўйладингиз чамаси!— дедим, қаттиқ гапираётганимни сезиб ва нимагадир бундан севиниб,— мени ёмон мақсадда бошлаб кетяпти, деб ўйлаганга ўхшайсиз! Сиз мени ким деб ўйладингиз? Наҳотки мен шунчаликка борсам?

Шундай самимий гапирганим учунми, ё айтган сўзларим қаттиқ таъсир қилдимни, билмадим, Муқаддас қандайдир тез ўзгарди, юзидаги совуқ ифода бир зумда мулойим табассум билан алмашди.

— Йўқ, унақа эмас, унақа деб ўйлаганим йўқ,— деди у ерга қараб,— шунчаки... Юринг, сквердаги паркка бора қолайлик!— тўсатдан таклиф қилди Муқаддас ва қандайдир шўх порлаган қора кўзларини ўйнатиб кулиб қаради.— Ана, машина ҳам келяпти! Хўп дея қолинг, Шариф ака!

Муқаддас мендан куларди, албатта! У менинг «хўп» демасдан иложим йўқлигини, унинг ҳар қанақа талабини бажаришимни биларди-ю, тагин мендан ижозат сўрарди!.. Шўх кўзларини ўйнатиб, оқ кўнгил ва пок қизлардагина бўладиган беғубор бир ноз билан жилмайиб, ўзининг «ғолиб» келишини билиб туриб, яна ижозат сўрарди!

«Бу қиз олдида ўзимни жуда ерга уриб юбордим чамаси. Менда на йигитлик иззат-нафси, на ғурур, на ирода қолди»— деб ўйладим ичимда. Буни ўзим ҳам сеза бошлаган эдим. Лекин унга қарши чиқишга кучим етмас эди. Бу сафар ҳам яна таслим бўлдим.

Кўнглимда уйғонган ғазаб ва алам унинг «хўп дея қолинг», деб бир кулиб боқишидаёқ тарқаб кетди, лекин унинг яна шундай кулиб боқиши ва шундай илиқ сўзларини эшитгим келгани учун бўлса керак, автобусда кетаётганимизда атайин қовоғимни солиб олдим. Муқаддас бир-икки марта ер остидан менга кулимсираб қараб қўйди. Лекин буни кўриб кўрмаганликка солдим.

Муқаддас мени астойдил хафа бўлди деб ўйлади шекли, паркиннг ёнига келиб автобусдан тушганимизда юзимга аллақандай гуноҳкорона тикилиб:

— Мен сизга ишонмаганим учун эмас, шунчаки... ўзингиз бир ўйлаб кўринг: яхши эмас-да,— деди ва қизариб қўшимча қилди:

— Қўйинг энди, шунақа қилманг!

Соя жойга нур тушгандек кўнглим бирдан ёришиб кетди:

— Нима қилдим?

— Шунақа... Бирам қовоғингизни солиб олдингизки!..

Иккимиз баравар кулиб юбордик, орамизда ғов бўлиб турган номаълум тўсиқ ҳам кўтарилди-да, гўё бир-биримизга яна ҳам яқинроқ бўлиб қолдик.

Паркда одам кўп эди, институтга кириш имтиҳонларини топшираётган ёш-ялангларнинг ҳаммаси гўё бошқа ердан жой тополмагандек шу ерга келган, улар паркнинг энг хилват бурчакларигача эгаллаб олган эдилар. Қизил қум сепилган аллеяларнинг ўртасидан ўтарканмиз, скамейкаларда ўтирган йигитларнинг бизга тикилиб қараб қолаётганларини кўрдим, бир вақтнинг ўзида ҳам газабим қўзғар, ҳам нимагадир фахрланардим. Муқаддас эса уялганидан юзлари гул-гул ёниб, яна ҳам жозибали кўринар, у кўзларини ерга тикиб борган сайин жадаллаб борар ва текис ерда ҳам ҳадеб қоқилар эди. Ниҳоят, паркни бир айланиб, қайтиб чиқаётганимизда, эшикка яқин жойдаги эстрада театрининг орқасида битта бўш скамейкани кўриб қолдик.

Муқаддас худди уни биздан бурун бошқалар эгаллаб олишидан қўрққандек, чопиб бориб ўтириб олди.

Скамейканинг икки ёнида икки туп кўк терак қад кўтарган, лекин унинг сояси қуюқ эмас, япроқлари орасидан сирғаниб ўтган нурлар худди шойи қуроқлардек парча-парча бўлиб ерга тушиб турарди. Скамейканинг олдида сепилган қизил қум ҳам қўғирмочдек қизиб кетган эди. Лекин Муқаддас ўтирган ҳамон:

— Яхши жой экан-а? Ҳеч ким халақит бермайди! — деди-да, нимагадир ўз-ўзидан қувониб теварак-атрофга бир қараб қўйди.

— Тўғрими?

— Тўғри, — дедим. Унинг «Ҳеч ким халақит бермайди» деган сўзалари қулоғимга жуда иссиқ эшитилган, ўртамизни бўлиб турган масофа гўё яна бир-икки қадам қисқарганди.

Муқаддас қўлига химия дарслигини олди.

— Бўлди! Энди ким гапирса ҳам...

— Кинога билет олсин! — дедим мен.

Муқаддас «жуда муғамбирсиз-а?» деган маъмода бир қараб қўйди-ю, индамасдан ўқишга киришди. Мен унинг нимадан бошлашни сўраб ҳам ўтирмасдан китобнинг тўғри келган жойидан шариллатиб ўқиб кетганидан сал ўтмасданоқ тўхташини сезиб, ён томондан қараганда жуда нафис кўринган майин қошига, жимир-жимир терлаган пешонасидаги соч толаларига тикилиб, кўнглим аллақандай нурга, бахтга тўлиб ўтирардим, лекин қулоғимга ҳеч нарса кирмас эди.

Тўсатдан, худди мен ўйлагандай Муқаддас ўқишдан

тўхтади гўё бу китобни сира қўлига қайтиб олмайди-гандек, четга отиб:

— Сиз қўрқяпси즈ми? — деб сўради.

— Йўқ, — дедим, — нимадан қўрқаман?

— Мен шундай қўрқяпман, шундай қўрқяпманки, қўлимга китоб олгим келмай қолди! — деди Муқаддас ва ҳар сафаргидек бирдан ўйчанлик чўкиб, маъюс бўлиб қолган кўзларини бир нуқтага тикиб, кейин қўшимча қилди:

— Ўқишга киролмай қолишдан эмас, шарманда бўлиб уйга қайтиб боришдан қўрқаман... Ростини айтсам дадамни хафа қилишдан қўрқаман, — деди Муқаддас, сўнгра гап ўз-ўзидан Беговотга, уларнинг оиласига ўтиб кетиб қолди...

Муқаддаснинг онаси ўзини болаларига фидо қилиб, фақат уларнинг бахтини ўйлаб, уйда ўтириб қолган содда аёллардан экан, отаси заводда мастер бўлиб ишларкан. Лекин у киши мастерликка ўқиш, илм орқали эмас, пешона тери тўкиб, меҳнат билан эришган одамлардан экан. Уларнинг жуда кўп фарзандлари бўлган, лекин ҳозир фақат Муқаддас билан унинг укаси қолган, иккита акаси урушда ҳалок бўлган, ҳозир Муқаддас бу оиланинг энг катта фарзанди экан: Шунинг учунми, ёки отаси ўзи ўқий олмасдан кўп захмат чеккани учунми, ишқилиб, кўпдан бери Муқаддасни ўқитиб, инженер қилиш орузси кўнглига қаттиқ ўрнашиб қолган экан. Уйларига меҳмонлар келганда, дўстлари билан чақчақлашиб ўтирган чоғларида дадаси ҳамиша қизини чақириб, уларга кўрсатар, яхши ўқишини айтиб мақтар ва қизим албатта инженер бўлади, деб ўзи ҳам фахрланиб қўяркан.

Бизнинг тақдиримиздаги бу кутилмаган ўхшашлик мени ҳам таажжубга солиб қўйган, ҳам қаттиқ қувонтирган эди.

Муқаддаснинг ота-онаси тўғрисидаги қизларга хос бошқача бир меҳр-муҳаббат билан қилган ҳикоясини тингларканман, уларни ҳеч қачон кўрмаган бўлсам ҳам, назаримда қаердадир учратгандек, биладигандек туюлар, гўё уларни кўпдан бери танийман, яхши кўраман. Кўнглимда ҳалитданоқ уларга нисбатан қандайдир бир фарзандлик туйғуси уйғонган, уларга бир

яхшилиқ қилиш истаги туғилган эди. Менга негадир айниқса унинг дадаси ёқиб қолган эди. Кўнглимда гўё у менга меҳрибон бир ота бўлишига, мен эсам фронтда ҳалок бўлиб кетган ўз падаримни топиб олишимга ишонч уйғонган эди...

Муқаддаснинг ота-онаси, ўртоқлари, она шаҳри ҳақида гоҳ маъюс, гоҳ қувончга тўлиб айтаётган ҳикоясини эшитарканман, кўнглимдаги бу истак-орзулар ҳам гуркираб ўсиб борар, яна хаёл дарёсида сузардим. Мен ҳалитданоқ бир кун эмас, бир кун Муқаддас билан бирга чамадон кўтариб Беговотга боришимизни кўз олдимга келтира бошлаган эдим... Биз шаҳарнинг бир четидаги шафтоли, ўрик ва олчаларнинг қуюқ соясига кўмилган шинамгина ҳовлиларига кириб борамиз... Бизни эшикда чол-кампир кутиб олади. Кўзларидаги ёшларини артиб, пешоналаримиздан ўпадилар, узоқ умр тилаб, дуо қиладилар...

— Ие, доим шунақа қиласиз-а? Ҳушингиз жойидами ўзи? Юринг!

Уйқудан уйғонгандек чўчиб кетдим. Китоб-дафтарларини қўлтиқлаб олган Муқаддас скамейканинг олдида менга таажжуб билан қараб турарди.

— Қаёққа? — дедим.

— Кетамиз...

Муқаддаснинг қошлари чимирилган, кўзларида аллақандай бир қатъиятлик бор эди.

— Нега энди? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Қўйинг, бирга дарс тайёрлай олмас эканмиз...

Мен унга бошқа савол бермадим.

Шу топда менинг кўнглимда нималар бўлса, унинг кўнглида ҳам шунга ўхшаш бир нарса бўлаётганини пайқаган эдим. Фақат уни бир-икки кун кўролмай қолишдан қўрқиб:

— Агар эрта-индин бир учрашсак... — деб гап бошлаган эдим, Муқаддас:

— Йўқ, энди имтиҳонда учрашамиз, — деди оғзимдан сўзимни олиб.

Биз индамасдан паркдан чиқдик ва хайрлашиб, иккимиз икки томонга кетдик. Уч-тўрт қадам босмасданоқ орқамга ўгирилиб қарадим, худди шу пайт Муқаддас ҳам қаради-да, садаф тишларини чақнатиб бир кулди.

Қандай ажойиб қиз!

Тўсатдан, кечаги қароримни унутиб қўйганимни, Муқаддасга севгим тўғрисида бир оғиз айтмаганимни эсладим. Эсладиму, беихтиёр кулиб юбордим: унга бу ҳақда гапириб ўтиришга ҳожат қолмаган, чунки у ҳам мени севишига энди ишонаверсам бўларди. Энди олдимда бошқа мақсад турарди. Қандай бўлмасин ўқишга киришим керак эди!

* * *

Нихоят, бизнинг тақдиримизни ечадиган сўнгги имтиҳон ҳам келди. Бу сафар унинг қандай ўтганини, қандай саволлар тушганини ҳикоя қилиб ўтирмайман. Бунинг кераги ҳам йўқ, фақат шуни айтишим мумкин-ки, сўнгги имтиҳондан яна Муқаддас тўрт олди, мен беш олиб чиқдим. Бунга Муқаддаснинг ўзи сабаб бўлди. Ўтган имтиҳонда унинг ўрнига кириб уч олганим унга жуда қаттиқ теккан экан, бу сафар менинг хоҳиш билдиришимга қарамасдан ўз навбатида кирди ва худди олдиндан кутгандек, тўрт олиб чиқди.

У шундай руҳи тушиб, лаблари титраб чиқдики, йиқилибди деган хаёлга бориб шошиб қолдим. Лекин «тўрт» олганини эшитиб койиб бердим. Югуришиб келиб, қуршаб олган қиз-йигитлар ҳам уни уриша бошладилар:

— Иккита тўртга шунча хафа бўласизми?

— Сиз қўрқмасангиз ҳам бўлади, ўн саккиз у ёқда турсин, ўн етти бал олганларни ҳам қабул қилишади!

— Сизни қаранг, мен тўрт олсам дўппимни осмонга отган бўлардим!

Бу самимий гаплар Муқаддаснинг кўнглига таскин берди шекилли, мен имтиҳонни топириб чиққанымда хийла ўзига келиб қолган эди.

— Ана, мен нима деган эдим? — деди қошларини чимириб ва ҳаяжонли овозда давом этди:

— Деканатга чиқдим. Қизларнинг гапи рост экан. Ўн саккиз бал олганларни қабул қилишимиз аниқ дейишди!

— Энди кўнглингиз жойига тушдими?

Муқаддас кулди.

— Ҳали иншо нима бўлишини айтинг! Домла оғ-

риб қолган эканлар. Бугун келибдилар. Натижасини тушдан кейин эшиттиришар эмиш,— деди у ва қўлидаги кичкина соатига кўз ташлаб қўшимча қилди:

— Нима бўлса ҳам тезроқ эшиттириша қолишса бўларди.

Кўчага чиқиб бир айланиб келишни таклиф қилдим.

Муқаддас бу сафар одатдагидек ийманиб, тортиниб турмади. Ақсинча севиниб кетиб: «Лимонат ичиб келамиз!» деди.

Биз кўчага чиқдик-да, қуюқ соя тушган хиёбонлардан паркка қараб кетдик. Кўчада одам кўп эди. Ҳар қачонгидек улар бизга қараб ўтар, айниқса ёш йигитлар менинг рашкимни келтириб Муқаддасга суқланиб тикиларди. Шу рашкданми, ё Муқаддаснинг яқинлигиданми, билмадим, ўзимни худди ловиллаб ёнаётган гулханнинг таптида тобланаётгандек ҳис қилардим, аъзойи баданимдан ловиллаб ўт чиқиб борарди, Муқаддас эса (ажабо!) гўё ҳеч нарсани сезмас, у нимагадир севинач, ҳадеб кулар, юзлари гул-гул яшнаб, ўткинчиларнинг диққат-эътиборини яна ҳам ўзига тортар эди. Аста-секин ундаги бу сабабсиз шодлик менга ҳам ўтди-ю, кўнглимдаги ғашликни тарқатиб юборди.

Иншонинг натижасини бир соатча айланиб қайтиб боришимиз биланоқ эълон қилишди. Биз борганда аби-туриентлар аудиторияга тўпланиб бўлган эдилар. Ҳамманинг юзида ҳаяжон, аудитория сув сепгандек жим. Биз эшикдан кирган жойда, орқада тўхтадик. Аудиториянинг тўрида, кўндаланг қўйилган катта столнинг орқасида, иншо ёздирган ўша катта, дўнг бурнига олтин сопли кўзойнак қўндириб олган мўйсафид домла турарди. У худди бизнинг кириб келишимизни кутиб тургандек, кўзойнагини тўғрилаб қўйди-да, қўлига рўйхатни олди.

Тўсатдан юрагим уришдан тўхтаб, нафасим қисилганини сездим, лекин домланинг: Абдуллаева «беш» деган овози билан бирга гўё кўкрагимга оромбахш, хушбўй ҳаво қуйилиб енгил тортдим-у, ялт этиб қарардим; худди оқ дастурхонга қизил бўёқ тўкилгандек, Муқаддаснинг бирдан оқариб кетган юзига қирмизи ранг тарқалиб, қулоқларигача ловиллаб ёнди. Қўлини қидириб топиб, секин қисдим, у миннатдор бўлиб бошини силкитди, сўнг, «жим» деган маънода қўлимни

қисдида, домланинг оғзига тикилди: энди у менинг тақдиримни кутарди!..

Менинг фамилиям рўйхатнинг ўртасида, балки ундан ҳам олдинроқда бўлиши керак эди. Лекин бу масофа менга негадир жуда узоқ туюлди, гўё чумоли карвонидай тизилган рақамлар ва баҳоларнинг охири кўринмас эди.

— Содиқов... уч!

Мен ёмон бир ҳодиса рўй берганини «уч» сўзининг маъносини англашдан ҳам олдин «ялт» этиб қараган Муқаддаснинг кўаларидаги қўрқувдан билдим... Бир нафас хаёлим тўс-тўполон бўлиб кетди, кескин бурилиб аудиториядан чиқдим. Кетимдан Муқаддас ҳам чиқди. Мен нимага ва қаёққа кетаётганимни ўзим ҳам билмасдан узун йўлакнинг тўрига томон юргандим, Муқаддас қўлимдан ушлаб тўхтатди.

— Шошманг, қаёққа кетяпсиз?

— Қўйинг, нима қиласиз?— дедим тўсатдан, менга ачинишига қарамасдан қоп-қора ажойиб кўзларида бахт ва шодлик порлаб турган бу қизга кўнглимда қандайдир бир душманлик сезиб.

— Унақа деманг, балки ўн олти бал олганларни ҳам...

— Майли! Юпатмай кўя қолинг! Мен институтга киролмайдиган бўлганимдан хафа эмасман! Нима қиласиз мени...

— Бўлмаса нимага бундай қиялсиз?— деди Муқаддас.

— Нимага эканини билмайсизми?— дедим унинг юзига ғазаб билан тикилиб. Мен шунчалик тўлиб-тошиб кетган эдимки, аудиториядаги қиз-йигитлар бирдан ёпирилиб чиқиб қолмаганда, кўнглимдаги бор гапни тўкиб ташлашдан ҳам тортинмаган бўлардим.

— Муқаддас! Сиз билан гаплашишим керак. Шу бугун, ҳозир гаплашишим керак...

Муқаддаснинг нимагадир сал ранги ўчди. У қандайдир таажжуб чўккан кўзларини юзимдан узиб четга қаради.

— Мен бугун... соат тўртда Беговотга кетмоқчи эдим.

— Шунақами?— дедим,— майли, йўлингиздан қолманг...

Овозим титраб кетди. Муқаддас юзимга бир қаради-ю, бошини кескин силкитди:

— Юринг!

Биз ўша паркка, атиги ярим соат олдин хушвақт бўлиб, ўйнаб-кулиб чиқиб кетган паркка қайтиб келдик. Паркда одам сийрак эди. Одатда бўш ётмайдиган хилват жойлардаги скамейкаларнинг кўпчилиги бугун кимсасиз бўлиб, институтларда имтиҳонлар тугаб қолганлигини кўрсатиб турарди. Биз нимагадир бу хилват жойларда тўхтамас, тўхташни на у, на мен таклиф қилардик. Умуман мендаги бояги қатъийлик қаёққадир йўқолган, Муқаддаснинг «юринг» деган кескин гапидан кейин бирдан паст тушиб, журъатсиз бўлиб қолган эдим. Муқаддас эса менинг нима демоқчи эканимни яхши сезса керак, институтдан ўзи бошлаб чиққан бўлса ҳам, энди гап очолмас, оғзига сўк солгандек, чурқ этмасдан ерга тикилиб борарди.

Паркнинг энг охирига борганда, ўнг қўлдаги қизил қум сепилган торгина йўлнинг бўйида чирмовуқ билан қопланган кичик бир соябон кўринди. Биз унга кўзимиз тушиши билан худди олдиндан аҳдлашиб қўйгандек, индамасдан барабар бурилдик...

Соябон тагида уч бурчак қилиб қўйилган иккита скамейка турарди. Муқаддас биринчи скамейканинг четига омонатгина ўтирмоқчи эди, қўлидан ушлаб, бурчакка ўтқаздим-да, ўзим унинг рўпарасига ўтирдим. Бирпас жим қолдик. Сўнгра Муқаддас юзимга бир қараб олди-да:

— Мен сиздан бунга сира кутмагандим,— деди секин, бўёғи кетиб, оқариб қолган босоножкасининг учи билан қумни ковлаб.

— Нимани кутмагандингиз?— дедим гапига тушунмасдан.

— Мен сизни... бунчалик... бўшанг деб ўйламайдим. Биламан, осон эмас. Бироқ... сиз ўғил боласиз ахир!..

Муқаддас биринчи марта иззат-нафсимга теккан эди. Наҳот менинг нимага озор чекаётганимни ҳалиям тушунмаса?

— Сиз мени институтга киролмайдиган бўлганим учун алам қиляпти деб ўйлаяпсизми? Агар билсангиз... Менга институтингиз керак эмас!..

«Бўлмаса нимага бунча хафа бўляпсиз?»— де-

гап саволни кутиб тўхтадим. Лекин Муқаддас «чурқ» этиб оғиз очмас, ҳамон босоножқасининг учи билан қумни чизиб ўтирарди. Мен унинг қўнғир соч толалари орасидан қулоқларининг яна ловиллаб кетганини кўрдим: у нима демоқчи эканимга яхши тушунгай эди! Бироқ тушунган бўлса ҳам бор гапни айтмасдан иложим йўқ эди, унинг мақсадимга тушунгани ҳолда гапимни жим ўтириб эшитиши эса кўнглимга далда берарди.

— Мен сизни деб... ёлғиз сиз учун!— дедим ниҳоят.

Муқаддаснинг боши яна ҳам пастроқ эгилди.

— Қўйинг, унақа деманг!— деди у секин титроқ овоз билан.

— Нимага демас эканман? Ахир мен сизни шунчалик...

Муқаддас секин бошини кўтариб пастдан юзориға қаради. Унинг учлари эгилган узун киприклари орасида гўё гул чаноқларига қўнган шудрингдек тиниқ ёш томчилари ялтираб, аллақандай титраб турарди.

— Менга ишонмайсизми?— деди у, деди-ю, лаблабри худди ўксиган боланинг лабларидек пирпираб уча бошлади, киприклари орасидаги тиниқ томчилар кўпайиб, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Муқаддас!— дедим унинг қўлларидадан ушлаб.

— Агар ишонсангиз... бунақа деманг...

Мен индамасдан уни ўзимга тортдим, ҳали ўзимга, бахтимга, унинг бўса беришга рози эканига ишонмасдан бағримга босдим. Муқаддас жиндек ҳам қаршилиқ қилмади, у гўё боғбонга бўйин эгган ёш ниҳолдек итоаткорлик билан кўкрагимга бошини қўйди...

Бир минутга бу олам, оёқларим остидаги мен туғилиб катта бўлган бу ер, тепамдаги бу зангори осмон... ҳаммаси қаёққадир йўқолди-ю, Муқаддас билан икковимизгина танҳо қолдик, холос...

Унинг лаблари худди баҳор қуёшини эмган лолани эслатар, лола япроқларидек майин ва илиқ эди, уларда тоғ шабадаси тегиб япроқ ёзган чечакларнинг ажиб тароватли иси бор эди. Сочларидадан, ажойиб қўнғир сочларидадан райҳон ҳиди келарди...

Мана, бир ой бўптики, мен шу масъуд дамни, шу бўсани орзу қилардим, лекин уни қўмсаб кечалари уйқу кўрмай тонг оттирган чоғларимда ҳам мен бу

лабларнинг бунчалик тотли бўлишини билмаган эдим, мен битта бўса, худди чанқоқни қондирадиган бир пиёла булоқ суви каби қалбимдаги бутун алам ва изтиробларни боса олади деб ўйламаган эдим!.. Ажабо: битта бўса кўнглимдаги ҳамма чигалларни ечиб ташлаган эди.

Паркдан чиқиб Муқаддас билан бирга яна институтга томон борарканман, ўзимни асфальт устида эмас, гўё пат гилам устида юриб кетаётгандек ҳис қилардим; лабларимда ҳамон лабларининг бахмал майинлигини сезардим, димоғимга ураётган райҳон ҳидидан бошим айланарди... Фақат институтга кирганимизда ва мен эшикда қолиб, Муқаддас «бир минутга» қабул комиссияси жойлашган хонага чиқиб кетганидагина энди мен учун бу бинонинг эшиги ёпилгани эсимга тушиб, яна юрагим бир қисилиб қўйди. Сўнг, ойимга телефон қилмаганимни эслаб, эшикдан кирган жойдаги телефон-автоматга бордим.

Ойимнинг қўрққан, титроқ овози узоқдан жуда ғалати эшитилди.

— Нима дединг? Нимага уч бўлади?

— Нимага бўларди? Ёмон ёзганим учун-да!— дедим мен энсам қотиб.

— Даданга айтдингми?

— Нима дейман?

— Дарров айт! Тентак бўлдингми? Сенга айтяпман, эшитяпсанми — дарров топиб айт!

— Хўп!

Юқоридан Муқаддаснинг тушиб келаётганини кўриб трубкани илиб қўйдим.

«Энди бир қилмаган ишим имтиҳондан йиқилдим, деб Салим Каримовичга йиғлаб боришми?»

Мен унинг қандай қилиб уч олганимни синчиклаб узоқ суриштиришини, аччиғи чиқиб пўнғиллашларини кўз олдимга келтирдим.

— «Йўқ, ўлсам ҳам бормаيمان!»

Муқаддас кулгисини, қувончини яширишга ҳаракат қилар, лекин қирғоққа сапчиган тошқиндек, шодлик юзига тепиб, кўзларида жилваланиб турарди.

— Ўн саккиз бал олганларнинг кириши шак-шубҳасиз эмиш!— деди-да, кўнглимни кўтариш учун бўлса керак:— Ақалли ўн етти балга ҳам етолмадингиз-да!— дея қўшимча қилди.

Бояги игна юрагимга яна бир қадалди.

У дарҳол Беговотга жўнамоқчи эканини айтди, шундай айтдики, гўё мендан ижозат сўради. Мен уни кузатиб қўймоқчи бўлдим. У қаршилиқ билдирмади. Умуман, илгари кинога боришга кўнмай юрган бу қиз, бугун битта ҳам илтимосимни рад этмас, гўё бу билан қалбимдаги ярага малҳам берарди. Менинг эса бунга ҳам кўнглим тўлмас эди. Кейинчалик мен, Муқаддаснинг муваффақияти ва ўз муваффақиятсизлигим ўша кунни мени қандайдир инжиқ ва эгоист қилиб қўйганини, умуман мен ўзимни ўғил болаларча тутмаганимни кўп марта уят билан эслардим. Аммо ўша вақтда мен бунини сезмасдим. Афтидан, худди шундай инжиқликнинг таъсирида бўлса керак, вокзалда поезд кутиб ўтирганимизда, мен чидай олмадим-да, бизнинг муносабатимиз келажакда қандай бўлишини билмоқчи бўлдим...

— Кейин. Мен қайтиб келай, кейин гаплашамиз! — деди Муқаддас ва энди боягидек йиғлаб эмас, кулиб туриб сўради:

— Бир нимадан шубҳа қиляпсизми?

— Йўқ, нега? — дедим дудуқланиб.

Муқаддас бир зум жим қолгач:

— Энди нима қилмоқчисиз? — деб сўради.

— Нима қилардим, ишлайман, — дедим ва бу сўзларим Муқаддаснинг юзида қандайдир илиқ ва шод табассум уйғотганини кўриб қолдим.

— Агар йиқилганимда мен ҳам ишлардим, — деди Муқаддас нимагадир ҳаяжонланиб, — ўзимизнинг металл заводимизга кириб ишлардим. Сиз ҳам заводга кириш. Бунақа юришдан ҳеч бир фойда йўқ...

Мен машинасозлик заводининг бир йиллик стажини бор ишчиси эканимни айтмоқчи эдим, поезд жўнайди-ган бўлиб қолди. Шошиб хайрлашдик. Муқаддас вагонининг зинапоясига чиқаётиб қўлоғимга шипшиди:

— Икки-уч кунда қайтиб келаман. Ётоқхонага келинг кутаман. Хўпми?

Поезд узоқлашиб, унинг шамолда ҳилпираган оқ шойи кўйлаги кўздан йўқолгунча қараб турдим.

Кўнглим энди мутлақо тинчиган эди. Қўлоқларим тагида «Ётоқхонага келинг. Кутаман...» деган сўзлари такрорланар ва юрагимга аллақандай осойишта ва сўнмас бир шодлик бағишлар эди.

Кўчада, қаёққа боришимни ўйлаб, бир нафас турдим, сўнг бирдан қандайдир енгил тортиб, қувонч билан қарор қилдим — заводга!

Заводни эслашим билан бўлиб ўтган ҳамма воқеа қайта эсимга тушиб, ўзимдан ўзим уялиб кетдим.

Лекин шу заҳотиёқ «шунчалик хижолат бўладиган бирон жиноят қилдимми?» — деб ўзимни юпатиб қўйдим, кўнглим ўша осойишта, ёруғ қувончга тўлиб, автобус билан заводга жўнадим.

* * *

Заводга биринчи смена ишини тугатиб, навбатдаги смена ишга тушадиган пайтда етиб бордим. Автобусдан тушиб заводнинг қизил ғиштдан қурилган баланд қўрғонига қараб юрганимда, дарвозадан ишчилар ҳам тўп-тўп бўлиб чиқа бошладилар. Ўртоқларимни кўчада кутсам ҳам бўларди-ю цехни, станогимни бир кўриб кетиш ниятида ичкарига кирдим.

Дарвозадан кираверишда ярим гектар келар-келмас гулзор бор эди. Гулзорнинг ўртасида заводнинг ҳурмат тахтаси, баъзи стендларга завод физкультурачилари олган кубок ва фахрий ёрлиқлари қўйилганди. Гулзорнинг орқасида, то кўз илғамас жойларгача, бир-бирига параллель қурилган баланд ойнаванд цехлар қад кўтарганди. Улар худди катта парникларни эслатарди.

Бизнинг механика цехимиз гулзорнинг орқасидаги учинчи бинога жойлашган.

Ҳовлига киришим билан гулзорнинг ўртасидан ўтган йўлнинг чап томонида, кичкина цемент ҳовузчанинг ёнида тўпланиб турган бригадамиз йигитларига кўзим тушди. Менинг тўғримда қандайдир гап кетаётган бўлса керак, дарвозадан киришим билан йигитлардан бири:

— Ана, ўзи ҳам келди! — деб юборди.

Ҳовузнинг ёнига тиз чўкиб, соқол қиртишлаётган Кулоянц:

— Оламда бормисан, академик? — деди кўпик чапашган юзини буриб. — Изламаган жойимиз қолмади-ку? Қаёқларда юрибсан?

— Нима гап ўзи? — дедим, йигитлар билан кўришарканман, лекин ғовур-ғувур бўлганиданми, билмадим, ҳеч ким менга жавоб бермади.

Белигача қип-яланғоч бўлиб, краннинг сувиға ювинаётган Тўлаган дабдурустан:

— Ўртоқлар, тунов куни мен буни битта жонон билан бошлашиб юрганини кўрувдим!— деди итоатсиз сочларини артаркан.— Аммо жонони жа зўр экан!

— Шунинг учун ўқишга кирмасдан қочиб юрган экан-да,— деб кимдир орқамдан гап отган эди, ҳаммаси бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишди.

— Нима гап ўзи? Нимага қидирдиларинг?— дедим юрагим пўкиллаб.

Соколини олиб бўлиб ёнимга келган Кулоянц елкамга битта туширди:

— Жононга ошиқ бўламан деб ақлу ҳушингдан айрилибсан-да! Тунов кунги гаплар эсингдан чиқдими?

— Бригадамиз Коммунистик меҳнат бригадаси, деган ном олмоқчи-ю, сен бўлсанг лақиллаб юрибсан, Қойилман сендақа академикка!

— Одамларни чалғитма!— деди Тўлаган, пахмоқ сочиқ билан мускуллари бўртиб турган баданини қизартириб артаркан,— ном олиш учун курашга бел боғламоқчимиз дегин! Ҳали пойгада ўзиб келсанг оласан бу номни!

— Пойгага тушгандан кейин ўзамиз-да!

Мен болаларнинг ҳаммаси бирдек яхши кийинганларини, баъзилари эса бўйинларига галстук тақиб олганларини эндигина пайқадим.

Демак ҳозир тунов куни Сулаймон Акрамович айтган мажлис бўлади. Бригадамиз Коммунистик меҳнат бригадаси деган ном олиш учун кураш бошлаб юборган бригадалар қаторига қўшилади!.. Буни чиндан ҳам эсимдан чиқариб юборган эканман! Бирдан кўнглим ғаш бўлди-ю, станогимни кўриб чиқаман, деган баҳона билан тезроқ цехга қараб кетдим. Тўлаган орқамдан «тўғри клубга боравер, ҳозир мажлис бошланади», деб қичқириб қолди.

Сиртдан қараганда парникни эслатадиган цех ичига кирганда, уни тўлдирган оғир машиналарнинг салобатидан, станокларнинг гуриллаши, йўнилаётган деталларнинг учқун сачратиб гувиллаши, темир-терсакларнинг чарс-чурси ва яна аллақандай овозлардан улғуворлик кашф этиб, биринчи бор кирган одамнинг ҳушини қочиради, бир вақтнинг ўзида ҳам чўчитади, ҳам

жўшқин кучи билан қандайдир ўзига тортади. Лекин аста-секин киши бунга ўрганиб кетади-ю, ҳамма парса оддий ва табиий бўлиб қолади. Қизиқ, мен бир ойга яқин келмаганим учунми, билмадим, кўзимга цех худди биринчи марта кирганимдагидек жуда улуғвор, ҳайбатли ва айни маҳалда жуда иссиқ кўриниб кетди.

Иш жойим цехнинг ўртасида эди. Икки томонида қатор станоклар саф тортган кенг йўлакдан юриб, ўз станогимга бордим. Станогимда пакана, лекин зуваласи пишиқ корейс йигит Борис Цой ишламоқда эди. У сеялканинг бир деталини йўнмоқда, станокнинг ўткир пўлат пичоқлари орасидан темир қириндилар худди ранда остидан чиқаётган юпқа пайраҳалардек буралиб-буралиб чиқмоқда эди.

Цой мени кўрмади, мен ҳам унинг ишига анча вақт индамасдан разм солиб турдим.

Аста-секин станокнинг бу ажойиб иши, Цойнинг эпчиллиги, ерга буралиб тушаётган ғалати шаклдаги темир қириндилари, бир четга қаланаётган деталлар кўзимни қиздириб институт ҳам, имтиҳон ғовлари ҳам, ҳатто Муқаддас ҳам кўзимга аллақандай узоқ ва аҳамиятсиз бўлиб кўринди. Бирдан енгил тортиб, Цойнинг елкасига қўлимни қўйдим.

— Ҳорма, дўстим!

Цой бурилиб қаради:

— Ҳя, сенмисан? — деди у ва чап қўлининг орқаси билан пешона терларини артаркан, ўнг қўлини чўзиб кўришди:

— Нима қилиб юрибсан?

— Шу... ўзим... — дедим.

— Ҳа-а!.. — деди Цой ва яна ўз ишига киришди.

Цой азалдан камгап эди. Буни яхши билардим, лекин кишининг кўнглида бир шубҳа бўлса ҳамма нарса бошқача тус олиб, бошқа маъно кашф эта бошлайди. Ҳозир мен ҳам худди шундай бўлдим. Цойнинг мен билан ёзилиб гаплашмагани жуда қаттиқ ботди, энг муҳими менга шундай туюлдики, гўё у ишдан қочиш ниятида бўлганимни билгани учун бундай совуқ муоамла қилди. Мажлисга боришга ҳам негадир журъат этолмай қолдим. Ҳозир бригадамиз Коммунистик меҳнат бригадаси деган ном олиш учун бел боғлашаётган азамат коллективлар сафига ўтадиган бўлса, демак, мажлисида фақат яхши ишлашгина эмас, шу билан бирга

ҳаққонийлик, софдиллик, камтарлик ва яна кўп нарсалар тўғрисида ҳам гап боради, албатта. Шундай пайтда мен нима дейман? Бўлган воқеани очиқ айтсам бригадада қолдиришармикин? Қолдиришмаса нима қиламан? Муқаддас эшитса нима дейди?

Шу вақт орқамдан:

— Шарифжонмисан? — деган таниш овоз эшитилди.

Бу Сулаймон Акрамович эди. У бирорта станокни тузатганми, ё одатдагидек ишлаб чиқарилган деталларни текшириб юрганми, ишқилиб қўллари билакларига ча қоп-қора мой эди. Ўзига ярашиб тушган кўкраги очиқ комбинезон уни худди спортчиларга ўхшатиб кўрсатарди.

— Мажлисга келдингми? Нимага клубга бормасдан бу ерда турибсан? — деди у, қўлларини эски латта билан артаркан.

Станогимни кўргани кирганимни айтгандим, Сулаймон Акрамовичнинг кўзларидаги ифода қандайдир юмшаб, жилмайди.

— Соғиниб қолдим дегин? Унақа бўлса — яхши! — деди у. — Станогингга мана Цой қараб турибди. Жойида. Қани юр, мажлисга борайлик.

Цехдан чиқиб клубга қараб кетдик. Мен Сулаймон Акрамовични кўрган заҳотиёқ унга бор гапни айтиб берсаммикин, деган фикрни кўнглимдан ўтказгандим, лекин гапириб бериш учун уни тўхтатиш керак бўлади, мен эсам ҳаяжонланганимдан гапни нимадан бошлашимни билмас эдим. Бунинг устига Сулаймон Акрамович ойим билан ўзим тўғримда тўхтовсиз саволлар бериб борардики, унинг гапини бўлиш ҳам ноқулай эди, клубга ҳам етиб бордик.

«Агар сўз беришса нима дейман? — хаёлимга келган бу фикрдан юрагим шувиллаб кетди. — Ҳаммасини очиқ айтаман!»

Заводнинг худди қутига ўхшаган узун, энсиз клуби одамга лиқ тўлган, кўпчилиги ёшлар, кекса ишчилар эса олдинги икки-уч қаторда ўтиришарди.

Бригада аъзоларимизнинг ҳаммаси президиумда ўтирар, кириб борганимизда, саҳнада Тўлаган гапирмоқда эди.

Сулаймон Акрамович, худди мажлис ранси кўриб қолиб президиумга таклиф этишидан қўрққандек,

эшикдан кирган жойдаги бўш скамейкага секин ўтира қолди, мен орқароққа ўтирдим.

Тўлаган ўнг қўли билан итоатсиз қалин сочларини тинимсиз қайириб, қандайдир хушчақчақ, жарангли овозда гапирмоқда эди:

— Яхши ишлаб, планни бажариш яхши! Аммо бу билан иш битмайди. Биз чиндан Коммунистик меҳнат бригадаси деган номни олмоқчи бўлсак, ҳар жиҳатдан илғор бўлишимиз керак. Хўш, илғор бўлиш осонми? Йўқ! Осон эмас! Масалан, ўқиш масаласини олайлик. Коммунистик жамиятнинг ҳар бир аъзоси чуқур илмли киши бўлиши шарт. Тўғрими? Тўғри! Лекин ора-мизда шу оддий нарсани тушунмайдиган ишчилар ҳам бор. Масалан, Шарифжонни олайлик. Урта маълумотли бўла туриб, сиртдан ўқишни хоҳламайди. Қийинчиликлардан қўрқади чамаси...

Пастдан:

— Ўзи борми? Ўзи жавоб берсин!— деган овозлар эшитилди. Юрагим гурс-гурс уриб ўрнимдан турмоқчи бўлган эдим ҳамки, Тўлаган қўлини кўтариб овозларни босди:

— Шарифжонни ёмонламоқчи эмасман!— деди у,— Шариф яхши йигит, яхши ишчи. Биз уни барибир ўқитамиз! Фақат демоқчиманки, Коммунистик бригада деган номни олмоқчи бўлсак, қийинчиликлардан қўрқмаслигимиз керак! Бу ном биздан кўп нарсани талаб қилади. Биз софдил, камтар, ишда зарбдор, турмушда ҳаққоний бўлишимиз керак. Ароқ деган ифлос нарсанинг ёнига ҳам йўламаслигимиз керак. Қизлар масаласида ҳам...— Тўлаган негадир дудуқланиб, гап тополмай қолди, шу вақт яна кимдир пастдан:

— Қизларнинг ҳам ёнига йўламаслигинг керак!— деб юборди-ю, зўр қаҳқаҳа клубни ларзага келтирди.

Тўлаган бошини кескин силкитди:

— Йўқ, бекорларни айтибсиз! Биз турганда қизларнинг ўзи сенинг ёнингга йўламайдиган бўлишади! Биз улар билан шундай хушмуомалада бўлиб, уларни шундай ҳурмат қиламизки, қизлар биз турганда сенинг ёнингдан ҳам ўтмайдиган бўлишади! Тушундингми?— деди-да, зўр қарсақлар остида жойига бориб ўтирди.

Тўлагандан кейин минбарга соч-соқоли оппоқ оқарган, узун бўйли, қотма бир чол чиқди. Бу заводнинг энг кекса ишчиси, кекса большевик эди. У гапни жуда

узоқдан, революция йилларидан бошлади, лекин унинг эсдалиги мажлисга бирдан қандайдир руҳ киргизиб, тантанали бир вазият вужудга келтирди. Ҳамма гўё бу мажлиснинг қанчали жиддий эканини эндигина тушунгандек, зал бирдан сув сепгандек жимжит бўлиб қолди.

— Ўғлининг гапини эшитиб астойдил қувондим,— деди у ва боши сал қалтираб, Тўлаганга қараб қўйди,— биз кексалар ёшларнинг камчилигини кўрсатишни, уларни танқид қилишни яхши кўрамыз. Аммо шу бугун мен бундай ёшларни, бундай йигитни бағримга босиб ўпгим келди. Балли ўғлим!..

Чол боши сал қалтираб президиумга борди ва Тўлаганнинг бошини ушлаб, пешонасидан ўпди.

Залдагилар бирдан ўринларидан туриб кетдилар ва мен худди боя цехга кирганимдагидек Муқаддас ҳам, институт бўсағасида чеккан ташвишларим ҳам — ҳаммаси қандайдир узоқ, аҳамиятсиз, кераксиз бўлиб қолганини ҳис этдим. Қўллари, юзлари, кийимлари мой бўлган бу меҳнаткаш одамларнинг вазмин, босиқ, самимий гаплари ва қандайдир олижаноб муносабатлари олдида чеккан ташвишларимнинг ҳаммаси арзимайдиган бир нарса бўлиб кўринди. Уша пайтда президиумда бўлмаганим учун, чол мени ҳам ўпмагани учун чин кўнглимдан афсусландим, ўз дўстларимга ҳасад билан тикилардим.

Минбарга Сулаймон Акрамович чиқиб қўлини кўтарди. Унинг йўғон, дўриллоқ опози зални тўлдириб шов-шувни босиб қўйди.

— Ҳурматли отахонимиз тўғри айтадилар. Биз кексалар ўзимизни кўп мақтаб, ёшларни кўп уришамиз. Аммо бир томондан мақтанмасдан илож йўқ! — деди Сулаймон Акрамович ва залда кўтарилган кулги босилгунча қўлини кўтариб кулимсираб кутиб турди.

— Масалан, ҳозир қийинчилик тўғрисида гап кетди. Шу гап тўғрими? Менимча унча тўғри эмас. Аввало ўқиш масаласини олайлик. Айтсам мақтаняпти дейишларинг мумкин, аммо... масалан биз қай аҳволда ўқиганмиз: рус тилини билмас эдик, ўрта мактаб ҳажмида мустақкам илмга эга эмас эдик. У маҳалда турмуш ҳам ҳозиргидан ўн барабар оғир эди. Шунга қарамасдан ўқидик, олий маълумот учун ётиб тортишдик! Мақтансак арзийдими? Арзийди! Шунинг учун

арзийдики, ҳозир баъзи ишчи ёшларимиз, Тўлаган айтгандек, қийинчиликдан қочадилар!

Сулаймон Акрамович, ҳозир менинг номимни тилга оладиёв деб аъзойи баданимни совуқ тер босди, лекин у мени уялтиргиси келмади шекилли, бирдан гапни буриб юборди. Бугундан бошлаб бригадамиз зиммасига зўр масъулият тушганлигини айтди, бу масъулиятни оқлашимизга ишонч билдирди ва ҳаммамизга муваффақиятлар тилади. Ундан кейин завод парторги гапириб, гулдурос қарсаклар остида Коммунистик меҳнат бригадаси деган ном олиш учун курашаётган бригадалар сафига ўтганимизни эълон қилди...

Залда тўпланганлар тарқалиша бошлади, ёлғиз мен пастда, залда ўтирар ва нима қилишимни билмас эдим.

Мажлиста кеч келганим учун шундай бўлаётганини, акс ҳолда мени ҳам президиумга чақиришларини билар эдим, лекин худди боягидек, кўнглимдаги шубҳа бунинг ҳаммасига бошқа тус бермоқда эди.

«Йўқ, ҳозир айтаман, ҳаммасини ўзим айтиб бераман!» деган фикр хаёлимда ҳануз такрорланарди, лекин кимга айтишимни ўзим ҳам билмас эдим.

Шу вақт, президиумдан тушиб келаётган Сулаймон Акрамовични кўриб қолдим. Кейин билсам, у менинг бир четда қолиб кетганимни кўриб, атайин ёнимга келган экан.

— Қани, табриклаб қўяй, ўғлим! — деди у, узоқдан қўлини чўзиб ва кулимсираб.

Шу топда ўзим жуда тўлиб турган эканманми, ё Сулаймон Акрамовичнинг илиқ муомаласи сабаб бўлдимми, ишқилиб шу залнинг ўзидаёқ у «ўғлим» деб гап бошлаши биланоқ, оғзидан сўзини олиб, бўлган воқеани сўзлай кетдим. Ҳаяжонланиб, дудуқланиб гапира бошладим. Сулаймон Акрамович пала-партиш ҳикоямни типпа-тик турганича олдин кулимсираб (афтидан, менинг самимийлигимдан севиниб), сўнгга қошларини чимириб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикиб, индамасдан эшитди. Гапириб бўлганимда клубда битта ҳам одам қолмаган, бўш залда фақат иккимиз турардик. Ниҳоят, Сулаймон Акрамович кўзларини бир нуқтадан узиб, юзимга тикилди.

— Агар сўнгги имтиҳондан ҳам яхши ўтганинг-

да... бу ерга қайтиб келмас экансан-да, шунақами?— деб сўради.

— Ҳа,— дея бош иргатдим.

Унинг юзига қарашга журъат этмасдим, гапни ўзим бошлаган бўлсам ҳам юрагимда бор гапни айтиб бўлганимдан кейин бирдан ўзимни йўқотиб қўйдим.

Жуда узоқ туюлган жимликдан кейин Сулаймон Акрамович:

— Эрталаб оинг уйда бўладими?— деб сўради.

— Бўлсалар керак.

— Айтиб қўй: эрталаб соат саккизларда бораман, йўлдан кириб ўтаман.

Ялт этиб унинг юзига қарадим. Сулаймон Акрамович ўсиқ қошларини чимириб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикиб, узун, дағал бармоғи билан учлари сарғайиб қолган мўйловини силаб турарди. Бошимни кўтаришим билан у ҳам қаради, томирлари бўртиб чиққан катта, ялпоқ кафтини чўзди:

— Хўп, гап шу!— деди у,— эртага учрашамиз!

«Нима демоқчи? Ойим билан нима тўғрисида гаплашмоқчи?» хаёлимда шу нотинч ўйлар билан уйга кетдим...

* * *

Уйга кун ботиб, қош қорайиб қолганда кириб бордим. Ойим гулзорнинг ўртасидаги супада икки қўлини тиззасига қўйиб, аллақандай ўйчан, ғамгин бир вазиятда ўтирар, оқ шойи кўйлагининг устидан попукли ипак камар тақиб олган Салим Каримович эса супа билан гулзор ўртасидаги бир парча ерда у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб турарди. У камарининг бир учини ўнг қўлига ушлаб олган ва унинг попуги билан чап қўлини ҳадеб савалар, бу эса унинг нимадандир бевозта бўлаётганини кўрсатарди. Эшик «ғийқ» этиб очилиши билан Салим Каримович тўхтади, кўзойнаклари устидан тикилиб қаради. Ойим чўчиб бошини кўтарди.

— Хайрият!— деди Салим Каримович ва нимагадир бошини чайқаб уф тортиб қўйди.— Биз сени деб қаёқларга бориб, эрталабдан бери чоп-чоп қилиб юрибмиз-у, сен бўлсанг... ўз ҳолингга юрибсан. Одам деган ҳам шунақа бепарво бўладими, ўғлим?

Ойим индамасдан ўрнидан туриб олдимга келди ва аллақандай ҳолсиз, чарчоқ овозда:

— Қаёқларда юрибсан, болам?— деди секин. Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлганини кўриб, шошиб қолдим.

— Қани юр, уйга кирайлик,— деди Салим Каримович, қатъий овозда,— бир соат вақт қолди!

Ҳайрон бўлиб бир ойимга, бир Салим Каримовичга кўз ташладим. Салим Каримович менга қараб мамнун кулди:

— Бир бало қилиб ишингни тўғриладик, ўғлим... Ўртоқлар илтимосимизни қайтармадилар. Қани бўла қол, иншонгни тўғрилатиб келганман, тезроқ кўчириб бер!..

Шошганимдан:

— А?!— деб юбордим. Салим Каримовичнинг бу хабаридан қувониш керакми, йўқми, буни ҳали ўзим ҳам яхши тушуниб етмасданоқ, ёдимга Сулаймон Акрамович тушди. Тушди-ю, кўнглимнинг бир четида «ярқ» этган шодликка совуқ сув сепилгандек бўлди.

— Йўқ, фойдаси йўқ,— дедим.— Энди фойдаси йўқ...

Бу сўзларни секин айтдим, лекин қизиқ, шундай дейишим билан Муқаддасни эсладим!

«Наҳотки тўғрилаш мумкин бўлса? Наҳотки биз бир институтда, бир аудиторияда, бир жойда ўтириб беш йил ўқишимиз мумкин бўлса? Наҳотки у билан доим бирга бўлиш бахтига муяссар бўлолсам?»

— А?— деди Салим Каримович,— қайта айт: нима дединг?

— Уйга кирайлик, уйга кириб гаплашайлик,— деди ойим. Унинг овозида қандайдир қўрқув бор эди.

— Бу қандоқ бўлди?— деди Салим Каримович. У бунақа жавобни сира кутмаганидан бўлса керак, кўзойнагини дам қўлига олар, дам қайта тақиб, бир ойимга, бир менга қарарди,— ўқишга хоҳишинг йўқ бўлса, яъни умрбод шу заводда оддий ишчи бўлиб ўтаман десанг... тагин ўзинг биласан. Аммо бундай қулай пайт турмушда бир келади, ўғлим. Сенинг ўрнингда бўлсам, уни қўлдан бермас эдим, тагин ўзинг биласан!

Ойим қўлимдан ушлади:

— Юр, ўғлим, уйга кирайлик...

Индамасдан ойимнинг кетидан уйга кирдим. Салим Каримович нимагадир кирмади.

Хаёлим бирдан тўс-тўпалон бўлиб кетган, кўнглимда бир-бирига зид ҳислар олишмоқда эди. Ҳақиқатан ҳам ғалати аҳволга тушиб қолгандим. Муқаддасни десам, бояги ажойиб одамлардан, дўстларимдан айрилишимни сезардим, лекин уларни десам... Муқаддас нима бўлади?..

Ойим айвондан уйга кираётиб эшик тепасидаги тугмачани босди. Уйни чарақлатиб юборган лампочка нурида столда турган катта сопол товоқ тўла ошни кўрдим. Ошга ҳеч ким қўл урмаган, афтидан, ойим уни менга сузган-у, келмаганимдан кейин ўчоққа қўйишни унутган, ош совиб қолган эди.

— Овқатингни иситиб берайми? — деди ойим. «Йўқ» деб бош чайқагандим, юзимга тикилди.

— Қани ўтир, нима гап ўзи, тузукроқ тушунтир-чи?

Ойим қўлимдан тортиб стулга ўтқизди-да, ўзи ҳам четда турган стулни рўпарамга суриб ўтирди. Лампочканинг кўзни қамаштирувчи ўткир ёруғлигида унинг пешонасидаги, кўзлари ва лабларининг четларидаги ажинлари аниқроқ кўриндими, ё бутун қиёфасидаги аллақандай мунгли, маъюс ифода таъсир этдими, билмадим, ишқилиб, биринчи марта унинг хийла қариб, чарчаб қолганини аниқ кўрдим. Назаримда унинг дилида мендан, ўа фарзандидан яшириб юрган бир дарди, нидоси бордек туюлди-ю, бир секундга оёғига чўккалаб, унинг тиззасига бош қўйгим, ювилавериб ранги ўчиб қолган чит кўйлагига юзимни яшириб, ором олгим, ҳамма нарсани унутгим келди... Лекин худди шу пайт ойимнинг кўзларидаги маъюслик аллақандай совуқ бир ифода билан алмашди.

— Нимага индамайсан? Қаёқларда тентираб юрибсан?

Бу совуқ ифодани кўрмаслик учун ерга қарадим, шу вазиятда бўлган воқеанинг ҳаммасини айтиб бердим, заводга борганимни, дўстларимнинг қандай қарши олганларини, Сулаймон Акрамовичга сиримни очганимни ва унинг эртага келмоқчи бўлганини — ҳаммасини гапириб бердим, фақат Муқаддас тўғрисида ҳеч нима демадим.

Ойимнинг кўзларига ўйчанлик чўккан эди. У юзимга тикилиб ўтирар, лекин хаёли бошқа ёқларда

эди. Аста-секин қалбимга тагин бояги туйғулар қуйилиб кела бошлади: тагин боягидек унинг муштипар бир аёл эканини, кўнглининг бир бурчида мендан яшириб юрган сирлари борлигини ўйлай бошладим, бироқ худди боягидек тагин кўнглим эриб кетаётганда ойим гап бошлади:

— Сулаймон ака билан ўзим гаплашаман,— деди у босиқ, маъюс овозда,— унга ҳаммасини ўзим тушунтираман. Нечук сени ўқишга киритишга бунчалик уринаётганимни ўзингга ҳам айтиб бераман, болам. Эҳтимол мен нотўғри қилаётгандирман. Бироқ бошқа иложим йўқ. Бунинг сабабини кейин тушунтириб бераман, болам. Лекин... Сен ҳозир дадангнинг айтганини қил: иншонгни унга кўчириб бер. Бўлмаса кеч қоламиз...

Йўқ, ёш бўлишига қарамасдан юзини ажин тўри қоплаган бу аёл ўғлининг заводга кириб ишлашидан қўрқадиган хотинлардан эмас. Бунинг мен яхши билардим. Демак, уни бу ишга мажбур этаётган қандайдир бошқа сабаблар бор!

Ойим менинг кўнмасдан ўжарлик қилишимни кутган бўлса керак: «Сен олдин иншони ёзиб бер, кейин ҳаммасини тушунтириб бераман, ҳаммасини айтиб бераман» деган сўзларни бир неча марта такрорлади. Мен эсам... Ойим бу сўзларни ҳар такрорлаганида елкамни босиб турган оғир тошларнинг биридан қутулаётгандек бўлардим, ўзимни тобора енгил сезардим... Ахир менинг ўқишим шунчали шарт экан, бунга ҳозирча мен учун номаълум бўлган жуда муҳим сабаблар бор экан, ниҳоят Сулаймон Акрамовичга ҳам ойимнинг ўзи жавоб берар экан, нимага унинг талабини адо этмас эканман? Зотан унинг талабини рад этишга қандай ҳақим бор?

Тўғриси айтсам, кўнглимнинг бир четида қандайдир шубҳа бор эди. Ойим келтирган, тўғрироғи, иншони ёзиб берганимдан сўнг айтадиган далиллари қанчалик салмоқли бўлмасин, дўстларим олдида ўзимни оқлай олмаслигимни сезардим, лекин... кўз олдимда кулиб турган Муқаддас, у билан беш йил бирга бўлиш истаги бу ўйлардан зўр чиқди-ю, қандай қилиб: «хўп» деб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

Ойим ташқарига чиқиб бирпасдан кейин дадамни бошлаб кирди. Нимагадир кулимсираган, афтидан, ўз

ипшдан мамнун бўлган Салим Каримович, қўлимга ўроғлик қоғозни бераркан:

— Қанақа ёзганингни бир кўриб қўйгин-у, қанақа ёзиш кераклигини ҳам ўрганиб олгин,— деди жилмайиб,— келажагингни шу қоғоз ҳал қилади. Эҳтиёт бўл, ўғлим!

Бу ўша — Гулнор билан Йўлчи тўғрисида ўз қўлим билан ёзган иншо эди. У қизил қалам билан шундай тузатилган, шундай чизиб ташланган эдики, худди қуроқ кўрпани эслатар, қалам тегмаган битта ҳам жумла қолмаган эди. Мен бунчалик тузатишларнинг сабабларига тушунмоқчи бўлиб, иншони ўқий бошлаган эдим, дадам қўлини елкамга қўйиб:

— Олдин кўчириб бер! Кейин ўқийсан!— деди.

Ойим бу гаплар менинг иззат-нафсимга тегиб кетишдан қўрқса керак:

— Бўлақол, болам, тезроқ кўчириб берақол,— деди секин.

Ойим қўрқмаса ҳам бўларди: Салим Каримовичдан хафа бўладиган жойим ҳам йўқ, ҳақим ҳам йўқ эди.

Кейинчалик, ҳамма нарса ҳал бўлгандан кейин, мен ҳар сафар ўша дақиқаларни эслаганимда шундай уялар, юрагимни шундай қаттиқ бир оғриқ чангаллаб олардики, инграб юборардим. Лекин у маҳалда бировнинг қўли билан тузатилган иншони кўчириб нақадар катта хато қилаётганимни сезмас эдим, чунки хаёлим қувончли бир фикр билан банд эди:— Энди Муқаддас иккимизни ҳеч нарса ажрата олмайди!

Менинг ўрнимда ҳамма ҳам шу аҳволга тушиб қолармикин, ё мен ўзим шунчалик беқарор эканманми, билмадим, ишқилиб, ўшандан атиги бир соат олдин, мажлис вақтида қилган афсусларимни унутиб, иншони қайта кўчираб эдим. Мажлис маҳалида, у ерда жўш урган меҳнат руҳига мафтун бўлиб, Муқаддасни унутган бўлсам, энди ўша дўстларимни, ўша ажойиб руҳни унутиб, ёлғиз Муқаддасни ўйлардим...

Нихоят ёзиб бўлдим. Салим Каримович ёзганларимни ўзи бир марта ўқиб чиққач, бирор соатда қайтиб келишни ваъда қилиб, ошнасининг олдида жўнади. У чиқиб кетиши билан ойимга қарадим: унинг қўлида бу нотўғри, ифлос кирдикорни оқлайдиган қандайдир бир ҳужжат бор эди. Мен бу ҳужжатни кўришни, виждоним олдида ўзимни оқлашни истардим! Ойим ҳам

менинг мақсадимни сўзсизоқ тушунди шекилли, уйнинг тўрига бориб, бутун деворни қоплаб олган гулдор чойшабни кўтариб миҳга илди ва тахмонда турган катта эски сандиқнинг устидаги кўрпаларни битта-битта олиб столга қўя бошлади.

Мен индамасдан унинг ишени кузатиб ўтирардим. Кўрпаларни олиб бўлгач, ойим сандиқни очди-да, унинг ичидан четлари қирқилган эски бир чамадон олиб, олдимга қўйди. Чамадонни очаётганида қўллари секин титраётганини пайқаб қолдим.

«Нега?! Мен ҳамма балони ўзим қилиб, яна айбни унга тўнкаб, дилига озор бераётганим йўқмикин?..»

Чамадондаги нарсалар оқ шойи билан ўралган эди. Ойим шойини кўтарди ва мен эҳтиёткорлик билан тахланган бир чамадон хатларни, эски конвертларни кўрдим. Уларнинг кўпчилиги уч бурчак хатлар бўлиб, сарғайиб, четлари йиртилиб кетган, кўк қалам билан битилган устидаги ёзувлари ҳам ўча бошлаган эди.

— Бу... отангнинг хатлари,— деди ойим, деди-ю, кўзлари жиққа ёшга тўлди,— мана, ўзиниям бир кўриб қўй...

Ойим хатларнинг тагидан катта бир конверт топиб ундан иккита сурат олди ва биттасини менга узатди.

— Фронтда тушган сурати...

Бу — узун бўйли, чакка суяклари туртиб чиққан, лунжлари ичига ботиб кетган қоп-қора бир одамнинг сурати эди. У жилмайиб турар, лекин негадир, афтидан, жуда озиб-тўзиб кетгани учун бўлса керак, йиғлаб турганга ўхшарди. Унинг бошида эски пилотка, ёғнида ғижимланган эски гимнастёрка, оёғида катта рабочий этик, суратнинг тагига эса қалам билан «Ленинград, 1941» деган ёзув битилган эди. Кўзим шу ёзувга тушди-ю, йиғлаб турганга ўхшаган бу қоп-қора новча одам юрагимга яқин, меҳрибон, гўё мард ва довурак бир кишига айланди, гўё «Ленинград, 1941» деган сўзлар тўсатдан ярқ этиб нур сочди-ю, бу нур пилотка кийган нотаниш одамнинг қалбини, ички дунёсини, руҳини ёритиб юборгандек бўлди...

«Отам!» мен бу сўзни фақат хаёлимда тилга олсам ҳам, у тўсатдан кўнглимни эритиб юборди. Ажабо: мен бу сўзни биринчи марта чин қалбимдан, самимий тилга олишим эди...

— Мана, буни ҳам бир кўриб қўй...— Ойим иккинчи суратни чўзди, чўзаркан, билинар-билинемас қизаргандек ва кулимсирагандек бўлди.

Бу, дадам иккисининг урушдан олдин олдирган сураatlари эди. Иккиси ҳам ёш ва бахтиёр эдилар.

— Мана шу одам сенинг отанг, ўғлим,— деди ойим секин.— Мен отанг олдида гуноҳкор эмасман, ўғлим. Хоҳласанг, мана хатларини ҳам ўқиб кўр. Мен жуда ёш бўлганим учун... турмуш қилдим. Бироқ мен ҳанузгача...— Ойим энтикди, бир секунд сўзидан тўхтаб, рўмолча билан кўзларини артди, сўнгра ўзгарган, босиқ овозда давом этди:— Мен уни ҳанузгача унутганим йўқ, ўғлим. Шунинг учун унинг биттаю битта васиятини бажармасам виждоним олдида тинчий олмайман. Унинг биттаю битта васияти — сени ўқитиш эди, ўғлим, ўқитиб инженер қилиш эди. У ўзи инженер эди, яхши инженер эди, ўғлим. Сенинг ҳам инженер бўлишингни орзу қиларди. Мана, унинг ўлим олдида госпиталдан ёзган хати. Ишонмасанг, ўзинг ўқиб кўр.

Ойим бир чамадон хатларнинг орасидан уч бурчак қилиниб букланган ва устига кўк қалам билан адрес ёзилган сарғиш конвертни олиб, менга чўзди.

— Госпиталдан, ўлим олдида ёзган хати,— такрорлади ойим, кейин юзимга қарамасдан секин қўшимча қилди:

— Отанг қорнидан яраланган эди...

Хатни олмадим. Отам тўғрисида яна бир оғиз сўз эшитадиган бўлсам, ўзимни тутолмай қолишимни сездим-да, ўрнимдан туриб эшикка томон юрдим. Ойим тўхтатмади: у менинг қалбимдаги ҳисларни тушунган эди...

Ташқарида ҳаво бирдан ўзгариб, шамол кўтарилган, ҳовлидаги олча ва ўриклар совуқ куз келаётганини эслатиб қаттиқ гувиллар, шовиллар эди. Тиниқ, бахмалдек майин осмонни тўлдирган юлдузлар ҳам бугун одатдагидан бошқачароқ кўринар, муз парчаларини эслатиб совуқ чақнарди...

Айвоннинг устунига суяниб бир нафас турдим. Дарахтларни эгиб, гувиллатиб эсаётган шамол юзимга уриб, кўнглимдаги ғулғулани тағин ҳам кучайтириб юборди.

Деразадан ойимнинг сояси кўринди: у кўрпаларни

жойига йига бошлаган эди. Секин бориб жойимга, олчалар орасидаги ёғоч каравотга ўзимни ташладим... Шамол ҳамон гувиллар, дарахтлар куздагидек қаттиқ шовиллар эди.

Ойимнинг гапларидан кейин мен унинг ўзича ҳақ ажанлигини тушундим, лекин қизиқ, дадамнинг хатлари, сурати, ойимнинг ҳикояси кўнглимни тинчитиш у ёқда турсин, ўйларимни тўс-тўполон қилиб юборган эди. Бу хатлар аҳтимол ойимни оқлар, лекин мени-чи? Мени оқлармикин?

Бу ўйлардан қутулиш ниятида бошимни кўрпага ўрадим.

* * *

Эрталаб кун чиқар-чиқмас уйғондим. Тундаги шамол тинган, осмон кўм-кўк, тиниқ эди. Қуёшнинг илк нурлари ҳовлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилваланар, ҳамма ёққа қандайдир осойишталик чўккан, ҳовли сув сепгандек жимжит эди.

Тўсатдан уй томондан Салим Каримовичнинг овози эшитилди. Ҳайрон бўлиб муздек олча шохларини эгиб мўраладим, чунки Салим Каримовичнинг бунақа эрта турадиган одати йўқ эди. Уйдан ойим билан катта чарм папкасини қўлтиқлаб олган Салим Каримович чиқди. Салим Каримович норози овоз билан секин гапирмоқда эди:

— Мен у одам билан гаплашишни истамайман. Аммо аҳтиёт бўлинг. Бир чатоқ чиқса мен ҳам, ўртоқлар ҳам уятга қоламиз.

— Сулаймон ака гапга тушунадиган одам,— деди ойим, ўзим ётиғи билан тушунтириб қўяман.

— Хўп. Ишқилиб уятга қолмайлик. Ҳозирги пайтда бу ниҳоятда нозик масала...

«Иншо тўғриланибди!» Миямда «ярқ» этган бу фикр нимагадир дилимни равшан қилолмади. Бирдан Сулаймон Акрамович келадиган вақт яқинлашиб қолганини эслаб, ўрнимдан турдим. Қизиқ, хаёлимга келган биринчи фикр уйдан тезроқ чиқиб кетиш, у билан учрашмаслик, уни кўрмаслик бўлди. Кранга бориб муздек сувга бошимни ювдим. Кийиниб энди чиқаман деб турганимда дарвоза томондан ойим кўринди.

— Иншонг тўғриланибди, табриклайман, ўғлим!— деди у кулимсираб. Лекин кўзлари худди кечагидек маъюс эди.

— Йўқ, йўқ, сен кетмагин,— деди ойим Сулаймон Акрамович билан учрашмаслик ниятида кетмоқчи бўлаётганимни эшитиб.— Сўраб қолса уят бўлади.

Ойимнинг ҳаяжонланаётганини тушундим-да, қайтиб жойимга бориб ётдим.

Кўнглим ғаш эди, ҳатто нимадандир қўрқардим, бу қўрқув дилимга озор берар, иззат-нафсимга тегар, лекин ундан қутулишга ожизлик қилардим.

Дарвоза тақиллади. Ойим шошиб, тез-тез юриб ўтиб кетди. Бир оздан кейин Сулаймон Акрамовичнинг ясамага ўхшаган дўриллоқ овози гўё ҳовлини тўлдириб, жаранглатиб юборди:

— Чой-пойга овора бўлманг. Ҳаммаси бўлиб беш минутга келдим, холос. Қани, шу сўрида ўтира қолайлик.

— Уйга кирайлик, ҳали сизга айтадиган анча гапларим бор,— деди ойим.

Сулаймон Акрамович уйга кириш-кирмаслигини билмасдан иккиланди шекилли, бир зум жим қолди.

— Мен сиз билан гаплашаман, деб келсам, ҳали сиз мен билан гаплашиб қўяман денг! Оббо сиз-э... Шарифжон қани? Чақиринг уни!

Юрагим «шув» этиб ўрнимдан туриб кетдим. Лекин шу вақт ойимнинг:

— «Шарифжон шу ерда, олдин ўзимиз бир гаплашиб олайлик, кейин уни ҳам чақирамиз»,— деган сўзлари билан кўнглим бир оз ўрнига тушгандек бўлди.

— Ҳай, майли, гапингиз бўлса эшитайлик,— деди Сулаймон Акрамович.— Аммо бошқа нарсга овора бўла кўрманг. Шошиб турибман.

Сулаймон Акрамович катта, оғир этиклари билан ерни гурс-гурс босиб айвонга чиқди, кейин иккиси ҳам уйга кириб кетдилар-у, овозлари эшитилмай қолди.

Ўрнимдан туриб ўтирдим. Юрагим пўкиллаб урар, бир ўйим чопиб бориб суҳбатларини бўлгим, «ўқишни ҳам, ишни ҳам йиғиштириб қўйдим!»— деб бақиргим келарди...

«Беш минут ўтираман», деган Сулаймон Акрамовичнинг уйга кириб кетганига чорак соатдан ошиқроқ вақт ўтди-ю, лекин ундан дарак йўқ эди.

«Нега буларнинг гапи жуда чўзилиб кетди? Ёки ойм менга кўрсатган хатларини унга ҳам кўрсатяптимики?» тоқатим тоқ бўлди. Деразадан кўриниб қолмаслик учун кранни айланиб ўтиб, айвонга яқинлашдим. Ичкаридан Сулаймон Акрамовичнинг овози эшитилиб турарди. Устуннинг ёнига борганимда сўзлари қулоғимга аниқ-аниқ кира бошлади:

— Хўп, тагин ўзингиз биласиз, лекин қаттиқ янглишаётганингизга шубҳам йўқ!— дерди Сулаймон Акрамович.— Бунга менинг имоним комил, Раҳимахон! Шундай ажойиб ишчи, ажойиб одам бўлиб етишаётган ўсмирни йўлдан урибсиз-а? Бай-бай-бай!

Ойм бир нима деяётган бўлса керак (унинг овози эшитилмас эди), Сулаймон Акрамович бир неча дақиқа сукут қилди, сўнгра, илгаригидан кўра асабий ва қаттиқроқ овозда:

— Мен Содиқни сиздан кам билмайман!— деди,— биз бирга ўқиганмиз, фронтда ҳам бирга бўлганмиз! У Шарифнинг инженер бўлишини орзу қиларди. Бу — тўғри! Лекин Содиқ ҳаёт бўлганида сира бу йўлга бошламас эди. Сиз уни бойваччага айлантirmoқчи бўляпсиз! Аммо, гап уни бойвачча инженер қилиб етиштиришда эмас, гап уни одам қилиб етиштиришда!

Тўсатдан миёмда исёнкор бир фикр чақнади:

«Нима демоғчи? Мени одам бўлмайди демоғчими? Йўқ!» Ичкарига кирмоқчи бўлиб интилдим-у, уйдан Сулаймон Акрамовичнинг:

— Хўп, майли, билганингизни қилинг!— деган гапини эшитиб киришга журъат қилолмасдан яна тўхтадим.— Шарифнинг ўқишига қарши эмасман. Ўқисин, инженер бўлсин, фақат бу йўлдан бормасин, деяпман холос!— дерди Сулаймон Акрамович.— Инженер бўладими, олим бўладими, тўғрилиқча бўлсин деяпман, холос! Хўп, бошқа гапингиз йўқми? Хайр!

Айвон билан олчазорнинг ораси ўн-ўн беш қадам келарди. Унга етиб бориш... Бу тўғрида ўйлаб улгурмаган эдим ҳамки, эшик очилиб остонада Сулаймон Акрамович кўринди. Унинг юзи ҳаммомдан чиққандай қизарган, қошлари тутатиб, қовоғи солинган, оппоқ қалин сочлари тўзғиган эди. Мен уни кўрдим дегунча юрагимдаги бояғи исёнкор туйғулардан асар ҳам қолмади. Аксинча, ўз ихтиёримга қарши унга то-

мон юрдим. Сулаймон Акрамович мени кўриб тўхтади. Лекин кўришмади.

— Ўз фикримни ойингга айтдим!— деди у, афтидан, мени ҳам гаплашмоқчи деб ўйлаб,— энди билганларингни қилинглар. Лекин институтга хат ёзиб, сиримни очади деб қўрқмасаларинг ҳам бўларди...

Сулаймон Акрамович, қошларини чимириб бир зум жим қолди.

— Ниятим бошқа эди... Минг афсус, мақсадимга тушунмабсан!..

У шартта бурилиб, зинадан тез-тез юриб пастга тушди-да, дарвозага қараб кетди...

«Наҳотки, шу кетишда чиқиб кетса? Наҳотки тўхтамаса?..»

Йўқ, тўхтади. Ҳовлининг ўртасига борганда тўхтади, ўнг қўлидагиғижимланган шапкасини бошига қўндирааркан, чақирди:

— Бери кел!

Мен чоғиб бордим.

— Мабодо... кейин, турмушда қийналиб қолсанг... аҳмоқлик қилиб юрма, олдимга бор. Тўғри боравер, тушундингми?

— Сулаймон Акрамович?..

— Тушундингми?— юзимга қарамасдан деди у ва жавобимни ҳам кутмасдан вазмин, оғир қадамлар билан ҳовлидан чиқиб кетди.

Тишимни тишимга босиб, муштимни тугдим.

«Йўқ, бормайман, ҳеч қачон бормайман!»

У менга бир оғиз илиқ сўз айтмади, нимага шундай қиялпсан, деб бир оғиз сўрамади ҳам, менинг дилимда ҳам ўзимга яраша бир дардим борлигини билишни истамади!..

«Йўқ, раҳмат, бормайман!»

Бу одамнинг оталарча муомаласига ўрганиб қолганим учунми, билмадим, унинг бу қадар совуқ муомала қилиши шунчалик қаттиқ теккан эдики, алам ва хўрликдан кўз ёшларимни зўрға тийиб турардим.

Бироздан кейин уйдан ойим чиққанда, биз бир-биримизнинг юзимизга қарай олмадик. У мендан кўзларини олиб қочар эди, мен ундан... лекин иш битган эди! Мен ҳатто чой ҳам ичмасдан уйдан чиқиб кетдим. Институтга бордим, паркларни айланиб кечқурунғача юрдим. Аста-секин кўнглимдаги ғубор тарқаб, унинг

Ўрнини аллақандай ёруғ, дилни равшан қиладиган ўйлар, орзулар эгаллади: энди институтга киришим, Муқаддас билан бирга бўлишим муқаррар эди!

* * *

Шу кундан бошлаб мен учун ҳар соати бир йил туюлган кутиш даври бошланди. Мен икки нарсани кутардим. Бири институтга қабул қилинганлигимна тўғрисида чиқадиган буйруқ бўлса, иккинчиси Муқаддас эди. Ҳар куни эрталаб уйқудан уйғонар-уйғонмас институтга қараб чопардим, юрагимни ҳовучлаб фойедаги эълонлар ёпиштириладиган досканинг олдига борардим, буйруқнинг чиқмаганини кўргач, ҳафсалам пир бўлиб, қайтиб кетардим-у, кун бўйи шаҳарни кезиб, кечқурун яна борардим...

Шу таҳлитда икки кун ўтди. Унгача Муқаддас ҳам қайтиб келмади. Учинчи куни эрталаб, эндигина уйқудан уйғониб, кўзларимни очгандим, ёнимга ойим келди, каравотнинг четига омонатгина ўтириб пешонамдан ўпди.

— Табриклайман, ўғлим! — деди у маъюс жилмайиб, — буйруқ чиққан эмиш. Салим Каримович кечаси келиб айтди...

Юрагим бирдан қаттиқ уриб, юзим ловиллаб ўрнимдан сакраб турдим.

Дадам ҳовлида яланг оёқ, пижамасининг почаларини тиззасигача шимариб, гулларга сув қуйиб юрарди. У мени кўриб ёнимга келди, ҳўл, муздек кафти билан қўлимни сиқди:

— Энди табриклаймиз, ўртоқ студент!

Апил-тапил ювиниб, институтга чопдим.

Уша куни қувончга қувонч улашиб кетадиган бахтли бир кун экан: яқиндагина ювилган асфальт кўчалар салқин ва ойнадек чарақлаб, сув пуркалган дарахтлар қуёш нурларига чўмилиб, гўё байрамда ясанган қизлардек очилиб, яшнаб кетганди. Гавжум кўчалардаги одамлар ҳам ҳар кунгидан яхшироқ кийинган ва нима учундир одатдагидан мулойимроқ ва ёқимлироқ кўринарди. Ҳамма бир-бирига йўл берар, бир-бирини иззат қиларди. Трамвайга чиққанимда ўзимдан ёшроқ бир қиз ўрнидан туриб менга жой берди ва «Марҳамат, ўтиринг», деб жилмайиб қўйди, трамвайдан тушиб институтга қараб чопиб кетаётганимда, ор-

қамдан биров «йигитча!» деб чақирди-да, чўнтагимдан авторучкам тушиб қолган экан, бояги қиздек мулойим кулимсираб қўлимга тутқазди.

Институт эшиги олдида, имтиҳон чоғидагидек бўлмаса ҳам ҳар қалай хийла одам тўпланган эди. Назаримда қизларнинг орасида Муқаддас кўрингандек бўлиб юрагим ўйнаб кетди. «Қўрққанга қўша кўринади», деган гап рост экан-да, институтга етиб қолганимда тўпланган ёшлар орасида бирга имтиҳон топширган таниш қиз-йигитларга кўзим тушиб, тўсатдан юрагим «шув» этди-ю, аъзойи баданимдан совуқ тер чиқиб кетди. Ўзимни кўриб-кўрмасликка солиб, жадаллаб ўтдим-да, худди сувга шўнғигандек фойега уриб кетдим.

Фойеда ҳам одам кўп эди. Бу ерга келувчиларнинг кўпчилиги қабул қилинишига умиди борлар, ҳатто ишонганлар бўлгани учундир, албатта, кўпчиликнинг юзида шодлик аралаш ҳаяжон жилва қилар, кўзлари чақнардди.

Эълонлар осилган катта қора досканинг олдидаги оломоннинг орасига суқилиб кириб, туртиб-турткиланиб олдинга ўтиб олдим. Лекин ҳаяжонланганимдан гўё доска чайқалар, қоғозлардаги ёзувлар бир-бирига чаплашиб кетганга ўхшар, мен қидирган буйруқ ҳеч топилмас эди...

Ҳа, мана бизнинг факультет!.. Кўзларим узун рўйхатга қадалди. Ўз исмим ва фамилиямни қидира бошладим. Ана, топдим. Юрагим гупиллаб, рўйхатнинг бошига тикилдим. Аббосов, Акрамова, Алимов, Аҳмедова, Бобожонов... йўқ! Юрагим шув этиб, рўйхатни яна бошидан охиригача ўқиб чиқдим: Муқаддас ростдан ҳам рўйхатда йўқ эди!.. Кўзларимга ишонмасдан рўйхатни қайта бошдан ўқишга киришдим... Наҳотки қабул қилинмаган бўлса?

Унинг рўйхатга кирмай қолганига, демак институтга ҳам қабул қилинмаганига ақлим етиб турарди, лекин бунга ишонгим келмас, ишонишдан қўрқар эдим. Шунинг учун худди бошқа рўйхатларда бўлиши мумкиндек, уларни ҳам бир-бир ўқиб чиқдим, сўнгра яна биринчи рўйхатга қайтдим. Лекин аста-секин орқадан келганлар туртиб-сиқиб, худди тошқин қирғоққа чиқариб ташлаган бир чўпдек, мени четга чиқариб қўйдди. Шундан кейингина бир оз ҳушимга келиб, бу ҳодисанинг сабабини қидира бошладим. Лекин ўйлаб-

ўйлаб бир қарорга келолмадим. Умуман, бунинг ҳеч қанақа сабаби йўқ, сабаби бўлиши мумкин эмас эди! Афтидан, бир англашилмовчилик юз берганди, эҳтимол рўйхат кўчирилаётганда хато бўлиб, унинг фамилияси тушиб қолган бўлса! Бу хатони тезроқ тузатиш, Муқаддас келмасдан олдин тузатиб қўйиш керак эди!

Қабул комиссиясига борсаммикан, ё деканатгами, деган ўй билан бир нафас иккиланиб турганимдан кейин, деканатга боришга қарор қилдим, чунки буйруқ чиққандан кейин бунақа масалалар билан деканат ҳам шуғулланишини бултуроқ билиб олган эдим.

Ўнг қўлга бурилиб, тор ёғоч зиналардан учинчи қаватга чиқа бошладим. Афтидан, менга ўхшаб хато «қидириб» юрганлар озмунча бўлмаса керак, юқорига чиқиб-тушаётганлар сон-саноқсиз, ҳамма ерда ғовурғувур, тўполон эди. Лекин қатновчиларнинг кўпчилиги иккинчи қаватдаги институт директорининг кабинетига бурилиб кетар, учинчи қаватга чиқувчиларнинг сони хийла оз эди.

Директорнинг кабинетига бурилмасдан, учинчи қаватга кўтарила бошлаганимда кўнглимдан: «Улар мендан сиз у қизнинг кими бўласиз, деб сўраб қолишса нима дейман», деган фикр ўтди.

Беихтиёр қадамим секинлашиб қолди. Худди шу вақт тепада, учинчи қаватнинг йўлагига, зинага томон бир-бир босиб келаётган Муқаддасни кўриб қолдим... У ҳам мени кўрди-ю, юришдан тўхтаб, чиқиб боришимни кута бошлади.

Худди катта бир бахтсизлик рўй беришини олдиндан билган одамдек, аллақандай мадорсизланиб учинчи қаватга зўрға чиқдим. Биз қўл бериб кўришдик. Муқаддас тўсатдан пирпираб уча бошлаган лабини тишлаб ерга қаради.

— Кирдингизми? Нима дейишди?— деб сўрадим секин.

Муқаддас жавоб бермади, у фақат кўзларини ердан узиб аста юзимга қаради, унинг узун эгилган киприклари орасидан юмалаб чиққан икки томчи кўз ёшини кўрдим. Бу томчилар бир-бирини қувиб, юзидан юмалаб тушди-да, лабининг четидаги чуқурчага сингиб кетди...

Сўнгра бир-бирини қувган ёш томчилари кўпайиб кетди...

— Қўйинг,— дедим унинг қўлини қўйиб юбормасдан,— бу ерда бир хато ўтганга ўхшайди. Мени қабул қилганда, сизни қабул қилмайдиларми?

Муқаддас ёш тўла кўзлари билан менга «ялт» этиб қаради:

— Сизни қабул қилишдими? Қандай қилиб?— деди у ва мен эндигина Муқаддас исмимни рўйхатдан қидириб ҳам ўтирмаганини, чунки менинг институтга киришлигимни мутлақо кутмаганини англадим. Айни замонда энди унга ҳақиқатни айтишим ҳам осон эмаслигини, бу гап кеча ва аввалги кунлари ўйлаганимдек, Муқаддас учун хушхабар бўлиши қийин эканлигини тушуниб қўрқиб кетдим. У эса ҳамон менга тикилиб, жавоб кутиб турар, катта очилган маънос қора кўзларида ҳам таажжуб, ҳам савол, ҳам аллақандай бир шубҳа бор эди! Ўша дақиқада мен ҳали унинг киролмаслигига ўзим сабаб бўлганимни билмаган, ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Лекин бир нарсани аниқ сезардим: мен ё бу даҳшатли хатони тўғрилашим, ёки бу ажойиб бахтдан, мўлтираб турган бу маъсум кўзлардан ҳаётимни нурга тўлдириб юборган унинг муҳаббатидан бир умрга жудо бўлишим керак эди!..

— Деканнинг олдида кирдингизми?— дедим кўзларига тикилиб,— нима дейишди? Нега индамайсиз, Муқаддас?..

— Декан банд экан. Барибир фойдасиз, дейишди...— деди Муқаддас ва қаёққадир четга, қоронги йўлакка қараб қўшимча қилди:

— Сиз... Мен сизнинг кирганингизни билмагандим...

Муқаддас бу сафар «қандай қилиб кирдингиз?» демади, лекин кўнглида ёмон бир шубҳа туғила бошлагани аниқ эди!— «Наҳот менга ишонмаса?!»

— Балки рўйхат хато кўчирилгандир, юринг, кириб гаплашамиз!— овозим негадир титраб кетди.— Деканнинг олдида кирамиз, юринг!

Муқаддас кўзларини бир нуқтадан узиб, юзимга бир қараб қўйди-да:

— Майли, юринг,— деди секин.

Ҳа, катта бир хатога йўл қўйганим энди аниқ эди. Мен бунга албатта айбдор эмасман, лекин хато қилганимга шубҳа йўқ! Энди бу хатонни ё тузатишим керак, ё Муқаддасдан жудо бўлишим!

Кўнглимдаги ҳаяжонли тараддуд кутилмаганда қатъий журъатга айланди.

Йўлакнинг охирида, деканатнинг эшиги олдида, бир-иккита яхши кийинган аёллар турар, четроқда ҳасса ушлаган бир чол ўтирарди. Биз боришимиз билан бошига шляпа кийган юм-юмалоқ бир хотин қўлида ўйнаб турган ҳашаматли хитой зонтиги билан олдимни тўсди.

— Сиз декангами, яхши йигит? Биз ҳам...

Мен унинг зонтигини жаҳл билан итариб ташладим.

— Биз сизга ўхшаб бу ерга тиланчилик қилиб келганимиз йўқ! Юринг, Муқаддас!

Аёл бунни сира кутмаган бўлса керак, шошиб бир қадам орқага чекинди, оғзи очилганича бақрайиб қолди. Мен ичкарига кириб эшикни ёпаётганимда аёллардан бирининг:

— Ҳозирги ёшларимиздан ҳар нарсани кутса бўлади!— деб пўнғиллагани қулоғимга чалинди.

Деканнинг қабулхонасида одам ғуж-ғуж эди. Икки жойда иккита ёзув машинаси тақирлар, кимдир телефонда қичқириб гапирар, важоҳатларидан домлаларга ўхшаган беш-олтита салобатли кишилар нима тўғрисидадир қизгин баҳслашардилар. Лекин бу одамларнинг ҳеч қайсиси бизга қайрилиб ҳам қарамади, фақат «декан» деб ёзиб қўйилган ва қора чарм билан қопланган салобатли эшикнинг ўнг томонида ўтирган сочлари оппоқ кампир бизга қараб бирдан ўшқириб берди:

— Нимага рухсат сўрамасдан кирдиларинг? Декан банд!

Бир дақиқа ўзимни йўқотиб, довдираб қолдим, лекин кўзим Муқаддасга тушди-ю (у лаблари титраб, ёнимда турарди), дарров сўз топдим:

— Ҳеч ким рухсатсиз киргани йўқ! Ўшқиритдан олдин сўранг бундоқ! Бизни директор юборди!

— Нимага келганларингни сўрамасданоқ билиб турибман!— деб пўнғиллади кампир.

— Биласизми, йўқми, аммо бизни директорнинг ўзи юборди!— дедим қатъий.

Кампир жаҳл билан столдаги қоғозларни титкилай бошлади.

— Декан йўқ. Муовини қабул қиламан деса марҳамат! Мен билмайман! Ўзидан сўранглар!

Эшикни куч билан юлқиб очдим. Кўнглимдан: «нима бўлса бўлар!» деган фикр ўтди.

— Мумкинми?

Жавобни эшитмасданоқ ичкарига кириб олдик. Лекин ичкарига кириб, энсизгина узун хонанинг тўрида, қора мовут ёпилган столнинг ёнида ёшгина бир жувон билан кулишиб, гаплашиб турган ўрта бўйли олифта кийинган йигитни кўришим билан юрагимдаги борлик журъат ва қатъият худди сув пуркалган алангадек ўчди-қолди. Бу олифта йигит ўша Муқаддас иккимизни доим кузатиб юрган, бир неча марта Муқаддасга сўз отиб, танишишга ҳаракат қилиб кўрган ёш олим Пўлат Азизов эди!.. У бизга бир қараб қўйди-ю, сочларини калта қилиб қирқтирган ёш жувонга қўлини чўзди.

— Бизларни унутиб юбормасдан келиб тулинг, Гулчеҳраҳон!— деди у ва гўё шундай чиройли жувон билан яқин муносабатда эканини бизга кўрсатиб қўймоқчи бўлгандек, жўрттага қўлини қўйиб юбормасдан:

— Демак... шу қарорга келдикми?— деб сўради.

Жувон калта, қуюқ сочларини силкитиб кулди:

— Яхши йигит келиб тулинг демайди, вақти-соатини ва учрашадиган жойини аниғроқ айтади.

— Оббў сиз-е!— қизариб деди Пўлат Азизов, лекин жувон «Хўш, боладимми?» деган маънода қўлларини силкитиб қийшанглаб кулди ва эшикка томон юрди.

Ер тагидан Муқаддасга бир қараб олдим. У бошини қуйи солиб, тирноқларига тикилиб турарди. Узун-узун эгилган киприклари гўё титраётгандек пирпираб учар, ловиллаб ёнган узунчоқ юзи, бутун қиёфаси дилидаги пушаймон, уят ва ҳақорат ҳисларини худди кўзгудек акс эттириб турарди. Мен ҳам ичкарига кириб Азизовни кўрган заҳотимоқ, бу ерга келиб яна бир хато қилганимизни тушунган эдим. Лекин энг ёмони шунда эдики, энди чиқиб кетиб бўлмас эди.

Жувон эшикни ёпиши билан Азизов ўзини четлари қирилган катта юмшоқ креслога ташлаб:

— Хўш, эшитаман?— деди ва гўё бизга қарашдан уялгандек, столдаги қоғозларни титкилашга киришди.

Бир неча секундга чўзилган, лекин менга жуда узоқ туюлган жимликдан кейин ўзимни зўрға босиб мақсадимизни тушунтира бошладим. Муқаддаснинг исмини тилга олишим билан Азизов сўзимни бўлди:

— Конкурсдан ўтмаган сизми, ё Муқаддасхонми?

Бирдан юрагимдан зўр бир тўлқин қайнаб чиқди-ю, бутун вужудимни ловиллатиб юборди.

— Муқаддасхон,— дедим секин.

— Ие! Бўлмаса Муқаддасхоннинг ўзлари гапирсинлар-да, сиз нима қилиб бу ишга аралашиб юрибсиз?

Унинг кўзлари бирдан ялтиллаб кетганини кўриб қолдим. Умримда ҳеч қачон ўзимни бунчалик ожиз ва аянчли ҳис этмаган эдим. У кўз олдимда гўё ўсиб, улғайиб, олижаноб бир одамга айланиб борар, мен эсам, аксинча, аллақандай кичрайиб, ерга кириб борардим. Ҳозир бу одам мени истаганча ҳақорат қилиши мумкин эканини, мен эсам унга жавоб қайтара олмаслигимни сезардим, аъзойи баданимдан совуқ тер чиқа бошлаган эди.

— Хўш, нега индамайсиз, гапиринг!— деди Азизов, кейин кўзларини столдаги қоғозлардан узиб, юзимга тикилди. Нима деб жавоб беришимни ўйлаб улгурмаган ҳам эдимки, Муқаддас тўсатдан, бошини кескин силкитди:

— Юринг, Шариф ака, кетайлик!— деди у секин, лекин, аллақандай титроқ овозда. Ўзи ҳам гўё осмонга парвоз қилишга ҳозирланган чиройли ва мағрур қушга ўхшаб турарди, бошини сал орқага ташлаган, оқ шойи кўйлагини туртиб чиққан чиройли кўкраги тез-тез кўтарилиб тушар, ҳаяжондан гул-гул ёнган юзи, Азизовга қадалган катта-катта чиройли кўзлари қандайдир олижаноб нафратга тўла эди. Муқаддас бир нафас шу вазиятда Азизовга тикилиб турди, сўнгра менга юзланди:

— Юринг, кетайлик!— такрорлади у, бир қадам босди ҳам, лекин худди шу пайт Азизов икки қўлини креслонинг икки томонига шартта қўйиб, кутилмаган бир чаққонлик билан ўрнидан сакраб турди.

— Тўхтанг, Муқаддасхон, ҳар қалай ҳақиқатни билиб кетганингиз маъқул!— деди у паст, қандайдир бўғиқ овоз билан. Сўнгра столи тез айланиб ўтди-да, худ-

ди қулаб кетишидан қўрққандек, қўлларини орқага чўзиб, унинг четларини ушлаб олди. Унинг ҳаракатлари кескин, ўзи ҳам титраб-қақшаб турарди. Бироқ мени унинг гапи, ҳаракатларидан ҳам кўра овозидаги чуқур титроқ сескантириб юборган эди. Бу титроқ қандайдир бир дардга, нидога, аламга тўла эди. Буни Муқаддас ҳам сездими, ё Азизовнинг ҳаракатларидаги кутилмаган кескинлик таъсир этдими, билмадим, ишқилиб, икки қадам босмасданоқ тўхтади, гўё чақмоқ чақинишни кутган одамдек, турган жойида қотиб қолди.

Бу «ҳақиқат» нимадан иборат эканини ҳали аниқ билмасам ҳам, ҳозир даҳшатли бир нарса рўй беришини сеза бошлаганимдан, мен ҳам серрайиб қолдим.

— Сиз неча бал олдингиз?— деди Азизов, Муқаддасга ер остидан тикилиб.

Бир неча секунд чўзилган жимликдан сўнг:

— Ўн саккиз,— деди Муқаддас секин.

— Яхши,— деди Азизов,— лекин сиз ўн саккиз бал билан киролмаган ҳолда бу чиройли йигитча ўн олти бал билан қандай қилиб кирганини бир ўйлаб кўрдингизми,— деди у ва бир зум жавоб кутиб тургач:

— Бу йигитча сизнинг ўрнингизга кирганини биласизми?— деб сўради.— Бу йигитча ишини тўғриламаганда сиз бунақа хафа бўлиб, йиғлаб юрмасдингиз, билдингизми?..

Кўнглимнинг бир четида боядан бери худди шу саволни кутиб турган бўлсам ҳам қаттиқ сесканиб кетдим, «ялт» этиб Муқаддасга қарадим. У ҳам менга қаради. Аллақандай қўрқиб, нимадандир чўчиб қаради. Изтироб чўккан катта қора кўзлари гўё ёрдам сўраётгандек жовдираб, милтираб турар, қошлари аламли чимирилган эди. Бу кўзлар мендан Азизов айтган даҳшатли ҳақиқатни инкор этишимни сўрар, ялиниб-ёлворар эди. Мен эсам... мен эсам жонимдан, ҳаётимдан ҳам ортиқ кўрган севгилимнинг чеҳрасида акс этиб турган бу изтиробига, бу нидосиз саволига нима ҳам дердим? Секин бошимни эгдим...

— Афсуски, мен буни шу бугун, ҳозир билиб қолдим. Буйруқ чиққандан кейин билиб қолдим!— деди Азизов ва яна боягидек унинг овозидаги аламли титроқ этимни жунжиктириб юборди.— Суриштириб билсам, бу йигитча иншосини тўғрилатиб олган экан...

Сиз хафа бўлманг, Муқаддасхон, мен ҳалиям бўлса ҳаракат қилиб кўраман. Лекин мени бир нарса тааж-жубга соляпти: бу йигитча ўрнингизга жойлашиб олиб, тагин нимага сизга меҳрибончилик қилиб юрибди?..

Мен унга бир нима дейишим, бир жавоб қилишим керак эди. Буни ўзим ҳам сезардим. Лекин нима дейман? Мен ғаразгўй деб, мансабидан фойдаланиб, Муқаддаснинг бошини айлантirmoқчи бўлаётган бир фирибгар деб юрганим бу одам, аслида менинг ўзимдан яхши, соф ва олижаноб бўлиб чиқса нима ҳам қилардим, нима ҳам дердим? Мен фақат бир нарсани — бошим билан қоронғи, тубсиз жарликка қулаётганимни ҳис этардим, холос.

Кимдир секин инграб юборгандек бўлди.

Зўр куч билан бошимни кўтардим, кўзим Муқаддаснинг жиққа ёшга тўлган катта-катта кўзларига тушди. У афтидан, ҳўнграб йиғлаб юбормаслик учун лабларини қаттиқ тишлаб олган, кўз ёшлари эса, худди менинг қарашимни кутиб тургандек, бир-бирини қувиб юмалаб туша бошлади.

Мен эсам унга тикилиб турардим, бутун вужудим билан изтироб чекардим, лекин уни юпатишдан, унга тасалли беришдан ожиз эдим, ажабо: мен унинг кўнглини олишга ҳақим йўқ эди!..

Азизов бир қадам олдинга юрди.

— Йиғламанг, Муқаддасхон, ҳалиям ҳаракат қилиб кўрамиз, — деди у. — Ҳали вақт бор...

Лекин, Муқаддас унинг гапига қулоқ солмасдан тескари бурилди.

— Қўйинг! Кераги йўқ! — деди Муқаддас секин, — кераги йўқ! — у кўзларини қўллари билан қуёшдан тўсгандек тўсиб, эшикка томон юрди.

Мен уни тўхтатмадим, тўхтатишга журъат этмадим, лекин Муқаддас чиқиб кетгач, тўсатдан рўй берган ҳодисанинг бутун даҳшатини тушуниб Азизовга юзландим:

— Инсофсиз! — дедим кўз ёшимни ютиниб. Фақат шу бир сўзни айтиб чиқиб кетмоқчи эдим, бироқ Азизов қўлимни шап ушлади-да, юлқиб тўхтатди:

— Инсофсиз ким? Сенми ё менми? — деди у кўзларини нафрат билан чақнатиб. — Инсофсиз деб сени айтадилар! Тушундингми?

Нима дейишимни билмай лол бўлиб қолдим, чунки у ҳақ эди! Қўлимни унинг қўлидан юлқиб чиқариб олдим-у, ташқарига отилдим...

Муқаддас билан иккимизнинг ўртамизда пайдо бўлган кўприк қулаб тушганига, энди бу кўприкни тиклаб бўлмаслигига ақлим етарди, албатта, бироқ шунга қарамасдан ҳалиям бўлса у билан гаплашишни, бўлган воқеани унга тушунтиришни истардим, афтидан, бўлиб ўтган ишнинг бутун даҳшатини ҳалиям англаб етмаган эдим. Менга бу иш ҳалиям бўлса бир англашилмовчилик бўлиб кўринарди, чунки шуни яхши билардимки, агар Муқаддаснинг ўрнига киришимни сезганимда ҳеч қачон бу ишга розилик бермаган бўлардим!..

Қабулхонада ўтирганларни ҳайратда қолдириб ичкаридан жинниларча югуриб чиққанимда, Муқаддас тор ва ярим қоронғи йўлакнинг охиридаги зинапояга яқинлашиб қолган эди. У оёқ товушларимни эшитиб ўгирилиб қаради-да, қадамларини яна ҳам тезлаштирди.

— Муқаддас!— деб чақирдим, йўлакдагиларнинг таажжуб билан бақрайиб қолганларига эътибор ҳам бермасдан.— Муқаддас, тўхтаг!

Муқаддас тўхтамади, лекин зинадан пастга тушмасдан нари кетди ва йўлакнинг энг охиридаги катта деразанинг олдига бориб тўхтади. Тез юриб унинг ёнига бордим.

У худди бир нарсадан аразлаган одамдек тескари ўгирилиб, узун қўнғир сочларининг учларини бармоқларига ўраб турарди.

— Муқаддас,— дедим,— Муқаддас, менга бир қаранг, мен...

Муқаддас вазиятни ўзгартирмасдан:

— Домланинг айтганлари ростми?— деб сўради.

— Муқаддас,— дедим ёлвориб,— менга бир қаранг...

— Ростми деяпман?— такрорлади Муқаддас.

Тўсатдан томоғимга бир нарса тиқилгандек бўлиб, бир нафас жим қолдим.

— Рост, Муқаддас, лекин гапимга ишонинг, мен бу нарса сизнинг ўқишга киролмай қолишингизга сабаб бўлади деб сира ўйламаган эдим. Бўлмаса... нахотки, мен сизни... Ахир мен...

Муқаддас шарт бурилиб юзимга тикилди. Ҳеч қачон унинг чехрасида бундай ифодани кўрмаган эдим: қоп-қора кўзалари чақнаб тагин ҳам чиройли кўринар, юзи ловиллаб ёнар, нам лаблари пирпираб учарди.

— Сенинг киролмаслигинга сабаб бўламан, деб ўйламагандим дейсиз, мендан бошқа бир кишининг ўрнига кирганингизда-чи, унда нима бўларди?— деди Муқаддас, деди-ю, кўзлари яна жиққа ёшга тўлди.— Мен аҳмоқ бўлсам... сизга шундай ишонган, шундай ишонган эдимки!

У тескари ўгирилди-да, кафтлари билан юзини босиб секин йиғлай бошлади...

Яна боягидек миямда гўё бир нарса «ялт» этиб ёнди-ю, назаримда зўр бир ҳақиқатни тўсиб турган парданинг чети кўтарилгандек туюлди. Бунинг жуда аниқ ҳис этдим, лекин... лекин мен масаланинг бу томонини ўйламаганим ҳам рост-ку ахир! Мен катта бир адолатсизлик ва инсофсизлик қилиб қўйганимни бўйнимга оламан, аммо, биринчидан, бунинг оқибатини яхши ўйламаган бўлсам, иккинчидан, мени бунга мажбур этган нарса... Муқаддас эди-ку, севгимиз эди-ку!

— Муқаддас,— дедим кўзларини учратишга ҳаракат қилиб,— менинг ҳам гапимга бир қулоқ солинг. Мен ёмон, разил иш қилиб қўйганимни бўйнимга оламан. Лекин мен бунинг билмасдан қилдим. Энди мен ўзим тузатаман, ўзим ҳаракат қиламан...

— Раҳмат,— Муқаддас рўмолчаси билан кўзларини артди.— Раҳмат, мен энди ўқиб бўлдим!

— Муқаддас?..

— Мен энди ўқимаيمان!— деди Муқаддас,— наҳот сиз мени бу ерга меҳнатдан қочиб келган деб ўйласангиз? Мен ишчининг қизиман! Мен шунчалик сизга... сизни,— у гапининг охирини айтмади, ёш тўла кўзлари билан юзимга яна бир қаради-да, зинапояга томон бурилиб кетди.

— Муқаддас!— дедим уни тўхтатишга ҳаракат қилиб,— Муқаддас...

— Қўйинг, бўлди! Орқамдан юрманг! Шунча берган ёрдамингиз ҳам етади!— деди Муқаддас ва йиғлаганича зинапоядан югуриб тушиб кетди... Иккинчи қаватга буриладиган жойда шамолда учгандек майин тўлганган икки ўрим сочлари тагин бир кўринди-ю, ғойиб бўлди...

— «Қўйинг! Бўлди! Шунча берган ёрдамингиз ҳам

етади!» — Унинг йиғлаб айтган бу сўзларида аллақандай бир дард, муҳаббат дарди бор эди, лекин айти маҳалда бу унинг: «умидингги уз» ҳам дегани, «тамом» дегани, «битди» дегани эди...

Назаримда шу топда кимдир менга қон ва жон бериб турган ҳаёт манбасини шартта кесиб ташлагандек эди: хаёлимга ҳеч бир фикр келмас, гўё миям ҳам, қалбим ҳам бўм-бўш эди. Ҳатто ҳозир мен учун нақадар катта фожиа рўй бергани ҳам онгимга бориб етмаган, қаерда ва нима учун турганимни ҳам яхши билмас эдим, фақат юрагимнинг бир чети қаттиқ оғрир, худди заҳарли тикан қадалиб турганга ўхшарди.

Тўсатдан турган жойимдан пастда, кўчанинг нариги юзида Муқаддасни кўриб қолдим. У ҳамон рўмолчаси билан кўзларини тез-тез артиб бир-бир қадам ташлаб борар, худди нотаниш шаҳарда адашиб кетиб, қаёққа боришини билмай қолган бир бечорага ўхшарди.

Уни кўришим билан хаёлимга:

— Бу ерда нима қилиб турибман? — деган фикр келди. — Бу даҳшатли хатони тузатиш учун бир ҳаракат қилиб кўришим керакми, ё Муқаддас айтмоқчи ҳеч нарсани билмагандек бўлиб, унинг ўрнига кириб олиб ўқиб кетавераманми?

Йўқ, мен энди ўқимаслигимга, ўқийман десам ҳам ўқий олмаслигимга ақлим етиб турарди. Демак, рўй берган адолатсизликни тўғрилашим керак, тўғрилаб Муқаддасга айтишим керак, кейин у ўқийдими-йўқми, ўзи билади, аммо адолатни тиклаш менинг вазифам, менинг виждон бурчим!..

Пастга қараб югурдим. Иккинчи қаватда директорнинг кабинети олдида турган бояги одамлар йўқ, йўлак ҳам бўшаб қолган эди. Катта, қўш деразали ёруғ қабулхонанинг тўрида ўтириб, машинка чиқиллатаётган ёш қиз менинг «директор борми?» деган саволимга юзимга ҳам қарамасдан:

— Кўзингизнинг олдида чиқиб кетди-ку, кўрмадингизми? — деб жавоб берди.

Унга бошқа савол бериб турмасдан яна пастга отилдим. Директорни танимас эдим, йўлакда ва биринчи қаватда учраган одамлар мен тасаввур этган директорлик салобати бўлмаганлиги учун, уларга мурожаат ҳам қилиб турмасдан кўчага чиқдим.

Ташқарида, эшикнинг рўпарасида, акациянинг соя-

сида турган «Победа»нинг ёнида, икки киши хайрлашмоқда, иккаласи ҳам яхши кийинган, қорин сола бошлаган салобатли одамлар эди. Эшикдан югуриб чиққанимда уларнинг бири — папка қўлтиқлаб олган, сочларига оқ оралаган, ўрта бўйли, оқ шойи кителли одам «Победа»нинг эшигини оча бошлади. Машинанинг юриб кетишидан қўрқиб чолиб бордим:

— Институт директори сиз бўласизми? — дедим ҳансираб.

Машинанинг эшигига қўл чўзган одам бундай одобсизликни кутмагани учунми, ё мен жудаям ҳовлиқиб кетган эканманми, юзимга таажжуб билан тикилиб:

— Мен бўламан, хўш? — деб сўради.

— Сизга жуда зарур бир гапим бор эди.

— Шунақами? Эртага келсангиз қанақа бўларкин, — деди у кулимсираб.

— Кечирасиз, эртага қолдириб бўладиган иш эмас! — дедим, унинг яна машинага ўтирмоқчи бўлаётганини кўриб, беихтиёр қўлимни чўздим.

Директор менга яна диққат билан қараб қўйди, сал қисилган кўзларида яна таажжуб ифодаси жилваланди.

У кескин ҳаракат билан енгини кўтариб қўл соатига тез кўз ташлади ва лабини тишлаб бошини чайқади:

— Кечирасиз, ука. Сира иложим йўқ. Кечикяпман. Бир зарур иш билан чақиритган эди, етиб бормасам бўлмайди! — деди ва юзимга яна бир кўз ташлаб, қўшимча қилди:

— Эртага эртaroқ келинг. Биринчи навбатда қабул қиламан.

Унинг кескин ҳаракат билан «Победа»нинг эшигини очганини кўриб, яна тўхтатмоқчи бўлгандим, директор билан хайрлашиб турган одам «шап» этиб қўлимдан ушлади:

— Менга қаранг, яхши йигит, одобсизлик ҳам эви билан-да! Сиз ким бўласиз ўзи?

Директор машинадан бошини чиқариб менга юзланди:

— Тўғри, тўғри, арзингизни бу кишига айтсангиз ҳам бўлади... мумкин бўлса ёрдам беринг... — деди у ва шоферга қараб имо қилди: «ҳайда!»

— Менга қаранг, — деди директорнинг шериги, —

мен сизни бир ерда кўргандек бўлаётиман. Сиз... Салим Каримовичнинг ўғли эмасмисиз?..

Кўчани тўлдирган «Зим» ва «Победа»ларга аралашиб муюлишдан бурилиб кетаётган директорнинг машинаси орқасидан тикилганимча қотиб қолдим, энг сўнгги умидим ҳам пучга чиққани мени оғир ўйга толдирган эди.

Ёнимдаги одам қўлимдан ушлади:

— Сизга нима бўлади, йигитча? Сизнинг масалангиз ҳал бўлувди шекилли. Тагин нима қилиб юрибсиз?

Кескин бурилиб қараган эдим, у кишини танир эканман.

Бу ўша, иншо ёздирган олтин кўзойнакли чиройли мўйсафид домла эди!

— Ҳа, менинг масалам ҳал бўлди! — дедим унинг силлиқ қирилган қип-қизил юмалоқ юзига, олтин кўзойнаги тагида чақнаб турган чағир кўзларига газаб билан тикилиб. — Аммо мен масалани ҳал қилган одамлар билан гаплашмоқчи бўлиб келгандим! Мен уларни фош қилгани келдим! Фош қиламан! Энди тушундингизми мақсадимга?..

Домланинг юмалоқ юзи ғалати чўзилиб, кўзлариди: «Бу жинними ўзи» деган ифода жилваланди. У елкасини бир қисиб қўйди-да, худди уни шу топнинг ўзидаёқ фош қиладиган жойга судраб кетишимдан қўрққандек, жадаллаб институтга кириб кетди.

Яна боягидек хийла вақтгача нима қилишимни билмасдан туриб қолдим: хаёлимга тузукроқ бир фикр келмас, ҳушимни йиғиб ололмас эдим. Ниҳоят, анчадан кейин миямга:

— «Директор эртага келасан! — деди-ку, унгача Муқаддас кетиб қолмасин!» деган фикр келди.

Муқаддаснинг кетиб қолишидан қўрқиб муюлишгача шошиб, жадаллаб бордим, лекин муюлишдан ўтиб, кекса қайрағочлар соя ташлаган таниш икки қаватли уйни кўришим билан қадамим ўз-ўзидан секинлашиб қолди.

...Сўнгги бир ой ичида бу кўримсизгина бино мен учун дунёда энг кўркем, энг зийнатли, энг оромбахш бир жойга айланган эди. Мен унинг олдидан юрагимни ҳовучлаб, Муқаддасим, севгилим яшаган иккинчи қаватдаги балконли хонадан, хонанинг деразаларига тутилган ҳарир тўр пардасидан кўзларимни узолмас-

дан, уни кўрмасам ҳам ҳар сафар қалбим нафис ва тотли туйғуларга тўлиб ўтардим. Мен уни неча марта қувончдан бошим арш-аълога етиб шу уйга узатиб қўйган, неча марта уни кўролмасдан изтироб чеккан эдим, лекин ҳеч қачон унинг олдига ҳозиргидек кўрқиб, юрагимни тўлдирган қоронғи ва оғир ҳислардан кўнглим ғаш бўлиб бораман деб ўйламагандим.

Ҳамиша одам кўп бўладиган ётоқхонанинг олдида бахтга қарши бу сафар ҳеч ким йўқ эди. Бир-икки минут саданинг тагида битта-яримта таниш-билиш чиқиб қолишини кутиб турдим, сўнгра секин эшикка бордим.

Йўлакда, иссиқ сув тўлдирилган катта бакнинг ёнида кўзойнак таққан бир кампир пайпоқ тўқиб ўтирарди.

Муқаддасни чақириб беришини илтимос қилгандим, бошини чайқаб уфлаб олди.

— Сира тинчлик бермадиларинг-бермадиларингда!— деди-да, ўнг қўли билан белини ушлаганча иккинчи қаватга чиқиб кетди.

Ташқарига қайтиб чиқиб ариқ бўйидаги саданинг соясида кута бошладим. Юрагим тез-тез урар, хаёлимда фақат битта фикр айланарди: «Борми, йўқми, чиқадими, чиқмайдими?»

Боя ҳеч ким бўлмаган ётоқхонанинг олдида, энди гўё мени кутиб тургандек, қиз-йигитлар тўплана бошладди. Назаримда улар ҳадеб менга қараётгандек, нақадар хунук иш қилиб қўйганимни билиб, мендан нафратланишаётгандек туюларди.

Тўсатдан тепамдаги балконнинг эшиги очилгандек бўлди. Мен тез қарадим ва балконда турган Муқаддасни кўрдим.

У бояги шойи кўйлаги ўрнига оддий чит кўйлак кийган, сочларини орқасига турмаклаб олган, афтидан, кетишга аҳд қилгани чин эди. Кўзларимиз бир секундга учрашди. Унинг кўзлари яна жиққа ёшга тўлдими, ё менга шундай туюлдими, билмадим, у бошини қуйи солиб индамасдан яна ичкарига кириб кетди...

Бирпасдан кейин эшикда имтиҳон топшириб юрган кезларимизда бир-икки кўзим тушган ўша юзида қора холи бор қиз кўринди. У секин юриб ёнимга келди-да, гўё мени энди кўраётгандек юзимга қадалиб, тўрт букланган бир парча қоғозни чўзди:

— Муқаддасхон чиқмайман дедилар...— Шундай деди-ю, жавобимни кутмасданоқ ётоқхонага кириб кетди. Мен ҳам соядан чиқиб бошим оққан томонга қараб кетдим.

Муқаддаснинг жавоби тахминан қанақа бўлишини сезсам ҳам, кўнглимнинг бир четида ҳануз сўнмаган бир умид милтираб турарди. Тўрт букланган қоғозни очдим. «Шариф ака! Менга кўп яхшиликлар қилдингиз. Бу яхшиликларингиз учун раҳмат. Бироқ энди ўзингизни қийнаманг. Ҳозир менинг институтга қабул қилинишим тўғрисида буйруқ олиб келган бўлсангиз ҳам мен қолмас эдим. Гапимга ишонинг: энди бирикки йил ишламасдан сира ўқимайман. Бу бир ой менга катта сабоқ бўлди. Ақлим кирди. Ниҳоят шуни ҳам тушундимки, олдин ишлаб кейин ўқиш фақат меҳнатни ҳурмат қилиш ва чиниқиш учунгина эмас, одам таниш учун ҳам зарур экан. Агар билсангиз... Мен сизга шундай ишонгандим, шундай ишонгандимки!..

Хайр. Муқаддас».

Тамом. Битди. Муқаддасдан айрилганимга, бахтсаодатимдан, баҳоримдан, кутилмаган жойда топиб олган дурдонамдан айрилганимга энди ишонсам бўларди!..

Хат йиғлаб ёзилганлиги кўриниб турарди, лекин йиғлаб бўлса ҳам шафқатсиз ёзилган бу бир парча қоғоз қўлимни, қўлимнигина эмас, юрагимни ўртамоқда эди. Мен бутун қалбимни чангаллаб олган қаттиқ оғриқдан бошқа ҳеч нарсани сезмас эдим. Гоҳогоҳодагина бир дақиқа хат ҳам, Муқаддасдан айрилганим ҳам эсимдан чиқар, ҳамма нарсани унутиб қўярдим. Шундай пайтларда бир оз бўлса ҳам ором олардим, лекин тўсатдан яна хат эсимга тушиб кетиб, Муқаддасдан айрилганлигим электр токидек бирдан миямга бориб етарди-ю, аччиқ алам бутун вужудимни гўё заҳарга тўлдириб юборарди.

Психология китобларидамикин, эсимда йўқ, киши бир нарсасини йўқотган жойидан кетолмайди, кетса ҳам айланиб қайтиб келаверади, деган фикрни ўқиган эдим. Мен ҳам шунга ўхшаган бир нарсанинг таъсиридами, билмадим, бир маҳал ўзимни паркда, Муқаддасни биринчи марта ўпганим соябон ёнида кўрдим...

Парк аввалги латофатини йўқотган, дарахт япроқларини қуюқ чағиб босиб, кул ранг тусга кирган, қум сепилган йўлларда ғижимланиб ташланган қозлар, папирос қутилари ётар, соябоннинг ичида ҳам чирмовуқнинг хазонлари уйилиб қолган эди. Лекин, атиги бир ҳафтадаёқ ташландиқ жойга айланган бу соябон менинг кўзимга жуда иссиқ кўринди, гўё Муқаддаснинг ўзини кўргандек юрагим бирдан ширин сиқилиб, ҳаётимдаги энг қисқа лекин энг масъуд онлар эсимга тушиб кетди. Мен соябоннинг ичига кириб, ўша таниш, қисқа аммо ширин хотиралар гувоҳи бўлган скамейка олдига келдим. Муқаддаснинг қаршисида ўтириб унинг ёшларини артгандим, унинг қизлик иффати, иззат-нафсини енгиб айтган «севаман» деган сўзларини эшитгандим, уни биринчи марта ўпгандим. Севги хотираларини ўз бағрига яширган скамейкага суяндим, суяндим-у, ўзимни тутолмасдан бирдан йиғлаб юбордим...

— «Бу қандоқ бўлди? Мен нималар қилиб қўйдим? Қандай қилиб ўзимга ўзим пичоқ урдим? Қандай қилиб ўз бахтимдан ўзим айрилдим?»

Биринчи дақиқада бу саволлар юрагимда тутаб турган изтиробни бирдан ловиллатиб юборди-да, ҳаёлимда бошқа айбдорларни қидиришга киришдим.

Шу топда бу нарсада ўзимни эмас, ойим билан Салим Каримовични айблашга, ҳамма гуноҳни ўша инкисига тўнкашга тайёр эдим.

Лекин ажабо: мен уларни айблашга ҳақим борми? Уларга бир нарса дейишга тилим борадими? Мен ўзим эмасми тунов куни бу ишга розилик берган? Ўшанда розилик бермаганимда, иродасизлик қилмаганимда улар мени мажбур қила олишармиди?»

Аччиқ алам билан иқрор бўлдим: йўқ!..

Менинг ҳеч кимни айблашга ҳақим йўқ эди. Ҳаммасига ёлғиз ўзим айбдор эдим. Бу нарсага ўз инсофсизлигим, сабрсизлигим, иродасизлигим сабаб бўлди! Бўлмаса бир йил ишлаб шунча ҳурмат орттирган, ҳунар ўрганган заводни шундай ташлаб кетармидим? У ерда орттирган шунча дўстларимдан шундай осовгина юз ўғирармидим? Мен тенги йигитлар ҳам ишлаб, ҳам ўқиб, қийинчиликлар билан олишиб, улар устидан ғалаба қозониб юрган бир пайтда, мен севги-

лимнинг жойини тортиб олиб бундай шарманда бўлиб қолармидим?..

Ҳа, энди ақлим кирган, энди ҳамма нарсага тушунган эдим. Муҳаббат — муқаддас туйғу. У софликни талаб этади. Муқаддас менинг ўзимни ҳам, севгимни ҳам тарк этиб, кўзимни очган эди. Халқнинг «Инсофли одам ошини ер, инсофсиз бошини» деган мақолида мужассамланган ҳаётнинг энг улуғ қонунларидан бири менга ўзининг шафқатсиз, лекин адолатли кучини кўрсатган эди...

* * *

Чирмовуқ соябон тагида қанча ўтирганимни ўзим ҳам билмайман. Паркни тўлдира бошлаган одамларнинг ғовур-ғовурларидан ўзимга келганимда қуёш ғарбга ёнбошлаган, боя мен кирганда иссиқдан қақраб ётган хиёбонларга дарахтларнинг қуюқ сояси тушган эди.

Парк жонланмоқда, ҳаёт ўз изига тушмоқда эди. Юрагимдаги ғам-ғусса нақадар оғир бўлмасин, мен ҳам яшашим, кун кечиришим, ҳаётни давом эттиришим керак эди, ўрнимдан туриб соябон тагидан чиқдим...

Энди нима қилишимни, бундан кейин қайси йўлдан кетишимни ҳали ўзим ҳам яхши тасаввур этмас эдим. Фақат бир нарсани яхши билардим — бу йил қайтиб институтга қадам босмайман!

Паркдан чиққач, қаёққа боришимни ўйлаб бир зум туриб қолдим. Негадир уйга оёғим тортмас эди.

Шундай пайтларда ҳаммада ҳам бўладигандек, мен ҳам кўнглимдаги дардимни дўстимга, кўнглимга яқин бир одамга айтгим, ҳасратлашгим, ўртоқлашгим келарди.

Лекин кимга бораман? Кимга айтаман?

Йўқ, мен Сулаймон Акрамовични ҳам, Тўлаганни ҳам, бир йилда заводда ортдирган бошқа дўстларимни ҳам унутмаган эдим, уларнинг ҳаммаси эсимда турарди, ҳатто Сулаймон Акрамовичнинг бир ҳафта олдин айтган сўзлари ҳам ёдимда эди, лекин улар-

нинг олдига энди қайси юз билан бораман, нима дейман?

Рост, кўнглимнинг бир четида агар самимий кечирим сўраб борсам улар кўкрагимдан итармасликларига ишонардим, лекин журъатсизликданми ё йигитлик иззат-нафси йўл қўймадими, ишқилиб, заводга бормасдан, уйга қараб йўл олдим. Эҳтимол уйда институт билан заводга олиб борадиган иккита йўлдан бошқа учинчи бир йўл топилиб қолар!..

Шу хаёл билан уйга кетдим, лекин ажабо: хаёлим дўстларимда, заводда эди. Мен қандайдир уларни қўмсар эдим. Қани энди шу топда Тўлаган билан одам сийрак кўчаларни кезиб, кўнглимдагиларни унга гапириб берсам, бир ой ичида тўпланган ҳасратларимни тўкиб юрагимни бўшатсам?..

Дарвозадан ҳовлига кирдим-у, ҳайрон бўлиб тўхтадим, рўпарадаги супада сийрак сочларини чангаллаб Салим Каримович ўтирар, ёнида қўлида бир пиёла сув тутиб ойим турарди.

Мен Салим Каримовичнинг:

— Шарманда қилди! Шарманда! — деган сўзларини эшитиб қолдим.

Дарвоза очилганини эшитиб, ойим ўгирилиб қаради, Салим Каримович эса, секин ўрнидан турди. Унинг лаблари титрар, кўриниши жуда аянчли эди.

— Бу қандоқ бўлди? — деди у, қандайдир йиғламсираган, титроқ товуш билан. — Сен кимни фош этмоқчи бўлиб юрибсан? Мен сени ўғлим деб, жигарбандим деб ўртоқларга елиб-югуриб ишингни тўғрилаб берсам-у, сен бунақа қилсанг? Мени ўртоқларим олдида қай аҳволга солиб қўйганингни биласанми ўзинг? Шарманда қилдинг, шарманда!

Шу топда менинг ҳам дардим ўзимга етарли бўлиб тургани учунми, билмадим, қаттиқ бир нарсга дейишга оғиз жуфтладим-у, лекин унинг йиғлашдан бери бўлиб турганини кўриб ҳушимга келдим: унга қаттиқ гапиришга нима ҳақим бор? Ахир айб унда эмас, ўзимда-ку! Бу иродасиз, шўрлик одам ойимнинг қистовлари билан шу ишга мажбур бўлганини кўра-била туриб индамаган эдим-ку! Дадамни айблаш ҳам виждонсизлик бўлади-ку!

— Кечирасиз, болалик қилибман. Директорга кираман деб жаҳл устида айтгандим. Кўнглингиз тўқ бўлсин... Ҳеч қачон кирмайман! — дедим ва уйга бурилдим. Тўсатдан ҳаёлимдан: «Агар ўз дадам тирик бўлганда эҳтимол бу ишлар бўлмас эди, эҳтимол мен бу аҳволга тушмас эдим!» деган фикр ўтди-ю, кўзимга ёш келди...

Уйга киришим билан орқамдан ойим ҳам кирди. У тўппа-тўғри олдимга келди, иккала қўли билан бошимни ушлаб, кўзларимга тикилди:

— Сенга нима бўлди, болам? Кўнглингдаги дардингни онангдан нега яширасан? Нега бундай қиласан?..

Йўқ, сочларига оқ оралаган, пешонасига чуқур ажинлар тушган бу она ўз фарзандининг дардини тушунмайдиган оналардан эмас эди! Мен бир ой ичида бошимдан ўтган ҳодисаларни ундан яширмасам ҳам бўларди!..

Бошимни унинг қўллари орасидан секин чиқариб ерга қарадим. Айни маҳалда уйга келаётганимда йўлда ўйлаганим учинчи йўлнинг йўқлигига ҳам амин бўлдим.

— Мен бу йил ўқимайман,— дедим,— яхшиси, заводга қайтиб бораман.

— Нега? — секин сўради ойим, унинг овози жуда мулоийм эди.— Сир эмасми?

— Йўқ, сир эмас, бироқ бу тўғрида ҳозир айтолмайман. Мен сизга фақат шуни айтишим мумкинки, тунов кун шу ишга розилик бериб жуда катта хато қилибман, чунки бир одамга... бир қизга жуда жавр бўлди... Йўқ демасангиз, Сулаймон Акрамовичнинг олдига бораман.

Ойим узоқ вақт жим қолди.

— Майли, болам, ўзинг биласан,— деди ниҳоят у ва яна бошимдан ушлаб, пешонамдан ўпди. Унинг кўзлари нам эди:

— Йўқ, болам, сен эмас, мен янглишдим. Уқи деб зўрлаб сени қийнаб қўйганга ўхшайман. Бора қол, болам, майли, бора қол.

У яна пешонамдан ўпди. Уйдан чиқиб Сулаймон Акрамовичнинг олдига кетдим.

Хатони тузатиш учун, ҳаётни қайтадан бошлаш керак эди.

Йигит ҳикоясини тугатганда, қуёш жийдазор орқасига ёнбошлаган, ҳаво эрталабки файзини йўқотиб, совуқ шамол кўтарилган эди. Лекин бу совуқни сезмас эдим. Қўлларимни бошимнинг орқасига қўйиб чалқанча ётардим, баланд тубсиа осмонда у ёқдан-бу ёққа санқиб юрган қора булутларнинг бир-бирига қўшилиб, каттайиб боришини томоша қилиб хаёл сурардим.

Мен йигитнинг қалбини ўзи билан олиб кетган ажойиб қиз ҳақида, турмушнинг мураккаблиги ва йигитнинг эндиги тақдири тўғрисида ўйлардим.

— Муқаддас нима қилибди? Хабарингиз бўлмадими? — ниҳоят сўрадим ундан.

— Эшитишимча заводда лаборант бўлиб ишлаётган эмиш,— деди йигит.

— Хат-пат ёздингизми?

— Нима дейман? — деди йигит, кейин қандайдир ўзгарган овозда қўшимча қилди:

— Йўқ, ака, энди хат ёзишнинг фойдаси йўқ. У мени кечирмайди. Кейин... тўғрисини айтсам, мен унга муносиб эмасман...

Йигит бирдан ўрнидан туриб кетди, баланд жарликнинг ёқасига бориб, Бўзсувга тикилди, ўйга чўмди.

— Қулоянц айтмоқчи меҳнатдан қўрқадиган бойвачча шу ишни қилганда-ку, тушуниш мумкин эди,— деди йигит, анчадан кейин. Унинг ўйчан овози ифода этиш қийин бўлган ички бир дардга тўла эди.— Ахир мен меҳнатнинг қадрини била бошлаган эдим-ку! Яна бир йил ишлаб соф виждон билан ўқишга кира олишимни, ҳеч бир институтнинг эшиги мен учун ёпиқ бўлмаслигини яхши билардим-ку!.. Бунинг ҳаммаси нотўғри тарбиянинг натижаси, ака!— деди йигит ва яна хаёлга берилди.

— «У мени кечирмайди»...— Мен бу сўзлар устида жуда кўп ўйландим.

Муқаддас кўп жиҳатдан ҳақ, албатта, лекин у йигитнинг тарихини, оиласидаги чигал муносабатларни биладими, унинг кейинчалик ўз ҳаётида шундай кескин бурилиш ясаганидан хабари борми?

Мен олдин унга бир хат ёзмоқчи бўлдим, ҳатто ўзим бориб бир гаплашиб келсаммикин, деган фикрларга ҳам бордим. Лекин борганда ёш бир қизга мен нима ҳам дейман?

Ўйлаб-ўйлаб мен бу воқеани китоб қилиб ёзишга қарор қилдим. Эҳтимол бу қисса икки ажойиб ёшнинг қайта топишишига бир восита бўлади, «севмоқ ва севилмоқ» бахтига муяссар бўлган бошқа ёшларга ҳам бир ибрат бўлар. Ҳарқалай, мен бу китобни ҳаммадан олдин Муқаддаснинг ўқиб чиқишини истардим. Шариф қанчалик айбдор бўлмасин, Муқаддас уни кечиришини хоҳлардим.

1960 йил.

Поезд манзилга эрталаб соат бешлар чамасида етиб келди. Воҳид уйқули кўзларини арта-арта перронга чиққанида, тонг нафаси сезилиб қолган, лекин рўпарадаги чорбоғнинг ичи ҳалиям қоронғи, у ер-бу ерда лампочкалар чарақлаб турарди.

Ҳаво салқин эди. Димоққа атиргул ҳиди урар, гўё рўпарадаги боғда мевали дарахтлар гулламоқда эди.

Воҳид зинапоядан тушаётиб бир зум тўхтади, тоғдан эсаётган энгил шабадага юзини бериб бир нафас турди ва беихтиёр жилмайди: борлиқни тўлдирган гул ҳиди, пастдаги боғдан эмас, қаердандир олисдан, афтидан, тоғ этагидаги ўзининг қишлоғидан келарди. Ҳар йили шу маҳалда у ерда чиллаки ўрик ва бодом гулларди.

Вокзалнинг ўнг қанотидаги такси тўхтайдиган жойда битта ҳам энгил машина кўринмас, поезддан тушган йўловчилар билан автобус одамга тўлган эди.

Воҳид такси келгунча боғ теварагида айланиб юрмоқчи бўлиб пастга туша бошлади-ю, тўсатдан, совуқдан эти жунжиб, вужудини титроқ босаётганини сезиб, тўхтади. Кеча уйдан чиқиш олдида Машҳура: «Иссиқроқ кийиниб олинг», деб бир неча марта эслатса ҳам қулоқ солмаган, ҳатто қайта айтганида жеркиб ташлаган эди. Нега?

Буни эслаши билан кўз олдига перрондаги симёғочга суянганча йиғлаб қолган Машҳура келди... Кеча Воҳид бунга эътибор бермаган ва хотинларнинг одатдаги кўз ёши деб ўйлаган эди. Поездга чиққандан кейин эса бу нарса ёдидан ҳам чиқиб кетганди. Лекин ҳозир кетаётганида уни юпатмагани, хаёли онасидан келган ваҳимали телеграммада бўлиб, Машҳу-

ра билан совуққина хайрлашиб жўнаб қолгани эсига тушиб, кўнгли негадир хижил тортди. Қизиқ, унинг шунақа ғалати одати бор: Машҳура билан совуқ муомала қилганини, бир сабаб билан кўнглига озор берганларини доим мана шунақа пайтларда, уйидан узоқда бир иш билан бошқа шаҳарларга кетган вақтларида эслайди, баъзан пушаймон бўлади, ҳатто: «Энди бундай қилмайман», деган маънода ўзига-ўзи сўз ҳам беради, лекин қайтганидан кейин бунинг ҳаммаси яна эсидан чиқиб кетади. Лекин бу сафар, уни узатиб қоларкан, Машҳура негадир одатдагидан ҳам ғамгин эди. Воҳид поездга чиқаётганида озгинлигидан бўлса керак, жуда катта кўринган маънос кўзлари жиққа ёшга тўлиб:

— Кўп турманг, тезроқ қайтинг! — деди-ю, тўсатдан унинг бўйнидан қучоқлаб йиғлаб юборди. Воҳиднинг у билан совуққина хайрлашишига ҳам худди шу кўз ёши сабаб бўлди, чунки ҳомиладор бўлгандан бери Машҳура жуда инжиқлашиб кетган, сал нарсгаёқ кўз ёши тўкаверадиған бўлиб қолганди. Бунинг ҳаммаси сўнгги пайтларда Воҳиднинг ғашига тега бошлаган эди. Лекин ҳозир бу тўғрида ўйларкан, Воҳиднинг хаёлидан: «Ҳар қалай илгари бунчалик эмас эди-ю, нега бундай қилди?» — деган фикр ўтди.

— «Нега бундай қилди? — ўйлади Воҳид ва тўсатдан хаёлига келган фикрдан беихтиёр кулимсиради: — Ҳа-а... Эски дард! Рашк қилган! Розияга рашк қилган!»

Воҳид ўзича яна бир жилмайиб қўйди-да, баттар совқотганини ҳис этиб, вокзалга бурилди.

У Машҳуранинг Розияга рашк қилишини яхши биларди, лекин бу сафар унинг хайрлашаётгандаги кўз ёшларига қарамасдан бу нарса хаёлига ҳам кириб чиқмаган, чунки Розия уни қаттиқ ҳақорат қилганидан бери ўтган бир ярим йил ичида, Воҳид уни аллақачон кўнглидан чиқариб ташлаганди.

Залда одам сийрак эди. Гир айлана қўйилган скамейкаларда беш-ўнта йўловчилар бошларига қўпларини қўйиб ухламоқда, тўрдаги бурчакда сочлари тўзғиган лўли хотин уйқу аралаш бола эмизмонда эди. Газета-журнал сотиладиган киоска берк, ҳамма ёқ сув қуйгандек жимжит, фақат эшигига «дежур» деб ёзиб қўйилган хонадан эркак кишининг телефон-

да қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган бўғиқ овози эшитилиб турарди.

Залнинг тўридаги қатор эшикларнинг бирига қингир-қийшиқ ҳарфлар билан «буфет» деб ёзиб қўйилганди. Буфет ҳам берк эди, лекин унга кўзи тушиши билан Воҳид яна Розияни эслади. Вундан бир ярим йил олдин Розия билан алоқани узиб келган кун, тўртинчи январь кечаси, Воҳид шу буфетга кириб, поездга чиқишдан олдин икки стакан лим-лим ароқни бирин-кетин ичиб юборганди. Лекин, ажабо, ўшанда икки стакан ароқ ҳам унга таъсир этмаган, кечаси мижжа қоқмасдан вагоннинг тамбурида папирос чекиб тонг оттирган эди! Эсида бор, бир неча марта тамбурнинг қоронғи, мудҳиш ўпқонига тикилиб: «Энди бу ҳаёт нимага керак?» деган фикрни кўнглидан кечирганди...

Ҳозир бунинг ҳаммаси жудаям ғалати, бемаъни аҳмоқона бир нарса бўлиб кўринади, лекин ўша пайтларда турмуш, келажак кўзига қоронғи бўлиб кўрингани, ажабо, ҳақиқат эди!..

Ҳатто Машҳурага тўсатдан уйланиб олишига ҳам ўша алам, ўша дард сабаб бўлган эди. Рост, улар бирга ўқиб, институтни бирга битирган эдилар. Лекин Воҳид Розия воқеаси содир бўлгунча унга эътибор бермаган, тўғриси, яхши танимас эди. Розия билан алоқани узиб борган кунлари улар бир жойда учрашиб, гаплашиб қолдилар. Машҳура унга жуда мулоим қиз бўлиб кўринди. Эҳтимол, ўша чоғларда Воҳид илиқ, дўстона муомалага муҳтож бўлиб юргани учун бўлса керак, шартта уйланиб қўяқолди.

Ёшлик ғалати бўлар экан. Ўшанда, мана шу буфетнинг ўртасида типпа-тик туриб, бирин-кетин икки стакан ароқни шимирган пайтларида, Воҳид кўнглида Розия қолдирган алам ҳеч қачон сўнмас, деб ўйлаганди. Мана, икки йил ўтмасданоқ ҳаммаси эсдан чиқиб кетди! Энди фарзанд кўриш, ота бўлиш арафасида турибди. Агар онасидан телеграмма бориб, бу ерга келишга мажбур бўлмаганида, эҳтимол бунинг ҳаммасини эслаб ҳам ўтирмасди!..

Воҳид аъзойи баданида кучли чарчоқ ҳис этиб, четроқдаги скамейкага ўтирди. Ҳа... телеграмма сабаб бўлмаганда у келмас ҳам эди, албатта. Лекин... «Тез етиб кел, келмасанг чатоқ бўлади!» — деган

бундай ваҳимали телеграммага нима сабаб бўлдийкин? Кампирнинг тоби қочиб қолдимикин деса, телеграмма унинг номидан ёзилганди. Бошқа нима сабаб бўлиши мумкин? Ҳа, айтмоқчи, Розия воқеаси рўй берганда ҳам Воҳид онасидан худди мана шундай ваҳимали телеграмма олганди! Тагин қандай фалокат юз бердийкин? Ё аксининг оиласида кўнгилсиз бир воқеа содир бўлди-микин? Ишқилиб тинчлик бўлсин-да!

Воҳид ўрнидан туриб кетди...

Тонг отган, чироқлар ўчган, ўчмаганлари нурсиз хира нуқталарга айланган, лекин атрофни аллақандай енгил оқиш туман чулғаб олган, боғлар, уйлар гўё ҳарир тўр парда орасида қолганга ўхшарди. Олисдаги тоғларнинг тепасига, худди биров бўёқ чаплагандек, нафис пушти ранг чизиқлар билан қопланганди.

Такси тўхтайдиган жойда энди автобус ҳам кўринмас, оғиз-бурнини рўмол билан ўраб олган бир хотин ҳамма ёқни чангга белаб, кўча супурмоқда эди.

Воҳид орқага қайтиш-қайтмаслигини билмасдан ҳайрон бўлиб турганида, қанотлари майишиб қолган пачоқ бир победа пастдаги боғ орқасидан «ғиз» этиб чиқди-да, рўпарасига келиб тўхтади. Қирқ беш-эллик ёшлар чамасидаги олифтанамо, ингичка мўйлов қўйган шофер «Шакар булоқ» сўзини эшитганида олдин бошини чайқаб «боролмайман, машина йўлда қолиб кетади» деди-ю, бир оз ўйланиб тургандан сўнг:

— Ҳай, майли, юз сўлкавой берасиз, олиб бориб қўямиз, акажон! — деб кулимсиради.

— Йигирма чақирим жойга-я! — деди Воҳид.

— Йигирма эмас, қирқ чақирим денг, у ёқдан қуруқ аравани шалдиратгандай қилиб бўш қайтамиз-у, акаси айлансин! — деди шофер гўё: «Шу савлатинг билан беш-ўн сўмнинг юзига бориб ўтирибсанми?» деган маънода Воҳидга бошдан-оёқ разм солиб, яна кулимсиради.

Воҳид қўлини силтади:

— Майли, кетдик бўлмаса!

Машина эндигина уйқудан уйғонаётган шаҳарчани оралаб, борлиқни қуюқ тўзонга кўмиб, учиб кетди.

Шофер сергап одам экан, бир лаҳзада анча янгиликларни — шаҳар ўсиб, обод бўлиб бораётганини, лекин машина ҳам кўпайиб кетганидан, таксичиларнинг аҳволи оғир эканини ва яна хийла нарсаларни гапириб ташлади. У Воҳидни ҳам гапга солишга уриниб кўрди, лекин Воҳид суҳбатга тоби йўқ, чарчаган эди. Зотан Воҳид бундай олис йўлга чиққанида, айниқса машинада сафар қилганида, жим ўтириб хаёл суришни яхши кўрарди. Узоқ йўл, бир-бирини тез алмаштириб турадиган янги манзаралар ҳамиша унинг руҳини эркалар, хаёлида ғамгинлик аралаш ёруғ ўйлар, ширин орзулар уйғотарди.

Чорак соат ўтар-ўтмас, шаҳарча орқада қолди. Олдинда, то олиндаги тоғларга қадар ям-яшил барра майса билан тўшалган текис дашт чексиз-чегарасиз ёстаниб ётарди. Йўлнинг ўнг томони узоқдаги тепаликларгача бўм-бўш, на уй, на бир дарахт кўринар, чап томонда эса, хийла олдинда, таниш қишлоқлар кўзга чалинар, кўм-кўк толзорлар, оппоқ гуллаган боғлар бир-бирига тутшиб кетарди.

Ҳар сафар ёзги дам олиш пайтларида қишлоққа келаётиб, болалигидан таниш бу даштни, йўл бўйидаги тўп-тўп боғларни кўрганида, Воҳиднинг кўнгли ажойиб бир нурга, бошқача бир шодликка тўлиб, яйраб ёзилиб кетарди. Бу сафар эса, бу қувончли ҳисларга қандайдир маъюслик, сабаби ҳали ўзига ҳам маълум бўлмаган бир ғамгинлик қўшилганди. Гўё кўз олдида ёстаниб ётган бу даштда ҳеч нарса ўзгармаган, ҳамма нарса жой-жойида қолган, айти маҳалда нимадир ўзгарган эди! Нимадир умр ўтиб бораётганидан, беғам, беташвиш болалик чоғлари, бахтиёр ёшлик даври энди ҳеч қачон қайтиб келмаслигини тинимсиз ёдига туширмоқда, нимадир буни узлуксиз эслатмоқда эди...

Машина боя хийла узоқ кўринган боғларга етиб, гўё оппоқ гулдаста орасига шўнгиди. Урик шохлари силкиниб, бир зум, уйлар, кўчалар, узоқдаги тоғлар — ҳаммаси гўё кўркем оқ ва пушти ранг ёғдуга чўмилгандай туюлди Воҳидга. Машина кўча бўйидаги пахса деворлардан осилиб тушган шохларга тегиб, урик гулларини дув тўкиб ўтди. Воҳид буни завқ билан томоша қиларкан, Розия билан биринчи марта ўз боғларида олма тераётиб танишгани эсига

тушиб кетди... «Яна Розия! Менга бир нима бўлдимми ўзи?»

Воҳид ўзини машинанинг суянчиғига ташлаб кўзини юмди. У эндигина боядан бери кўнглида дам сўниб, дам қайта уйғонаётган ғамгинлик ҳам Розияга боғлиқ эканини тушунди. Бу эсдаликлардан қутулиш ниятида бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга тиришиб ҳам кўрди, лекин хаёли яна Розияга қараб учганини ўзи ҳам пайқамай қолди.

* * *

Розия қўшнининг қизи эди. Уларнинг боғи билан Воҳидларнинг боғи бир-бирига туташиб кетар, Розиянинг укаси Собир билан Воҳид ёнгоқ ўйнаб катта бўлганди. Воҳид Собирдан уч-тўрт ёш улкан эди. Розия эса олти-етти ёш фарқ қилса керак, чунки Воҳиднинг синглиси Зарифадан кўп бўлса икки ёш катта эди.

Воҳид ўрта мактабни битириб армияга хизматга кетганида, Розия бешинчи ё олтинчи синфда ўқиб юрадиган, қорачадан келган озғингина бир қиз эди. Шундан кейин у Розияни армия хизматидан қайтиб келган йили кўрди. Унинг бўйи хийла чўзилиб қолган, бироқ жуда нозик, ҳатто нимжон кўринар, фақат доим кулиб турадиган қоп-қора юмалоқ кўзлари эсида қолганди. Ҳатто ўшандан икки йил кейин, институтнинг иккинчи курсини тамомлаб келганида ҳам Розия унинг диққат-эътиборини ўзига тортмаган эди. Учинчи курсни тамомлаган йили Воҳид бошқа ёқларга практикага кетиб, қишлоққа келолмаганди. Тўртинчи курсни тугатиб, дам олишга келганида эса тўсатдан Розияни кўриб лол бўлиб қолганди. Икки йил ичида Розия бўйига етиб, тўлишиб, шундай очилиб кетган эдики, гўё тўсатдан тупроқ орасидан топилган тилла узукдек, Воҳиднинг кўзини қамаштириб юборганди!

Айни олма пишган пайт эди. Воҳидларнинг қишлоғида бошқа ерларда жуда кам учрайдиган ҳалим ва ширин олма бор. Халқ уни нимагадир «Қози дастор», деб атайдди. Қози дастор олманинг бозори ҳам жуда чаққон бўларди.

Воҳид борган куни Рузвон хола ҳам олмаларни тердириб, дўконга топширмоқчи бўлиб турган экан. Воҳид келиши муносабати билан бу иш эртасига қолдирилди. Воҳиднинг олма териш нияти йўқ эди, лекин эрталаб уни Зарифа уйғотиб юборди:

— Туринг, олма терамиз! — деди у ва кўзини муғамбирона қисиб кулди:

— Тезроқ бўлинг, Розия опам кутиб турибдилар!

Кун энди чиққан, икки боғ ўртасидаги осмон билан ўпишган теракларнинг шохларига гўё зар ёрилган, лекин бўйи паст олча ва шафтолилар, бутун боғ ҳали қуюқ сояда эди.

Воҳид ўрнидан туриб, айвондаги бир челақ совуқ сувни бошига қуйди-да, ҳўл сочларини тарай-тарай боққа шўнғиди.

Кечаси шудринг тушмаган бўлса ҳам, оёқ остидаги майсалар, дарахт япроқлари нам ва муздек эди.

Зарифа қаёққадир кетган, олмазорда ҳеч ким кўринмас, фақат қушларнинг чуғур-чуғури эшитилар, қаердадир яқинда тинмай булбул сайрарди. Воҳид ҳар бири пиёладек, олпоқ олмаларнинг оғирлигидан ерга тегиб қолган дарахт шохларини эҳтиёткорлик билан четга сура-сура боғнинг ичкарисига қараб кетди.

Тўсатдан дарахтлардан бири қаттиқ силкинди, ёмғирдек дув тўкилган олмалар Воҳиднинг бошига, елкасига тушди. Сўнгра нимадир «чарс» этиб сингандек бўлди, кимдир қулагандек туюлди ва бошини қўллари орасига олиб, букилиб қолган Воҳиднинг олдида оқ кўйлакли, нозиккина, узун бўйли бир қиз пайдо бўлди.

Қизнинг юзи, бўйни, енглари билакларигача шимарилган яланғоч қўллари қуёшда куйиб, жигар ранг тусга кирганди. У катта бир олмани карсиллатиб тишлаб, кулимсираб турар, сал қисилган катта қора кўзларида: «Танидингизми, йўқми?» — деган бир ифода жилва қиларди.

— Кечирасиз, пайқамай қолдим, — деди қиз, лекин кўзларидаги табассумдан у атайин шундай қилгани кўриниб турарди.

— Розиямисан? — деди Воҳид, кўзларига ишонмасдан.

— Ўхшайманми ўзи?

— Сираям!

— Нега? — деди Розия ва яна кулди.

— Чунки... жудаям очилиб кетибсан!

Розия ярим ўпкалаб, ярим эркаланиб бир қаради-ю, ўзини дарахтлар орасига уриб ғойиб бўлди. Бир зумдан кейин боғнинг бошқа бир бурчидан унинг қувноқ шўхлик аралаш ички шодликка тўла овози жаранглаб эшитилди.

— Қаёқда қолдинг, Зарифа?

— Ҳа, мен бу ёқдаман, бу ёққа келинг!

Зарифанинг овози мутлақо бошқа томондан эшитилди.

Тушгача икки қоп, бир сандиқ олма тердилар. Тушдан кейин Розияларнинг боғига ўтиб, кечқурунгача ҳар бирига уч-тўрт пуд олма кетадиган беш қутини тўлдирдилар.

У маҳалда Собир армияда бўлгани учун уй-рўзгор ишлари Розиянинг зиммасида экан. Шунинг учунми ё бошқа бир сабаби бормиди, ишқилиб, Розиянинг онаси Гулсин хола ҳашарчиларни жуда самимий кутиб олди, кечқурун яхшилаб меҳмон қилди. Розиянинг ўзи эса эрталабгидан ҳам очилиб-сочилиб кетганди. У гоҳ ош-хонага югуриб овқат устига овқат ташир, гоҳ ҳашарчи акани (ўша куни Воҳидни негадир шундай деб чақирганди) овқат емагани учун койир, унинг устидан ойисига араҳол қиларди.

У бир минут ҳам бир жойда тинч ўлтиролмас, гўё аллақандай жўшқин бир куч, юрагида мавж урган бир қувонч ичига сиғмасдан тошиб бораётганга ўхшар, гапирганда ҳам ҳадеб садафдек ялтираган тишларини кўрсатиб кулар, икки ўрим йўгон сочларини дам бошига чамбарак қилиб ўрар, дам ечиб елкасига ташларди. Баъзан Зарифа иккиси нима тўғрисидадир қизгин шивирлашиб қолишар, сўнгра баравар қаҳқаҳа уриб кулишардилар. Воҳид гапларини эшитмагани учун кулганининг сабабига тушунмас, лекин унга оид бир гап бўлаётганини кўнглининг бир четида сезиб турар, бу унга ёқар, умуман Розия билан ўз синглиси ўртасидаги яқинлик уни фавқулодда қувонтирар, ҳаяжонга соларди.

Ўша куни улар ярим кечагача суҳбатлашиб ўтирдилар. Воҳид сўнгги икки йил давомида бўлиб ўтган воқеанинг ҳаммасини билиб олди: Розия саккизинчи синф-

ни тугатгандан кейин, мактабни ташлаб, шаҳардаги фельдшерлик билим юртига ўқишга кирган экан. Воҳид келишидан сал олдин билим юртини тугатиб, қишлоқ касалхонасига ҳамшира бўлиб тайинланган экан.

Ярим кечага яқин Воҳид билан Зарифа хайрлашиб кетаётганларида, Розия тўсатдан:

— Театрни яхши кўрасизми, Воҳид ака?— деб сўраб қолди.

— Йўқ,— деди Воҳид,— нима эди?

— Ўзим...

Зарифа секин акасининг қўлидан тортиб шивирлади:

— Шаҳарга Тошкентдан артистлар келишган эмиш. Ушанга... Бориб келайлик, акажон!

Воҳид кейинчалик эслаганда ўзига ҳам эриш туюлган бир шошқалоқлик билан:

— Ҳа, ҳа,— деди дудуқланиб,— борамиз! Ҳар қалай мен ҳам жуда қизиқаман.

Розия бирдан шўх овозда қийқириб кулди.

— Бўпти! Ўзингиз олиб тушадиган бўлдингиз!

— Бўпти!

Алланимага севиниб кетган Воҳид, эртасига тушга яқин катта йўлга чиқиб, машина топиб келди. Зарифа билан Розия ҳам кутиб ўтирган эканлар, дарҳол йўлга чиқдилар.

Шаҳарга жуда барвақт етиб бордилар. Кечқурунгача кирмаган жойлари қолмади. Паркларни, сайил қиладиган жойларнинг ҳаммасини айланиб чиққанларидан кейин, Розия Воҳид билан Зарифани ўзи ўқиган билим юртига бошлаб борди. Ремонт қилинаётган бўш хоналарни айлантириб, имтиҳон пайтларида бўлган қизиқ-қизиқ воқеаларни, шпаргалка ишлатиб қўлга тушиб қолаётганларини кула-кула гапириб берди. Кейин торгина клубга бошлаб кирди ва кўзлари чарақлаб Жамила ролини ижро этганларини эслаб кетди.

Бу гап Воҳидга нимагадир ёқмади.

— Ҳали артистка ҳам бўлганман денг?— деди у, кулгига олишга тиришиб.

— Бўлганда қандоқ!— деди Розия,— бизни ўйинимизга бутун шаҳар бир соат типпатик туриб, қарсак чалган-а!

Кечқурун спектакль жуда чўзилди. Оқибат шу бўлдики, Воҳид тўсатдан учраб қолган таксичига ялиниб-

ёлвориб, ярим кечада қишлоққа зўрга етиб бо-
ришди.

Зарифа машина тўхташи билан сакраб тушиб кетди. Воҳид билан Розия йўл ҳақини ким тўлаши устида та-
лашиб бир оз кечикиб қолишганида, Зарифа машина-
дан тушиб боққа кириб кетганди. Розия ҳам кетмоқчи
бўлиб: «Хайр бўлмаса, раҳмат...» — деб оғиз очган эди,
Воҳид:

— Розия! — деди ялиниб, — нега мунча шоша-
сиз?

— Тун яримдан ошди-ю! — Розия кулди ва секин:
— Бир гапингиз борми? — деб сўради.

— Розия! — деди Воҳид, — Розия, қандай яхши қиз
бўлибсиз!

— Ростданми?

— Розия! — Воҳид қоронғиликда унинг қўлини уш-
лаб секин сиқди, — Розия!..

Қиз, худди бир нарсадан сескангандек, қўлини
шартта тортиб олди.

— Агар... иккинчи марта бунақа қиладиган бўл-
сангиз...

Воҳид шошиб қолди.

— Кечирасиз, — деди у дудукланиб.

— Билиб қўйинг! — деди Розия ва шип-шип юриб
дарвозагача борди, кейин бир аум тўхтаб:

— Яхши тушлар кўринг! — деди-ю, ғойиб бўлди.

Кечаси Воҳид алламаҳалгача ухлай олмади. Кўзи
юмилган заҳоти хаёлида Розия гавдаланар, дам нозик
қомати, дам бурун катакларини кериб, оппоқ тишлари-
ни ялтиратиб кулишлари эсига тушиб, бутун вужуди
ловиллаб кетарди... Унга хуш келмаган фақат битта
наrsa бор, у ҳам бўлса қиз жудаям шўх эди! Лекин
айни маҳалда Воҳид қизнинг бу шўхлигида ҳам ажо-
йиб бир самимийлик, поклик, беғуборлик борлигини,
бу шўхлик ҳаёт кучи, ишонч, муҳаббат ва бахт истаги-
га тўла эканини ҳис этарди.

Ўшандан кейин Воҳид яна уч-тўрт марта Розиялар-
никига ҳашарга чиқди. Ниҳоят олма хазон ченак бўл-
ди, лекин олма сабаб бўлиб бошланган бу муносабат,
олма хазон ченак бўлгандан кейин ҳам узилиб қолма-
ди. Гоҳ Воҳид бир баҳона топиб, кўпинча китоб сўраб
Розияларникига чиқар, гоҳ Розия китоб тўғрисида
унинг фикрини билиш учун кирарди. Лекин, энг қизи-

ғи шунда эдики, одатда бундай пайтларда бошқаларнинг қизларини гап-сўз қиладиган Рузвон хола билан Гулсин хола бу сафар ҳеч нарса бўлмагандек, ўзларини кўриб-кўрмаганликка олар, гўё оқибати нима бўлишини кутар, тўғрироғи, иккисининг муносабатларига жимгина хайрихоҳлик билдирардилар.

Бир кун Воҳид яна бир баҳона топиб Розияларникига чиқмоқчи бўлиб турганида, уйга катта акаси кириб келди ва уни тўхтатиб, меҳмонхонага таклиф қилди. Кетма-кет Рузвон хола ҳам кириб келди.

Улар гапни узоқдан, ҳар бир инсон учун ўз жуфтини топиб оила қуриш, фарзанд кўриш ҳам фарз, ҳам қарз эканлигидан бошладилар ва охири Розияга келиб етдилар. Оила қуриш масаласи осон эмаслигини, токи «Эрни эр қиладиган ҳам, ер қиладиган ҳам хотин» эканлигини обдан уқтирдилар. Ниҳоят, шу жиҳатдан қараганда Розия ёмон қиз эмаслигини, негаки онаси Гулсин хола жуда мўмин аёл эканини, халқда эса: «Онасини кўриб қизини ол», деган ҳикматли сўз борлигини гапириб кетдилар.

Воҳид онаси ҳадеб уни мақтаб, Розияга келганда қайта-қайта: «Ҳар қалай ёмон қиз эмас»,— деб бир поғона пастга олаверганидан кейин, ўнғайсиэлашиб: «Ҳадеб мени мақтаб, уни ерга ураверманг, ҳали у рози бўладими-йўқми? Бунини қаёқдан биласиз?»— деди-ю, онасидан балога қолди:

— Мен уни келин қилмоқчи бўлибман-у, унинг тегмагани қолибди!— деди Рузвон хола овозини кўтариб,— худога шукур, қишлоқда ўзимга яраша обрўйим бор! Бу келгинди тугул, бундан бадавлат, бундан яхши хонадонлар ҳам оғзимга тикилиб ўтирибди, болам. Бунақа ўз қадринини ўзинг ерга урмасдан билиб гапиргин, ҳа!

Воҳиднинг эсида бор: онасининг бу сўзлари бир вақтнинг ўзида унга ҳам ғалати туюлган, ҳам кўнглига ёқиб тушганди. Лекин онасининг гапларига қарамасдан, у, ўртага одам қўйиндан олдин, Розия билан ўзи бир оғиз гаплашишга хоҳиш билдирди.

— Гаплашсанг, гаплашавер,— деди Рузвон хола,— «маслаҳатли иш бузилмас», деган эскилар. Бироқ, ўз қадрининг билиб гаплашгин, болам. Мен келин қилмоқчи бўламан-у, у тегмай бўпти. Онаси жон-жон деб ўтирганда қизи қаёққа борарди!

Акаси эса: «Кампир зур, кампир маладес!» деган маънода мийиғида кулиб қўйди.

Рузвон холанинг бундай баланддан туриб гапириши бежиз эмас эди. Воҳидларнинг оиласи бурундан қишлоқдаги бадавлат, обрўли оилалардан ҳисобланиб келарди. Унинг катта акаси ҳам, ўртанча акаси ҳам тузук жойларда ишлашар, Рузвон холанинг ўзи эса, ҳеч жойда ишламаса ҳам, қишлоқ хотинлари ўртасида бурундан гапини ўтказиб келарди. Айни маҳалда ишбилармон, уддабурон хотин деб юритилар, усиз тўй ўтмас, маърака тарқамас эди. Воҳид буни яхши билар ва онасидан фахрланиб юрарди.

Афтидан, Рузвон хола Воҳидга айтган гапларни Гулсин хола ҳам ўз қизига айтган бўлса керак, ўша куни Розия аҳдлашган жойларига ранги ўзгариб келди. Воҳид буни дарров пайқади. Воҳид унинг тўсатдан ўзгариб қолганидан, одатдаги шўхлигидан асар ҳам қолмаганидан, сабабсиз қизариши ва кўзларини олиб қочишларидан, Розияга ҳамма нарса аён эканини тушунди-ю, бирдан бутун вужуди жимирлаб қўлидан ушлади.

— Эшитдингми? Розимисан?

Розия қўлини тортиб олмади, лекин жавоб ҳам бермасдан бошини пастроқ эгди.

— Нега индамайсан, бир нима дегин, Розия!— Воҳиднинг овози титраб кетди.

...Розиянинг майиц, жингалак сочларидан гул ва райҳон ҳиди келар, титроқ лабларида асал тами бор, ёшли кўзларида бахтиёр табассум жилваланар эди.

Хайрлашаётганларида Розия Воҳиддан бир нарсани сўради:

— Унаштириш деган гаплар бўлмасин. Институтни битириб келгунингизча кутаман. Биратўла тўй қиламиз!..

Лекин Рузвон хола бу гапни эшитгисиям келмади.

— Яхшими, ёмонми, ота-боболаримиздан қолган урф-одатимиз бор. Лоақал уч-тўртта хотинни йиғиб, унаштириб қўяман. Хоҳласа — шу, хоҳламаса бошқага келин бўла қолсин!

Воҳид олдин эътироз билдиришга уриниб кўрди-ю, кейин онасини кўндира олишига кўзи етмагач, қўл силтаб кулиб қўяқолди. У шунинг учун ҳам

кулиб қўяқолдики, кўнглининг бир четида онанинг гапи унга ёқар, чунки унаштириб қўйилса, Розия унга яна ҳам яқинроқ, муҳаббатлари тағин ҳам мустаҳкам-роқ бўлиб қоладигандек туюларди назарида.

Рузвон хола ахир ўз айтганини қилдирди, эртасигаёқ ўзига яқин хотинларни тўплаб қудасиникига савлат тўкиб чиқди, лекин шунда ҳам келинидан кўнгли тўлмай кирди, чунки Розия хотинларнинг йиғилишига қаршилиқ билдирмаса ҳам бошқа маросимларни қилдирмабди.

Кечаси Рузвон хола Воҳидни олдига чақириб олиб, узоқ насиҳат қилди.

— Мен бошда билмай қолган эканман, келини тушмагур жуда эркатоё бўлиб кетган экан!— деди у, астойдил ранжиб,— энди бу ёғи ўзингга боғлиқ, ўғлим... Нега жилмаясан? Тўғрисиам шу — болани ёшидан, хотинни бошдан деган бурунчилар. Унгаям мана шунақа тиржаявермасдан ўзингни босиб муомала қил! Йигит деган бунақа бўлмайди, болам!

Ҳамма гапини айтиб тамом қилгандан кейин, Рузвон хола киссасидан рўмолчага тугилган битта узук олиб Воҳидга узатди.

— Парпи заргарга атайин буюртирувдим, тоза тилладан ясалган,— деди у ва негадир кўзига ёш олди,— ўз қўлинг билан бармоғига солиб қўй... Илоҳим ўзига инсоф берсин!

Воҳид онасининг бу топшириғини ўқишга кетишидан бир кун олдин, хайрлашув кечаси бажо келтирди.

Улар боғнинг хилват бурчагида учрашдилар. Яқинлашаётган кузнинг илк нафаси сезилиб турган салқин, сокин бир оқшом эди.

Икки боғ чегарасидаги теракларнинг учида илиниб қолган кўкимтир ярим ой бутун дарахтзорни, узоқдаги қирларни қандайдир ғалати яшилнамо нурга чулғаган, борлиқ кишига тасалли берувчи оромбахш сукутга чўмган эди.

Розия ўзига жуда ярашадиган, чеҳрасини очиб юборадиган оқ шоҳи кўйлагини кийиб олган эди.

Воҳид қўлидаги газетани ариқ бўйидаги майсаларга ёзиб Розияни ўтқазди. Сўнгра ўзи ҳам унинг ёнига тиз чўкиб:

— Сенга кичкинагина совғам бор!— деди.

— Қани!— Розия узукни бармоғига солишга қўймади, Воҳиднинг қўлидан юлиб олиб, ўрнидан туриб кетди.

Узук унга жуда ёққан эди.

— Қандай нозик, қандай чиройли!— дерди узукни ойга солиб.

Воҳид ойдинда бурунгидан ҳам нозик ва қандайдир афсонавий гўзал кўринган бу қиздан кўзини узолмас, юрагини тўлдирган бахт туйғусидан боши айланарди. Розия ёнига келиб ўтириши билан, уни бағрита босиб кулган лабларидан, кўзларидан ўпмоқчи бўлди, лекин Розия юзига бир шапати урди-да, қучоғидан чиқиб кетди.

— Сиз жудаям ҳаддингиздан ошиб кетяпсиз!— деди у секин кулиб,— ҳаддингиздан ошманг! Боринг, бўлди, институтингизга жўнанг!

Ўша кеча, қалбида мавж урган шодликдан уйқуси келмай, боғ орқасидаги қирга ошиб, саҳаргача юлдузларга тикилиб ётганида, бу бахт атиги бир неча ой давом этишини тасаввур қилганмиди? Ўша кечада шундай пок ва маъсум кўринган бу қиз бунчалик беҳаё бўлиб чиқишини, унинг энг азиз туйғуларини шунчалик ҳақорат қилишини ўйлаганмиди?

Кўнглини нурга тўлдириб юборган у кечада, бахт чексиз-чегарасиз, муҳаббат абадий кўринмаганмиди, Воҳидга? Эҳтимол, шунинг учун ҳам орадан уч-тўрт ой ўтмасданоқ рўй берган воқеа ўша кезларда умрбод эсдан чиқмайдиган бир фожиа, унутилмайдиган бир ҳақорат бўлиб туюлгандир унга!..

Ҳали-ҳали эсида бор; Рузвон холанинг «тез етиб кел!» деган телеграммаси иккинчи январь куни кечаси қўлига бориб текканди. У эртасигаёқ йўлга чиққан ва кечқурун қош қорайиб қолганда қишлоққа етиб келганди.

Совуқ шамол қумга ўхшаш майда қорни кишининг юзига минг тикан қилиб санчган бўронли, ёқимсиз бир оқшом эди.

Воҳид телеграммани олганда акаларидан бирими, Зарифами ё кампирнинг ўзини, ишқилиб, биров бетоб бўлиб қолдимикин, деган хаёлга борган эди. Йўлда фақат шу тўғрида ўйлаб, кўнгли ғаш бўлиб келганди. Лекин у ҳеч қачон Розиянинг шундай қилишини, тўрт ойдан бери ширин бир туш каби дилини эркалаб кела-

ётган илк севгиси, ҳамма орзу-умидлари поймол бўлишини тасаввур этмаган эди!

У маҳалда Воҳид жуда содда ва оқ кўнгил эканки, Розияга шунчалик ишонибди. Аслида эса унга шундай пок ва беғубор кўринган бу қиз, Воҳид кетиши биланок қилиқ чиқара бошлаган — томоша қўйиш баҳонасида, амбулаториянинг бош врачн Тошқора билан юришни одат қилиб олган экан! Сўнгра, Янги йил кечасида, спектакль баҳонаси билан, юзларча одамларнинг кўз олдиди у билан қучоқлашиб ўпишганлари-чи? Бу ҳам етмагандай, ўйиндан кейин Тошқоранинг уйидаги ўтиришда бўлиб, саҳар пайтида уйига маст ҳолда Тошқоранинг қучоғида қайтиб келганлари-чи? Бунинг ҳаммасини ўз кўзлари билан кўрган акасининг катта ўғли билан келин ойиси унинг жиловидан тортиб қўймоқчи бўлганларида, уларнинг ўзларини жеркиб ташлаганлари-чи! Лекин энг даҳшатлиси, Воҳид қишлоққа келган кечаси, дежурлик қилаётган Розияни амбулаториянинг боғига чақириб олиб, бевафолигининг сабабини сўраганида афсусланиш ва кечирим сўраш ўрнига, титраб-қақшаб туриб: «Ҳа, рост, Тоштемир ака билан юрганларим ҳам, ўпишганларим ҳам — ҳаммаси рост! Чунки... чунки у сиздан минг марта яхши», деб унинг ўзига чанг солган эди. Воҳидга ҳаммасидан ҳам Розиянинг мана шу охирги сўзлари қаттиқ текканди!

Воҳид Тошқорани яхши биларди. Аслида унинг исми Тошқора эмас, Тоштемир эди. Лекин ёшлигидаёқ унга негадир, эҳтимол, мўридан чиққандай қоп-қора ва бақувват, барзангидай бир йигит бўлгани учундир — Тошқора лақабини тақишган, шу-шу, кўплар уни Тошқора демагунча танимас эдилар. У Воҳиддан бир-икки синф паст ўқирди, лекин армияга бормагани учун, институтни ундан олдин битириб, қишлоқ амбулаториясига бош врач бўлиб келганди. Воҳид Розияни севиб қолган йили ҳам уни бир неча марта кўрган — у бурунгидан ҳам қорайиб, паҳлавон жусса бир одам бўлганди. Эҳтимол шунинг учундир ҳар сафар Воҳид Розиянинг бевафолигини эслаганда, кўз олдига негадир Тошқоранинг қадди-қомати келар ва хаёлида уйғонган ёмон, даҳшатли ўйлардан эти жимираб кетарди... Мана ҳозир ҳам худди шундай бўлди: Розиянинг гапини эслаши билан бутун вужуди худди тикан қадалгандай ачишиб кетди...

У худди ёмон туш кўриб босинқирагандек, кўзларини очиб чуқур нафас олди. Хаёлидан яна бояғидай:

— Менга нима бўлди?— деган фикр ўтди. Лабларининг четида пичоқ теккандай чуқур ажин тушган жойда, маъюс табассум жилваланди.— Ё Машҳуранинг кўз ёшлари бежиз эмасмикин?— деди у, лекин шу заҳотиёқ хаёлида яна ўзини-ўзи койиб берди:

— Муҳаббатнинг қадрига етмаган бундай қизнинг падарига минг лаънат! Унга ўша Тошқорадай зўри керак эди! Бир-бирига жуда мос тушгандир!..

Воҳид бу фикрни кўнглидан бир неча марта ўтказди, лекин ажабо: машина қишлоққа яқинлашган сайин юрак уриши тезлашиб борар, кўнглининг бир четида ётган ёруғ ва маъюс эсдаликлар беихтиёр қайта уйғонмоқда эди.

Қишлоқ, унутилмас болалик чоғлари ўтган, илк муҳаббатининг гувоҳи, ҳаётидаги энг мастуд дамларнинг шоҳиди бўлган меҳрибон қишлоқ минут сайин яқинлашмоқда эди... Ана, худди денгиз устини қоплаб олган нафис пушти ранг ва оппоқ булутларни эслатиб, қийғос гуллаган биринчи боғлар кўринди, узоқда икки қир ўртасидаги тепаликда қад кўтарган клуб устида гулхандай товланган қизил байроқ кўзга чалинди...

Воҳиднинг юраги гурс-гурс урар, гўё бу қишлоқда уни севгилиси кутаётгандай ҳаяжонланар, нафаси бўғилар эди.

Нега? Яхлит бир боққа ўхшаган бу кўркем қишлоқда уни нима кутиши мумкин?

— Ишқилиб тинчлик бўлсин-да!— деди у, телеграммани эслаб, сўнгра яна ўзини машинанинг суянчиғига ташлади-да, кўзини юмди...

* * *

Воҳидларнинг боғи қишлоқнинг энг чеккасида, қирнинг этагида эди.

Машина тўхташи биланоқ қаёқдандир бир зумда ёпирилиб келган яланг оёқ, яланг бош болалар Воҳидни шовқин-сурон билан қуршаб олдилар. Бу — маҳалланинг, қариндош-уруғларнинг болалари эди. Улардан бир қанчаси дарҳол орқага қайтган машинани

қувиб кетди, қолганлари Воҳидга қўшилиб, қий-чув билан ҳовлига ёпирилиб кирди.

Дарвозадан кирган ерда, ота-боболардан қолган кекса қавак тутнинг тагида, Воҳидни Рузвон хола қарши олди.

Кампир ҳар маҳалдагидай яхши кийиниб олган — эгнида кўкимтир гулдор штапель кўйлак, бошида оҳори тўкилмаган оппоқ шоҳи рўмол, оёғида чиройли амиркон кавуш эди. Лекин бунга қарамасдан кампир сўнгги бир-икки йил ичида ўзини хийла олдириб қўйгани сезилиб турар, кўзларининг, ингичка уч бурчак иягининг икки четидаги ажинлари қуюқлашиб, ўзи ҳам қандайдир чўкиб қолган эди. У, Воҳидни бўйнидан қучоқлаб ўпаркан, тўсатдан негадир йиғлаб юборди, сўнгра четроқда, айвоннинг устунига суяниб, кўкрагига тушиб турган бир ўрим йўғон сочларининг учини ўйнаб турган Зарифага ўгирилди:

— Сен нега безрайиб қолдинг, ҳой юзсиз, аканг билан кўришмайсанми?

Ажабо, кампирнинг овози бурунгидай йўғон, қатъий, ўктам эди.

Воҳид синглисига кулимсираб қараб қўйди. Унинг олдида илгариги шўх, қувноқ, эрка Зарифа эмас, бўйи етиб, қадди-қомати тўлишган, оппоқ юмалоқ юзи уятдан ловиллаб ёнган чиройли бир қиз турарди!

Онанинг гапига у «ялт» этиб қаради. Лекин Воҳидга шундай туюлдики, синглисининг чақнаб турган катта қора кўзларида шодлик эмас, аллақандай қўрқув аралаш бир ғазаб ифодаси бор эди. Умуман, унинг бутун қиёфасида худди тасодифан қафасга тушган бўри боласида бўладиган бир ҳадиксираш, тараддуд ва ётсирашлик бор эди.

Воҳид кулиб юборди:

— Сенга нима бўлди, Зарифа, нега бунақа ҳурпайиб турибсан?

— Бунга гапирма, бу ўзи шунақа, ҳеч кимни танимайдиган бир бевош бўлган!— деди Рузвон хола ва рўмолининг учи билан кўз ёшларини артди.

Зарифа онасига ҳам ёқтирмаган кўз билан «ялт» этиб бир қараб қўйди, сўнгра бир-бир босиб Воҳиднинг олдига келди.

— Салом!— деди секин, деди-ю, нимагадир қулоқ-

ларигача қизариб чопганича уйнинг орқасига ўтиб кетди.

Воҳид ҳайрон бўлиб онасига қаради.

— Нима гап? Тинчликми ўзи?

— Тинчлик, болам, худога шукур.

— Телеграммангизни олиб жуда шошиб қолдим-у!

Бир гап борми?

— Буни мендан сўрама, болам, аканг келсин, келин ойинг келсин, ўшалар гапириб берар!— кампирнинг овози титраб кетди,— қариган чоғимда адоий тамом бўлдим!— деди у ва йиғламсираганича айвонга кўрпача ёза бошлади.

Воҳид айланасига райҳон ўтқазилган сўрига омонатгина ўтирди.

Ҳовлидаги олча ниҳоллари, рўпарадаги Воҳидларникига нисбатан баландроқ бўлган Розияларнинг боғидаги қийғос гуллаган олмалар ажиб бир гулдаста кашф этган, дарахт шохларини силаб-сийпаб эсаётган майин тоғ шабадаси шундай салқин ва муаттар гул ҳидига тўла эдики, гўё бол тотиётгандай туюларди кишига. Воҳид худди бошқа бир жойга келиб қолгандай сезарди ўзини.

Розияларнинг боғида, ерга теккан олма шохларининг орасида, кенг яғринли, новча, қоп-қора сочларининг қуюқлигидан бошига ағдарма телпак кийиб олганга ўхшаган бир йигит бир зум кўринди-ю, ғойиб бўлди.

«Ким экан бу йигит, наҳотки Собиржон бўлса? Жуда ўзгариб кетибди-ку!»

Воҳиднинг кўнглида яна боя йўлда, шаҳардан чиқиб биринчи боғларни кўрганда уйғонган маънос, аллақандайдир ёруғ ҳислар уйғонди. Бу ерда ҳам гўё ҳеч нарса ўзгармаган, айти маҳалда нимадир ўзгарган эди, нимадир умр ўтиб кетаётганини, бахтиёр ёшлик йиллари энди ҳеч қачон қайтиб келмаслигини эсга солиб турарди.

Рузвон ўғлининг олдига бир коса қаймоқ қўйиб келиннинг ҳол-аҳволини сўраб улгурмаган эди ҳамки, катта акаси билан келин ойиси кириб келди. Воҳиднинг кўзига улар ҳам сўнгги бир-икки йил ичида жуда ўзгариб кетганга ўхшаб кўринди. Акасининг калта, тўрт бурчак соқолидаги оқ туклар кўпайиб, ялтираб жўзга ташланиб турар, лаб-лунжлари пуфлаб шиши-

рилганга ўхшар, қип-қизил юзи ажинспз бўлса ҳам, ўзи ҳорғин эди, антикиб нафас олар, афтидан, касалманд эди. Келин ойиси эса бурунгидай қошларини туташтириб, йўғон қилиб ўсма қўйган, киприкларини сурма билан қорайтириб олганди. Лекин у ҳам ёшлигидагидай чиройли кўринмас, қарилик ўзига зеб беришни яхши кўрган бу сатангнамо хотинни ҳам енга бошлаган эди. Келин ойиси фақат бир жиҳатдан ўзгармаган — бурунгидай сўзамол ва билагон эди. У лаби лабига тегмасдан дам Машҳурахоннинг ҳол-аҳволини суриштирар, дам ўз ҳаётидан нолиб кетар, дам келин пошшани олиб келмагани учун Воҳиддан гина қиларди. Телеграммага сабаб бўлган воқеани ҳам келин ойиси бошлаб берди. Лекин боя «мени қўй, бу ёғини аканг билан келин ойинг айтиб берсин!» деган Рузвон хола, келин ойиси гап очиши билан ўзини тутиб туролмади, рўмолининг учи билан кўз ёшларини арта-арта, ўзи сўзлаб кетди.

Воҳид Зарифанинг бояги қилиқларига, худди қопқонга тушиб қолган бўри боласидек, ҳурпайиб туришларига, ҳадиксираб қарашлари ва кўзларидаги нафрат алангасига эндигина тушунди.

У Собирни яхши кўриб қолганмиш!

Демак, Собирнинг олма шохлари орасидан мўралаб юриши ҳам бежиз эмас экан!

Воҳид кеча телеграммани олганда қанчалик ташвишга тушмасин, бунчалик бемаъни ва аҳмоқона бир муаммога дуч келишини тасаввур этмаган эди!

Рузвон хола қўллари билан тиззасини муштлаб куюниб гапирарди:

— Ахир, юзимга оёқ қўйиб, элу юрт олдида шундай беҳурмат қилган бу хонадон билан қанақа қилиб қудачилик қиламан? Қандоқ қилиб остонасига қадам босаман!

Воҳид ўрнидан туриб кетди. Боя, келин ойиси гапнинг учини чиқарган пайтда, фақат бемаъни бир нарсга бўлиб туюлган бу янгилик, Рузвон холанинг нола-сидан кейин бошқа бир маъно кашф этиб, дилига озор бера бошлади. Гапнинг тагида кишининг иззат-нафсига тегадиган, кишини ҳақорат қиладиган бир нарса бор эди. Наҳотки Зарифа, Воҳид шундай яхши кўрган, қўлида кўтариб катта қилган, синглим, деб эркалаб юрган Зарифа, бунчалик беандишаликка борса? Розия

уни, Воҳидни қанчалик ҳақорат қилганини, унинг энг азиз ҳисларини поймол этганини кўра туриб, унинг укасига муҳаббат қўйса? Собирни деб ўз оиласидан юз ўгирса?.. Севги қанчалик нозик туйғу бўлмасин, наҳотки унинг синглиси шунчаликка борса? Наҳотки Воҳиднинг ҳис-туйғулари билан мутлақо ҳисоблашгиси келмаса?.. Эҳтимол, Рузвон холанинг гап-сўзларида эскиликнинг, юз йиллар давомида қонига сингиб кетган урф-одатларнинг таъсири бордир, эҳтимол, лекин чуқурроқ ўйлаб қараган ҳар бир киши шу тобда онанинг «қорнига эмас, қадрига йиғлаётганини тушуниш қийин эмас-ку!» Ахир унинг, Воҳиднинг ҳам ўзига яраша обрўси, йигитлик ғурури, иззат-нафси бор-ку! Наҳотки Зарифа буни тушунмаса?

— Билмадим, бу сурбет лўливачча қизимнинг бошини қандай айлантириб қўйдийкин?— дерди Рузвон хола бўғилиб. Тагин тузукроқ бўлса ҳам майли эди, шунча йил армияда юриб орттириб келган ҳунари шопирлик бўпти!

— Қайсинглимни йўлдан урган Собиржон дейсизми, ойижон, ўша шаллақи эгачиси!— деди келин ойиси,— ўзи шопирга тегиб олгандан кейин катайса қилиш ёқиб қолгандир-да!

Гап Розия устида борарди. Воҳид юришдан тўхтади.

— «Қайси шофер?— хаёлидан ўтди унинг.— Нега шоферга тегади? Тошқора қаёқда қолди?»

Воҳид сўрамоқчи эди, бироқ шу маҳал боядан бери индамасдан қаймоққа нон тўғраб ўтирган акаси бирдан ўшқириб берди:

— Бас! Бўлди! Бу қишлоқда ё у турсин, ё биз! Халқ ўртасида бошимизни кўтариб юролмайдиган бўлдик. Чақир ўзини!

У гапини айтиб тамом қилмаган эди ҳамки, тўсатдан ўнг томондаги олчалар шитирлаб, оппоқ гуллари «дув» тўкилди-ю, Зарифанинг ўзи чиқиб келди.

Унинг кўзлари йиғидан қизариб кетган, бурун катклари пирпираб учар, лекин ловиллаб ёнган юмалоқ юзида, қисилган лабларида, бутун важоҳатида ажойиб бир қатъийлик, журъат, ҳеч нарсадан қайтмасликка қарор қилган одамларда бўладиган бошқача бир жасорат жилваланиб турарди.

— Мана, мен келдим!— деди у Воҳиднинг олдида

тўхтаб ва нафаси етмагандек, энтикди.— Менга нима дейсизлар? Менинг гуноҳим нима ўзи?

— Вой тавба! Шарми ҳаё қолмади деганлари мана шу-да! Вой тавба!— деди келин ойиси.

У хина қўйилган калта йўғон бармоқлари билан кўйлагининг ёқасини маҳкам тутамлаб олган, лекин сурма қўйилган кўзларида истеҳзо аралаш шодлик ифодаси бор, у гўё: «Мана, мақтанган авлодларинг қанақа бўлиб чиқди! Кўриб қўйинглар!»— деяётгандай эди.

— Сизга қолса ўзингиздан бошқа ҳамма бсҳаё!— деди Зарифа ва яна энтикди.— Мана шунақа гаплар билан у бечоранинг бошига етувдиларинг! Энди... Энди менинг ҳам...— Зарифа гапира олмасдан юзини четга бурди.

— Ҳой, менга қаранг, Зарифахон?— деди келин ойиси,— биз кимнинг бошига етибмиз? Нималар деяпсиз ўзингиз?

Зарифа йиғидан тўхтаб, шартта ўгирилиб қаради.

— Бошига етганларинг ёлғонми? Қани унинг Тошқорага теккани?— деди Зарифа ва тагин боягидай тескари бурилди-да, юзини кафти билан босиб йиғлаб юборди.

«Розияни айтяпти!»— хаёлидан ўтди Воҳиднинг. Тўсатдан Рузвон хола ҳам Зарифага қўшилиб йиғлаб юборди.

— Сен бевош кимга ўхшадингки, бунчалик безбет, маҳмадона бўлдинг!— деди у йиғи аралаш.— Сен ҳали шошмай тур! У шаллақига Тошқора чўтми? У ҳали ўнтасига тегиб чиқади! Худога минг карра шукурки, ўғлимни у юзсиздан соқит қилди! Худога шукурки, ундан юз марта ақлли, юз марта кўҳлик келиним бор. Биз эмас, ўзи аҳмоқ бўлиб қолди!

Воҳид гаранг бўлиб қолди. Бу жанжал, бу гапларда кишини ҳақорат қиладиган қандайдир бир нарса бор эди. Воҳид буни бутун вужуди билан ҳис этар, жанжалга барҳам бериш кераклигини тушунар, лекин негадир журъат этмас, нимадир уни тўхтатиб турарди. Зарифа эса, худди кўнглидаги бор гапни айтиб бўлгандек индамас, жимгина йиғлар эди.

— Бас, бўлди!— деди ниҳоят акаси ва катта, гўштор муштин билан хонтахтани бир урди.— Бўлди деяпман сенга! Бу қишлоқда ё сен тургин, ё биз!

У оғир кўзгалиб ўридан турди ва айвоннинг устунини қучоклаб, гурс этиб пастга тушди. Шунда Воҳид ҳам бирдан ўзига келди:

— Қўйинг, ака, кераги йўқ!— деди у секин. Сўнгра, акаси унинг гапига эътибор бермасдан Зарифага томон юрганини кўриб олдини тўсди:

— Кераги йўқ деяпман сизга!

Зарифа йиғидан тўхтаб «ялт» этиб Воҳидга қаради. Унинг ёш билан ювилган юмалоқ юзида олдин тааж-жуб ифодаси кўринди, сўнгра кўзлари пирпираб, умид аралаш қувонч билан алмашди.

— Бор, ўзимиз гаплашамиз!— деди Воҳид.

— Акажон!— деди Зарифа секин титроқ овозда. У Воҳидга қараб интилди ҳам, лекин унинг ерга қарганини кўриб, ўзини олчазорга урди. Олча гуллари, худди супра қоқилгандай, ҳавони тўзғитиб юборди.

Акаси ҳовлининг ўртасида ҳайрон бўлиб тўхтаб қолган, келин ойисининг юзида ҳақорат ва ғурур ифодаси бор, онаси ҳамон ер чизиб йиғлаб ўтирарди.

— Хўш, нима қилмоқчисан? Рухсат бермоқчимисан?— деди ниҳоят акаси.

Воҳид ҳануз олчазорга тикилиб турарди.

— Билмасам,— деди у хиёл ўйланиб,— агар кўндир олсаларинг... Умуман... Бу ишга мени аралаштирманглар. Мен унга бир нима деёлмайман. Билганини қилсин!

Воҳид бир-бир босиб олмазорга қараб кетди. Гулларни тўкиб юбормаслик учун олма шохларини секин четга суриб боққа шўнғиркан, орқадан акасининг:

— Қаёққа йўқолди? Бор, топиб кел уни! Ўзим гаплашаман!— деган овозини эшитиб беихтиёр тўхтади.

— Бошда сизга айтувдим, эҳтиёт бўлинг девдим!— дерди акаси, афтидан, Рузвон холага мурожаат қилиб.

— Ойимда гуноҳ йўқ,— деди келин ойиси,— ҳаммасига ўша шаллақи сабабчи. Қиз бечоранинг бошини айлантириб қўйган. Ўнинчида ўқиб юрган чоғларидаёқ иккиси оғиз-бурун ўпишиб юрарди!

Воҳид бир зум орқасига қайтгиси келиб иккиланиб турди, кейин қўлини бир силтади-да, илгарилаб кетди.

Ҳозирги жанжал Воҳиднинг дилида жуда оғир таассурот қолдирган эди. У Зарифа ҳақ эканини тан олаётган бўлса ҳам, ҳатто ҳозир унинг ёнини олгани

учун ўзидан мамнун бўлса ҳам, синглисининг гаплари, ўзини бу даража кескин тутиши қалбида қандайдир ёқимсиз асорат қолдирган эди. Кечагина мактабни битирган ёш қиз на унинг, на онаси ва на қариндошуруғларининг истак-орзулари билан ҳисоблашмаса, бу қилиғи унга, Воҳидга қанчалик озор беришини тушунмаса... Бунда ўчи борми?! Лекин шу топда унинг хаёлидан чиқмасдан кўнглига озор бераётган нарса бу ҳам эмас, унинг кўнглини ғаш қилаётган нарса Розиянинг Тошқорага тегмасдан, бошқа бир «шопир болага» текканлиги тўғрисидаги янгилик эди!

Воҳид ўшанда, Розия билан алоқани узиб кетган пайтларида онасига ҳам, синглисига ҳам хат-хабарларида унинг исмини тилга олишларини ман қилиб қўйган. Чунки у маҳалда Розиянинг исмини эшитишнинг ўзи оғир эди. Шунинг учун ҳам бу хабар Воҳидни айниқса таажжубда қолдирган эди.

«Нега Тошқорага тегмадийкин? Ўзи тегмадимикин ё Тошқора аблаҳлик қилиб, алдаб кетдимикин?» ўйларди Воҳид. Бу ўйлардан қутулиш ниятида атрофига алаңлар, хаёлини бошқа ёққа буриб юборгиси келар, лекин бу ўйларга яна қайтганини ўзи ҳам сезмай қоларди. Бу муаммо, агар масаланинг тагига етмаса, фақат ҳозиргина эмас, балки бутун умр унга азоб беришига имони комил эди.

Мана, танаси ковак таниш олма!.. Розия унинг тепасида туриб, Воҳиднинг бошига олма ёғдирган, сўнг-ра сакраб тушиб, бутун гўзаллигини намоён қилган, гўё тўсатдан топилган тилла узукдек кўзларини қамаштириб юборган жой худди мана шу эди! Афсуски, бу узук тилла эмас, мис чиқди!

Воҳид қадамини жадаллатиб, олмазордан чиқиб олди. Боғнинг охиридан бошланган ва майин бўлиқ майсалар билан қопланган қир, худди баланд, ям-яшил ғарамни эслатарди...

Чап томонда, қирнинг этагида чигит экинга ҳозирланиб қўйилган катта майдон қорайиб ётар, узоқда, даланинг этагида ўрмалаб юрган тракторлар дўмбайиб кўринар, бериракда кетмон чопаетган қизлар саф тортган эди.

Ўнг қўлда, қирнинг ён бағрида, яккам-дуккам боғлар худди ерга қўнаётган оқ парашютларга ўхшаб кетар, боғларга олиб чиқадиган илонизи йўлдан бир

йигит билан бир қиз Воҳидларникига томон тушиб келарди. Қизнинг эғнидаги хонатлас кўйлаги қуёш нурларида минг тусга кириб товланарди...

— Ясан-тусан жойида-ку, ким бўлдийкин? — деди Воҳид. У бир озгача кўзини узмай тикилиб турди, сўнгра бирдан юраги беҳосдан қафасга тушган қушдек питирлаб қолди!

Атлас кўйлакли қиз... Розия эди!..

Воҳид кутилмаганда ғалати бир шошқалоқлик билан ўзини олмаларнинг панасига олди. Юраги ҳамон гупиллаб урар, ўпкаси қисилган, худди ҳаво етишмай қолгандай, ҳансираб нафас оларди.

Қир билан боғ ўртасидан катта ариқ ўтар, пахтазор томонда омонатгина бир кўприк бўларди. Гулсин хола-нинг боғига ўша кўприкдан ўтиларди. Улар, афтидан, шу кўприкка қараб келардилар.

Воҳиднинг назарида ҳар бир минут бир соатга чўзилаётгандай эди. Ниҳоят, шип-шип этган оёқ товушлари, кулган овозлар эшитилди. Эри ўрта бўйли, узунчоқ юзли, ўспиринга ўхшаган ёшгина йигитча эди. У ўнг кўлидаги калтагина тол чивик билан Розиянинг бўйинини, юзини қитиқлар, Розия хипчинни юлиб олишга ҳаракат қилар, лекин тутиб ололмасдан гоҳ жаҳли чиқар, гоҳ эрига қўшилиб кулар эди.

У боя Воҳидга кўзи тушганми, йўқми, ишқилиб, рўпарага келганда, бир озгача боққа тикилиб борди... Ажабо: у ҳеч ўзгармаган эди! Юзи, бўйни, қўллари ўша унутилмас ёз кунларидагидай қуёшда қорайган, соғлом, кулганда оқ тишлари бурунгидай ялтирайди, билинар-билинимас қирғий бурнининг четларида, ёноқларида, ёқимтой табассум жилваланади... Қадди-қомати ҳам бурун қандай бўлса шундай нозик новдани эслатади, фақат кўзлари... кўзлари бир оз маъюс кўринади!..

Розия ўтиб кетиши билан Воҳид бирдан ҳолсизлангандай бўлиб, ариқ бўйига ёнбошлади.

Йўқ, эрталабдан бери ўйлаган ўйларининг ҳаммаси бекор эди! У Розияни ҳеч қачон унутган эмас, зотан унутиши мумкин ҳам эмас эди. У эндигина Машҳуранинг кўз ёшлари бежиз эмаслигини, бу севги энди бутун умр унинг дилида оғир бир дард, давосиз бир жароҳат бўлиб қолишини тушунган эди!..

Воҳид шу аҳволда узоқ ўтирди. У қанча вақт ўт-

ганини билмас, афтидан, бир-икки соат ўтган бўлса керак, чунки қаёқдандир эшитилган оёқ шарпаси қулоғига чалиниб бошини кўтарганида, қуёш терак бўйи баландлаб қолган эди.

Унинг ёнбошида, ариқнинг нариги юзида, сал қисилган қўй кўзлари билан Воҳидга синовчан тикилиб, бўлажак куёви Собир турарди!

Эғнида ҳарбий гимнастёрка, оёғида ойнадай ялтираган хром этик, қўлида қалин гуллаган олма шохчаси.

— Салом, Воҳид ака!— деди у ва бир сакрашда ариқдан ўтиб қўлини чўзди,— кечирасиз, сиз билан бир гаплашмоқчи эдим!

Овози кутилмаганда йўғон, дўриллоқ эди.

— Хўш?— деди Воҳид.

У кулимсираб турган бу чиройли йигитга нисбатан бир вақтнинг ўзида қалбида ҳам дўстона бир туйғу, ҳам аллақандай душманлик ҳис этарди. Воҳидга аиниқса, унинг кулимсираши ёқмас, бу табассумда қандайдир куч, ирода, ғойиблик сезилиб турарди.

— Шу дейман, ўзингиз тушунадиган, ўқиган одамсиз... Мана шу майда-чуйда, бемаъни гапларнинг нима кераги бор?— деди Собир.

— Қайси гапларни айтасиз?— деди Воҳид ва тушуниб туриб шундай деганидан ғижиниб қўйди.

— Мен ҳайронман,— деди Собир,— тўғриси айтсам... қанчалик қаршилиқ қилманглар... Мен барибир Зарифага уйланаман! Шундоқ бўлгандан кейин бу машмашанинг нима кераги бор?

У яна кулимсиради. Бу кулгидан, худди бошига биров тўсатдан бир челақ совуқ сув қуйиб юборгандек, Воҳиднинг аъзойи баданини жимирлатиб юборди.

«Розиянинг шунча ҳақорат қилгани етмагандек, бу сурбет нима демоқчи яна?»

— Барибир уйланар экансиз, мен билан гаплашиб нима қиласиз?— деди у ва нафаси тикилиб энтикди.— Уйланаверинг!..

Собир ҳануз унинг юзига тикилиб, жилмайиб турарди.

— Энди... бир томондан қўшничилик, иккинчи томондан... Мен сизни... ҳар ҳолда... тушунадиган йигитлардан, деб ўйловдим.

— Йўқ, мен тушунмайдиган йигитларданман!

— Шунақамми? — деди Собир, — майли, энли...
Ўзингиз биласиз, аммо...

— Боринг, ишингизни қилинг! — деди Воҳид ва унинг кулиб турган чиройли кўзларини, мўйловчасининг четидаги истеҳзоли табассумини кўрмаслик учун шартта бурилиб, олмасорга кириб кетди. Бир-икки қаддам юргандан кейин орқасидан Собирнинг:

— Қойилман! — деган овозини эшитиб қолди.

«Уят-андиша деганни билмаган сурбет!» — деди Воҳид хаёлида. У титрар эди.

Ғазаб ва ҳақорат туйғуси шунчалик кучли эдики, қасқа кетаётганини билмас, юзига олма шохлари урилиб қаттиқ огритаётганини сезмас эди. Тўсатдан қаердандир ён томонидан, оёқларининг остига четига тўрт бурчак қоғоз боғланган бир тош келиб тушди.

Воҳид олдин сесканиб кетди, сўнгра тошни қўлига олиб, ипини ечди.

«Сизга икки оғиз гапим бор. Мумкин бўлса кечқурун, пода қайтгандан кейин боғнинг охиридаги мирза теракнинг ёнига келсангиз... жуда миннатдор бўлардим. Розия!»

Воҳид шошиб ён-верига қаради. Узоқда, олма шохлари орасида Зарифанинг кўйлаги милт этгандек бўлди. Воҳиднинг юраги гуп-гуп урарди...

* * *

«Бир оғиз зарур гапим бор!.. Қанақа гап! Нима демоқчи! Турмушга чиққан ёшгина бир жувоннинг бир маҳаллари уни севган ёш йигитга нима гапи бўлиши мумкин?»

Воҳиднинг боши қотиб қолди.

Тушга яқин унинг қишлоққа келганини эшитиб, ёр-дўстлари, мактабдошлари йўқлаб келишди. Уларнинг кўпчилиги ўзи битирган ўрта мактабда ўқитувчилик қилишар, баъзилари колхоз бухгалтериясида ишлашар эди.

Эҳтимол, Розия бундай қилмаганида Воҳид ҳам ўз қишлоғига келиб ишлаган бўларди, чунки молия институтини битириши олдидан колхоз раиси унга экономистлик лавозимини ваъда қилган эди. Воҳид бунга розилик ҳам берганди, лекин кейин ҳамма нарса алғов-далғов бўлиб кетди-ю, Воҳид Фарғонадаги йирик

колхозларнинг бирига кетиб қолганди... У ҳатто ўқиш-ни битирганидан кейин келмаган ҳам эди, ҳолбуки, дўстларининг айтишича икки йил ичида қишлоқ жуда бошқача бўлиб кетганмиш... Воҳид уларга қўшилиб, қишлоқни бир айланиб келди. У йўқ вақтида рўй берган бу ўзгаришларни томоша қилди. Қишлоқ ўртасидаги катта тепалик текисланиб, кўркем паркка айлантирилган, эски уйларни емириб ўқдай тўғри кўча тушганди. Воҳид бунинг ҳаммасини қизиқиб томоша қиларди-ю, бироқ қаерга бормасин, кимлар билан гаплашмасин, хаёлидан Розиянинг хати кетмас, ҳар сафар уни эслаганда, юраги ўйнаб, аъзойи бадани жимирлаб кетарди. Унинг хаёлини аллақандай нотинч ўйлар банд этар, дам бутун вужудини иссиқ бир ҳаяжон чулғаб оларди. Кўнглининг бир четида Воҳид бу учрашувда гап Зарифа билан Собир тўғрисида боришини сезиб турар, лекин Розиянинг у билан хилват жойда, эридан яширин учрашмоқчи бўлиши... Уни бир ҳаяжонлантирар, бир юрагига гулгула соларди. Вунинг ҳаммаси қўшилиб, миёсида яна ўша нотинч саволни тугдиради: «Менга қанақа гапи бўлиши мумкин? Нима дейиши мумкин?»

Кечқурун, учрашув вақти яқинлашиб қолганда, акаси билан келин ойиси яна келишди. Боя кундуз Зарифани қидириб топа олмаганлари учун ҳал қилувчи суҳбат кечқурунга қолдирилган эди. Лекин Воҳид «кенгашнинг очилиши»ни кутиб ўтиролмади, вақт яқинлашган сайин юраги ўйнаб, теракзорга қараб кетди.

Қуёш ботган, бироқ атрофидаги боғлар, сарвқомат тераклар, узоқда оқариб турган тоғ чўққилари ҳамон майин нур пардаси билан ўралган, гўё қуёш бутун борлиқни нафис бўёқлар билан бўяган-у, бу бўёқ ҳали қуримаган эди... Теварак-атрофдаги боғлардан қўй-қўзиларнинг маъраши, бола-чақанинг қий-чуви эшитилиб турарди. Бу ғалати овозлар кишига узоқ болалик йилларини эслатар, ҳазин мусиқадай таскин берар, осойишталикка ундарди.

Аста-секин осмонга чапланган нафис пушти ранг бўёқлар сўниб, кул ранг тусга кирди, терак япроқларини шитирлатиб тоғ шабадаси елиб ўтди... Воҳид Розиянинг йўлига қанчалик тикилмасин, хаёлга толиб, қаёқдан келганини пайқамай қолди.

У оёқ шарпасидан сесканиб кетганида Розия ундан уч қадам нарида, олдини тўсган олма шохини эгиб, узун нозик бармоқлари билан гул япроқларини силаб турарди. Унинг бошида юпқа оқ дока рўмол, эгнида оқ шойи кўйлак, оёғида оқ босоножка эди. Бу оқ кийим уни қандайдир ёш келинга ўхшатиб юборган, ҳаяжонланганидан бўлса керак, олма гулларини силаб, қошларини чимириб, уялинқираб туришида ҳам ёш келинларда бўладиган бошқача бир назокат бор эди.

Воҳид ўгирилиб қараши билан Розия, худди бирдан ҳушига келгандай, олма шохини четга суриб, кескин ҳаракат билан олдинга ўтди ва унга бир-икки қадам етмасдан тўхтади.

— Салом, Воҳид ака!

Қошлари боягидан ҳам кескин чимирилган, бурун катаклари сал керилган, кўзларида, юриш-туришида аллақандай бир кескинлик бор, фақат овози сал бўғиқ, ўзини қанчалик дадил тутишга ҳаракат қилмасин, ҳаяжонланаётгани сезилиб турибди.

Воҳид ундан кўзини узолмас эди.

Икки йилдан бери дилига озор бериб келган алам ва ҳақорат ҳислари негадир бирдан сўниб, маънос ва мулоим бир туйғу билан алмашган эди.

— Салом, Розия!— деди у ва қўлини чўзди.

Розия тортиниброқ кўришди. Бир нафас, бир дақиқа бир-бирига тикилиб қолдилар, гўё дилларида жўш ураётган тўс-тўполон ҳисларни бир-бирларининг кўзларидан уқиб олишга уриниб кўрдилар. Сўнгра иккиси ҳам баравар кўзларини четга олиб қочдилар. Розия кўкрагидан пастга тушган рўмолининг учларини бармоғига ўраб ўйнай бошлади.

Воҳид нима қилишини билмас эди. Зотан ҳаётидаги бахтиёр дақиқаларга, жуда оғир, даҳшатли дамларга сабаб бўлган бу қизга нима дейиши мумкин? Айтганини фойдаси нима? Фақат... уни бу ерга келишга нима мажбур этдийкин? Нима демоқчи? Ҳақиқатан ҳам укаси билан Зарифа тўғрисида гаплашмоқчимми? Ёки шу баҳона билан уни, Воҳидни тарк этиб, қанчалик бахтли турмуш кечираётганини кўрсатиб қўймоқчимикин? Ёки, аксинча, ўз турмушидан унга нолимоқчимикин?

— Овора қилганим учун кечирасиз...— деди Розия энтикиб,— мен сиз билан икки ёш тўғрисида бир оғиз

гаплашсам девдим... Энди... Буларнинг тақдири қан-
доқ бўларкин? Нима қилмоқчисизлар ўзи?

Воҳид хийлагача нима дейишини билмай туриб
қолди.

— Сизнингча, нима қилсак бўлади,— ниҳоят деди
у,— нима қилсак тўғри бўлади?

Розия кўзини ердан узиб, секин қаради. Воҳид
унинг юзидан қони қочиб, бурун катаклари пирпираб
уча бошлаганини кўриб турарди.

— Кечирасиз, мен сизга қандоқ қилсангиз тўғри
бўлишини тушунтириб қўйгани келганим йўқ бу ер-
га!— деди у. Овози тўсатдан ўзгарган, бояги ҳаяжон
йўқолиб, қандайдир ғазаб аралаш бир кескинлик
пайдо бўлганди.

— Мен сизга ақл ўргатишга ожизлик қиламан,—
деди у ва хиёл жим қолди.— Сиз олйи маълумотли,
оқу қорани биздан яхшироқ таниган бир интеллигент-
сиз! Лекин... қачонгача бу... ярамас эски урф-одатлар
ҳаётимизни заҳарлайди? Қачонгача бахтимизга ғов бў-
лади? Қачонгача энг яхши ҳисларимизни ҳақорат қи-
лади? Наҳотки энди шу эски урф-одатни деб, бу ик-
кисини ҳам бахтсиз қилсак?— Розия яна бояғидай,
нафаси сиқилиб энтикди.— Мен ҳайронман,— деди у
бирдан овози ўзгариб,— буни ҳамма ўйламаганда ҳам
сиз ўйлашингиз керак эди-ку? Наҳотки сиз ҳам ўйла-
масангиз?

Воҳид эндигина Розиянинг гап-сўзларида, хатти-ҳа-
ракатларида, ўзини тутишида худди Собирнинг хатти-
ҳаракатлари, гап-сўзларида бўлгандай бир ҳурматсиз-
лик, кишини ҳақорат қилувчи, иззат-нафсига тегувчи
бир андишасизлик, ўзига ишонч, кибр борлигини пай-
қаб қолди. У ўз гуноҳини мутлақо инкор этиши, ҳамма
айбни аллақачон унга, Воҳидга, қолаверса эски урф-
одатларга тўнкаб қўйгани кўриниб турарди. Афтидан,
у Воҳидни қанчалик ҳақорат қилганини тасаввур ҳам
этмас, Рузвон холанинг Зарифа билан Собирнинг қў-
шилишига қарши чиқишини ҳам фақат эскилик таъ-
сири деб билар, бу қаршилиқни туғдирган асл сабаб-
ларни нақадар чигал эканини тушунмас, зотан тушу-
нишдан ожиз эди!..

Воҳид бутун вужудини майда, асабий титроқ босиб
бораётганини сезиб турарди. Титроқ кучайиб борарди.

— Ҳамма айбни эскиликка ағдаришдан осони

йўқ,— ниҳоят деди Воҳид. Унинг овози асабий, бўғиқ эди,— умуман... Нега энди бу тўғрида ҳамма ўйламаганда ҳам мен ўйлашим керак экан? Нима демоқчисиз? Очигроқ айтинг!

Розия олма гулларини силашдан тўхтаб, катта, ўйчан кўзлари билан Воҳидга бир қараб қўйди, сўнгра гулларни битта-битта юла бошлади.

— Кечирасиз!— деди у, анчадан кейин секин, титроқ овозда,— мен ўша маҳалдаги... ҳамма сўзларингизга, севгингизга, тақдим этган тилла узукларингизга, ҳаммасига ишонган эдим!

— Ишонган эдим!— деди Воҳид.— Ишонмасликка қанақа далилларингиз бор?

Розия худди бир нарсадан чўчиб тушгандай, бошини кескин кўтариб қаради. Унинг кўзларидаги бояги маъносифода ўзгариб, унинг ўрнини ҳайрат эгалланди.

— Агар бу сўзингиз чин бўлса... агар ўша маҳалда айтган гапларингиз рост бўлса,— деди у лаблари титраб,— мен нимага Тошқорага турмушга чиқмасдан... бошқа бировга турмушга чиққанганимни бир ўйладингизми? Вунинг сабабини бир суриштириб кўрдингизми?...— деди Розия ва нафаси етмагандай сўзида тўхтади.— Унинг чақнаб турган катта кўзлари тўсатдан жиққа ёшга тўлди.— Ё бўлмаса... келин ойингиз айтгандек мен ҳали ўнта эрга тегиб чиқадиган бир... шаллақни эканимга ишонасизми?

Воҳид ёнидаги олмага суянди ва четга қаради. Ажабо: бир неча йилдан бери дилида тўпланган алам ва изтироблар акс этиб «ишонасизми?» деб порлаб турган бу мусаффо кўзларга тўғри қараш, сўз топиб жавоб бериш осонми?

— Албатта, ишонсангиз керак!— деди ниҳоят Розия ва юзини рўмолча билан ўраб бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди. У худди бировдан дакки еган ёш боладай куюниб, елкалари титраб йиғлар, бояги ғурур, ишонч, Воҳидга манманлик бўлиб туюлган хатти-ҳаракатлардан нишона ҳам қолмаган эди. Унинг йиғиси фақат чинакам бахтсизлик рўй берганда бўладиган бўлакча бир изтиробга, чуқур нидога тўла эди!

Воҳид эрталаб, Розия Тошқорага турмушга чиқмасдан, бошқага текканини биринчи марта эшитганидаёқ ҳайрон бўлган эди, лекин аччиқ ҳақиқатга қанчалик

тайёрланаётган бўлмасин, бунчалик бўлишини хаёлига келгирмаган, Розиянинг бу гаплари унга бунчалик таъсир этишини, бутун хаёлини ост-уст қилиб юборишини кутмаган эди!.. У Розиянинг йигиси юрагига игнадай санчилиб, бутун вужудини тимдалаб юбораётганини ҳис этар, лекин гапирай деса тилига сўз келмас, гапиришга ожиз эди! У фақат бир нарсани — энди ҳеч қачон ўрнига келмайдиган бир хатога йўл қўйганини, эҳтимол умрбод эсидан чиқмас, лекин тузатиб бўлмайдиган даҳшатли бир воқеа рўй берганини биларди, холос!.. Бироқ бунга ишониш, буни тан олиш оғир, ҳатто мумкин ҳам эмас эди!

— Шундоқ экан... Нега бошда тузукроқ тушунтирмадингиз? Нега яхшироқ гаплашишни ҳам хоҳладдингиз? — алам билан деди Воҳид ва секин, қандайдир қўрқинқираб, Розиянинг билагидан ушлади, — эсингиздами?..

Розия қўлини унинг қўлидан секин чиқариб олди.

— Сиз-чи? Сиз ўшанда қай аҳволда борганингиз, нималар деганингиз эсингиздами?

Ҳа, қандай боргани эсида бор. Уйда эшитган гаплардан аламига чидай олмасдан, ичиб борганди! Розияни кўрганда журъатини йўқотиб қўймаслик учун бор гапни бир йўла айтиб, ҳақорат қилиб бўлса ҳамки, аламини олиш учун маст бўлиб борганди!.. Бунинг ҳаммаси тўғри, лекин...

— Сиз уларнинг ярамас, ифлос гапларига ишониб турганингизда мен нима ҳам дердим? Наҳотки, сиз ёш бир қиз учун севимли йигитига ўзининг бегуноҳ эканини исбот қилиб гапириш, бировлар билан ўйнашмаганлигини далиллаб бериш... нақадар оғир эканини тушунмасангиз! — деди Розия энтикиб. — Сиз ўшанда нималар бўлганини одамлардан бир сўраб кўринг-чи: келин ойингиз билан акангизнинг ўғли босган ҳар бир қадамимни ўлчаганларидан хабарингиз борми? Спектаклга бормаيسان, деб неча марта тўполон кўтарганларини, ҳатто кинога бормаيسان деб орқамдан пойлаб юрганларини биласизми? Ахийри Янги йил кечаси Тоштемир ака уйга узатиб қўяман, деб бирга келаётганларида катта йўлда олдимизни тўсиб қандай ҳақорат қилганларини бир суриштириб кўрдингизми?

Йўқ, Воҳид буни суриштириб кўрган эмас, чунки ўз севгисига вафодор қиз бундай қилишга, Янги йил

кечасида ўлтиришларга боришга, бошқа бир эркакнинг кузатиб қўйишига розилик беришига ҳақи йўқ деб биларди, чунки фақат бевафо ва беҳаё қизларгина шундай қилади деб ўйларди, чунки акасининг ўғли, онаси ва қариндош-уруғларининг Розия тўғрисидаги ҳар бир сўзига ишонган эди!.. Шунинг учун ҳам ўша кеча амбулаторияга фақат битта мақсадда, Розияни ҳақорат қилиш мақсадида борганди!

Ҳа, бунинг ҳаммаси эсида бор, ҳаммаси худди Розия айтгандай бўлганди... Лекин... Ахир, Воҳид бунчалигини билмаган эди-ку! Бунчаликка борган экан, нега Розия эртасига унинг олдига келмади? Нега бу гапларини ўшанда айтмади!

— Нега?— деди Розия, овози титраб,— чунки, мен севгимизга ишонган эдим! Сизни бунақа қилади деб, ҳали тўй бўлмасдан туриб севган қизидан шубҳа қилади, деб сира ўйламаган эдим. Эсингиздами, ўша йили ёзда биринчи марта учрашганимизда, мен сизни бутунлай... бутунлай бошқача тасаввур этгандим! Розия гапиролмасдан яна йиғлаб юборди...

— Бутунлай бошқача тасаввур этгандим!.. Бу... Бу қандоқ бўлди?

Алам ва афсусланиш ҳисси шунчалик кучли эдики, Воҳид оғриққа чидай олмаган одамдай секин инграб юборди.

— Кечиринг!

Розия худди ёмон бир хаёлдан қутулмоқчи бўлган одамдай бошини силкитди ва тўсатдан қандайдир ўзгарган босиқ овозда:

— Майли энди, бу гапларни бир четга йиғиштириб қўяйлик,— деди секин,— мен бу ерга ҳамма айбни сизга тўнкаб, ўзимнинг бегуноҳ эканимни исбот қилгани келганим йўқ. Сизга фақат битта илтимосим бор... Бу икки ёшнинг тақдирини нима қилмоқчисизлар? Булар ҳам менга ўхшаб бегуноҳ-беёзиқ эски урф-одатларнинг дастидан қурбон бўладиларми ё ўзингиз бир иложини қиласизми?— Розия бир нафас жавоб кутиб жим қолди, сўнгра секин қўшимча қилди:

— Мен сизга ишонаман, жабр қилмаслигингизга, ёрдам беришингизга ишонаман.

«Сизга ишонаман!» Ажабо, боя йўлда келаётиб Розия тўғрисида алам аралаш ғазаб билан ўйлаган пайтларида, Воҳид секин айтилган бу икки сўздан титраб

кетишини тасаввур этганмиди? Ҳамон кўз ёши аралаш маъюс тикилиб турган бу маъсум ва гўзал жувон ҳалиям бўлса унинг кўнглини нурга тўлдириб, ғамгин ва ёруғ ҳислар уйғотишга қодир эканини билганмиди? Бу нарсани ҳаёлига келтирганмиди?

— Хайр, менга рухсат, вақтингизни олганим учун кечирасиз,— деди Розия, мен сизга ишонаман.

— Тўхтанг, Розия,— деди Воҳид ва унинг қўлидан ушлади, бир минутга тўхтанг!

— Йўқ, қўйинг, хўжайин кутиб ўтирибди,— Розия қўлини секин унинг қўлидан чиқариб олди, лекин бирикки қадам юриб яна тўхтади.

— Ҳа, эсимдан чиқибди,— деди у ва кўкрагидан бир нарса чиқариб, Воҳидга чўзди, омонатингизни олиб қўйинг... Олдинги сафар эсимдан чиқиб, қолиб кетган экан...

Унинг кичкина узунчоқ кафтида бир нарса «ярқ» этиб чақнади. Бу — ўша масъуд кунларда, худди шу ерда, ойдин кечада, Воҳид унга тақдим этган... тилла узук эди!

Воҳиднинг томоғини бир нима ғип бўққандай, боши айланаётгандай бўлиб, яна Розиянинг қўлидан ушлади.

— Розия, қаяққа? Наҳотки...

— Қўйиб юборинг,— деди Розия, босиқ, секин овозда,— қўйиб юборинг!..

Сўнгра аллақандай титроқ овозда қўшимча қилди:

— Қўйиб юборинг деяпман сизга! Қўйиб юборинг, ё... «Наҳотки тўхтамаса? Наҳотки орқасига қайтмаса? Наҳотки у бу ерга фақат аччиқ ҳақиқатни айтганигина келган бўлса? Наҳотки унинг кўзини очиб, кўнглида бутун умр сўнмайдиган бир дард, бир алам қолдириб кетиш учун келган бўлса бу ерга?»

Розиянинг оқ кўйлакли нозик қомати олма гулла-рига сингиб кетгандай бўлди...

Воҳид олмага суянганича қотиб қолди.

— Розия!— деди у секин,— тўхтанг, Розия!

Ҳеч ким жавоб бермади. Қаердадир узоқда нимадир «чире» этиб синди.

* * *

Зарифа ёстиқни қучоқлаб товушсиз йиғлар, акаси калта мош-гуруч соқолини тутамлаганича ҳаёлга тол-

ган, келин ойиси худди Зарифага гапириш тугул қарашдан ҳам ҳазар қилаётгандек, огзини оқ дока рўмолининг учи билан ўраб, тескари қараб олган, Рузвон хола ҳам ерга тикилганича жим ўтирарди.

Афтидан, айтиладиган гапнинг ҳаммаси айтилиб бўлган, насиҳат, дўқ, таҳдид — ҳеч нарса кор қилмаган, ҳаммаси чарчаган, нима қилишни, нима дейишни ҳеч ким билмаган бир вазият ҳукм сурарди.

Воҳид олманинг панасида бир неча дақиқа уларга қараб турди. Тўртовининг бу ўтиришида қайси бир классик пьесадаги вазиятни эслатадиган аллақандай бир нарса бор эди, ҳатто айвоннинг ўзи, ундаги буюмлар ҳам саҳнани эслатарди кишига. Фарқи фақат шунда бўлиши мумкин эдики, Зарифани ўртага олган бу учовининг кўзлаган ёмон бир нияти йўқ, уларнинг ҳар бири шу тобда Зарифага яхшилик қилаётганларига, оила номуси учун, Воҳиднинг обрўси учун жон куйдириб, ҳасрат чекаётганларига амин эдилар. Афтидан, улар ўшанда ҳам, Розиянинг ҳар бир қадамини ўлчаб, унинг «уят-андишани билмаган бир беҳаё» эканлигини фош этиш учун жонбозлик қилган пайтларида ҳам Воҳидга яхшилик қилганларига, унинг обрўси, йигитлик шаънига доғ туширмаслик учун курашганларига имонлари комил эди. Лекин энг даҳшатлиси шунда эдики, агар бугунги учрашув бўлмаганда, Розия билан гаплаша олмаганда, Воҳиднинг ўзи ҳам бунга шубҳа қилмаган бўларди!..

Воҳид худди заҳарланган одамдай тўлғаниб, олманинг панасидан чиқди. Уни кўриши билан Рузвон хола овозини чиқариб йиглаб юборди:

— Бизни ҳурмат қилмасанг, ақалли акангни ҳурматини қилсанг бўлмасмиди, ер юткур! — деди у куюниб, — бу лўливаччага тегиб олиб, эрта-индин акангга қайси юз билан қарайсан, нима дейсан, тирмизак?

Зарифа вазиятини ўзгартмади, фақат ёстиқни қучоқлаб олган қўллари қаттиқроқ титрай бошлади, бошқалар эса Воҳиднинг бир нима дейишини кутиб унга тикилиб қолдилар.

Воҳиднинг кўнглидан:

«Бу жанжал, бу ғавго кимга керак? — деган фикр ўтди. — Айниқса қариган чоғингизда сиз нима қиласиз шу сохта обрў, макманлик учун курашиб, ойижон?» деди у хаёлида, лекин бу гапни айтиш ўрнига:

— Мен жўнамоқчиман,— деди Воҳид секин.

У аъзойи баданини зўр бир титроқ эгаллаб олаётганини, ҳозир зўр бир портлаш рўй беришини сезар ва ўзини қўлга олишга уринарди.

Рузвон хола шошиб ўрнидан турди.

— Ярим кечада қаёққа борасан? Сенга нима бўлди, болагинам?

Акаси ҳам ўрнида бир қўзғалиб қўйди.

— Кетадиган бўлсанг, бу ишни бир ёқлама қилиб кет!— деди у.— Ё биз билан бўлсин, ё ўша лўливачча билан!

Воҳид унинг бирдан туртиб чиққан бўйин томирларига, қон қуйилган семиз юмалоқ юзига қараб, тўсатдан ўшанда, Розия устида бўлган оилавий мажлис пайтида ҳам акаси худди мана шундай кўзларига қон қуйилиб, титраб гапирганлари, муштини тугиб писанда қилганлари эсига тушиб кетди. Лекин қизиқ, ўша пайтда, ҳатто бугун эрталаб ҳам Воҳид буни сезмаган эди!

Юрагининг тагида нимадир гўё ўт ола бошлаган алаңадан ловиллаб, бутун вужудини куйдириб юбораётгандай бўлиб энтикди.

— Буни тинч қўйинглар,— деди у паст бўғиқ товушда,— уни ўз ихтиёрига қўяйлик!

Воҳид ортиқча гапирмоқчи эмас эди, шу икки оғиз сўзни айтиб уйга кириб кетмоқчи эди, лекин бутун вужудини эгаллаб олаётган титроқ енгди-ю, ўзини тутолмай қолди.

— Бас! Бўлди!— деди у бўғилиб,— буни зўрламанглар! Умуман... бу гапларнинг нима кераги бор? Беш-ўнта эси паст ва нодонлар сўз қилади, деб буни бахтсиз қилмоқчимисизлар? Зотан... Бу сохта обрў, манманликни йиғиштириб қўядиган пайт келмадимикин?

У титраб, нафаси сиқилганидан гапиролмай дудуқланиб қолди.

— Мен... биз сен учун, сенинг обрўйинг учун деб жон куйдирыпмиз!— деди акаси.— Қорнимизга эмас, қадримизга йиғлаяпмиз.

— Раҳмат!— деди Воҳид,— раҳмат. Менга жон куйдираман деб бир бечорага шунча туҳмат ёғдирганларинг ҳам етади! Менга жон куйдираман деб, ундан Розиядан жудо қилганларинг ҳам етади!

Бир зум фавқуллода чуқур жимлик чўкди, гўё ҳамма Воҳиднинг гапларининг мағзини чақолмай лол бўлиб қолганди. Биринчи бўлиб, келин ойиси ҳушига келди, у худди чаён чаққан одамдай, сапчиб тушди.

— Вой, вой, нималар деяпсиз, Воҳиджон?— деди у ўрнидан қўзғалиб,— оғзингизга қараб гапиринг!

— Мен эмас, сиз оғзингизга қараб гапиринг! Сиз ҳам мени ўз тарозингиз билан ўлчаманг! Тушундингизми?! Тушундингизми деяпман сизга?

Қаердандир узоқдан, қир томондан, Воҳиднинг овозининг акс садоси эшитилди:

— «Тушундингизми деяпман сизга?»

Воҳид бирдан ўзига келиб, кўзларини юмди: «Менга нима бўлди?— хаёлидан ўтди унинг,— нима бўлди менга?»

Тўрда ўтирган акаси қўлтиғидаги ёстиқларини четга суриб, ўрнидан тура бошлади, лекин шу вақт келин ойиси унга қараб ўшқириб берди:

— Қўйинг, билганларини қилсин! Сизга нима!— деди у ва ўрнидан туриб кетди,— яхшиликка ёмонлик деб мана буни айтадилар. Ҳа, билиб қўйинг: бир нарса бўлса булар ҳали ҳамма айбни сизга тўнкашдан ҳам тоймайди! Тушундингизми?

Воҳид яна бир дақиқа турса катта бир жанжал, кутилмаган бир портлаш рўй беришини сезиб қолди. Буни бирдан пайқаб қолди ва зўр куч билан ўзини бошиб, шартта бурилиб уйга кириб кетди.

Келин ойиси ҳамон гапирмоқда эди. Унинг қандайдир заҳарга тўла товуши яна бир неча минут эшитилиб турди. Сўнгра ҳамма овозлар пасайиб, жимлик чўкди.

Воҳид қайтиб чиққанида акаси билан келин ойиси кетиб қолишган, Зарифа ҳам кўринмас, ёлғиз Рузвон хола бир нуқтага тикилиб, боягидай ғамгин ўйга чўмиб ўтирарди. У ўрнидан туриб, ўғлининг бўйнидан қучоқлади:

— Ярим тунда қаёққа борасан, сенга нима бўлди, болам?

— Хафа бўлманг, ёзда яна келаман!— деди Воҳид ва негадир қўшимча қилди:

— Машҳура билан бирга келамиз.

У нега шундай деганига ўзи ҳам тушунмади, лекин бу сўзни айтиши билан кўзига ёш келди.

— Келинимдан ўргилай. Неварамга майда-чуйдалар тикиб қўювдим. Олиб кетсанг бўларди!— деди Рузвон хола, шундай деди-ю, у ҳам йиглаб юборди.

Ажабо: шундай содда, меҳрибон онани айблаб бўлармиди? Унинг самимийлигидан шубҳаланиш, унга бир нарса дейиш мумкинмиди?

Йўқ, онанинг самимийлигига шубҳа қилиб бўлмас эди. Лекин бутун даҳшат, бутун фожиа шунда эдики, у ўғлига яхшилик қиламан деб, энг катта бахтидан жудо қилиб қўйганини ўзи ҳам билмас эди!

Воҳид уни секин қучоқлади.

— Сиздан фақат битта илтимос... Зарифани қийнаманг. Чунки... бояги гапларим рост, ойи, ҳаммаси рост...

— Нималар деяпсан, болам?— деди Рузвон хола.

— Зарифани ўз ихтиёрига қўйиб беринг, ойи!— Воҳид бошқа гапиролмади.

Кеча ойсиз, ҳамма ёқ зим-зиё, ҳатто атрофдаги оппоқ гуллаган олмалар ҳам негадир қоп-қора бўлиб кўринарди.

Воҳид боғдан чиқиб, эндигина катта кўчага буриламан деб турганида, ариқ бўйидаги толларнинг орасида икки кишининг сояси кўринди.

Воҳид тўхташи билан уларнинг бири юмшоқ тупроқни шип-шип босиб югуриб келди:

— Акажон!

Зарифа ўзини Воҳиднинг қучоғига ташлади, бўйнидан қучоқлаб олди:

— Акажон! Кечиринг мени! Кечиринг!

Воҳиднинг томоғини бир нима ғип бўғиб, кўзига ёш олди.

— У ким? Собирми?— деди, у синглисининг бошини силаб.

Собир бир нарсадан тортингандай, секин яқинлашиб келарди.

— Кечирасиз, Воҳид ака, боя бир оз... аҳмоқона гап қилибман...

Воҳид синглисини четга суриб, унинг катта, дағал қўлини сиқди.

— Сенга бахт тилайман, Собир! Икковларингга ҳам бахт тилайман.

— Раҳмат,сизга!— деди Собир.

Зарифа яна уни қучоқлади. У секин, товушсиз

Йиғларди. Воҳид унинг бошини кўтариб, пешонасидан ўпди:

— Йиғлама, синглим! Бахтли бўлгайсан!

Унинг дилидаги бояги дард, алам, оғриқ — ҳаммаси қаёққадир йўқолган, унинг ўрнини аллақандай мулойим, илиқ ҳислар эгаллаб олганди. Фақат хаёлининг бир четида: «Қандай қилиб мен ўз бахтимни ўзим бой бериб қўйдим?» деган бир фикр қайта-қайта такрорланарди.

— Нега шошдингиз? Ўзим олиб бориб қўярдим! — деди Собир.

— Раҳмат. Ўзим... бир пнеда юргим келди...

Хайрлашиб, катта йўлга чиққанида, лабида аллақандай шўр там сезиб, тўхтади: Бу — кўз ёши эди!

Воҳид худди унинг йиғлаётганини биров кўраётгандай, шошқалоқлик билан кўзини артиб, йўлга тушди.

Узоқда, юлдузларга тегиб турган уфқда, қатор чироқлар илга терилган маржондай ялтираб кўринарди. Бу — шаҳар эди.

1962 йил.

БИР ФЕЛЬЕТОН ҚИССАСИ

I

Телеграмма фақат икки жумладан иборат эди: «Самадова тўғрисидаги фельетонни тўхтатиб туришингизни қатъиян илтимос қиламан тчк. Сабабини телеграммада айтиш қийин зпт. Эрта-индин бориб шахсан тушунтираман тчк. *Коммунист Амина Азизова*» тчк.

Юрагим «шиғ» этиб редакторга қарадим. У алми-соқдан қолган эски креслода мужмайиб ўтирар, уйқу-сизликдан киртайиб қолган кўзларида: «Хўш, бу ёти қандоқ бўлди, ошна?» деган савол ўйнар эди.

— Қачон келди бу?.. Ахир... фельетон чиқиб кетди-ку!

— Ҳамма гап шунда-да, огайни!.. Аммо шу сафар пича шошмашошарлик қилмадикмики, деб қўрқяпман...

Редакторнинг сўзи оғзида қолди, шу пайт рўпарадаги диванда ўтирган ва менга тез-тез кўзини қисиб қараётган бўлим бошлиғим Каримий (ўша куни у навбатчи эди) шитоб билан ўрнидан турди, қўлини шимининг чўнтагига солиб, редакторнинг қаршисида тўхтади:

— Биз учун бу телеграмма янгилик эмас-ку, Ҳошимжон ака? Ҳамиша бўлиб турадиган гап. Менингча, бу фельетонни бир кун эмас, бир минут ҳам тутиб туришга ҳаққимиз йўқ эди. Айниқса, ҳозирги долзарб кунларда. Уни босиб тўғри қилганмиз!

Ҳошимжон ака киртайган кўзларини юмди. У одатда эътироз билдирмоқчи бўлса шундай қиларди.

— Ҳмм, бу... Амина Азизова деганлари ким, танийсизми?

— Танийман.

— Хўш?

— Илгари ўқитувчи эди, ҳозир бригадирлик қилади.

— Илгари ўқитувчи, ҳозир бригадир... Бу қандоқ бўлди?

— Масалан... Нима десам бўлади? Ўзи шунақа сал... ғалати роқ аёл. Қўлида ўқиганман. Биламан.

— Ҳмм,— деди редактор ва кўзларини юминқираб юзимга ҳаял тикилиб қолди.— Ўзи.... ишни пухта қилганмидингиз?

— Бўлмаса-чи? Ҳар бир ҳарфи учун бошим билан жавоб бераман!

Ҳошимжон ака сийрак қошларини силаб кулди:

— Бошингиз ҳали ўзингизга керак бўлади, ука.

— Тўғри-ю, бироқ... вёрсткадан олдин ўша ердаги штатсиз мухбиримиз Маҳмуджонга яна бир ўқиб берганман. Ҳар ҳолда анча пишиқ йигит.

— Пишиқ бўлганда қандоқ!— деди Каримий.— Синалган одам. Ўзингиз ҳам билсангиз керак, Ҳошимжон ака? Донм хабарларини босиб турамиз-ку?

Редактор индамай яна қошларини силай бошлади. Мен унинг одатдагидек: «Хўш, хуллас, бу ёғи нима бўлади энди?» дейишини кутган эдим, лекин у тўсатдан Каримийга юзланиб бўшашиброқ гапирди:

— «Гулистон»ни тўхтатиб туришга тўғри келади.— Негадир хўрсиниб қўйди.— Ўрнига бошқа тайёр материал борми?

Каримий елкасини учирди.

— Бор, аммо... Ҳайронман, Ҳошимжон ака! Наҳот энди шу телеграмма деб...

— Олиб киринг ўша материални!

Каримий ер остидан менга қараб қўйди, сўнгра бутун вужуди билан эътироз билдириб, ғарч-ғурч юрганча чиқиб кетди. Каримийнинг бунчалик тажанг бўлиши бемиз эмас, газетанинг навбатдаги сониди унинг «Гулистон» колхозини ҳақида ўткир танқидий мақоласи босилиши керак эди.

Ҳошимжон ака, гўё Каримийнинг асабий ҳаракатларини пайқамагандай бир-икки дақиқа кўзини юмиб, қимир этмай ўтирди, кейин ўзича гапириб қўйди:

— Ҳа-а... Ишни пухта қилган бўлсангиз майли-ю, аммо...— у кўзларини очиб юзимга тикилди.— Халқи-

мизда «Етти ўлчаб, бир кес», деган мақол бор, ука. Эҳтимол, бу мақол бунёдга келганда газета ўзи бўлмагандиру, лекин халқ бу ҳикматли гапни биз журналистлар учун яратганми дейман-да! Сиз ёшсиз, ука, бизнинг шу ишда сочимиз оқарди, кўп нарсани кўрдик...

Ҳар сафар редактор шу хилда гап бошлаганида (Ҳошимжон ака эса бу гапни ҳар кун юз бор такрорлайди десам лоф бўлмайди!) кулгим қистарди, ҳатто ғижинардим. Ёлғиз мен эмас, редакциядаги ҳамма ёшлар бу тўғрида пичинг қилишарди, чунки Ҳошимжон ака бу билан ўз журъатсизлигини яширмоқчи эканига ҳамманинг имони комил эди. Бу журъатсизлик туфайли, — биз бунга ҳам амин эдик, — газетамиз хийла заиф, дидсиз, мароқсиз чиқарди.

Лекин бу сафар Ҳошимжон ака гап бошлаши биланоқ юрагим яна боягидай бирдан «шиғ» этиб, пешонамга совуқ тер чиқди... Нега? Бунақа ваҳима босишига асос йўқ-ку?

Кўз олдимга негадир Мўмин ака келди, куюниб айтган сўзлари эсимга тушди: «Энди... ўзингиз бир иложини топмасангиз бўлмайди, мулла, бу беҳаё ҳамма ёш-яланғи йўлдан урадиган бўлди...»

Йўқ, фелъетондан қиттак ҳам шубҳаланадиган жойим йўқ!

Ҳошимжон аканинг гаплари яна ғашимга тега бошлади. У киши ўша оҳанг ва ўша мазмунда тагин беш-олти минут гапирдиёв! Охири бу гаплар шу билан тугадики, редактор шалоги чиқиб кетган эски «Москвич»ини берадиган, мен каллайи саҳарлаб Жарқудуққа жўнайдиган бўлдим.

— Газета аллақачон этиб борган бўлса ҳам ажаб эмас, — деди Ҳошимжон ака, — демоқчиманки, Амина опангиз фелъетонни ўқиб жиғибийрони чиқаётгандир. Сиз у кишига ётиғи билан тушунтиринг, эътирозлари бўлса бамайлихотир қулоқ солинг... Хуллас, гапнинг пўскаллasi, тинчлик бўлсин-да, ука!

У тап-тақир, юмалоқ бошини силаб жилмайди. Мен ҳам беихтиёр кулиб юбордим. Ҳар ҳолда ғалати одам Ҳошимжон ака!

Ним қоронғи узун йўлакда Каримий учради.

— Хўш, нима бўлди?

— Нима бўларди, саҳармардондан: «Жарқудуқ қайдасан, қайдасан?» деган лапарни бошлаймиз.

Каримий қўлидаги материални тижимлаб, таъмин бўлди.

— Сени билмадиму, аммо мен бу мажмағил билан ишлаша олмайман!— деди у, қалин сочларини орқага силтаб.— На ўзинг бир нимани ёзиб ёлчийсан, на ўртоқларингнинг ёлчиганини кўрасан! Ҳайронман!

Очигини айтсам, гарчанд Каримийни азалдан унча ҳушламасам ҳам, унинг бу гаплари сарёгдек ёқиб кетди менга. Лекин ҳозир у билан дардлашиб туришга фурсатим йўқ, бир-икки соат бўлса ҳам мизғиб олишим керак эди.

— Хўп, ишлагинг келмаса «Роҳатижон» ресторанининг шеф поварига ариза бер,— дедим.— Бундан буён журналистларнинг ҳаёт-мамот масаласини ўша киши ҳал қилармиш. Фақат битта илтимос, шоферга айтиб қўйсанг: соат тўртга ҳовлига борсин. Уша ердан тўғри чиқиб кетамиз.

— Ҳо... мажмағил машинасини ҳам аямади дегин ҳали?— кулди Каримий.— Сен деганда жонини ҳам аямайди.

— Манманлигинг туққан онанга ҳам ёқмайди шу замонда. Кеккайиб юргунча мурса қилишни ўрган, подон!

— Ҳоо? Шундай гапга чечанлигинг билан Мактубахоннинг кўнглини ҳушлай олмаганингга ҳайронман.

— Мактубахонга нима бўпти?

— Билмасам,— деди Каримий,— боя йўлда кўриб қолиб: «Нечук камнамо бўлиб кетдингиз?» десам, лабини буриб: «Энди редакциянгизни елкамнинг чуқури кўрсин!» деди-ку?..

— Шу гапниям мағзини чақолмадингми ҳали? Азбаройи сени кўришга кўзи бўлмаганидан айтган-да бу гапни, хомкалла?— шундай дедиму, Каримийнинг жавобини кутмасдан бўлимга кириб кетдим. Аммо унинг пичинги кўнглимни баттар гаш қилди, чунки Мактуба билан чаплашиб қолганимиз рост эди. Бунга ҳам бир чеккаси ўша фельетон сабаб бўлган.

Мен фельетонларимни босилмасдан бурун Мактубага кўрсатиш одатим йўқ эди. Лекин шу сафар фельетон жуда ўткир чиққани учунми, ё уни редакцияда кўкларга кўтариб мақташганлари учунми, ишқилиб, гранка келиши билан қўлтиққа урдиму, институтга қараб чопдим. (Мактуба институтнинг учинчи кур-

сида ўқийди, мен у билан шу йил ёзда практикага келиб, бўлимимизда бир ой ишлаганида танишганман.)

Факультетда кўринмади.

Ховлига чиқсам, гулзорнинг ўртасидаги скамейкада ўтирибди. Бир ёнида ўзи билан бирга ўқийдиган узун бўйли, ёш бўлса ҳам аломат шляпа кийиб ва галстук тақиб юрадиган олифта йигит, бир ёнида нотаниш бир қиз.

Олифта йигит қизиқ бир нарсани ҳикоя қилиб бераётган бўлса керак, Мактуба билан дугонаси қотиб-қотиб кулишарди. Айниқса Мактуба очилиб кетган эди. У овози жонон пиёладай жаранглаб, шундай қаттиқ кулардики, гоҳо йиқилиб тушгудек бўлиб, йигитнинг елкасига суяниб қолар, йигит эса унинг қўлини ушлаб-ушлаб қўяр эди.

Жоним чиқиб, кўзимга олам қоронғи кўриниб кетди:

— Мактуба! — деб бақириб юбордим.

Мактуба ялт этиб қаради, мени кўриб ўрнидан ирғиб турди. Сўнгра калта қирқилган ва қалдирғочнинг қанотидек тобланаётган қоп-қора сочларини тузата-тузата олдимга чопқиллаб келди.

Нам киприклар орасидаги катта қора кўзалари гўё шудринг билан ювилган чаросдай ялт-юлт қилиб, кулиб турар, икки кулгичи ўйнаб, ўзи ҳам ўн тўрт кунлик ойдек чарақлаб кетган эди. У гўё, мана қаранг, мен қандай чиройлиман, қандай ёқимтойман, наҳот мендай қиздан гина қилишга ботинсангиз, деб тургандай туюлди-ю, кўнглимдаги рашк ўти баттар алангаланди.

— Нега бундай қиласиз, Мактуба?

— Ҳа, нима қилибман? — гўё тушунмаган бўлиб қошларини чимирди Мактуба.

— Иккинчи бундай қилганингизни кўрай!..

— Вой, нима қилдим? Айтинг ахир!

— У ким?

— Уми? — Мактуба бирдан хандон отиб кулиб юборди. — У — шляпа!

— Бўлмаса, бунақа шляпа билан чақчақлашиб ўтиришингизни хоҳламайман!

— Шунақами?

— Шунақа.

— Бўлмаса...— Мактуба ҳамон юзида кулгичлари ўйнаб, нам киприклари орасида пар-пар ёниб турган кўзларини сузиб қаради.— Бўлмаса хайр, снага!

Мактуба кулиб гапиргани учунми, мен уни шунчаки ҳазиллашяпти деб ўйладим, анча жойга борганидагина:

— Мактуба!— дедим кетидан эргашиб.— Тўхтанг. Ахир, мана... фельетон. Кўринг, эртага чиқади.

Мактуба лоақал қайрилиб ҳам қарамасдан:

— Раҳмат. Чиққанида ўқирмиз керак бўлса!— деди-да, ичкарига кириб кетди.

Орқасидан кирсам, ялинчоқлик бўлар деб, йигитлик иззат-нафс йўл қўймади-да, тарвузим қўлтиғимдан тушиб қайтиб кетдим.

Мен уни эрталаб фельетонни ўқигандан кейин бир келиб кетар, ҳеч бўлмаса телефон қилиб табриклаб қўяр, деб ўйлаган эдим. Кун бўйи ҳар сафар телефон жиринглаганда юрагим бир ҳапқириб кутдим, йўқ телефон қилмади. Мана энди устама-устак, бу гап чиқди!..

Таваккал қилиб, секин трубкани олдим.

— Алло!

Трубкада майин, ингичка товуш эшитилди. Дарҳол танидим — Мактубанинг етти-саккиз яшар синглиси!

Ўиларига борганимда бир-икки марта гаплашганимиз учун у ҳам мени овозимдан таниди шекилли:

— Борлар, борлар, ҳозир чақираман!— деди севиниб, сўнгра трубкадан:— Опа, сизни чақиряптилар!— деган овоз эшитилди. Ҳаял ўтмай:— Ўзлари шу ердалару, йўқ дегин, деяптилар!— деди қизча.— А? Ҳозир айтдингиз-ку, шунақа дегин деб? Ана, куляптилар, йўқ-йўқ, келяптилар.

Тўсатдан трубкада Мактубанинг товуши эшитилди:

— Ёлгон айтяпти. Ҳеч ким кулаётгани йўқ! Тушундингизми?

Трубка «шап» этиб ўрнига тушгани билинди.

Мактуба гаплашгиси келмаган бўлса ҳам, ажабо, елкамдан босиб турган бир тошдан қутулгандай бўлдим. Бироқ столнинг тортмасидан фельетон «дело»сини олиб варақлай бошлашим билан негадир тагин кўнглим ғаш бўлиб, хаёлимни нотинч ўйлар чулғаб олди. Делони қўлтиқлаб, секин ташқарига чиқдим.

Кўча совуқ, ҳаво айниб, шамол кўтарилган, дарахт соялари худди беланчакдай тебранар, йўл бўйидаги мажнунтоллар эса, гўё жунлари ҳурпайган афсонавий маҳлуқларга ўхшар эди. Плашимнинг ёқасини кўтариб, кимсасиз кўчалардан ёлғиз кетдим. Онда-сонда менга ўхшаб ёқасини кўтариб олган йигит-қизлар учраб қоларди, бироқ уларга диққат қилмас, ўз ўйларим билан банд эдим. Тўсатдан хаёлимга бир фикр келди-ю, кўнглимни ғаш қилиб турган ўйларнинг боисига тушунгандай бўлдим.

Мен фелъетондаги фактларнинг нотўғри чиқишидан эмас, балки қишлоқдаги баъзи одамлар, айниқса, Амина опа билан учрашишдан юрагим безилламоқда эди!

Бунинг ҳам сабаби бор.

Амина опа мактабимизда химиядан дарс берарди. У ўша пайтлардаёқ ёши қирқлардан ошиб қолган. новча, яғриндор хотин эди. Уқитадиган фани қийинлиги устига ўтакетган талабчан, қаттиққўл ўқитувчи эди. Мен эсам химияни жинимдан ҳам ёмон кўрардим. Шунинг учун ҳам кўпинча дарсга яхши тайёрланмай келардим. Аммо йил охиригача шу тариқа борсам ҳам имтиҳонлар яқинлашганда бир ҳафта-ўн кун ўтириб, ҳамма қонун-қоидаларни ёдлаб чиқардим-да, имтиҳондан туппа-тузук ўтиб олардим. Амина опа мени ана шу одатим учун ёқтирмасди. Бир маҳаллар у менга «Қори» деган лақаб ҳам қўйган. Мактабни битириб, журналистликка ўқий бошлаганимни эшитганида эса: «Ана энди жойингни топибсан! Шеърингни ёзиб, олди-қочди гапларингни тўқиб юраверасан!» деган эди кулиб.

Унинг ғалати феълини шундан ҳам билса бўладики, бурноғи йил ҳаммани ҳайратда қолдириб, мактабни ташлаб колхозга чиққан, икки йилдан бери бригадир бўлиб ишлар эди.

Мана энди мен у киши билан суҳбатлашишга, тушунмаганини тушунтиришга мажбурман. Аммо журналистнинг вазифасини «олди-қочди гап тўқиш»дан иборат деб ўйлаган бир кимсага гап уқтириб бўлармикан?

Бу фикр уйга етгунимча, ҳатто ётганимдан кейин ҳам анча маҳалгача тинчлик бермади. Охири бошимни кўрпага буркаб олдим.

Жарқудуққа кун чиқар-чиқмас етиб бордик.

Нима қилиш керак? Тўғри Амина опанинг олдига бораверсаммикин, ё аввал Маҳмудга учрашганим маъқулми? Бир тўхтамга келгунча идорага ҳам яқинлашиб қолдик.

Ҳар қалай Амина опанинг олдига даб-дурустан кириб боришга юрагим дов бермади. Шофердан Маҳмудларникига ҳайдашни илтимос қилдим.

Маҳмудларнинг ҳовлиси сельпонинг орқасида, машина базўр юрадиган тор кўчада эди.

Бир амаллаб кириб бордик. Икки тавақали таниш кўҳна дарвоза. Шофер сигнал берди.

Бир лаҳзадан кейин дарвоза «ғийқ» этиб очилиб елкасида эски беқасам тўн, оёғида калиш Маҳмуд кўринди. Уйқудан ҳозир турганми, ё шошганиданми, сийрак малла ранг сочлари тўзгиган, ўзи ҳам бир нимадан ҳадиксираган одамдай кўзлари олазарак.

— Э, хайрият ўзлари кептилар,— деди у, қўлини кўксига қўйиб кўришаркан.— Қадамларига ҳасанот!.. Қани, сиз ҳам тушинг, шофер ака!

Мен туман орасидан эндигина пайқадим, дарахтлар, уйларнинг томи, пахса деворлар кечаси тушган қировдан оппоқ, гўё бир энлик қор ёққандек.

Худди шаҳар ҳовлисига ўхшаган торгина ҳовлининг бир четида оғзини қизил рўмол билан ўраб олган, қизил кўйлак ва қизил камзуллик нозиккина жупон самоварга олов ташламоқда эди.

У шошиб рўмолини пешонасигача туширди, эгилиб салом берди. Ёнидан ўтаётганимизда худди ёш боладай қизиксиниб қараган маъсум кўзларига кўзим тушиб қолди. У шошиб юзини олиб қочди.

— Чойингни тезлат!— деди Маҳмуд ва эшикни очиб, менга йўл берди.

Шифтига қўл чўзса тегадиган, деворларини живир-живир қозиқлунги ва сўзаналар қоплаган чорси хонага кирдик. Хонада гувиллаб печь ёнмоқда, печнинг ёнгинасидаги столда даста-даста бўлиб, газеталардан қирқилган ҳар хил хабарлар, шеър дафтарлари ётарди.

Маҳмуд стулни суриб қўяркан:

— Эрта-индин қўшни колхоз планни бажаради,—

деди, узун қуш бурнининг учида илиниб турган кўзойнагини тўғрилаб.— Шунга... Бир нима қилиб берсам девдим...

У фельетон тўғрисида гап очишга журъат этолмай қийналаётгандай туюлди.

— Хўш, нима бўляпти ўзи бу ерда?

— Ҳа шу... Салтанат-да!

— Хўш?

— Билмадим. Аввал... қишлоқдан бош олиб чиқиб кетмоқчи, дейишувди. Кейин эшитсам, асаби бузилиб касалхонага тушганмиш.

— Касалхонага тушганмиш? Асаби бузилиб?— Юрагим ҳаприқиб, ўрнимдан қандай туриб кетганимни билмай қолдим.— Қачон чиқди бу гап?

— Қачон бўларди? Кеча фельетон босилган газетани олганидан кейин-да!— деди Маҳмуд ва шошиб қўшимча қилди:— Ўзи унақа ваҳима қиладиган эмасу, Амина опа шов-шув кўтариб юбордилар-да!

Бейхтиёр энтикдим:

— Ўзи... шу ердами?

— Шу ерда, амбулаторияда.

— Қалай? Яъни асаби бузилгани қанақаси?

— Мен ҳам ҳайронман!— Маҳмуд елкасини учирди.— Ҳар хил олди-қочди гаплар юрибди. Олдин дод солиб йиғлаганмиш, бошини деворга уриб ёрганмиш. Кейин докторлар келиб ҳушига келтиришган дейишади. Хуллас... беҳуда гап! Дағдаға билан қўрқитмоқчи бўлган, вассалом!

— Тўхтан! Нега энди у тўсатдан бунчаликка боради? Ахир тунов кун... турқи-таровати бошқача эди-ку?

— Билмасам...— Маҳмуд бошини солиб, ингичка, нозик бармоқлари билан пешонасини ишқалай бошлади.— Газетада урилгандан кейин... Билмасам энди.

Мен унинг юзидан кўзимни узиб, деразага қарадим:

«Бошини деворга уриб ёрганмиш... Докторлар келиб ҳушига келтирганмиш...»

Яна бояғидай совуқ ваҳима ёпирилиб келиб вужудимни қамраб олди-ю, тиззаларим қалтираб кетди. Назаримда, Маҳмуднинг ўзиям талвасага тушиб қолгандай, тўғрироғи, у мендан ниманидир яшираётгандай туюлди.

Кўкрагимни тўлдириб чуқур нафас олдим, ўрнимдан турдим.

— Юринг, кетдик!

— Қаёққа?

— Қаёққа бўларди? Касалхонага, йўқ, аввал Амина опанинг олдига борамиз.

Ўзимни босишга қанча уринмай, текис йўлда қоқила-қоқила кўчага чиқдим. Ахир... агар Салтанатнинг бундай қилишига чиндан ҳам фақат фелъетон сабаб бўлса, демак, тунов куни нимадир назар-эътиборимдан четда қолган, муҳим бир нарсани пайқамаганман!.. Лекин нимани? Ахир мен ҳамма фактларни биттама-битта текшириб чиққан, қанчадан-қанча одамлар билан суҳбатлашган эдим-ку?!

Амина опанинг ҳовлисига Маҳмуд бошлаб олиб борди. Унинг уйи мактабнинг орқасида, амбулаториянинг ёнгинасида экан. Маҳмуд кириб кетди-да, ҳаял ўтмай уйида йўқлигини айтиб чиқди. Биз қаёққа боришимизни билмай турган эдик, кўчанинг бошида ўзи кўриниб қолди.

Оёғида лойгарчиликда киядиган резинка боти, эгнида баъзи жойлари тақир бўлиб оқариб қолган эскироқ пўстин, бошида тивит рўмол. Бу кийимда Амина опа кўзимга илгаригидан ҳам бўйдор, яғриндорроқ кўринди, бироқ ўзи озгин, чакка суяклари туртиб чиққан узунчоқ юзи яна ҳам қорайиб кетган. Қўлидаги тугунига қараганда, эҳтимол, шифохонадан келаётган бўлса...

У машинага яқин келиб тўхтади. Саломимизга алик ҳам олмасдан қалин қошларини чимириб, бир зум тикилиб тургач:

— Ҳа, мақтангани келдингми? — деб сўради бўғиқ товуш билан.

Беихтиёр кўзимни четга олиб қочдим.

— Телеграммангизни... кеча фелъетон чиққандан кейин олдик.

— Шунақами? Бундан чиқди, қанақа чоралар кўрилганини текширгани келибдилар-да?

— Йўқ...

Ер остидан секин Маҳмудга кўз ташладим. У бир нимадан ҳадиксираган қушдай типирчилаб ўзини қаёққа қўйишини билмай, безовта бўлиб қолган эди.

— Телеграммангиз ўзи мажбур қилди келишга, гапингиз бўлса эшитайлик, ҳақиқат қилайлик...

Амина опа ҳамон мендан кўзини олмай, сезилар-сезилмас истеҳзоли кулимсираб турарди.

— Сиз ҳақиқат қилишга қодирмисиз?— Амина опа бу гапни айтишга айтса ҳам, менинг талвасага тушиб қолганимни кўриб бир оз юмшади шекилли, шу заҳотиёқ: — Қани юр-чи, бўлмаса,— деди ва кетимиздан эргашмоқчи бўлган Маҳмудга юзланди: — Ижозат берсалар, биз бу киши билан ёлғиз гаплашсак.

— Хўп-хўп, албатта,— деди Маҳмуд шошқалоқлик билан кўзойнагини тўғрилаб.

Биз шафтолизор ҳовлидан ўтиб, олди айвон, паст-қамгина уйга кирдик. Уйда бир кимса йўқ, каттагина хона бўлиб, ҳувиллаб қолган, бироқ ҳамма нарса жой-жойида, саранжом-саришта эди.

Тўрдаги катта рамкадан қалин қошлари худди Амина опаникидек бир-бирига туташган, чакка суяк-лари туртиб чиққан бир йигит эшикдан кирган одам-га тикилиб турарди. Мен уни танирдим. У — Амина опанинг ёлғиз ўғли, пахтачилик машиналарининг ихтирочиси, машҳур конструктор эди.

Амина опа мени кираверишдаги чарм қопланган диванга таклиф қилди, ўзи рўмолини ечаркан:

— Мен сенинг енгилтак эканингни билардим,— деди энтикиб,— бироқ бунақа... дўппи деса бош олиш одатинг борлигини билмасдим. Салтанат ҳам майли-ку-я, раисни бунчалик беобрў қилишга нима ҳаққинг бор?

Бу сўз мисоли бир чақмоқ бўлиб тегди-да, баданимдан ўт чиқариб юборди.

— Нима бўлди ўзи?— дедим куйиниб.— Нима қилди?

— Нима бўларди, ўзини бир нима қилиб қўйишига оз қолди Салтанат! Шу!

Амина опа четроқдаги стулни суриб, рўпарамга ўтирди. Мен унинг сўнгги бир-икки йил ичида яна ҳам қариб, пешонасидаги, кўзларининг четидаги ажинлари кўпайиб, кўзлари киртайиб қолганини эндиgina аниқ кўрдим. Силлиқ қилиб таралган сийрак сочлари ҳам худди қиров тушгандай оқариб қолган эди.

— Билмадим,— дедим бирдан руҳим тушиб.—

Ахир мен ўзи билан гаплашувдим, бунақа эмас эди-ку?!

— Қанақа эди бўлмаса? Жуда беадаб, беҳаё эдимми?

— Йўқ, бироқ...

— Бўлмаса... Атиги бир йил ичида нимага бунчалик ўғариб қолганини ўйлаб кўрдингми? Агар янглишмасам, уни биринчи марта мақтаб ёзган ҳам ўзлари эдилар шекилли?— деди Амина опа ва яна бояғидай кинояли жилмайди.— Сизнингча, унинг бундай бўлишига ёлғиз ўзи айбдор. Шунақами?

— Айбдор бўлмаса... Қанчадан-қанча одамлар билан гаплашганимни айтмай қўя қолай, улар ҳаммаси мени чалғитган бўла қолишсин, аммо мен ўзи билан ҳам суҳбатлашгандим-ку, лоақал ўзи...

— Ҳа, ўзи нима қилди?

— Сиз унинг менга қанақа муомала қилганини бир кўрсангиз эди!

— Бундан чиқди, иззат-нафсларига тегиб кетган экан-да?

Амина опанинг пичинги қанчалик аччиқ бўлмасин, уни ютишга мажбур бўлдим.

— Хўп, майли, мени чалғитишган бўлсин!— дедим ва Амина опанинг гап отишга оғиз жуфтлаганини кўриб, сўзини бўлдим.— Ҳатто жўрттага қилган бўла қолай бу ишни. Аммо... Энди ҳақиқатни билишим мумкинми? Нима гап ўзи?

Амина опа индамай четга қаради. Буниси ўлганинг устига чиқиб тепгандай бўлди-ю, тўсатдан тошдай бир нарса томоғимга келиб тикилди.

— Майли, нима ҳам дейман. Сиз менинг тўғримда доим ёмон фикрда юрардингиз, бу фикрингизни ўзгартиринг, деёлмайман...

Ўпкам тўлиб ерга қарадим. Мен унинг: «Нима иш қилдингки, сен тўғрингдаги фикримни ўзгартирадинган?» дейишини, ё шунга ўхшаш бирор гап айтишини кутган эдим, лекин у бундай қилмади.

Менинг овозимдаги титроқ таъсир этдими ё бошқа бир нарса сабаб бўлдими, ишқилиб, Амина опа яна бир оз сукут сақлагач, шахт билан ўрнидан турди-да, пўстинини елкасига ташлаб, рўмолини ўрай бошлади.

— Ҳақиқатни билишни истасанг... ўзи гапириб

берсин!— деди у.— Мен тафсилотини билмайман. Ўз оғзидан эшитганинг яхши!..

Мен севинганимданми, ё аксинча, талвасага тушиб қолганимданми:

— Ўзи тузукми? Гаплаша оладими?— деб юборибман.

Амина опа юзимга қарамасдан:— Бугун тузук. Нега гаплашмасин?— деди ва эшик томон юраркан:— Яхшиям вақтида билиб қолиб, олдини олдик, бўлма-са... билмадим, нима бўларди?— деб қўйди.

Амбулаторияга қандай етиб қолганимизни билмайман.

Хар сафар бир лаҳзадан кейин Салтанат билан юзма-юз келишимни ўйлаганимда, эсимга бир ҳафта олдин бўлган тўқнашув тушарди. Унинг ғалати қилиқлари кўз олдимга келиб, кинояли кулгиси қулоғимга эшитилиб кетарди-да: «Энди қандай қарши оларкин?» деган ўйдан юрагим зир титрарди.

Машина катта кўча юзасидаги тепароқ жойга қурилган бир қаватли оддийгина бино олдида тўхтади.

Амина опа: «Ҳозир» деди-да, шошганича ичкарига кириб кетди. Ер остидан аста Маҳмудга кўз ташладим: у худди совқотаётгандай бошини ичига олиб, гужанак бўлиб ўтирарди.

Машинадан аста тушдим.

Бояги туман тарқаган, терак бўйи кўтарилиб қолган қуёш ҳамма ёқни чарақлатиб юборган эди. Шишадай ялтиллаб қолган ер бети эрий бошлаган, оёқ ости сирғанчиқ эди.

Амбулаториянинг олдидаги кунгай жойда уч-тўртта чол-кампир, болаларини бағриларига босиб олган бир-икки аёл ўтирарди. Худди қаҳратон қишдагидай ҳаммасининг эғнида пахтали чопон, оёқларида этик, бошларида қалин рўмол ва телпак.

Каттакон маҳкамаларнинг раҳбарлари ҳам «мухбир» деган сўзни эшитиш билан дарҳол қабул қилишади. Шунинг учунми, ё Амина опа ўзи таклиф қилгани учунми, мен унинг тезда қайтиб чиқиб: «Қани, киринг» дейишини кутган эдим. Лекин Амина опа чорак соатча куттириб, кейин чиқди.

У аллақандай ўйчан, худди бир нимадан хижолат чеккан одамдай қалин қошлари чимирилган эди. Рўпарамда тўхтаб, юзимга маъюс тикилди:

— Нима қиламиз, сен билан... гаплашмасмиш...

Мен Салтанатдан ҳар нимани кутсам ҳам, бундай жавобни кутмаган эдим. Бир вақтнинг ўзида ҳам ҳақорат, ҳам туғён, ҳам алам ҳисси юрагимда «гув» этиб, вужудимни ловиллатиб юборди.

— Нега? Ноҳақ эканман, айтсин дардини, тушунтирсин! Лозим топса... дўппосласин, шарманда қилсин. Бироқ... бундай қилиши инсофданмас-ку? Нима демоқчи бу билан?

Амина опа ўйчан кўзларини юминқираб, яна бир лаҳза юзимга тикилиб турди. Афтидан, дилимдаги га-лаённи сезган бўлса керак, боягидан анча юмшаган оҳангда гапирди:

— Яхши, сен бир оз сабр қил. Мен бригадага бориб келишим керак. Соат...— Амина опа қўл соатига қаради,— иккида шу ерда кут. Мен ҳам келаман. Яна бир гаплашаман.

— Хўп. Машинада олиб бориб қўя қолсин.

— Раҳмат, икки қадам жой.

Амина опа рўпарадаги ариқдан ўтиб қатор толлар орасида ғойиб бўлди.

Мен анчагача нима қилишимни билмай карахт бўлиб турдим, ниҳоят, ён чўнтагимдан блокнотимни олиб уч-тўрт оғиз сўз ёзим-да, шоферга узатдим:

— Сиз ҳам жўнайверинг, ука. Бу хатни редакторга ўз қўлингиз билан топширасиз.

Машина қўзғалди, бироқ сал юрмасдан яна тўхтаб, Маҳмуднинг боши кўринди:

— Ҳа бу... чой-пой масаласи...

— Раҳмат, чой бўлса ичдим. Сиз ҳам ишингиздан қолманг, дўстим.

Машина муюлишдан бурилиб кетгач, мен ҳам ариқдан ўтиб, олисдаги қирга қараб кетдим.

Ариқ билан қирнинг ўртасида катта сой бор, сойга етгунча бир томонда бир-бирига туташиб кетган қатор боғлар, бир томонида кенг пахтазор.

Япроқлари тўкилиб, шипшийдам бўлиб қолган дарахтлар гўё яланғочлигидан иймангандай шумшайиб турибди, пахтазорда эса ДТ-54 маркали иккита трактор қора-қўнғир гўзапояни ағдар-тўнтар қилиб, ерни шудгорламоқда.

Мен эриб шилта бўлиб қолган ердан сирғана-сирғана сойга яқинлашганимда, беш тишли плуги ер бағри-

ни тилиб айланаётган иккита тракторнинг бири олдимдан чиқди.

Тракторни Амина опанинг ўзи ҳайдаб келар, унинг ёнида ҳаво ранг комбинезони бўй-бастига ярашиб тушган қизил дуррали бир қиз турарди. Мен бу хушбичим қизни қаердадир кўрган эдим. Ушанда ҳам эғнида худди шу комбинезон, бошида чиройига чирой қўшган шу қизил дурра бор эди... Ҳа, Мўмин аканинг бригадасида кўрган эканман! Исмои ҳам эсимда — Юлдузхон!

Трактор яқинлашиб қолганда Амина опа рулни Юлдузхонга тутқади-да, ерга сакраб тушди, тушди-ю, тиззасидан шудгорга ботиб қолди. Аммо бундан хафа бўлмади чоғи, хандон отиб кулиб юборган Юлдузхонга қараб жилмайди-да, оёғини зўрға судраб боса-боса мен томонга юрди.

Қўлимни узатиб, тортиб олдим.

— Эҳтиёт бўлинг, опа. Бунақада ботиб кетишингиз ҳам ҳеч гап эмас!

— Ҳозир ботсак ҳам ёзда яйраймиз! — кулди Амина опа. — Деҳқон бўлсанг шудгор қил, деганлари мана шу-да, укажон!

Атиги бир соат олдин жуда совуқ қарши олган бу ўктам аёлнинг «укажон» дейиши қулоғимга илиқ эшитилиб, кўнглимни эритиб юборди.

— Демак, келаси йили яхши ҳосил кўтарасиз, — дедим уни хурсанд қилиш учун.

Амина опа жавоб бермади. Тобора узоқлашаётган трактордан кўзини узмай сўради:

— Қаёққа кетяпсан?

— Шу... айланиб юрибман...

— Бекор юргунча Мўминжон акангдан бир хабар олиб қўйсанг бўлмасмиди, — деди Амина опа ҳамон юзимга қарамасдан.

Мен Мўмин аканинг бултур планини бажаролмаганини билардим, бундан ўн кун олдин Салтанат муносабати билан келганимда у: «Албатта бажарамиз, мулла!» деб жавоб берган эди, лекин Амина опанинг киноясига қараганда, бу йил ҳам ишлари пачавага ўхшаб қолди.

— Нима, бу йил ҳам бажаролмасмикин планини?

— Йўқ, нега, мухбирларнинг ёзишига қараганда, бажаришлари керак! — Амина опа яна истеҳзоли ку-

лимсиради ва тўсатдан кўзлари чақнаб юзимга тикилди: — Икки гапнинг бирида, деҳқонман деб, кўкракларига урадилару, деҳқонга муносиб иш қилмайдилар. Мана, уч йил бўптики, далалари шудгор кўрмайди. Бир қоп ёмон кўсак деб, ўн центнер пахтадан маҳрум бўладилар. Хотин-қизларнинг меҳнатини-ку, айтмай қўя қолай! Сиздақа мужбирлар бўлса... Мисол қилиб ёзишгани ёзишган. Мисол керакми давлатга, ё пахтами?

Бенхтиёр кўзидан кўзимни олиб қочдим.

— Хўп, майли, — бир оз юмшади Амина опа, — хафа бўлманг, укажон. Шунчаки... гоҳо куйиб кетасан киши!

У боғларга қараб кетди, мен эса, кўнглим боягидан ҳам ғаш бўлиб, сойга томон бурилдим.

Сой бўйида, чуқур жарликнинг остида беш-ўн туп жийда бўларди. Сойга яқинлашганимда шу жийдазордан шўх кулги, қий-чув овозлар эшитилди.

Мен мактаб ўқувчиларидир, деб ўйлаган эдим, бориб қарасам, пахтакор қизлар экан.

Бир-иккитаси жийданинг тепасига чиқиб шохларини силкитмоқда, қолганлари, оёқларида ботмон-ботмон лой бўлса ҳам худди ёш болалардай бир-бири билан қувлашиб, талашиб-тортишиб дув-дув тўкилаётган жийдаларни теришмоқда эди.

Жийда қоқаётган қизлардан бири мени кўриб қолиб:

— Жийда енг, амаки! — деди-да, қийқириб кулиб юборди.

Ердаги қизларнинг ҳаммаси барабар менга қарашди.

— Вой ўлай, райондан келган вакил бўлмасин! — деди биттаси ва ўз ҳазилидан ўзи уялиб юзини лширди.

— Вакил бўлса нима, ишни қойил қилиб қўйгандан кейин ўйнаймизми, жийда терамизми, ихтиёр ўзимизда-да! — деди иккинчиси.

Ҳамма қизлар бирдан хандон отиб кулишди.

Жийданинг дув-дув тўкилиши, қизларнинг қий-чуви беғубор болалик йилларимни, мактабдан қайтаётганда девор ошиб олма ўғирлашларимизни, қўйнимизни ёнғоққа тўлдириб, кўча чангитиб юрган чоғларимни эсимга туширди-да, кўнглим алланечук бўлиб кетди.

Кабинетда ўтириб нозиклашиб қолганимни эндигина сездим: қирга қараб сал юрмасданоқ ўпкам оғзимга тикилиб ҳансирай бошладим, қир тепасига чиққанимда эса тиззаларим қалтираб, тинкам қуриган эди.

Сойнинг икки томонига жойлашган қишлоқ, гарчанд боғлар яланғоч бўлса ҳам, кўнглимга «жиз» этиб тегди-да, кўзимга жуда файзли кўриниб кетди. Қир тепасидан у худди суратдай бежирим ва гўзал туюларди, пастда, сой бўйида ўтлаб юрган эчкилар тепадан худди донлаб юрган товуқларга ўхшаб кетарди.

Анчагача жарлик ёнидаги жийдазорга, қоп-қора яланғоч боғлар орасида япроқлари тўкилмаган ва бир қарашда худди атласга ўранган қиаларни эслатадиган битта-яримта тут ва олмаларга тикилиб ўтирдим, аммо салдан кейин хаёлим яна Салтанатга кетди, тўғрироғи, у ҳақда беихтиёр ўйлай бошлаганимни ўзим ҳам сезмай қолдим.

Таъбим шундай хира, юрагим шундай сиқилган, Салтанатнинг олдида қаттиқ гуноҳкордайман. Аммо бу ҳаммаси Салтанатнинг кутилмаганда фельетонни кўнглига қаттиқ олиб, касалхонага тушиб қолганидан эмасмикан? Ахир бундай пайтда кишининг кишига раҳм-шафқати ортиши табиий-ку? Афтидан, шундай бўлса керак, чунки мен нечоғлик ўйламай, виждоним олдида азоб чекишимга бирор асос тополмас эдим. Ахир фельетон ёзилмасидан анча аввал худди шу Салтанатни кўкларга кўтарган, шуҳрати бутун республикага таралишига сабаб бўлган ҳам ўзим эдим-ку?! Шунга қарамасдан, бу фельетонни ҳам мен ёзган эканман, бу ишни одатдаги таъбир билан айтганда, онгли равишда қилган эдим-ку? Ё бирор жойда янглишдимми, биров мени чалғитдимми?

Яна ўйга толдим.

III

Салтанат билан ҳамқишлоқман десам бўлади. Сизнинг қишлоғимиз бу ердан ниҳоят беш-олти чақирим юқорида, тоғ оралиғида. Қишлоғимизда фақат бошланғич мактаб бўлгани учун бешинчи синфдан бошлаб шу қишлоқдаги ўрта мактабга қатнаб ўқирдик.

Мен Салтанатни илк бор институтнинг иккинчи курсини тамомлаб, каникулга келганимда кўрганман.

Биз бир гуруҳ йигитлар ёзги клуб олдида кино бошланишини кутиб тургандик, Салтанат икки дугонаси билан келиб қолди. Оёғида пушти ранг босоножка, эғнида нафис хонатлас кўйлак, бир ўрим йўғон қора сочи белига тушиб турган бу қиз ҳатто ёнидаги истараси иссиққина дугоналари олдида ҳам гўё Зухра юлдузидай чарақлаб ажралиб турарди.

Оппоқ лўппи юзи, шўх қуралай кўзлари кулиб, аллақандай порлаб турар, ўзи ҳам дуркингина бир қиз эдики, дафъатан мен уни бир ёқдан практикага келган студенткамикин, деб ўйлабман. Аммо шу маҳал, ёнимдаги йигитлардан бири:

— Уни қара! — деди кўзини қисиб. — Эндигина саккизинчини битириб ю, аммо аллақачон...

Йигит тилга олиб бўлмайдиган бир сўзни айтиб, хандон отиб кулди.

Шундан кейин Салтанатни ўнинчи синфни битирувчилар кечасида (бу тўйга одатдагидай ҳаммамиз йиғилган эдик) кўрдим.

Салтанат яна ҳам очилиб, тўлин ойдек чарақлаб, шундай яйраб-яшнаб кетган эдики, қараган сайин қарагинг келарди. Лекин кеча давомида у ёнидаги новча, қотма йигитдан бир қадам ҳам силжимади. Ҳатто ўша йигитдан бошқа йигитлар билан танцага ҳам тушмади. Бу бошқа йигитларнинг гашини келтирар, дилларида ҳасад уйғотар, бироқ бунга ҳеч бир асос йўқ, чунки Салтанатнинг ўзи бошқа қизлардан қанчалик ажралиб турса, унинг йигити ҳам бошқа йигитлар орасида шунчалик кўзга ташланиб турар эди: нафис тўлқинланиб, чап қошигача тушган қалин қоп-қора сочи, келишган қийғир бурни чеҳрасига аллақандай жасорат бағишлаган, худди қизларникидай катта қора кўзлари эса, аксинча, чеҳрасига аллақандай маъсумлик бахш этар эди.

Йигитнинг исми Қулаҳмад эди. Мен уни сал танирдим. У биздан уч-тўрт синф юқори ўқиган, мактабни тугатгандан кейин армияга чақирилиб, яқиндагина қайтган эди.

Гоҳо мен Салтанат билан Қулаҳмад бир-бирларига мулойим жилмайиб қараганларини кўриб қолардим. Шундай пайтларда иккови ҳам қандайдир нурга чўмилиб, гўё баҳорда, бир кечада гулга кирган ниҳолдай яшнаб кетарди назаримда.

Шундан беш-олти ой кейин, ноябрнинг охирларида институтимиз қишлоққа ёрдамга чиқди-ю, Салтанатни Мўмин аканинг бригадасида учратдим.

Суриштириб билсам, ёзда Салтанатларнинг тўйлари бўлган, иккиси ҳам колхозда қолган — Қулаҳмад бригадада табелчилик қилар, Салтанат теримчи бўлиб ишлар экан.

У баҳордагидан хиёл ўзгарган, оппоқ лўппи юзлари қуёшда куйиб қорайиб кетган, бироқ ўзи илгаригидай қувноқ, ҳатто олов эди, доим кулиб, сузилиб турадиган шўх қуралай кўзлари ҳамон юракларни жизиллатар, жарангли кулгиси дилларни қитиқлар эди.

Ўша йили у ўн тонна пахта теришга ваъда берган, биз борган кунлари ваъдасини бажариш арафасида турган экан.

Дарҳол суратини олдим, кичикроқ бир лавҳа ёзиб газетага юбордим.

Менинг омадим юришиб турган эканми, ё Салтанатнинг бахти чопган эканми, ишқилиб, бир ҳафта ўтар ўтмас унинг кулиб тушган сурати ва каминанинг лавҳаси (лавҳага «Жарқудуқ чевари» деб ном қўйишибди) газетанинг биринчи саҳифасида босилиб чиқди.

Ўша куни кечқурун Қулаҳмад мени уйларига таклиф қилди.

Улар идоранинг ёнгинасида, икки хонали шинамгина бир уйда туришаркан. Бизни Қулаҳмаднинг онаси — олтмиш-олтмиш беш ёшлардаги мулойим бир кампир қарши олди. Келин-куёвнинг хонаси бўлса керак, бежиримгина безатилган хонага жой қилиб, олди-мизга дастурхон ёзди.

Қош қорайиб қолганда даладан Салтанат ҳам қайтиб келди. У келиши билан ҳовлига мисоли жон кириб, уйнинг файзига файз қўшилди. Елиб-югуриб ўчоққа олов ёқди, бир лаҳзада жаз-буз қилиб, ўртага бир лавган қовурма палов келтириб қўйди. Қулаҳмаднинг «яримта»си бор экан, у ҳам очилди.

Ярим кечагача чақчақлашиб ўтирдик. Яримтанинг кучиданми, ё Салтанат билан Қулаҳмаднинг иноқлиги, гоҳо кўзимни шамғалат қилиб жилмайиб қўйишлари, эҳтиросли боқишлари кўнглимга жиз-жиз теккан эканми, ишқилиб, кетаётиб: «Киройи турмуш шундай бўлса-да!» деган гап кўнглимдан ўтгани эсимда.

Менинг лавҳамдан кейин Салтанат тўғрисида бошқа

газеталарда ҳам бир-иккита хабарлар чиқди-ю, шу-шу бир ҳафтада машҳур бўлиб кетди.

Шундан кейин Салтанатни ҳам, эрини ҳам бир йилча кўрмадим. Фақат бултур ёзда, ўшанда ҳам машинада ўтиб кетаётиб, Салтанатга узоқдан кўзим тушиб қолди: у оёғида этик, елкасида кетмон, бир гуруҳ қизлар орасида, кўча бўйидаги пахтазорда кетиб борарди.

Бу йил гоҳ Мактуба, гоҳ бошқа ишлар билан бўлиб қишлоққа умуман боролмадим; Салтанат эса ёдимдан ҳам чиқа бошлаган экан, бундан икки ҳафта олдин редакцияга келган бир хабар эсимга солди.

Хабарни ўқиб, кўзларимга ишонмадим. Унинг номи ҳам бўлакча — «Меҳнатни «роҳат»га сотган танноз!» бўлиб, «роҳат» сўзининг қўштирноқ ичига олингани ниҳоятда таажжублантирди.

Хабарда гап Салтанат ҳақида борарди. Гўё у деярли бир йилдан бери колхозда ишламай қўйган, эридан ҳам ажраб кетган, яқиндан буён эса, соф меҳнат орқасида эришган яхши номига доғ тушириб, сельпо ошхонасида буфетчилик қила бошлаган, ҳатто ёш йигитларни йўлдан уриш даражасига бориб етган эмиш!

Агар хабарнинг тағида Маҳмуднинг имзоси бўлмаса, бу гапларга сира ишонмасдим!

Маҳмуд колхоз кутубхонасида мудир бўлиб ишларди. Гарчанд, қиёфасидан техникумни тамомлаган кап-катта йигит эмас, гўё саккизинчи синф ўқувчиси-га ўхшаб кўринса ҳам, ўзи анча босиқ, ишчан, штатсиз мухбирларимиз орасида энг пухта, энг сермахсул ва ишончилиларидан ҳисобланар эди.

Мухбирликдан ташқари шоирлиги ҳам бор, ҳар келганимда қўлимга дафтар-дафтар янги шеърларини тутқазар, умуман, содда, софдил бир йигит эди!

Хабарни ён чўнтакка солиб, эртасигаёқ йўлга тушдим.

Қишлоққа келишим билан ҳаммадан бурун Маҳмудни топиб олдим. Кутубхонанинг зах, ним қоронғи хонасига кириб олиб, бир соатча гаплашдик.

Маҳмуд хабарга қўшимча қилиб, шунақа нарсаларни гапириб бердики, қулоқларимга ишонмадим.

— Бўлмаса...— деди Маҳмуд, кўзойнаклари устидан юзимга жиддий тикилиб.— Наҳот турмушимизда ҳанузгача хотин-қизларга нисбатан бой-феодалларча муносабат мавжудлигини кўра-била туриб аёл кишини

қоралаб ёзсам? Мажбур бўлдим, сабаб — бутун қишлоқ норози. Ёшларга салбий таъсир кўрсатяпти. Умуман... сиз кўрган Салтанатнинг соясига ҳам ўхшамайди у ҳозир. Жа... бошқача бўлиб, очилиб кетган...

Маҳмуднинг озғин, заҳил юзига қон тепди, пешонаси, бурнининг учини мунчоқ-мунчоқ тер босди.

Мен:

— Балки эри... — деб эътироз билдирмоқчи бўлган эдим, Маҳмуд қўлини силтади:

— Қўйинг ўша ландавурни! Унга қолса Салтанатхон шу бугун қайтиб келса-ю, у оёғига йиқилса!

— Бўлмаса нега бунақа айниб қолди?

Шамол бўлмаса теракнинг учини қимирламайди, ахир!

— Сабаби... — Маҳмуд пешонасини силаб кинояли жилмайди. — Қишлоқда ҳар хил гап юрибди. Ўтган йили қишда тоби қочиб, бир-икки ой шаҳарда — касалхонада даволанган. Нима бўлса ҳам ўшандан бўлган. Одамларнинг гапига қараганда касалхонанинг бош врач билан ҳам ҳалигидақа...

— Нима керак, бунақа миш-миш гийбатларни гап деб гапириб? Сиз мухбирку, ахир!

Маҳмудники ҳам тутиб кетди чоғи, лаблари титради:

— Майли! Энди индамаганим бўлсин! Бу ёғини ўзингиз ҳал қилинг! Аммо бирон сўзим ёлғон чиқса, калламни олинг!

Бир ўйим тўғри Салтанатнинг олдига бормоқчи ҳам бўлдим, бир оз мулоҳазадан кейин аввал колхоз раҳбарлари билан учрашишни, қолаверса, Қулаҳмаднинг қўйнига қўл солиб, у ёқ-бу ёғини суриштириб кўришни маъқул топдим.

Колхоз раиси яқиндагина сайланган, илгари райкомда ишлаган Камол деган ёш йигит эди. Шаҳарга келиб-кешиб турадиган ҳамқишлоқларимдан уни анча уддабурон, бамаъни йигит, деб эшитган бўлсам ҳам, ўзини яхши танимас эдим. Партия ташкилотчиси эса, бизнинг қишлоқдан чиққан, бир маҳаллар районда женотдел ҳам бўлган Ҳалима опа деган соддагина бир аёл эди.

Мен аввал Ҳалима опа билан учрашмоқчи бўлдим. Бироқ бахтга қарши Ҳалима опа ҳам, раис ҳам идорада йўқ — икковлари ҳам районда экан. Фурсатни бой

бермаслик учун Маҳмуд билан маслаҳатлашдим-да, Мўмин аканинг бригадасига кетдик.

Бу бригада шийпони қишлоқнинг чеккасида, шаҳарга борадиган тош йўлнинг шундоқ бўйида эди.

Биз борганда тушки овқатни еб бўлган теримчи аёллар қоп-қанорларини елкаларига ташлаб, бирин-кетин пахтазорга кириб кетишмоқда эди.

Бригада бошлиғи Мўмин ака билан Қулаҳмад шийпоннинг кунгай томонида эндигина овқатланиб бўлиб, ҳисоб-китоб қилишаётган экан.

Қулаҳмадни кўриб юрагим беихтиёр «шиғ» этди. Афт-ангори ҳам, аҳвол-руҳияси ҳам жуда ғариб эди: соч-соқоллари йениб, юзлари қорайиб кетган, бир маҳаллар чехрасига мардлик ва жасорат бағишлаган қийғир бурни сўррайиб қолибди. Бошида эски дўппи, эгнида кир пахтали фуфайка, қандайдир жуда чўкиб кетган, фақат қизларникига ўхшаган катта, бурунгидай чиройли маъюс кўзларигина худди нажот кутгандай жовдираб турар эди.

У мени кўрганда ўша масъуд дамлари эсига тушиб кетдим, ё бошқами, ишқилиб, бирдан кўзлари чақнаб, ўрнидан ирғиб турди, қўл қовуштириб салом берди. Мўмин ака ҳам мийиғида жилмайиб, худди ёши улуг одамни қарши олаётгандай, пешвоз чиқди:

— Э, келинг, мулла, келинг!..

Қулаҳмад дарҳол чой-пой тараддудига тушди. Биз Мўмин ака билан у ёқ-бу ёқдан, кўпроқ пахта ҳақида, бригада планини бажара оладими-йўқми, шу тўғрида суҳбатлашиб ўтирдик.

Мўмин ака чиндан ҳам қўйдек ювош, исми жисмига монанд жуда мўмин-қобил бир одам эди. Лекин омади кетган эканми («Бир бахтингиз чопмаса, шунақа бўлар экан, мулла!»), ё бошқами, ишқилиб, бултурдан бери планини бажара олмай кўнгли чўкиб қолган эди.

Қулаҳмад патнисда иккита нон билан бир чойнак чой олиб келди, рўпарамизга чўккалаб, чой қуя бошлади.

У келгандан кейин гап узилди-да, ўнғайсизланиб жим қолдик. Охири ўзим сўз очишга мажбур бўлдим:

— Хўш, бу қандоқ бўлди, Қулаҳмад ака? Салтанат масаласини айтаман...

Қулаҳмад кўзлари жавдираб қандайдир аянчли

жилмайди, дўпписини бошига ишқалаб, жойида бир қўзғалиб қўйди.

— Ҳа, энди,— деди дудуқланиб.— Билмасак... Шу... Шундоқ бўлди-ку!

— Шундоқ бўлишига сабаб? Эҳтимол...— зўрма-зўраки кулдим.— Эҳтимол, бой-феодалларча муомала қилгандирсиз?

Қулаҳмад ялт этиб юзимга қаради. Катта маъюс кўзлари тўсатдан ғалати чарақлаб кетди.

— Мана, дастурхон устида ўтирибмиз!— деди у, алам-изтиробга тўла ҳазин овоз билан.— Икки йил бир ёстиққа бош қўйиб ақалли бир марта санлаган бўлсам, йигит ўлай, мулла ака!

Қулаҳмад шундай фиғони чиқиб, шундай куйиниб гапирдики, вужудим жимирлаб, аламли кўзларидан кўзимни олиб қочдим.

Ўртага яна жимлик чўкди. Назаримда, Қулаҳмад йиғлаб юборадигандай туюлди. Пайқаб ўтирибман. Маҳмуд бир-икки марта: «Хўш, ака, энди инондин-гиэмн?» дегандек зимдан қараб қўйди, бироқ мен индамадим, бир нима дейишга тилим ҳам бормади, чунки, фавқулодда кўтарилган зўр довул ёш ниҳолни қандай эгса, бу мусибат ҳам Қулаҳмадни шундай эгиб қўйгани усиз ҳам кўриниб турарди. Ниҳоят, Мўмин ака томоқ қириб, бир йўталиб олгандан кейин:

— Энди, ўзингиздан қолар гап йўқ, мулла,— деди босиқ оҳангда.— Бугунги сиёсатда хотин-қизларга бир нима деб бўлмайди-ю, аммо лекин нафсиламрини айтганда, Қулаҳмадда гуноҳ йўқ. Бир йигит шунчалик бўлар, мулла. Бир ярим-икки йил муроса қилиб бир оғиз ёмон гапирганини билмайман. Тағин билмадик — ҳозир хотинларнинг даври келган!

Гарчанд вазият қанчалик оғир бўлса ҳам, шундай кулгим қистадики, ўзимни аранг босдим. Айни маҳалда ортиқча гапга ҳам ўрин қолмаган эди.

Биз қўзғалдик. Хайрлашаётганимизда Қулаҳмад:

— Энди... ўзингиздан қолар гап йўқ, мулла ака,— деди, этигининг учи билан ер чизиб.— Салтанат сизни жуда иззат қилади... Ётиғи билан бир гаплашсангиз. Майли, мен тайёр. Майда-чуйда гап-сўзларни эшитмаган бўла қолай, инсофга келсин.

Тўғриси айтсам, Қулаҳмаднинг гапи менга унча ёқмади: Ахир йигит деган ҳам шунақа бўладими?

Қадр-қимматини билмаган бир кимса олдида ўзини шунчалик ерга урадими? Йигитлик ғурури, иззат-нафс дегандан зигирдек борми ўзи унда?

Бу хаёл кўнглимга келса ҳам, дард устига чипқон бўлмасин деб, индамай қўя қолдим.

Шийпондан чиқиб, тош йўлга яқинлашганимда ён томондаги пахтазордан бизга қараб келаётган уч-тўртта қиз-жувонларни кўрдик. Олдинда ҳали Амина опа бригадасида кўрганим тракторчи қиз Юлдузхон келмоқда. Бошқа қизлар бизни кўрганда аллақандай ийманинқираб қолишди, у эса қадди-қоматини яна ҳам хушбичим қилиб кўрсатган бежирим этикчаси билан қовжираган ғўзапояларни ғарч-ғурч босиб, дадил юриб келди-да, бирдан тўхтаб:

— Салом, ўртоқ мухбир!— деди юлдуздек чарақлаб турган шўх, қора кўзларини сал сузиб. Қизнинг комбинезон ярашиб тушган хушбичим қомати, солдатларча битта-битта қадам ташлаб келиши, кулимсираб гапириши менга жуда ҳуш ёқиб тушди-ю, беихтиёр жилмайдим:

— Салом, синглим, келинг.

— Келдик,— деди Юлдузхон ва истиҳола қилиб узоқроқда тўхтаган дугоналарига ўғирилди:

— Вой, мунча ҳурпаймасаларинг? Келиб кўришинглар ақалли...

Шу пайт орқадан бўш араванинг тарақ-туруғи эшитилиб, қизнинг сўзи оғзида қолди.

Биз қайрилиб қарашга улгурмасданоқ ёнимизга қўш от қўшилган шотилик арава келиб тўхтади. Аравада Мўмин ака ўтирарди. У пишқириб юлқинган отларни базўр тўхтатди ва учлари пастга осилган яккам-дуккам мўйловлари тагидан жилмайиб, тракторчи қизга юзланди:

— Хўш, Юлдуз қизим, қундуз қизим, мулла акасини кўргилари кепти-да, лаббай?

Узоқроқда турган қизлар уялишиб юзларини тескари буриб олишди, Юлдузхон эса, аксинча, ғурур билан бош силкиди:

— Ҳа, бир кўрайлик девдик!

Мўмин ака дўпписини тўғрилаб, қошини учирди:

— Ҳа, кўрса арзигудек йигит. Аммо лекин... айтадиган гапларинг борми? Бўлса айтиб қолинглар, қизларим.

Юлдузхон ҳамон кўзларини сал қисиб юзимга тикилиб турарди.

— Қани-қани, оппоқ қизларим, гапларинг бўлса айта қолинглар,— деди Мўмин ака.— Мулла махтал бўлиб қолмасинлар, Юлдуз қизим.

Юлдузхон индамади, у ҳануз кўзини мендан олмасди. Унинг бу қарашидан аллақандай бўлиб кетдим.

— Рост, гапларинг бўлса, марҳамат, айтинглар.

— Йўқ!— деди қиз тўсатдан.— Шунчаки...— Унинг қоп-қора ингичка қошлари чимирилиб, лабларининг четида ғалати табассум жилва қилди.— Шунчаки... Сизни бир кўриб қўйгани келувдик, мухбир ака!

У кескин бурилди-да, чопқиллаганича ўзини дугоналарининг даврасига урди. Қизлар ҳам худди бир нимадан чўчиб кетган қушлардай «гур» этиб, пахтазорга шўнғишди.

Мен бир лаҳза анграйиб қараб қолдим, назаримда, қизларнинг бу қилиғи бежиз эмас, бу ерда қандайдир бир сир бордай туюлди.

Шу пайт Мўмин ака қамчисини чарсиллатиб қолди:

— Бу ҳам ўшанинг касофати, ҳамма ёш-ялангни йўлдан уриб бўлди, беҳаё!.. Қани, чиқинг аравага, мулла!

Мўмин ака азбаройи куйиб кетганидан бўлса керак, қишлоқ кўчаларига кириб боргунимизча оғиз очиб лом-мим демади, бироқ аравадан тушаётганимизда қўлтиғимдан ушлаб четга бошлади.

— Мен сизга яна бир гап айтай, мулла,— деди у, бўйинини қашиб,— худо йигит одамга бунақасини рўпара қила кўрмасин. Тунов куни буфетнинг олдидан ўтиб кетаётсам, қаршимдан чиқиб қолди денг. Қошини учириб: «Юз грамм отиб кетинг, почча!» деса бўладими! Оппоқ соқолим билан-а!— У киртайган кўзларини қисиб ва бошини аламли чайқаб кулимсираб қўйди.— Аммо лекин йигит ўзи ярашишни хоҳлабди — бир нима деёлмаймиз. Ўзингиздан қолар гап йўқ, ука, бригадада ёш қизлар кўп, ишқилиб, ўшаларга касофати тегмаса бўлди бизга.

Афтидан, у Салтанатнинг бригадага қайтишини хоҳламас, айни замонда Қулаҳмаднинг кўнглига озор беришни ҳам истамас эди.

Ростини айтсам, Мўмин аканинг бу гаплари дилимга бир оз шубҳа солиб қўйди. Ахир бизда гоҳо арзи-

маган нарсасаёқ аёл кишининг номини ёмонга чиқариш ҳоллари йўқ эмас-ку? Мўмин ака ҳам ўша эски ақидаларнинг таъсирида гапирмадимикан бу гапларни? Бўлмаса, наҳот битта гапга, эҳтимолки, ҳазил гапга шунча маъно бериб, катта сирдай четга тортиб, қулоғимга шивирлаб юрса?

Айни маҳалда бунинг ҳаммаси хаёлимни қитиқлаб, кўнглимдаги қизиқишни тагин ҳам алангалатиб юборган эди. Хуллас, бу сафар идорага киришга ҳам сабрим етмасдан, тўғри сельпо ошхонаси томон йўл олдим.

Маҳмуд ёнимда ўрдак юриш қилиб, йўрғалаб борар, гоҳо-гоҳо кўзойнаклари устидан қараб қўяр эди. У йўлда, аравада келаётганимиздаёқ бир-икки марта чўнтагидан қалин ён дафтарининг учини чиқариб кўрсатиб қўйди. Бу шеърлари бўлиши керак, афтидан, менга кўрсатишга ошиқар, лекин гап очмаганимдан кейин айтишга ийманар эди.

Сельпо ошхонаси катта кўчанинг муҳолишида, бурунги замондан қолган болохоналик уйда эди. Уйнинг биринчи қаватида катта дўкон, болохонада эса ошхона билан буфет жойлашган эди.

Биз идорадан сал ўтмасданоқ дўкон томондан радиола овози эшитилди.

— Ўша! Салтанатхон! — деди Маҳмуд, маъноли кулимсираб.

Болохонали уйга яқинлашганимизда, у қандайдир безовталаниб, типирчилаб қолди, назаримда, Салтанат билан учрашишдан қўрқаётгандай туюлди.

Дўконининг ёнидан ўтаётганимизда тепада, буфетнинг эшигида, эгнида сур ранг макинтош, қўлида похол шляпа, қадди-қомати келишган, қотма, новча бир йигит кўринди. Йигитнинг қора мағиздан келган чўвиқ юзи, катта қийғир бурни, айниқса, қош-кўзининг қоралиги уни бир оз лўлига ўхшатиб кўрсатар, лабининг четидаги пичоқ тилгандай ингичка, чуқур тиртиғи негадир бу ўхшашликни тагин ҳам кучайтирган эди.

Маҳмуд уни кўриши билан ғалати бўлиб кетди.

— Ия, Камол ака-ю! — шипшиди у. — Қаранг, ҳали бизга районга кетди дейишувди, бу ёқда юрибди-ку? Миш-мишларда жон бор экан-да бундан чиқди.

Миш-мишларда жон борми-йўқми, буни билмадимۇ,

бироқ бизни кўрганда Камол ака ҳам хиёл ўнғайсизланиб қолгандай бўлди. Пастга тушиб кўришаётганида эса, лўлиларга ўхшаган мардона қиёфасига мос тушмаган уятчанлик билан қулоқларигача қизариб кетди.

Мен ўзимни таништириб, жўрттага идорада бўлган гапни айтувдим, у негадир баттар қизариб, қисилиб-қимтиниб қолди:

— Йўқ-йўқ,— деди у қоп-қора, қалин қошларини чимириб.— Районда нима қиламан? Шу ерда... жиндек овқатланай деб... Марҳамат, мен тайёр,— қўшимча қилди у.

— Раҳмат, олдин Салтанат билан гаплашиб олайлик.

— Яхши, мен идорада бўламан,— деди Камол ака ва шошиб хайрлашди.

Мен зинапояга оёқ қўйишим билан юрагим бирдан орзиқиб кетиб, юзимга иссиқ қон тепди: болохона эшигида Салтанат турарди!

Оёғида пошнаси баланд бежирим қизил туфли, эғнида оҳори тўкилмаган оқ халат. Яна бу халат шундай усталик билан тикилганки, анча тўлишган қадди-қоматини, туртиб чиқиб турган кўкрагини кўз-кўз қилгандек. Бунинг устига, қуралай кўзларини, лабларини шундай нафосат билан бўяган, сочларини эса пешонасига тушириб, ҳаво ранг капрон дуррача билан томоғининг остидан шундай танғиганки, ҳар қандай йигитни ҳам маҳллё қилиб қўяди десам, лоф бўлмас.

Салтанат мени кўриши билан бир оз типирчилаб, довдираб қолди. Ҳар ҳолда менга шундай туюлди. Лекин бу бир дақиқагина давом этди, кейин хушини йиғиб олди шекилли, қўлларини орқасига қилиб, эшикка суянди-да, кулимсиради.

— Ия, келинг, Учқун ака! Оламда бормисиз? Сизни ҳам кўрадиган кун бўларкан-а, ёзувчи ака?— деди қошларини ғалати учуриб.

Пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди! Хайрият, Маҳмуд жавоб топиб қутқариб қолди:

— Азиз меҳмон йўқлаб келганда бир пиёла чойингиз борми, ё?..

— Марҳамат, чой-пойни билмадиму, бироқ юзта-юзтадан доим топилади!— Салтанат бошини силкитиб бир кулди-да, лип этиб ичкарига кириб кетди.

Зинадан чиқар эканмиз, Маҳмуд эгилиб юзимга қаради ва маънодор жилмайди.

— Қошини учиршини кўрдиларми? Жа...

Жеркиб ташладим:

— Нима керак шу гап? Ё ҳасадинг келяптими сенга қошини учирмагани учун?

Маҳмуд қулоқларигагина ловуллаб, пишиллаб қолди, аммо индамади.

Буфет деганлари энига уч, узунасига тўрт метр келар-келмас торгина бир хона эди. Хонанинг ўртасида озодагина оқ дастурхон ёпилган учта стол турар, тўрда, ёғоч тўсиннинг орқасида катта эски буфет бўлиб, буфетга ранг-баранг шишалар терилган, беш-олти банка консерва, папирос ва бошқа майда-чуйдалар ҳам қўйилган эди.

Ёғоч тўсиннинг бир четида пластинка жойланган қутичаси билан «Белорусь» приёмниги турарди.

Биз кирганда Салтанат устунга суянган қолда пешонасига тушган жингалак сочларини тўғрилаб, ҳаво ранг дуррасини қайта танғимоқда эди. Шу пайт унинг оппоқ нозик бармоқларида ялт-ялт чақнаган ёқут кўз-ли тилла узукка кўзим тушди.

Биз киришимиз билан у қаддини ростлаб, кулимсиради.

— Марҳамат, ёзувчи акалар! Тўрга чиқинглар!

Ажабо! Наҳот кўзларини айёрона сузиб кулиб турган бу ёш жувон мен яхши билган, бир оз шўх, чўртке-сар, айни замонда ниҳоятда ифбатли, меҳнатчан Салтанат бўлса?

Салтанат ўзига қандайдир ярашиб тушган ўғри тишини кўрсатиб, Маҳмудга қараб жилмайди.

— Кечирасиз, сизга қайсисидан қуяй, ўртоқ тонг юлдузи?

Маҳмуд яна боягидай типирчилаб, ўзини қўядиган жой топмай қолди.

— Тонг юлдузи? — тушунмадим мен.

— Ҳа, бу акамлар колхозчи қизлар тўғрисида доим газетага «Тонг юлдузлари» деган мақола ёзганлари ёзган. Шунга айтаман-да!

У бизни мазах қилаётганига энди шубҳа қолмади. Тўрдаги столга ўтиб ўтирдим.

— Менга қаранг, Салтанатхон, сиз билан бир жиддий гаплашсак деб келувдим.

— Ростдан-а?

— Бу гапнинг куладиган жойи йўқ-ку?

— Нега энди куладиган жойи бўлмас экан? Наҳот шундай чиройли, ёш жувон билан жиддий гаплашмоқчи бўлган ёш йигит ёлғиз келмасдан, шеригини бошлаб келса?

Боядан бери ундан сира кутмаган гапларни эшитаётган бўлсам ҳам, бунчаликка боришини тасаввур этмаган эдим. Уят ва ғазабдан қарахт бўлиб, анчагача тилим гапга келмай қолди. Салтанат эса қуралай кўзларини сал сузиб, кулимсираб турарди. Афтидан, Маҳмуднинг ёзганлари, ҳамқишлоқларимнинг мишмишлари бежиз эмас, у билан гаплашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ эди!

— Хўп, майли бўлмаса,— дедим ниҳоят.— Агар гаплашишни хоҳламасангиз, нима ҳам дердим.

Мен Салтанатнинг яна бир нима деб пичинг отишини, ё мазах қилишини кутган эдим, бироқ у тўсатдан бошини кескин силкиди-да, лип этиб келиб рўпарамга ўтирди.

Энди чақнаб турган қуралай кўзларининг, билинарбилимас бўялган лабларининг четидаги бояги хиёл шўх, хиёл кинояли табассум ўчган, қиёфаси кескин эди.

— Мен билан гаплашиб нима қилардингиз?— деди у, қўлларини иягига тираб.— Бор гапни Мўмин акангиздан сўраб қўя қолмабсиз-да?

Бейхтиёр кулимсирадим.

— У киши билан ҳам гаплашдик.

— Гаплашган бўлсангиз бўпти-да. Мендан нима-сини сўрайсиз?

Мен ўзимни босиб, хаёлимни йигиб олиш учун бир оз сукут сақлаб, бир-икки йўталиб қўйдим.

— Ҳар ҳолда бир-биримизни таниймиз,— дедим ниҳоят.— Сизнинг ҳақингизда биринчи марта газетага ёзган ҳам мен эдим.

— Раҳмат.

— Шундан кейин номингиз чиқди, эл-юртга танилдингиз...

Салтанат тўсатдан қўлларини иягидан тортиб олди, тилла узук чақнаган оппоқ, нафис бармоқлари билан столни асабий черта бошлади.

— Виламан, илгари яхши эдим, одобли эдим. Иш

кўрсатиб номим чиққан — буниям биламан. Бироқ... мумкин бўлса, тинч қўйинг мени, акажон! Ном ҳам керак эмас менга, шон-шуҳрат ҳам.

— Нега? Ахир...

— Негалигини тушунтириб бергандир, ўша Мўмин акангиз? Қолгани бўлса Қулаҳмад акангиздан сўранг. Ундан қолганини... — Салтанат кўзлари чақнаб Маҳмудга юзланди. — Ундан қолганини мана... «тонг юлдузи» айтиб берар!

Мен зимдан Маҳмудга кўз ташладим. У бошини қуйи солиб, стол устидаги ушоқ нонни юмалатиб ўтирар, қулоқлари ҳамон ловуллаб ёнар эди.

— Мен ҳайронман, — дедим ниҳоят. — Эҳтимол, биз янглишаётгандирмиз. Бироқ инсоф билан айтганда, Қулаҳмад акага ҳам осон эмас. Шундай мўмин-мулоим, камтар йигит...

Салтанат эрининг исмини айтишим билан лаблари титраб, юзидан қон қоча бошлаганини кўргач, олдини олишга ҳаракат қилдим:

— Балки мен билмасман. Агар ёмон бўлса, сизга бой-феодалларча муносабатда бўлса...

— Бой-феодалларча муносабат эмиш! Қўлидан келса қилади-да, бой-феодалларча муносабатни ҳам!

— Бўлмаса гуноҳи нима унинг? Умуман... Ким билан гаплашсак кўнглингиз тўлади? Ҳалиги олифта раис биланми? Ўша йигит...

Сўзим оғзимда қолди. Раиснинг исмини тилга олишим билан Салтанат худда чаён чаққандай ўрнидан сакраб турди:

— Йўқ! Тинч қўйинг раисни! Ишониб бўлармиди олифта раисга?! Ундан кўра... боринг тағин ўша Мўмин акангизга!

Бу гап усиз ҳам тўлиб турган сабр косамни тоштириб юборди-да, беихтиёр ўрнимдан туриб кетдим.

— Менга қаранг! — дедим бўғилиб.

— Раҳмат, қараб бўлдим!

— Ҳаддингиздан ошибсиз, Салтанатхон. Ҳали ҳам бўлса сиздақа юзта буфетчидан битта Мўмин ака яхши, чунки...

Салтанат гапимнинг охирини эшитмади, тўсатдан юзи оппоқ оқариб кетди.

— Яхши бўлса, боринг, мақташингиздан қолманг

ўша ойимеупургини!— деди титраб ва югуриб бориб эшикни шартта очди:

— Жўнанг иззатингиз борида? Бўлмаса ҳозир дод соламан!

Кейин ҳар эслаганимда бир кулиб юрдим! Шунақаям юрагим ўйнаб капалагим учиб кетибдики, эшикдан бамисоли ўқдай отилиб чиқибман! Қарасам, Маҳмуд мендан ҳам бурун отилиб чиққан экан!

Аввал ғазабим қайнаб, дағ-дағ титрадим. Вужудимни ларзага солган бу титроқдан анчагача қутула олмадим. Кейин аста-секин титроқ босилиб, кулгим қистай бошлади. Ниҳоят, бошини ликиллашиб, йўргалаб бораётган Маҳмудга қараб хохолаб кулиб юбордим. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг: кечагина сиздан истиҳола қилиб, кўрганда уялганидан ўзини қаёққа яширишини билмай юрган бир қиз бугун сизни шундай беҳурмат қилса! Ҳаттоки, ёш боладай калака қилиб ҳайдаб чиқарса!

Албатта, бир оздан кейин кулги босилди-ю, хаёлимни оғир ўйлар чулғаб олди: ахир, бунинг ҳаммаси ёшлар орасида одобсизлик ва ахлоқсизлик кучайиб бораётганидан далолат бермайдими?

Тўғриси айтсам, шу маҳалгача катталардан шунақа гаплар эшитсам, ёшларнинг ахлоқсизлиги тўғрисида биров бир нима деса, ғашим келарди, ҳатто жеркиб ташлардим. Бунинг ҳаммаси «чолларга хос» бир нарсая эканлигини куйиб-пишиб исбот қилардим, ё илжайиб қўя қолардим. Аммо Салтанат билан бўлган тўқнашув кўзимни очди, биз кўп нарсаларга енгил қарай бошлаганимизни кўрсатди. «Эскилик сарқитлари билан курашамиз», деб юриб, кўп ажойиб анъаналардан айрилиб қолганимиздан далолат берди!

Маҳмуднинг бунчалик куюнишига, Мўмин аканинг бунчалик ташвишланишига шундагина тушунган эдим. Ҳа, улар ҳақ: Салтанатни шу ҳолда қолдириш унинг ўзига фойда келтирмаганидек, бутун қишлоқ ёшларининг ахлоқига ҳам ёмон таъсир қилишига шубҳам қолмаган эди!

Кечқурун идорага бордим.

Ҳалима опа ўз кабинетида экан, анча гаплашиб ўтирдик.

У кейинги бир-икки йилда хийла қариб қолган, юмалоқ, тўла юзини, кўзларининг четини ажин босган,

бироқ ўзи бурунгидай сўзамол ва чўрткесар, айни замонда жуда содда ва оқкўнгил эди.

Салтанат тўғрисида фикримиз бир жойдан чиқди.

— Мен ҳам қўрқиб юрувдим, ёш-ялангга ёмон таъсир қилаётганини кўриб,— деди у.— Яхши қилибсан келиб!

Бирга Камол аканинг олдига чиқдик.

Бу сафар раис тушда кўрганимизгидан ҳам хушбичим, айни маҳалда жуда ёш кўринди кўзимга.

Мен унга Салтанат тўғрисида ёзмоқчи эканимни жўрттага очиқ айтмадим. Лекин хайрлашаётиб учини чиқаргандим, шунга ҳам бир сапчиб тушди.

— Билмасам энди,— деди худди кўзимга тўғри қарашга юзи чидай олмаган одамдай ерга тикилиб.— Нима қилибдики, шунчалик...

Мен сўзини бўлдим:

— Бундан чиқдики, бу юриши тўғри экан-да? Шунақами?

Камол ака индамай қолди.

«Ёш бўлсалар ҳам ўрганибдилар-да баъзи эски раисларнинг қилиғини!— дедим ичимда.— Тағин бу киши халққа отахон бўлмоқчи эмиш!»

Жаҳл устида бир нима деб юбормаслик учун тишимни тишимга қўйиб совуққина хайрлашдим. Орқамдан Ҳалима опа ҳам чиқди.

— Бу ёққа қара, бир оғиз гап бор,— деди у.

Биз яна партия ташкилотчиси кабинетига кирдик. Назаримда, бу сафар Ҳалима опа нимадандир ташвишланиб, талвасага тушиб қолгандай кўринди.

Мени диванга таклиф қилиб, ўзи ёнимга ўтирди.

— Қишлоқда майда-чуйда миш-миш гаплар юрувди,— деди у.— Мен бу гапларга инонмасдан, айтган одамларни койиб берган эдим...

Мен унинг нима демоқчи эканини тушуниб, беихтиёр жилмайгандим, Ҳалима опа:

— Сенга ҳам айтишдимми?— деб кулди-да, очилиб кетди:— Одамлардан эшитгандирсан— халқ раисмизни жуда яхши кўриб қолди. Ёш бўлса ҳам пишиқ чиқди: ишбилармон, мўмин-мулойим, бировга сан демайди. Ўзиям механизатор-инженер экан, анча янгиликлар киритяпти. Бироқ... бу қиз билан гап-сўз бўлса, бутун обрўси ер билан битта бўлади.

— Мақсадингизга тушундим, опа.

— Ҳа, балли!— Ҳалима опа эркалаб елкамни қоқиб қўйди.— Ҳозир пайқаб қолдим, олдини олмасак бўлмас экан!— деди у.— Обрўли одам, шу қизни деб иснодга қолмасин.

Мен: «Бировларнинг жуфти ҳалоллига кўз олайтириб юрган бир кимсанинг обрўсини ўйлагунча, танобини тортиб қўйсангиз бўлмасмиди», дегим келди-ю, тагин ўзимни босдим.

— Хўп, қўлимиздан келган ёрдамимизни аямай-миз.

— Раҳмат, чирогим,— деди Ҳалима опа.

Хайрлашиб эшикка чиқсам, ҳовлида Қулаҳмад пойлаб турибди.

Бошида пилтаси чиқиб кетган эски дўппи, оёғида йиртиқ-ямоқ этик, эғнида пахтали фуфайка... Шу сабаб бўлдим, ё ўзим ҳам тўлиб турган эканманми, ишқилиб, ёши катталиги ҳам эсимдан чиқиб:

— Бу қанақа юриш?— дедим тутақиб.— Бу юришда Салтанат сизни бошига урсинми? Умуман... йигитмисиз, ё латта?

Қулаҳмад шошиб қолиб, атрофига аланглади.

— Нима бўлди, нима қилди, мулла ака?

— Нима бўлганини сўрагунча, ўзингизни бир ойнага солиб кўринг!

— Ҳа, энди...— Қулаҳмад бошини осилтириб, чуқур тин олди.— Энди бизга... ясан-тусан на даркор, мулла ака?

— Ясан-тусан даркор бўлмаса... Бу юришингиз ҳам оз! Ҳали баттар бўласиз!

Бу гапни айтишга айтдим, аммо худди қизларникидек жавдираб турган маъюс кўзларига, хазин нигоҳига кўзим тушиб, яна кўнглим эриб кетди. Четга тортиб, анча маслаҳат бердим, йўл-йўриқ кўрсатдим.

— Агар гапимга кирсангиз,— дедим охири,— шу қизни деб куйманг. Худо ҳақи, тирноғингизга ҳам арзимайди!.. Ўзингизни қўлга олинг бир оз. Қаддингизни тутинг. Кийининг. Ҳарбий хизматдан қайтган пайтларингиздагидай кўкрак кериб юринг! Ёшсиз. Ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган қизлар ошиқ бўладиган кўркингиз, қадди-қоматингиз бор. Нима қиласиз ўз қадр-қимматингизни ерга уриб, дўстим!

Қулаҳмад менинг бу гапларимни бошини кўтармасдан индамай эшитди, аммо (жигардан уриб қўйса қийин экан!) бошини секин чайқади.

— Йўқ, мулла ака,— деди синиқ овоз билан.— Бизга энди бошқа севги насиб эмас. Инсофга келса шу, келмаса... Раҳмат сизга, мулла ака.

Ичимда сўкиниб қўя қолдим, ҳатто хайрлашмадим ҳам. Бироқ, тўғриси айтсам, шу гапдан кейин фельетон ёзиш кераклигига шубҳам қолмади. Ахир ўзингиз бир ўйлаб кўринг, бу ёқда бу бечора ичيني ит тирнаб шу аҳволда юрса-ю, у ёқда ёш раис билан Салтанатхон унақа қилишса? Ким билсин, аҳтимол, бу фельетон уларнинг икковини бир оз ўйлантириб қўяр, эс-ҳушини йўқотган бу бечорага ҳам бир нафи тегар, деган тўхтамга келдим ахийри. Салтанатнинг бунчаликка боришини билганимда... Лекин билганда ҳам айбим нима менинг? Бирор фактни бузиб кўрсатибманми?

Осмонда худди енгил елканлардай секин сузиб юрган оппоқ булутларга тикилиб узоқ ўйладим, лекин қанча ўйламай, виждоним олдида қизарадиган бир нарсани тополмадим. Фақат бир нарса, у ҳам бўлса ўшанда тракторчи қиз билан четга чиқиб гаплашганим кўнглимга пича шубҳа солар, назаримда, ўша куни унинг йўлга чиқиб туриши бежиз эмасдай туюлар эди. Қолаверса, фельетоннинг баъзи ўринларида дағалроқ иборалар ишлатибман. Ўйлаб қарасам, «тан-ноз», «сатанг», «нозанин» деган сўзлар кўпайиб кетибди, умуман, фельетонни ёзишда ҳам, ўшанда Салтанат билан учрашганимда ҳам бир оз босиқроқ бўлишим керак эди, қизишмасам бўларди, лекин... уч-и? У ҳатто гаплашишни ҳам истамади-ку ахир? Зотан, унинг ўшандаги қилиғи ва айтган гапларига бардош қилиш мумкинмиди ўзи?

Бу ўйлардан миям ғовлаб қаддимни тутиб ўтирдим.

Шу пайт пастда, сой бўйида, қирга томон секин ўрмалаб келаётган ҳаво ранг «Волга»га кўзим тушди.

«Волга» қир этагигача етгач, чалга, пахтазорга қараб бурилди, бироқ сал юрмасдан тўхтади. Сўнгра эшиги очилиб, бир одам тушди-да, мен томонга кела бошлади. Ким бўлди экан?

Ҳайрон бўлиб ўрнимдан турдим-да, секин пастга туша бошладим. Уч-тўрт қадам юрмасданоқ юрагим «шиғ» этди. Раис! Камол ака!

Миямда чақмоқ чақилгандек бир нима «ялт» этдида, фельетоннинг охирги жумлалари эсимга тушди. «Ҳурматли газетхон, эҳтимол сиз: «Колхоз раиси қаёқларда юрибди, жиливини тортиб қўймасдан бу нозаниннинг?» деб ўйларсиз. Афсуски, раис акамларнинг ўзлари ҳам нозаниннинг хумор кўзларига маст бўлиб, мўйловларини бураб, лабларини ялаб, парвона бўлиб юрибдилар!..»

Иссиқ, ҳатто қайноқ бир тўлқин вужудимни қамраб олди. Назаримда, у ҳозир ғазабга тўлиб келгану, менга заҳрини сочадигандай. Бироқ яқинроқ борганда ўйчан кўзларига кўзим тушиб, бир оз ҳушимни йиғиб олдим. Камол ака қалин қоп-қора қошларини сал чимириб, юзимга тикилиб келарди. Узунчоқ юзи бурунгидан ҳам чўзилиб, қорайиб кетган, кўзлари четида мен илгари сезмаган чуқур чизиқлар пайдо бўлгану, бу чизиқлар чеҳрасига янги, маъносифода бағишлаган.

Биз индамай қўл беришиб кўришдик.

— Келганингизни эшитувдим. Учинчи бригадага кетаётувдим, қарасам, биров ўтирибди. Сиз бўлсангиз керак, деб бурилдим.

— Раҳмат,— дедим, нима дейишимни билмасдан.

Индасдан пастга туша бошладик.

Камол ака машинага беш-олти қадам етмасдан тўхтади:

— Фельетонингизни ўқидим. Жуда... қотирибсиз!— У истехзоли кулимсираб юзимга қаради.

— Билмадим энди...— дедим.— Агар ноҳақ осилган бўлсам, кечирасиз.

Камол ака бошини кескин силтади:

— Гап менда эмас!

Мен унинг тўсатдан чақнаб-чарақлаб кетган кўзларидан кўзимни олиб қочдим.

— Бўлмаса... Билмадим энди. Мен ҳам уни бунчалikka боради деб... Ҳаммасига фақат шу фельетон сабаб бўлдимикан, ё?..

— Агар... фақат шу фельетон сабаб бўлганда, ҳозир сиз билан бундай гаплашиб турмас эдим!

Бу сўз гўё эрталабдан бери елкамдан босиб турган катта бир тоғни олиб ташлади-ю, енгил тин олдим.

— Ҳаммамиз ҳам яхшимиз,— деди Камол ака.— Мана ўқиб кўринг, сиздан яширадиган жойим йўқ!—

У ён чўнтагидан тўрт букланган бир қоғоз олиб менга узатди.

Хатда йирик, юмалоқ ҳарфлар билан шу сўзлар ёзилган эди:

«Ҳурматли Камол ака! Бу хат билан сизни безовта қилсам, кечирасиз. Мен қишлоқдан бош олиб чиқиб кетишга аҳд қилдим. Киши туғилиб ўсган қишлоғини ташлаб кетиши нечоғлик мушкул экан! Бунини энди билдим. Бироқ бу мақоладан кейин бу ерда қандай бош кўтариб юраман, одамларнинг юзига қандай қарайман, Камол ака?!

Менга айтган ҳамма яхши гапларингиз, яхши ниятларингиз учун раҳмат. Фақат мендан умидингизни узинг. Сабабини сўраманг. Сабаби кўп. Кейин... «Тенг тенги билан, тезак қопи билан» деган эскилар. Сизга чин юрагимдан бахт ҳамда саодат тилайман. Мен бахти қаро, ким яқинлашса қорам юқадиган бир қозон бўлдим. Мана сизга ҳам қорам тегди, ҳаммадан шунисига хафа бўлиб кетдим. Кечиринг, ҳар нечук, ўшалар ўйлаганчалик ёмон одам эмас эдим. *Салтанат*».

Мен анчагача нима дейишимни билмай, хатни узоқ ўқиган бўлиб, ундан кўзимни узмай туриб қолдим. Аслида эса тилим сўзга келмай лол бўлиб қолган эди. Ниҳоят:

— Бундоқ экан, нега ўшанда мен билан тузукроқ гаплашмади?— дедиму, Камол аканинг: «Гўё ўшанда тузукроқ гаплашадиган турқингиз бор эди!» дейишини кутиб, юрагим орқасига тортиб кетди. Бироқ Камол ака «Уф» тортди:

— Чунки... Мени ким деб ўйлайсиз?— деб сўради секин.— Мен ҳам ўша феодалларнинг биттасиман-да! Бўлмаса уни жонимдан ортиқ севсаму, наҳот бу ярамас фикрлар тузоғидан юлиб ололмаган бўлсам? Тенг тенги, тезак қопи билан эмиш!

Камол ака бу гапни бўғилиб, худди юраги ўртанаётгандай тутатиб гапирди, сўнгра секин қўлини силтади:

— Майли. Сиз боринг, учрашинг. Ҳаммасини ўзи гапириб берсин. Бошқа гапларни кечқурун гаплашармиз.

Мен ҳайрон бўлиб унга қарадим. Камол ака менинг кўз қарашимга тушунди шекилли:

— Боринг, гаплашади. Боя гаплашмайман деган

экан, мен айтдим, гаплашади!— деди у.— Хоҳласан-гиз ана, машинада бора қолинг. Мен пиёда кетсам ҳам бўлади. Бу ёғи яқин.

Мен соатимга қарадим — Амина опа билан учра-шишимизга ҳали ярим соат бор.

— Раҳмат. Шундоқ сойдан кесиб ўта қоламан.
Биз ажрашдик.

IV

Салтанат билан бош врачнинг қабулхонасига ёндош торгина хонада учрашдик.

Унинг олдига мени Амина опа бошлаб кирди. Биз кирганда Салтанат рўпарадаги дераза олдида қўллари-ни орқасига қилиб турарди.

Эғнида ҳамширалар киядиган оқ халат, оёғида шиппак. Тўладан келган юмалоқ юзи сал сўлғин, фа-қат илгаригидай пор-пор ёнган қуралай кўзлари ва оқ дуррачаси остидан чиқиб, чап қошигача тушиб тур-ган майин жингалак сочларигина тунов кунги Салта-натни эслатарди.

Эшикдан кирган жойда тўхтаб салом бердим, Сал-танатнинг жимгина тикилиб қолганини кўриб, пешо-намдан тер чиқиб кетди.

— Қани, ўтир,— деди Амина опа менга.— Сен ҳам ўтир, Салтанат,— қўшимча қилди у.

— Нимага ўтираман?— Салтанат билинар-били-мас жилмайди.

Мен шундагина хона деярли бўш эканини, унда кўк рангга бўялган битта табуретка билан битта эски стол-дан бошқа ҳеч нарса йўқлигини кўрдим.

— Стул олиб кириб берайми, ё?

— Йўқ-йўқ,— деди Салтанат шошиб.

— Бўлмаса кўп қовоғингни солавермасдан гап-лашгин бу ёқ билан.

Салтанат биринчи марта кўзини мендан узиб ерга қаради.

— Мен... Нима ҳам дердим?

— Буни қўй, қизим. Гапириб бер кўнглингдаги дардингни. Билиб қўйсин бу... ёзувчи ўртоқ!

Амина опанинг пичинг отаётганини сезсам ҳам, ти-шимни тишимга қўйиб индамай ўтиравердим.

— Нима? Мен чиқиб турайки?— деди Амина опа.

Салтанат «майли» деб ишора қилди чамаси, Амина опа секин чиқиб кетди. Мен ер остидан Салтанатга кўз ташладим. У ҳамон менга тикилиб турган экан, кўзим кўзига тушиши билан энтикди, оқ халат тагидан туриб турган кўкраги бир кўтарилиб тушди.

— Мен сиз билан гаплашмоқчи эмасдим,— деди у халатининг тугмасини ўйнаб.— Опамлар билан... Камол акам қўйишмади. Майли, мана,— у халатининг чўнтагидан икки букланган бир конверт олди.— Бу хатни атайин сизга ёзган эдим. Бошқа гапим йўқ сизга айтадиган.

Салтанат мактубни қўлимга тутқазаркан, яна бир энтикди, кўкрагини тўлдириб чуқур тин олди.

— Ўқиб чиқарсиз эринмасангиз. Бошқа гапингиз бўлса, кейин учрашармиз.

Салтанат бошини қўйи солганича бир-бир қадам босиб чиқиб кетди. Мен стулни деразанинг олдига суриб ўтирдим, кўнглим алланечук бўлиб, ўзимга аталган конвертни очдим.

Бояги таниш дастхат! Битта-битта терилган йирик харфлар билан ёзилган каттагина хат:

«Муҳтарам ёзувчи акамизга!

Сиз мен тўғримда «Жарқудуқ таннози» деган фелетон ёзибсиз. Ўқиб чиқдим. Хийла усталик билан, қизик қилиб, ўқиганлар куладиган қилиб ёзибсиз, мен шарафли меҳнатдан қочиб, таннозлик йўлига ўтиб олганимни ҳамда ахлоқим бузилиб, ёшларни йўлдан ураётганимни сатира ўти билан шафқатсиз қоралабсиз. Қаламингизнинг ўткирлигига қойил қолдим. Фақат биттаю битта гапингиз бағримни ханжардай тилиб кетди: сиз мени меҳнатдан қочган дебсиз, дангасаликда айблабсиз! Кечирасиз, ёзувчи ака, нима десангиз денг, бироқ меҳнатдан қочди деган гапингизга сира-сира қўшилмайман. Ахир инсоф қилинг-да, ёзувчи ака! Агар меҳнатдан қочсам, бурноғи йили ўзингиз мақтаган чоғлардагидай далада тер тўкиб ишлармидим? Ун тонна-лаб пахта терармидим?

Сизга ёлғон, менга чин, ёзувчи ака, агар ишонсангиз, бултур ёзда, ҳаттоки ҳомиладор эканлигимда ҳам бир кун ишдан қолган эмасман, устига-устак, кузда саккиз тонна пахта териб беришга аҳд-паймон қилганман.

Энди бу ёғини эшитинг.

Эсимдан чикмаса пахтам беш-олти тоннага етаёзган эди чамаси, бир кун ўзимни жуда қийнаб юборган эканманми, ё бўлмаса касал эканманми, билмадим, ишқилиб, кечқурунга борганда, йиқилиб қолибман.

Яхши ҳам қизлар бор экан, шийпонга суяб олиб боришди.

Борсак Мўмин акангиз катта юк машинасига пахта ортиб ҳозир жўнай деб турган эканлар. Бизни кўриб тўхтадилар. Қизлар тушунтиришди шекилли, бошимга келиб: «Нима бўлди, оппоқ қизим?» деб сўрадилар.

Нима дердим? Дод деб юборишимдан қўрқиб тишимни тишимга қўйиб тўлғаниб ётибман.

Кейин нима бўлганимни билмай қолдим, фақат ҳушим борида у кишининг бир гапи дилимни пичоқ бўлиб тилиб кетди.

«Машина касалхонага боролмайди. Кўриб турибсанлар, пунктга кетяпти. Бу машина бормаса шу бугун план тўлмай қолади! Ҳозир бориб арава юбортираман», дедилар-у, жўнаб кетдилар.

Сиз ёшсиз, эҳтимол тушунмайсиз, бироқ... Мен ариқ бўйида бир соатча ётиб қолибман. Кейин арава келиб олиб кетибди.

Ўша кунни шифохонага етмасданоқ йўлда бола ташладим!

Мен бу болани шундай умид билан кутган эдим, шундай умид билан кутган эдимки!.. Ишқилиб, шундан кейин барчадан кўнглим совиб, олам кўзимга қоронғи кўриниб кетгани рост.

Ахир ўзингиз айта қолинг-чи, ёзувчи ака, шу иши инсофданми у кишининг? Ўшанда пахтани тушириб, аввал мени касалхонага элтиб қўйганда биров бир нима дермиди Мўмин акангизга? Йўқ, демасди! Бироқ у киши бундай қилмадилар. Нега десангиз, у кишига мақтов керак эди, шуҳрат керак эди! Бўлмаса... Ёз бўйи бошқа бригадирлар ғўзага иккиёқлама ишлов бериб, кетмонни оз ишлатишга уринганда, нечун бу киши ҳадеб кетмонга зўр берадилар! Амина опамлар кечаю кундуз терим машинасига йўл очиш ташвишида юрганда, бу киши куз келди дегунча жўрттага пахтазорга сув қўйиб юборадилар!

Сизга ёлғон, менга чин, ёзувчи ака, бола ташлаб шифохонага тушмагунимча бу гаплар хаёлимга ҳам келмаган эди, ҳаммаси ўшандан кейин бошланди. Сиз

яхши кўрган Қулаҳмад акангиз бўлса, шуларнинг ҳаммасини кўриб билиб туриб, Ойимсупургига бир оғиз бир нима дейишга ярамадилар... Икки йил бир ёстиққа бош қўйиб, умид билан турмуш қурганимизда акангиз ақалли бир марта пешона теримни артиб, қўлимдан кетмонимни олмаганини айтмай қўя қолай, майли, у киши филдек йигит бўлсалар ҳам, чаккаларига қалам қистириб табелчилик қилдилар, мен ёш келинчак солдатча этик кийиб, ёзда кетмон чопдим, кузда тонналаб пахта тердим. Майли, бунга нолимайман, нолиш хаёлимга ҳам келган эмас. Бироқ, ҳалиги воқеадан кейин, акангизнинг оёқларига йиқилиб ялиниб-ялвордим: уч-тўрт ойга рухсат беринг, саводим бор, дугоналарим билан курсда ўқиб, механизатор бўлиб олай, дедим. Йўқ, бунга ҳам розилик бермадилар, нега десангиз, Ойимсупургининг қаҳр ғазабига учраб, табелчилик лавозимидан айрилиб қолишдан қўрқдилар.

Бу ҳам майли. Ўчакишиб (ўчакишганимни бўйнимга оламан, ёзувчи ака) бригададан кетиб қолганимдан кейин, Ойимсупурги менга не тўхматлар ортмади, не таъна-маломатлар ёғдирмади! Акангиз бўлса ақалли бир оғиз сўз билан ёнимни олишга ярамадилар, Мўмин ака тарқатган беҳуда тўхматлардан асраб қолишга юраклари дов бермади. Ҳаммасидан шуниси алам қилади кишига!

Билмадим энди, балки мен ноҳақдирман. Бунақа экан, балки тегишли жойларга ёзиб борсам бўларди. Бошда шундай қилмоқчи ҳам бўлдим. Арзимни айтиб раис акамларнинг олдига ҳам бордим. (Камол акамни эмас, илгариги отахонимизни айтяпман.) Бироқ у киши койиб бердилар. «Бир сафар хато ўтса ўтгандир у сдамдан, шунга шунча ногора чаласанми?» дедилар у киши.

Шу-шу, ўчакишиб кетганим чин. Бироқ сизга ёлғон, менинг рост, ёзувчи ака, қанча кутдим акангизни. У ёқда Ойимсупурги, бу ёқда менинг юзимга биттадан шاپати уриб, қўлимдан етаклаб олиб кетармикинлар, деб ёрзиқиб кутган пайтларим ҳам бўлди. Йўқ, бу ҳам қўлимдан келмади акангизнинг, севимли отахонларининг назмидан чиқолмадилар у киши.

Кечиринг, ёзувчи ака. Сиз мендан ҳар қанча ўпкаласангиз арийди. Кўнглимда бунақа дардим бор экан,

тунов куни ёрилсам бўларди. Бироқ, ишонсангиз, ўша пайтда ҳаммадан кўнглим қолиб, сиз келганда ҳам бир нарсадан тўлиб-тошиб турган эдим, қолаверса, ёнингизда писмиқ шоирни кўрдиму, фиғоним фалакка чиқиб кетди.

Устига-устак, сиз ҳам: «Сендақа юзта буфетчидан битта Мўмин ака ортиқ!» деб юбордингизу, кейин нима бўлганимни билмайман...

Майли, «гап кўп, кўмир оз» деганларидек, айта-версам гап кўп, ёзувчи ака.

Мен ўзимга ачинмайман, негаки, шундай бўлишига ўзим ҳам сабабчиман, фақат... Камол акамга қорам юққанига ачинаман. Сиз у кишини билмас экансиз!..

Марҳум ойимлар ўлим олдида ҳаммадан розилик сўраган эдилар. Туғилиб ўсган жойлардан кетиш кўзимга ўлимдан ҳам ёмон кўринаётгани учунми, билмадим, ҳамма билан розилашгим келяпти. Ёмон гапирган бўлсам сиз ҳам кечиринг, кўришмасак рози бўлинг, Учқун ака. Салтанат деб билгайсиз».

«Кечиринг... рози бўлинг...» Кўз олдим пардаланиб, томоғимга ёнғоқдай бир нарса келиб тиқилди.

Ўримдан секин туриб дераза олдида бордим. Назаримда гўё миямда бир қуюн кўтарилгану, ҳамма фикрларимни тўзғитиб юборгандай! Фақат бир нарса кўнглимга хиёл тасалли берарди: Салтанат «Қишлоқдан бошини олиб чиқиб кетган эмас», Амина опа айтгандек, «ўзини бир бало қилиб қўйган» ҳам эмас эди!

Лекин фелъетон-чи ?Бу ёғи нима бўлади? Хошим-жон акага, дўстларимга нима дейман? Мактубанинг юзига қандай қарайман?

Тўсатдан кўзимга: «Редакция «Жарқудуқ таннози» фелъетонни бўйича текшириш ўтказди, фактлар тасдиқланмади, редакцияни чалғитгани учун фелъетон авторига қаттиқ ҳайфсан эълон қилинди ва ишдан ҳайдалди», деган сўзлар кўриниб кетди-ю, вужудимни совуқ тер босиб, тиззамгача қалтироқ кирди.

Кейинчалик ҳар эслаганимда ўзимдан бир жирканадиган бўлдим, бироқ ўша пайтда ҳаммадан бурун ҳаёлимга шу фикрлар келгани ҳали-ҳали эсимда! Худди, «чўкаётган — чўпга тирмашар» деганларидек, шоша-пиша ўзимни оқлайдиган фактлар қидира бошладим: «Ахир мен бу фелъетонни ёзишдан олдин ҳамма билан, шу жумладан, партия ташкилотчиси, ҳатто раиснинг

ўзи билан ҳам суҳбатлашган эдим-ку? Шундоқ экан, биринчи навбатда улар жавоб беришсин! Менинг айбим нима ахир?» Лекин айти маҳалда бу ўйларнинг биттаси ҳам миямга ўрнашмас, худди деворга тегиб сапчиган коптокдек сапчир, кўнглимнинг бир четиди ҳозир гап айрим фактлар эмас, балки адолат, виждон ва одамгарчилик каби тушунчаларга бориб тақаладиган қандайдир бошқа масалалар устида кетаётганини аниқ ҳис қилардим.

Ажабо, наҳот Мўмин ака, қўйдаи ювош, мусичадай беозор кўринган Мўмин ака шунчаликка борган бўлса? Қулаҳмадчи? У Мўмин акадан ҳам мўмин-мулойим, меҳрибон, қолаверса, жабрланган бир одам бўлиб кўринганди-ку кўзимга?

Аммо Салтанатнинг хатларини қайта эслашим билан, бундай шубҳага боришнинг ўзи виждонсизлик билан баробар эканига, ҳозир бу хаёлларга берилиб бу ерда ўтиришнинг маврида эмаслигига иқроор бўлардим, лекин нима қилишимни ўзим ҳам билмасдим, айти замонда нимадир қилишим кераклигини, акс ҳолда бу нарсa умрбод дилимдан кетмайдиган бир из қолдиришини тушунардим.

Эшикка қараб бир қадам ташлаган эдим ҳамки, остонада Камол ака кўринди. Афтидан, ранг-рўйим жуда ўзгариб кетган бўлса керак:

— Ҳа, нима гап?— деди у юзимга тикилиб.

— Мана, ўқиб кўринг!— хатни узатдим унга.

— Сиз... бир ёққа шошпасизми?

— Ҳа. Мен Мўмин ака билан ҳалиги... Қулаҳмадни топиб бир гаплашсам девдим. Бориб келай...

— Яхши,— деди Камол ака ва яна боягидай юзимга узоқ тикилиб қаради. Назаримда, у кўнглимдаги ғалаёни сезиб қолган ва бунинг сабабларини тушунмоқчи бўларди.

— Қулаҳмадингиз шу ерда, ҳовлида,— деди у ниҳоят, ўйчан кўзларини юзимдан узиб.

— Бўлмаса... хатни у кишига ҳам беринг, ўқиб кўрсин. Мен айтаман, киради!

Камол ака стулга ўтираркан, «майли» деган маънода бош силкиди.

Қулаҳмад эрталаб чол-кампирлар ўтирган жойда ўтирар, кўринишидан, Салтанатга овқат олиб келган бўлса керак, қўлида тугуни ҳам бор эди.

У мени кўраркан, худди генерални кўрган солдатдай апил-тапил ўрнидан турди.

Тунов кунги танбеҳларим қаттиқ теккан эканми, ё бошқами, пшқилиб, уст-бошини тузатган, ҳатто бир нав олифтанамо кийинган — оёғида тумшуғи бигиз қора туфли, эғнида янги сур ранг костюм, соқол-мўйловини олдириб, қалин ўсиқ сочларини силлиқ қилиб тарагану, ўша мактабни битирувчилар кечаси Салтанат билан кўрганимдагидай хушбичим, кўркам бир йигитга айланган-қолган эди! Фақат кўзлари хиёл бежо ва хатти-ҳаракатларида ўзига ишонмаган одамларда бўладиган шошқалоқлик бор.

— Хўш, бу қандай бўлди?— дедим, дедиму, яна андиша билан тилимни тишладим.

Шунда Қулаҳмад:

— Мана шу... Шунақа бўлди,— деб гудранди.

Мен унинг чиндан ҳам пишиқ, келишган қоматига, аллақандай аянчли жавдираган кўзларига бир аум тикилиб қолдим. Салтанатнинг хатидаги: «Мен акангизни сира бунчалик латта деб ўйламаган эдим!» деган сўзлари эсимга тушди. Тунов кунгидай тағин бир силтаб ташлагим келди-ю, яна фелъетон эсимга тушиб, индамадим.

— Мўмин ака қаёқда юрибди?

— Қаёқда бўларди? Далада-да!— деди Қулаҳмад ва савол назари билан юзимга қаради.

— Хўп бўлмаса, мен у кишининг олдига кетдим. Сиз ичкарига киринг. Камол акада бир хат бор, ўқиб кўринг.

— Менга-я?

— Ҳа, сизга! Аввал ўқиб чиқинг, кечқурун идорада гаплашамиз.

Шундай дедиму, унинг аянчли жавдираган кўзларини, икки букилган новча қоматини кўрмаслик учун кескин бурилиб, йўлга тушдим.

V

Мўмин ака билан ўша таниш шийпон орқасида учрашдик. Бу сафар дала тунов кунгидан ҳам файзи кетган, одам яна ҳам сийраклашган, худди қора совуқдан кейин яланғоч бўлиб, ҳувиллаб қолган боғларга ўхшаган пахтазорнинг ҳар жой-ҳар жойида уч-тўртта

қиз-жувон кўринарди. У ер-бу ерда қолиб кетган битта-яримта кўсакларни териб юрган бу аёлларни кўришим билан эрталаб Амина опа айтган гаплар эсимга тушиб кетди. Афтидан, у ҳақ, Мўмин аканинг бу уринишлари қуруқ чиранишдан бошқа нарса эмас эди.

Мўмин ака шийпоннинг орқасида туршакдай қотиб қолган кўракларни қоп-қанорларга тикаётган уч-тўртта йигитга бош бўлиб, кўрсатма бериб турарди. Чанг-тўзондан қош-киприклари, соқол-мўйлови худди тегирмончининг соқол-мўйловидай оппоқ, уст-боши ҳам юпун, аммо ўзи бурунгидай хушвақт, йигитлар билан ҳазил-мutoйиба қилиб кулмоқда эди.

Мени кўриб, қош-кўзларини артди, мулойим кулимсираб пешвоз чиқди.

— Э, келинг, мулла, бормисиз оламда?

— Ҳорманглар!— дедим йигитларга қараб.

— Э, саломат бўлинг, мулла ака!

Улар саф тортиб, қўлларини кўксиларига қўйиб, навбат билан кўришишди.

— Мана,— деди Мўмин ака,— «Битта ҳам кўрак қолдирмасдан йиғиб олайлик!» деган топшириқларингга амал қиляпмиз, мулла.

У мендан мақтов кутиб кўзларимга тикилди.

— Шийпонга кирамизми? Жиндай гап бор.

— Қанақа гап?— Мўмин ака шундай деб сўради-ю, яна ўзи олдимга тушиб йўл бошлади:— Қани-қани, мулла, марҳамат!

Унга Салтанат қўйган лақаб эсимга тушиб кетди: «Ойимсупурги!» Мўмин ака шийпоннинг ўнг томонидаги ним қоронғи хонага бошлаб кирди. Хонанинг биттаю битта деразасидан тушган нур худди прожектордай фақат бир бурчакнигина ёритиб турар, ўртадаги катта бе-сўнақай столда чанг босган журналлар ётар эди.

Мўмин ака столнинг ёнида тўхтаб:

— Бу... чой-пойни нима қиламиз, мулла?— деб сўради.

— Раҳмат, ҳеч ҳожати йўқ.

Мўмин ака рўпарамдаги табуреткага омонатгина ўтирди. Мен эндигина унинг сал тараддудга тушиб, кўзлари бежоланиб қолганини пайқадим. Умуман, мен шу топда дурбиннинг бир томонидан қарашга ўрганиб қолган, энди эса иккинчи томонидан қараб, тамом бош-

қа нарсаларни кўриб ҳайратланаётган одамдек тааж-жубда эдим. Назаримда, рўпарамда илгариги Мўмин ака эмас, тамом бошқа бир одам турар эди.

— Хўш... Бўлган гаплардан хабарингиз бордир?

— Қайси гапни айтадилар, мулла?

— Қайси гапни бўларди. Салтанатни айтяпман...

— Ҳа-а...— Мўмин ака ўтирган жойида бир қўзғалиб олди, худди боши қичишиб кетаётгандай, дўпписини бир-икки марта тузатиб, зўрма-зўраки жилмайди.— Фельетонларини ўқидик. Аммо лекин, бай-бай, сўзларини айтаман, бамисоли ханжар-а, ханжар! Офарин, мулла, офарин...

Бехосдан тарсаки еган одамдай, изимдан, бутун вужудимдан ўт чиқиб кетди.

— Ҳа, энди... Шу...— дедим гўлдираб.— Фельетонни ҳозирча қўйиб турайлик. Мен сиздан бошқа бир нарсани сўрамоқчи эдим.

— Хўш?

— Эсингизда бўлса, бир марта Салтанат пахтазорда йиқилиб қолиб, сиздан машина сўраган экан.

— Пахтазорда?.. Йиқилиб дейсизми?— Мўмин ака пешонасини тириштирди, сийрак бароқ қошлари бир-бирига туташди.

— Бултур кузда содир бўлганга ўхшайди бу воқеа. Сиз машинага пахта ортаётган экансиз чамаси?

— Лаббай?— деди Мўмин ака ва худди тушунмай қийналаётган одамдай бир-икки йўталиб қўйди.

— Ўша кунни планни бажариб, рапорт берадиган кунингиз эканми?— тағин эслатдим мен.

— А? Ҳа...— Мўмин аканинг чеҳраси бир ёришди-ю, яна қовоғи солинди.— Машина бўлмаса арава бергандирмиз, эсимдан чиқибди,— деди бошини чайқаб.

— Арава кечикиб бориб, йўлда боласи тушган экан!

— Епирай, ростданми?— деди Мўмин ака ёқасини ушлаб.

Унинг чанг босган киприклари орасидан жавдираб турган қўй кўзларида шундай самимий таажжуб, ҳатто ачиниш акс этдики, биринчи дафъа кўнглимдан: «Салтанатнинг хатлари таъсирида бу одамни ноҳақ ранжитаётганим йўқмикан?— деган бир фикр ўтди.— Ахир нега мен Салтанатнинг ҳамма гапларига ишониб, бу одамнинг жавобига ишонмаслигим ксрак?

Мўмин ака шунчаликка борган экан, Салтанат нега ўтган сафар учрашганимизда ҳамма ҳақиқатни очиб ташламади?»

— Бу қандоқ бўлди, оқсоқол, наҳот Салтанат ёлгон гапирса?

— Қайдам,— Мўмин ака бошини секин чайқайди.— Мабодо ақл-ҳушимдан ажраб қолган бўлмасам... Мана, худо шоҳид, эсимда йўқ, мулла. Хуллас калом, ҳозир жуфти ҳалоли, ўалари билган Қулаҳмад келади. Инонмасангиз ўз оғзидан эшитинг, мулла.

Бу сафар Мўмин аканинг овози ўзгариб, яккам-дуккам мўйлови ғалати титраб ўрнидан қўзғалди:

— Гап шу, мулла. Тағин мана, ҳурматли қариялар бор бригадада. Лозим кўрсангиз, суриштириб, ҳақиқат қиларсиз. Энди бизга рухсат...

— Кечирасиз, яна бир савол...

Мўмин ака шунчалик самимий, куйиниб-ранжиб гапирдики, уни тўхтатишга аранг журъат этдим.

Тураётган Мўмин ака жойига ўтирди.

— Бу йил машина теримига неча гектар ажратган эдингиз?

— Ҳмм...— деди Мўмин ака ва илжайиб қўйди.— Энди... гапнинг жилови қаёққа буриляпти — кўриб турибман, мулла, нима қиласиз, аравани қуруқ олиб қочиб? Машинага йўл бермадинг демоқчимисиз, шуми?

— Башарти.

— Бўлмаса... Бу сафар ҳам сабр қиласиз, Қулаҳмад келсин. Машинада терилганми-йўқми, ҳаммаси дафтарда кўрга ҳассадек яққол кўрсатилган, ҳа!..

Салтанатнинг гаплари беҳудами, ё азбаройи Қулаҳмадга ишонганидан шундай деяптими бу одам?

— Машинага йўл очиқ бўлса, нега ҳалиги... Юлдузхон кетиб қолди бригададан?

— Нега дейдилар-а, мулла?— Мўмин ака: «ёш-сиз-да, ука», деган маънода бошини ликиллашиб жилмайди.— Негаки, у ҳам ўша сиз фелъетон қилган беҳаёнинг чилдирмасига ўйнаётганлардан биттаси. Иш эмас, чақимчилик бўлса буларга!

Мўмин аканинг овози кескин жаранглади. Мулоийм кўзлари учқун сочиб чақнаб кетди. Бироқ бу кўпга чўзилмади. Иккинчи дақиқада кўзини кўзимдан олиб ерга тикилди ва боягидай ранжиган бир товушда:

— Хўп, ука, нима ҳам дердик,— деди хўрсиниб.—

Биз энди қаридик. Шоирлар айтгандек, турмушдан орқада қолдик. Аммо лекин бир нарса сал алам қилади, мулла: оппоқ соқолимиз билан бизнинг гапимиз инobatга ўтмайди-ю, ўша... ўшаларнинг гапи инobatга ўтади. Майли, тагин ўзингиз биласиз. Мана, Қулаҳмад келсин, ўшандан сўранг. У ёқда Ҳалима опа бор, бошқалар бор, хуллас, ўзингиз ҳақиқат қиларсиз, мулла.

Бошқа гапга ҳожат қолмаган, афтидан, ёлғиз Қулаҳмад эмас, Юлдузхон ва Амина опаларни ҳам бир жойга тўпламасдан туриб бу одамга бир нима дейиш қийин эди.

— Хўп бўлмаса.

Шийпоннинг ичи қанчалик қоронғи ва зах эканини ташқарига чиқиб қуёш нуридан кўзларим қамашиб кетганидагина билдим.

Ажабо, декабрнинг сўнгги кунлари бўлса ҳам, қуёш шундай илиқ ва майин эдики, назаримда, гўё юзимга жажжи қизчанинг момиқ қўллари теккандай туюлди, ҳатто қорайиб ётган пахтазор ҳам кўзимга бошқача кўриниб кетди. Лекин бу манзаранинг гаштини суролмай қолдим, чунки шу пайт орқамдан чиққан Мўмин ака:

— Ия, раис акамлар ҳам кептилар-да!— деб юборди.

Мен шундагина хирмоннинг ёнида турган ҳаво ранг «Волга»га кўзим тушди.

Камол ака афтидан илгарироқ келган, лекин гапимизга ҳалақит бермаслик учун, ғўзаларни оралаб кетган экан.

Биз эшикда кўринишимиз билан у пахтазордан чиқиб келди. Унинг ҳам авзойи бузуқдай кўринди.

— Ҳорманг, оқсоқол, ишлар қалай?

— Шукур. Мана, вазифани ўринлатсак деган умидда...— Мўмин ака сўзини тугатмасдан ён-верига аланглади, худди ўзига ишонмай, ёр-биродарларидан нажот сўраган ўқувчи боладай, кўзлари мўлтиллаб хирмондаги йигитларга қаради.— Мана шу, ётибмиз қўлдан келгунча ҳаракат қилиб...

Камол ака индамади, лабини тишлаб ва қошларини чимириб бир лаҳза ўйланиб турди: назаримда унинг қалбида катта бир ғалаён бошланган, бироқ у ўзини босишга уринмоқда эди.

— Ҳаракат қилаётганингизни кўряпман. Раҳмат.

Вироқ... Кеча мен сизга нима деган эдим? Бугун шуд-горни бошлаб юборинг, демаганмидим, оқсоқол?

Мўмин ака зўрға жавоб берди:

— Дегансизу, аммо... Битта ҳам кўрак нобуд бўл-масин, деб...

— Ахир бу... қовжираб, бужмайиб ётган битта кў-ракни деб, келаси йил ўн центнердан маҳрум бўла-мизу, оқсоқол? Ўзингиз тажрибали пахтакорсиз, би-ласиз-ку, Мўмин ака?

Камол ака бу сафар боягидан ҳам паст овоз билан, бироқ шундай куйиниб гапирдики, Мўмин ака азба-ройи сўз тополмай қолганидан мойлик дўшисини ҳа-деб бошига ишқаларди.

Камол ака унинг жавобини кутиб бир дақиқа инда-май турди-да:

— Хўп, биз кетдик,— деди, ҳамон кўзини ердан узмасдан.— Эртадан бошлаб шудгорга киришинг. Мен Амина опага айтаман — битта «ДТ»сини сизга юбо-ради.

Мўмин ака илжайиб бош ирғади:

— Хўп, хўп, раис ава, бажко келтирамиз.

— Кейин... Хотин-қизларга ҳам рухсат беринг. Кўрдим, бекор юришибди пахтазорда.— Камол ака ер остидан менга қаради:— Қани, кетдикми, ука?

Машина тунов куни Юлдузхонлар билан учрашган жойимизга яқинлашганда Камол ака мен томонга бу-рилди:

— Бир-иккита қиз-жувон сизга учрашмоқчи экан. Эртага идорага боринглар, дедим, майлими?

— Майли-ю... Нима гаплари бор экан? Ҳозир гап-лаша қолсам ҳам бўлар...

Камол ака тиззамга қўлини қўйди:

— Сиз шошманг, ука,— деди ва ўйчан кўзалари би-лан юзимга тикилиб сўради:— Гаплашдингизми Мў-мин ака билан?

— Гаплашдим. Лекин у киши бўйниларига олма-дилар.

— Нимани?

— Ҳаммасини. Бояги хатдаги гапларни айтяпман. Биттасини ҳам бўйниларига олмадилар.

— Шунинг учун ҳам эртага гаплашайлик де-дим-да.

Назаримда, мен ҳали ҳам тагига етолмаган алла-

қандай сир бор, Қамол ака эса бу сирни билса ҳам ҳали-ҳозир айтишни истамас эди.

Машина идорага яқинлашганда:

— Хўп, бўлмаса, ука, сиз қолаверинг,— деди Қамол ака.— Мен яна бир жойда ишим бор, ярим соатда бориб келаман.

Одатда одам гавжум бўладиган дарвоза олдида ҳозир ҳеч ким кўринмас эди. Бироқ ҳовлига киришим билан кутубхонанинг рўпарасидаги гулзорнинг четида ўтирган Қулаҳмад билан Маҳмудга кўзим тушди. Маҳмуд Қулаҳмаднинг қулоғига энгашиб ва қўлларини пахса қилиб куйиб-пишиб гапирар, Қулаҳмад эса ер чизиб ўтирар эди.

Маҳмуд мени кўриб, шошиб қаддини ростлади, кўзойнагини тўғрилай-тўғрилай пешвоз чиқди:

— Э, қаёқларда қолдингиз, жон ака! Уйда ош дамлатиб... роса йўлингизни пойладик!

— Раҳмат, овқат бўлса едик.

Қулаҳмаднинг ёнига бориб ўтирдим.

— Салтанатнинг хатини беришдими?

Қулаҳмад юзимга қарамасдан бош ирғади:

— Ҳа, ўқидик.

— Сиз-чи?

— Эшитдик. Қулаҳмад акам айтиб бердилар мазмунини. Аммо...— Маҳмуд елкасини қисди, лаблари асабий титраб кетди.— Ҳайронман!

— Хўш?

— Ахир... Нима демоқчи? Меҳнатини... Соф меҳнат кишиларини қораламоқчимилар?

Мен унинг кўзойнак тагида чақнаб тикандай қадалиб турган қисик кўзаларига қарадим: наҳот бу йигитчани бу ҳодиса ҳам ўйлантирмаган бўлса, кўнглига қитдай бир ташвиш солмаган бўлса?

— Йўқ, Салтанат меҳнатни, чинакам меҳнаткаш одамларни эмас, сизу менга ўхшаганларни қоралаяпти!

— Мен... Мен унинг мушугини пишт дебманми?

— Пишт демасангиз демагандирсиз. Лекин... бу ердаги майда-чуйда гапларга ишониб... ҳамманн чалғитиб юргунча, лхшилаб аниқласангиз бўлмасмиди!

— А?— Маҳмуд худди тўсатдан чаён чақиб олган одамдай тўлғанди.— Мен нима? Ўзингиз... Сиз-ку фелъетон қилган уни!

— Мен ҳалиям ўзимни оқлаётганим йўқ! Афсуски, сиз билан биз олди-қочди гапларга, ифлос мишмишларга ишондик, бу киши эса...— Мен эндигина пайқадим: Қулаҳмаднинг хатти-ҳаракатларидаги илгариги шошқалоқлик, сертавозелик, сермулозиматлик йўқолган, у бошини қуйи солганича чурқ этмай ўтирар, афтидан, менинг гапларим ҳам қулоғига кирмас, аллақандай ўз ўйлари билан банд эди.

Мен: «Бу киши эса...» деганимдагина секин бошини кўтарди, маъсум шахло кўзлари юзимга анча тикилиб қолди, сўнгра кўкрагини тўлдириб нафас олдида, секин ўрнидан турди.

У менга бир нима дермикан, деб ўйловдим, йўқ, мендан олдин Маҳмудга юзланди.

— Бўлди энди, бор, ишингни қил!— деди паст ва фавқулодда ҳорғин оҳангда.— Боятдан бери қулоқ-миямни единг-ку вайсаб!— Қулаҳмад тўхтаб чуқур тин олди, худди бўғилаётгандай бўлиб, кўйлагининг тугмаларини ечиб ташлади.— Менга қаранг, ёзувчи ака!.. Аммо мард бўлсангиз... мана, фелъетон қилинг мени! Мен— аҳмоқ! Аҳмоқ бўлмасам шундай қилармидим? Салтанатга-я? Севиб қўшилган жуфти ҳалолимга-я?..

Унинг овози, гарчанд жуда паст ва ғамгин бўлса ҳам, шундай чуқур бир аламга, ифода этиш қийин бўлган шундай бир изтиробга тўла эдики, ҳатто Маҳмуд ҳам тўсатдан жим бўлиб, писиб қолди. Азбаройи кўнглим бўшашиб кетганидан:

— Майли энди, хафа бўлманг,— деб юбордим.

Қулаҳмад яна юзимга узоқ тикилиб қаради. Мен умримда ҳеч қачон бундай маъюс ва чиройли кўзларини кўрмаганман.

— Гап хафа бўлишда дейсизми, ука? Қошки бу хомкаллани деворга уриб мажақлаб бўлса!— деди у ва уҳ тортиб секин қўшимча қилди:— Йўқ, ука, аяманг! Мендақа бефаҳм-бефаросат аблаҳларни аяш— гуноҳ! Фелъетон қилинг, фелъетон!

Бир дақиқа тилим лаббайга келмай лол бўлиб қолдим. Қулаҳмад бўлса аввалгича тутатиб гапирар, пушаймон ва аламдан ақли-ҳушини йўқотиб қўйгани сезилиб турарди. Шунинг учунми, ё Салтанатнинг гаплари суяк-суягидан ўтиб кетган эканми, ёки аксинча,

фелъетоп чиқишини ўзидан кўрган эканми, ишқилиб, мисдан ранжимасди.

Мен ҳам нима қилишимни билмасдан анча туриб қолдим.

Бир ўйим идорага таклиф қилиб, гапга солай дедиму, тагин Камол аканинг: «Шошманг, ука, бафуржа гаплашамиз», деган сўзи эсимга тушиб, таклиф қилмадим.

— Хўп, ака, ҳали учрашармиз,— дедим ниҳоят, юпатган бўлиб.

Қулаҳмад юзимга қарамай бош ирғади:

— Майли, ҳозир гапгаям тоқат йўқ ўзи!..

Мен Камол аканинг кабинетига кириб уни кутмоқчи эдим. Бироқ қатор деразаларнинг ёнидан ўтиб бораётиб, ичкарида ҳаёлга чўмиб ўтирган Ҳалима опани кўриб қолдим, олдига кирдим.

Ҳалима опа қўлларини тиззасига қўйганча, чарм қопланган эски креслога чўкиб, паришон бир вазиятда ўтирарди.

Мен уни биринчи марта бундай қиёфада кўришим эди! У ҳамиша ўктам, сўзамол ва айни замонда хушчақчақ кайфиятда бўлар, олдига кирсангиз очик чеҳра билан қарши олар эди. Бу сафар эса...

— Э, келинг шоир!— деди у.— Ҳамма ёқни алғовдалғов қилиб қўйиб, ўзингиз қаёқларда юрибсиз, ўргилай?

— Ҳа, шу... келдик-ку, мана!— Кўришаётиб столда ётган таниш хатга кўзим тушиб қолди.— Ўқидингизми?

— Ҳа, ўқидик,— Ҳаалима опа қизарди.— Ким билсин, ёш раис, гап-сўзга қолмасин деб қўрқувдикда, айланай.

— Бу воқеадан кейин раис гап-сўз бўлишидан қўрққандан кўра, уни гап-сўз қиладиган одамларнинг оғзига урсак тўғри бўлмасмикан, опа?

— Ҳа, энди...— Ҳалима опа бошини чайқаб ғалати кулимсиради.— Бу ёғини ўзларинг биласизлар. Биз қариб қолдик, ҳозирги ёшларнинг кўнглидагини тополмаймиз.

Мен аввал, Ҳалима опа пичинг қияптимикан, деб ўйлаган эдим, бироқ совуқда қорайиб кетган озгин юзига, тиззасида ётган катта, худди йигитларникидай суякдор панжаларига кўзим тушди-ю, унинг самимий гапирётганига шубҳам қолмади.

Ҳалима опа ўйчан кўзлари билан юзимга тикилиб қолди, сўнгра худди менинг фикримга тушунгандай, бошини чайқади:

— Мен билмадим яна... Салтанатга қийин бўпти. Мўмин ака яхши қилмабди. Бироқ... шунчаликка бориш ақлданми? Ҳар қалай, биз кўрган машаққатни кўрган эмас булар. Сиз ёшсиз, билмайсиз. Уруш йиллари... Ҳамма йигитлар фронтда... Тўрт йил кечаю кундуз тер тўкканмиз.

Ҳалима опанинг гапи оғзида қолди, чунки шу пайт эшик томондан:

— Лекин... Ҳозир уруш йўқ-ку, Ҳалима опа? — деган овоз эшитилди.

Остонада Камол ака турарди.

— Ё нотўғрими бу гап?

Камол ака келиб ёнимга ўтирди. Ҳалима опа негадир бир оз шошиб қолди.

— Бундан чиқди, Салтанат тўғри қилибди-да! Шу-нақами? — Ҳалима опа кўзлари жавдираб менга қаради, назаримда, гўё мендан нажот сўраётгандай, ҳатто тўсатдан кўзларида ёш ҳалқалангандай туюлди. — Майли, биз орқада қолган одам, — лекин у, кутилмаганда лаблари титраб, — илмимиз ҳам сизларникидақа эмас. Бироқ... — Ҳалима опа бошини кўтариб кескин ҳаракат билан рўмолини тўғрилаб қўйди, овози ҳам ўзгариб, қатъий жаранглади. Ҳар қалай Салтанатдай бўлмас эдик. Биз кўрган қийинчиликларнинг ярмини ҳам кўрган эмас у! Урушдан олдин... Уруш йиллари тиззадан сув кечиб ғўза суғорганмиз, белимизни маҳкам боғлаб олиб буғдой ўрганмиз, трактор минганмиз... Ҳа!..

Мен, Камол ана ҳам кескин жавоб бериб, ўртада жанжал чиқиб кетмаса эди деб, хавотирланган эдим, хайрият индамади. У тиззасига блокнотни қўйиб, уни бармоқлари билан чертганча, ерга қараб ўтирар, қошларининг чимирилишидан, у нимадандир ўнғайсизланаётгани билиниб турар, афтидан, Ҳалима опанинг кўнгиллини оғритишни истамас эди.

Ниҳоят, бир-икки дақиқа шу вазиятда ўтиргандан кейин, у бошини кўтариб Ҳалима опага қаради; қалин бўлса ҳам ўзига ярашган лабларининг четида билинарбилимас табассум жилва қилар, кўзлари ҳам мулоҳим кулимсирар эди.

— Умуман олганда... сиз ҳақсиз. Салтанат яхши қилмаган!..

Унинг гапидан ҳам овози ҳайрон қолдирди мени! Унинг овози шундай босиқ ва мулойим эдики, худди ёш болага гап уқтираётган кекса ўқитувчининг овозига ўхшаб кетарди.

— Бироқ гап шундаки, ҳозир ўттизинчи йиллар эмас, ҳатто урушдан кейинги эллигинчи йиллар билан ҳам солиштириб бўлмайди ҳозирги даврни. Шундай эмасми, Ҳалима опа?

Ҳалима опа индамади.

— Ўзингиз бир ўйлаб кўринг,— деди Камол ака ва қалин қошларини чимириб қўйди.— Ўттизинчи йилларнинг бошларида колхозда битта ҳам трактор бўлмаса, ҳозир ўттиздан ортиқ трактор, шунча автомашина, йигирмага яқин терим машинаси бор. Агар бригадаларимизнинг тепасида бу машиналарнинг тилини биладиган, техниканинг шайдолари турганда эҳтимол бунчалик бўлмас эди!

Камол ака ўзини қанчалик босиқ тутишга ҳаракат қилмасин, товуши жаранглаб, худди торлари таранг тортилган дуторнинг овозидай янграб кетди.

Сўйгра, афтидан, Ҳалима опанинг эътироз билдиришини кутса керак, хиёл жим қолди-да, яна ўша эҳтиросли, қатъий овоз билан давом этди:

— Ёки мана бунга қаранг: қишлоғимизда бухгалтер, сотувчи, ошпаз, клуб мудирига ўхшаган қирқдан ортиқ енгил иш бор экану, ҳаммасини эркаклар, ҳатто ёш-ёш йигитлар эгаллаб олишибди. Шу адолатдани ахир?

Ҳалима опа қовоғини солиб, столдаги қоғозларни титкилай бошлади:

— Билмасак энди, бизнинг ақлимиз етмай қолди,— деди у таҳқирланган оҳангда.— Сиз ёшсиз, нима десангиз ҳам қўлингиздан келади...

Камол ака бошини секин чайқаб мен билан кўз уриштириб олди.

— Гап ёш-қарида эмас, Ҳалима опа,— деди у, яна ўша босиқ, мулойим овоз билан.— Гап шундаки, ҳозирга қадар бу масалаларга яхши эътибор бермаганмиз. Аммо энди эътибор бермаслигимиз мумкин эмас. Хуллас...— У қошларини чимириб бир зум сукут қилди.— Хуллас, эртага бюрони тўплаб шу масалаларни

бир гаплашиб олсак. Мўмин ака билан Салтанатни ҳам таклиф қилсак...

— Раҳмат!— Ҳалима опа истеҳзоли жилмайди.— Бу гапнингизни янги партия ташкилотчиси Амина опангизга айтинг. Мен энди ишлаб бўлдим.

Камол ака ўнғайсиэланиб бир йўталиб қўйди:

— Авваламбор, Амина опа ҳали ишни қабул қилиб олганича йўқ. Қолаверса, сиз ҳам бюро аъзосисиз.

Бу сафар Камол аканинг гапи оғзида қолди, чунки унга қадалиб ўтирган Ҳалима опа тўсатдан бошини кескин ирғаб, ўрнидан турди, кўзлари пир-пир ёниб Камол акага тикилди:

— Мени кечирасиз, ўртоқ раис,— деди у қўлларини столга тираб.— Бошқасини билмадим, бироқ...— Ҳалима опа юзига қон тепиб, сочларини силаб қўйди.— Бироқ партия ташкилотчиси бўлмасам ҳам, бюро аъзоси сифатида сизнинг Салтанат билан бунақа гидибиди қилиб юришингизни сираям ёқламайман! Гап шу!

«Ялт» этиб Камол акага қарадим. У ҳам кўзлари жавдираб менга қаради, лабининг четидаги чуқур чиқиқ титраб кетди.

— Майли, мен сизга бу фикрингиздан қайтинг деёлмайман, опажон!— У ўрнидан турди, қаддини ростлаб менга ўгирилди:— Бўшагандан кейин чиқарсиз.

Тўғриси, Ҳалима опа билан гаплашадиган гап ҳам қолмаган эди. Кетма-кет ўрнимдан турдим. Ҳалима опа яна жойига ўтириб, қоғоз титкилашга киришган эди. Фақат мен қўзғалганимдагина секин бошини кўтариб қаради: мулойим кўзларида яна боягидай ғилт-ғилт ёш кўринди.

Ажабо, бир нав орқада қолган бўлса ҳам, қалбининг софлигини йўқотмаган бу оқкўнгил аёлни айблаб бўлармиди? Йўқ, ўшанда бу пок аёл соддалиги учунгина шундай қилганини тушунмаган эканман, айб ўзимда, демак, ҳамма айбни ўз зиммамга олишим керак!

Ҳалима опа билан илиқ хайрлашишга ҳаракат қилдим.

VI

Қиш кунлари калта эмасми, биз овқатланиб бўлгунимизча қош қорайиб қолди.

Мен бир ўйим ўз қишлоғимга бориб келмоқчи ҳам эдим, бироқ Камол ака: «Қўйинг, бугун бирга бўлинг, раиснинг бошидаги ташвишларни ҳам бир кўриб қўйинг, ука, керак бўлади», деганидан кейин, сўзини ерда қолдиришга истиҳола қилдим.

Тўғриси айтсам, боя қирда Камол ака билан учрашганимдан кейин, айниқса, Салтанатнинг хатларини ўқиганимдан кейин, фелъетондаги у кишининг шаънига айтилган аччиқ гаплар қайта-қайта эсимга тушиб, жуда ийманиб қолган эдим. Назаримда, у ҳам кўнглида гинаси бордай туюлган эди. Шунинг учун ҳам унинг бу таклифи мени жуда хушнуд қилди. Фақат бир нарсадан сал ҳадиксирардим — Камол ака жуда кам гап, ҳатто аллақандай маъюс кўринар, хаёли паршон эди.

Қоронғи тушганда меҳмонхонадан чиқиб (Камол ака ҳали кўчиб келмаган, меҳмонхонанинг кичик бир ҳужрасида тураркан), яна идорага томон йўл олдик.

Гарчанд, сўнгги бир-икки йил ичида раислар тез-тез ўзгариб, колхоз оқсаб қолган бўлса ҳам, у бир маҳаллар жуда бақувват бўлгани қишлоқ марказининг ободлигидан ҳам сезилиб турарди.

Шаҳарга борадиган катта кўчанинг икки четига пишиқ гиштдан солинган эллик чоғли бир қаватли янги уйлар тушган, идоранинг рўпарасидаги катта боққа кираверишда қишки клуб, унинг ёнида меҳмонхона билан болалар боғчаси бинолари қад кўтарган. Бу ер ёзда айниқса хушманзара бўларди. Лекин ҳозир ҳам чироқлар ёниб, кўчаларга қандайдир файз кирган, клубда кино қўйилса керак, паркнинг олди гавжум, совуқ қиш ҳавосида қизларнинг кумуш тангалардек жаранглаган кулгиси, йигитларнинг ҳазил-мutoйбаси эшитилар эди.

Бу ёшлик, шўхлик, ўзига хос латофатга тўла қишлоқ ҳаёти мени сеҳрлаб бир куч билан юрагимга «жиз» этиб тегди-ю, кечадан бери хаёлимни банд этган ташвишларим, ўйларим, дилимни сиёҳ қилган воқеалар — ҳаммаси кўзимга жуда майда, чиркин, арзимаган бир нарса бўлиб кўриниб кетди.

Камол ака бу кайфиятимни пайқагандек тўхтади: — Хоҳласангиз кинога киринг, айланинг. Мен энди бир-икки соат одамлар билан бўламан. Эҳтимол, сизга қизиғи йўқдир.

Ҳушимни йиғиб, эътироз билдирдим:

— Йўқ, йўқ, нега қизиги бўлмас экан?

Камол акани чиндан ҳам анча киши кутиб ўтирарди. Пойгаҳроқдаги диванга ёнбошлаб колхоз раисининг кечки иш фаолиятини кузата бошладим.

Яширадиган жойим йўқ: мен, гарчанд шу маҳалгача колхоз ҳаётидан анча-мунча очерк ва лавҳалар ёзган бўлсам ҳам, колхоз раисининг фаолият доираси қанчалик катталигини биринчи дафъа кўришим эди.

Шу кеча Камол аканинг суҳбатида бўлганлар орасида ҳаммом қураётган архитектордан тортиб, узоқ даштдан келган чўпонгача, шудгорнинг бориши тўғрисида ахборот бергани келган бригадирлардан тортиб, тўй маслаҳати билан келган эр-хотингача бор эди.

Мен анчагача ҳар дақиқа кириб-чиқиб турган одамларнинг гап-сўзларини қизиқиб эшитиб, масалаларнинг ҳал бўлишини эътибор билан кузатиб ўтирдим, кейин ҳаёлимни Камол ака, тўғрироғи, унинг ўзини тутиши, хатти-ҳаракатлари жалб этди-да, бошқаларни унутдим ҳисоб.

У боягидан ҳам ўйчан, ҳатто ғамгин кўринарди. Гарчанд одамларнинг гап-сўзларини эътибор билан эшитиб, масалани шартта-шартта ҳал қилаётган бўлса ҳам, ҳаёли бўлак бир оламда юргани аниқ сезилиб турарди. Буни унинг гоҳо-гоҳо бошини кескин силкитиб, қалин қора сочларини тез-тез силаб қўйишидан, худди уйқу босаётгандай бўлиб кўзларини ишқалаб қўйишларидан ҳам сезилиб турарди. Бир дақиқа шу вазиятда ўтирганидан кейин аста-секин яна ўша илгариги ҳолатига қайтар, кўзларидаги учқунлар сўниб, маъносифода пайдо бўлар эди. Фақат соат ўнлар чамаси эшикдан Амина опа билан Юлдузхон кириб келгандагина чеҳраси нур тушгандай ёришиб, кўзларида, лабининг четида илиқ табассум пайдо бўлди.

Улар тўғри даладан келишаётган бўлса керак, икковлари ҳам ўша кундузги кийимларида эди. Опанинг эғнида ўша эски пўстин, бошида тивит рўмол, Юлдузхоннинг эғнида эса ўзига ярашиб тушган ва навниҳолдай нозик қоматини кўз-кўз қилиб турган комбинезон, оёғида пошнаси баланд бежирим этикча, фақат бошидаги қизил дуррача ўрнига тивит рўмол ўраб олган.

— Э, келинг, келинглар, — деди Камол ака ўрнидан туриб.

— Мана келдик...— Амина опа ўзини диванга «гурс» ташлаб, рўмолини еча бошлади. Уннинг озгин қорамағиз юзи яна ҳам чўзилиб, қорайиб, яна ҳам дағаллашиб кетганга ўхшар, ўзиям жуда чарчагандек туюлар эди.

Диванга ёнбошлаган заҳоти кўзини юмди-да, кулимсираб:

— Мен кетдим, ухлаб қолсам уйғотиб қўйларинг!— деб ҳазиллашди.

Юлдузхон эса, аксинча, раиснинг рўпарасида пош-наси баланд этикчаси билан полни «дук-дук» уриб, худди пойгага шопилиб гижинглаган чопқир оддек депсиниб турарди.

— Қани, мени табрикламасангиз ҳам, опамларни бир табриклаб қўйинг, раис ака!— деди у шўх чарос кўзлари чақнаб ва юзида кулгичлари ўйнаб.

— Э, тамом қилдиларингми шудғорни?

— Тамом қилдик, болам, ҳозир ўша ердан келяпмиз...— деди Амина опа кўзини очмасдан пешонасига таушиб турган, оқ оралаган сочларини тузатиб.

— Э, табриклайман бўлмаса!..

— Раҳмат! Рус дугоналарим: «Ҳеч бўлмагандан, кеч бўлганим яхши» дейишарди, тўғрими, шоир ака?— Юлдузхон менга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Бўлмаса...— Камол ака унинг олдида ўтди.— Қўлингизни беринг, кеч бўлса ҳам бир сиқиб қўяйлик.

— Марҳамат!— Юлдузхон ҳамон юзида кулгичлари ўйнаб, қўлини чўзди.— Табрикларингиз учун раҳмат, раис ака. Бироқ... тагин ўша қадрдон Мўмин акамларни бригадасига қайтарар эмишсизми бизни?

— Йўқ, йўқ, ниҳояти бир-икки кунга борасиз.

— Майли, бораман, фақат битта шартим бор!— Юлдузхон бошини кескин силкитган эди, чамбарак бўлиб турган икки ўрим сочи ечилиб белига сирғалиб тушди.— Шартим шуки, ишларимга аралашмайдилар!

— Бечора Мўмин ака!— раис хахолаб кулиб юборди.— Бу ёқда сиз, бу ёқда журналист ўртоқ... Тоза сиқиққа олдиларинг-ку шўрликни!

Юлдузхон кўзларини хиёл сузиб менга қаради.

— Ёзувчи акам қачон сиқиққа оптилар у кишини? Қайтага ённи олганларку фелъетонларида?— Юлдузхон шундай деди-да, мен томонга бир қадам ташлади:— Сиз ўйламанг, мен Салтанатни ёқлаб жа... унга

жоним ачишаётганидан айтаётганим йўқ бу гапларни! Сираям ёқламайман уни! Нега десангиз... Мўмин ака жабр қилган экан, фош қилсин эди! Ё кетсин эди менга ўхшаб бошқа бригадагами, ўқишгами! Лекин, сиз адолатли бўлсангиз, Салтанатнинг юзига бир шapati урган жойда, Мўмин акангизнинг юзига ўн шapati урардингиз! Ҳа!

Мен нима деб жавоб беришимни ҳали ўйлаб ҳам топмаган эдимки, Юлдузхон Амина опага юзланди:

— Тўғрим, опажон?

Амина опа секин кўзини очиб, ҳорғин жилмайди.

— Сен гапирасану, нотўғри бўлармиди, Юлдузим?— деди у ва рўмолини тўғрилаб ўрнидан турди.— Яна бирпас ўтирсам ухлаб қоладиганга ўхшайман... Эртага бюро бўлармиши?

Камол ака бош ирғади:

— Ҳа, бюро чақирамизми, йўқми, ишқилиб, шу гапларни бир гаплашиб олсак дейман. Сиз ҳам ишни қабул қилиб олсангиз бўларди Ҳалима опадан.

— Ҳозир ишдан гапирманг, жон ука!— деди Амина опа.— Ухлайлик, ухлайлик, ухлайлик...

— Кечирасиз, кинонинг иккинчи сеанси бор ҳали!— Юлдузхон серкиприк кўзларини сузиб Камол акага қаради.— Раис акамларнинг вақтлари бўлмаса керак, албатта?

Камол аканинг кўзларида гуноҳкор бир ифода пайдо бўлди:

— Йўқ, гап вақтда эмас, лекин...

— Ҳа, ҳа, тушундим, тушундим!— деди Юлдузхон.

Гўё ўрталарида аллақандай бир сир бордай, иккиси ҳам ўнғайсизланиб, қизаришиб қолишди.

Ҳаммамиз бирга идорадан чиқдик.

Юлдузхон хайрлашар-хайрлашмас клубга томон кетди. Амина опа эса худди ёш боладай эснай-эснай мактабга қараб йўл олди. Камол ака икковимиз дарвозанинг олдида бир лаҳза тўхтаб қолдик.

Кўчадаги бояги шов-шув босилган, қишлоқ аллақандай сокин, осойишта сукутга чўмган эди. Ҳаво совуқ эмас, аксинча, шундай майин ва соф туюлардики, гўё ҳозир декабрь эмас, илк куз оқшомларини эслатарди.

— Галати кеча... Уйқу босаётгани йўқми?

— Йўқ.

— Бўлмаса, пича айланайлик,— деди Камол ака.

Биз гурс-гурс қадамларимиз билан деярли кимсасиз кўчаларнинг маъюс жимлигини бузиб, сельпо томон йўл олдик.

Мен қаёққа кетаётганимизни сельпо остонасида қўшоғиз милтигини қучоқлаб хуррак отаётган қоровулнинг ёнидан ўтиб, амбулатория томон бурилганимиздагина фаҳмладим: Салтанатга шекилли!

Тахминим бекор чиқмади, Камол ака шифохона рўпарасига етгач, индамай ўша томонга бурилди.

Бироқ амбулаториянинг чироқлари ўчган, фақат битта деразадан хира нур тушиб турарди.

Камол ака бионинг чап ёнидан ўтиб, тепаликка чиқди.

— Ҳа-а... Ётиб қолишибди...— деди у ўйчан.

Тепаликнинг орқасида мактабнинг уч-тўрт гектар келадиган бедазори бўларди. Ҳозир бедазорга ёш ниҳоллар ўтказилган, лекин беда ҳам ўсса керак, бир-икки жойда катта ўтовга ўхшаган ғарамлар қорайиб кўринарди.

Камол ака пастаккина пахсадан сакраб ўтди-да, ғарамларга томон юрди. Унинг бу иши менга бир оз ғалати туюлса ҳам, орқасидан боришга мажбур бўлдим.

Камол ака ғарамнинг ёнига боргандагина тўхтади, қоронғида юзимга яқинроқ эгилиб деди:

— Сиз эҳтимол ҳайрон бўлаётгандирсиз. Лекин, қаранг, қандай ажойиб кеча. Бирпас ёнбошлайлик. Аммо ҳузур қиласиз, ука.

У бир-икки қучоқ ғарамни ерга тўшаб, ёнбошларкан, менга бир дақиқа боқиб, таклиф қилди:

— Чўзилинг, дўстим. Сезяпсизми ҳидини — худди ёз дейсиз!..

Мен мийиғимда кулиб унинг ёнига чўзилдим. Чўзилишим билан димоғимга қуруқ беда, ялпиз, какра ва аллақандай гулларнинг бир оз тахир ва айни замонда хушбўй ҳиди урилди-ю, ажойиб ёз оқшомлари эсимга тушиб кетди, ўзимни мактаб боғида эмас, узоқ даштда, пичан ўраётган ўроқчилар орасида ётгандай ҳис этдим. Осмон ҳам ёздагидай, ҳатто ундан ҳам тиниқ кўринди кўзимга. У шундай яқин, беғубор, юлдузлар эса ғалати кўк учқунлар сочиб шундай порлаб турардики, худди биров тепамга битта-битта қилиб жаво-

ҳир терилган катта қора духоба чойшаб ёпгандай...

Атроф сув қуйгандай жимжит. Фақат гоҳо-гоҳо ғармнинг орқасидан ғарч-ғурч беда чайнаган отнинг пишқириб қўйиши, кишанларини шарақлатиб гурс-гурс сакраши эшитилиб қоларди.

— Ажойиб нарса-да, юлдузлар!— Анчадан кейин сўз қотди Камол ака.— Тикилиб ётсанг кўнглинг равшан тартади. Ҳаёт чексиз-чегарасиз эканига ишонасан, киши...

Тўсатдан у бутун гавдаси билан ағдарилиб, мен томон энгашди:

— Менга қаранг, ука, гуноҳим нима ўзи?— деди у кутилмаганда кескин бир оҳангда.— Гуноҳим раислигимми? Раис бўлганим учун севишга ҳаққим йўқми шу кизни?

Мен эрталабдан бери юрагимнинг бир четида шу саволни кутардим!

Қоронғиликда худди юлдуздай кўкимтир учқунлар сочиб, пар-пар ёниб турган кўзларидан кўзимни олиб қочдим.

— Йўқ...

— Нега бўлмаса фелъетонда уриб чиқдингиз?

— Энди... ўзингиз айтдингиз-ку, эртага гаплашармиз деб бу гапларни.

— Кўнглингизга келмасин, ука. Фелъетон учун алам қилганидан айтаётганим йўқ буни. Алам қилса... бунақа эргаштириб юрмас эдим сизни. Аммо... Агар шу нарсага раислик сабаб бўлса, шу лавозимдан тушира қолишсин! Шу бугуноқ топшираман!

Камол ака яна боягидай чалқанча ётиб, осмонга тикилди.

Йўқ, эрталаб у менга руҳан эзилиб, ғариб аҳволда юргандай туюлгани бекор, бу одам метин иродали, айтганидан қайтмайдиган бир йигит эди!

Нима дейишимни билмай индамай қолдим. Анчадан кейин жимликни Камол аканинг ўзи бузди. Лекин бу сафар унинг овози боягидай кескин эмас, босиқ ва аллақандай ўйчан эди.

— Башарти фелъетон қилган бўлсангиз ҳам мен сизга кўнглимдаги битта гапни айтиб берай, ука,— деди у.— Бундан беш-олти йил аввал институтнинг ожирги курсларида ўқиб юрганимда биттасини яхши кўриб

қолувдим. Ёшликда бўлади-ку, биласиз. Жуда астойдил эди севгимиз. Ўзи яхши қиз эди-ю, ота-онаси сал ҳалигидақа... мешчантабиат одамлар эканми, менсишмади бизни. Хуллас, пешонамиз ёришмади-да, ука. Шундан кейин энди муҳаббат дегани насиб эмас экан бизга деб, йиғиштириб қўя қолувдик... Мана, шундан бери қанча жойларда ишладик. Колхозлардаям, РТС даям, райкомдаям. Туппа-тузук қизлар учради-ю, бирортасиям бунақа... юракни жизиллатмаган эди. Шу ерга келдиму, шу... Гоҳо ўзим ҳам ҳайрон қоламан, ука.

Камол ака хижолат чекиб бир-икки томоқ қирдида, жим қолди. Ҳикоясини яна ўзи давом эттиришини сезиб, индамай ётавердим.

Дарҳақиқат, кўп ўтмасдан Камол ака тагин ўша босиқ, маънос оҳангда сўз бошлади:

— Тўғрисини айтсам, бошда унинг юриш-туриши менга ҳам ёқмаган эди, ука. Гапнинг очиги, ўзи ҳамма нарса жанжалдан бошланади. Жанжалдан бошланди-ю, кейин... Бундоқ суриштириб қарасам, коса тагида ним коса бор экан, ука.— Камол ака яна мен томонга ағдарилиб, ёнбошлаб олди.— Мен сизга айтсам, умуман... яхши қиз, ука. Фақат, ўчакишиб, йўлидан адашиб қолган, холос. Бўлмаса, ҳамма нарсага ақли етади, тушунади ҳам. Ишонсангиз, у ҳам раислигимни баҳона қилиб, рад қилса бўладими севгимни! Ўша кунни сизлар борганда ҳам икковимиз худди шу масалада тортишиб, анча нари-берига бориб турган эдик...

«Ҳа-а... гап бу ёқда экан-да!» хаёлимдан ўтди менинг.

— Аммо... энди бас! Бунақаси кетмайди!— Камол ака шахт билан қаддини ростлаб, чордона қуриб ўтирди. Қоронғида яна бояғидай кўзлари ғалати учқунлар сочиб, чарақлаб кетди.— Сизни билмадим, ука, аммо мен қишлоқ боласпман. Ўн олти ёшимда трактор ҳайдаганман. Қилмаган ишим йўқ: машина ҳам ҳайдаганман, механик ҳам бўлганман. Армияда ҳам таъин ҳайдаганман. Гапнинг лўндаси, биламан, пахтачилик қанчалик мураккаб кўринмасин — бу масалани машина ҳал қилади. Аммо Мўмин акадай одамлар билан ҳал қилиб бўлмайди! Гап ёшда эмас, ука. Амминг спундан беш-олти ёш катта бўлса каттадирки, ёш эмас, аммо у кишининг қилаётган ишига бир назар таш-

ланг. Эҳ!..— Камол ака тўсатдан қўлини силтади.— Афсуски, журналист эмасман-да. Кўтарадиган шунақа масалалар, айтадиган шунақа гаплар борки, ука!

— Бунинг учун журналист бўлиш шарт эмас.

— Шарт эмаску-я, бироқ нонингизни яримта қилмай дейман-да,— кулди Камол ака.— Хуллас... Бошда биттаю битта мақсад билан келувдим бу ерга, ука. У ҳам бўлса машина нималарга қодир эканини кўрсатиш эди. Мана энди бунга тагин битта мақсад қўшилди — Салтанат! — Камол ака бошини чайқаб қўйди! — Аммо етаман иккала мақсадимга ҳам! Салтанатга уйланман. Тўй қиламан, кейин ўқишга боради... Агар раисликдан шу бугун ҳайдасаларинг ҳам, битта эмас, ўнта фелъетон ёзсаларинг ҳам уйланаман Салтанатга! Вассалом!

Гарчанд унинг ҳар бир гапи юрагимга бир тикан бўлиб қадалаётган бўлса ҳам, беихтиёр кулиб юбордим:

— Агар раисликдан шу бугун ҳайдашадиган бўлса, биринчи мақсадингизни қандай исботлайсиз?

Камол ака гугурт чақиб папирос тутатди. Гугурт ёнган пайтда кулимсираган кўзларини, лабнинг четидаги муғамбир табассумни кўриб қолдим.

— Буни бир айтдим-қўйдим-да, ука. Ҳақлари йўқ бўшатишга! Мен уни йўлдан урсам бошқа гап эди. Севаман ахир. Тушуняпсизми, севаман!.. Ҳали ҳам бой-феодаллик касали ётибди дилларингда. Вассалом!..

Мен эндигина тушундим. Мен бу одамни Салтанатни ҳақорат қилганимдан ҳам қаттиқ ҳақорат қилган эканман! Ахир у Салтанатни шундай севар экан, наҳот унга ёрдам қўлини чўзиш, пок муҳаббатини майда-чуйда ғийбатлардан асраш ўрнига, фелъетон ёзиб бунчалик мазах қилсам? Нега ўшанда чуқурроқ ўйламадим? Фақат Қулаҳмаднинг ҳолига ачинганим учунми? Ё Камол аканинг муҳаббатига ишонмаганим учунми? Йўқ, у ҳам эмас, бу ҳам эмас, ҳаммасига сабаб — бу киши айтгандек, дилимда бой-феодаллик дарди илдиз отиб ётгани учун, холос!..

Шу пайт ёдимга Мактуба билан бўлган тўқнашув тушди-да, ўрнимдан туриб кетдим.

Ахир бу касал дилимда бунчалик чуқур илдиз отмаган бўлса, арзимаган нарсага хафа қилармидим Мактубани?

Мени кўриб Камол ака ҳам қўзғалди.

— Ҳа, кетамизми, ука? Ана, ҳулкар ҳам тик те-
памизга келиб қопти.

У ҳам уст-бошини қоқиб ўрнидан турди:

— Эҳтимол, сиз ҳайрон бўлаётгандирсиз бу юриш-
ларга? Майли, ҳозир ҳайрон бўлсангиз ҳам кейин ту-
шунасиз. Севиб қолганда тушунасиз, ука.

Мен ичимда бир кулиб қўйдим.

VII

Эрталаб кечроқ уйғондим. Деразадан тушган нур
икки кишилик торгина хонани худди баҳор пайтида-
гидек ёритиб юборган эди.

Камол ака барвақт туриб чиқиб кетган бўлса керак,
тўшаги солдатчасига бекам-кўст тузатиб қўйилган эди.

Кийинаётиб столдаги графиннинг тагига қистирил-
ган бир парча қоғозга кўзим тушди: «Учқунжон ука.
Мен амбулаторияга кетдим. У ердан фермага ўтаман.
Чой-пой ичиб, майда-чуйда ишларингиз бўлса битка-
зиб турунг. Мен барвақт қайтишга ҳаракат қиламан.
К-л».

Қолиб бораётган ишим ҳам йўқ: Салтанат билан
нимани ҳам гаплашаман, Мўмин ака билан бўлса бю-
рода учрашамиз. Ўйлаб-ўйлаб, бир-икки бригадани
айланиб чиқишга аҳд қилдим. Ҳар ҳолда биз журна-
листлар баҳорда ва кузда — терим пайтларида кўп
жонбозлик кўрсатсак ҳам, шудгор масаласига деярли
эътибор бермаймиз. Башарти Амина опа билан Камол
аканинг кечаги гапларида жон бўлса, бу нарсани кўта-
риб чиқиш ҳам катта иш-ку? Лоақал шу масалада
уларга ёрдам бериб гуноҳимни пича оқлай!

Наридан-бери бир-икки пиёла чой ичиб, кўчага
чиқдим.

Осмон беғубор. Қуёш терак бўйи кўтарилиб қолган.
Туман тарқаб, ерлар эриган, ҳаво худди кечагидай ма-
йин, ҳатто илиқ, худди куз ҳавоси каби кишига сар-
ёғдай ёқади.

Афтидан, Камол ака чиндан ҳам бу масалага астой-
дил киришган бўлса керак, шудгор ҳамма жойда бара-
вар бошланган, бундан одамлар ҳам хурсанд, иш ҳам
қизғин борар эди.

Қандай ажойиб меҳнат шавқи! Кўнглимни ғаш қи-
либ турган ҳамма ташвишлар бир зумда эсимдан чиқиб

кетди. Ешлигим ёдимга тушиб тракторга чиқиб ҳайдаб кўрдим, плугларнинг пўлат тишлари қоп-қора тупроқни пичоқдай тилиб, ипакдай эшишини завқ билан томоша қилдим. Ешу кексалар билан суҳбатлашдим.

— Аттанг! Бултур кузда ҳам иш шунақа бўлганда эди!

Бу сўзларни ҳар эшитганимда блокнотимга ёзиб, тушгача далама-дала пиёда кездим. Энди бу тўғрида ёзиб, Камол аканинг ташаббусини тақдирлаш кераклигига шубҳам қолмаган эди. Ёзганда ҳам масаланинг ички моҳиятини очиб, жиддий бир нарса ёзиш керак. Лекин анови масала-чи? Фельетон-чи? Ахир уни бир ёқли қилмасдан туриб, бу ҳақда ёзиш қийин-ку?

Назаримда, гўё эрталаб сийраклашиб қолган булутлар тағин қуюқлаша бошлади-ю, момақалди роқ гулдураб, чақмоқ чақадигандай туюлди.

Дарҳақиқат, идорага боришим билан булутлар йиғилиб, чақмоқ нафаси кела бошлади.

Ҳаммадан бурун Ҳалима опа билан Мўмин ака келишди. Кейин Қулаҳмад кўринди. Сал ўтмай Амина опа билан Салтанат ҳам кириб келишди, бироқ Салтанат Қулаҳмаддан иймандими, ё бошқами, ишқилиб, биз ўтирган хонага кирмади, даҳлизда қолган бўлса керак, кабинетга Амина опа ёлғиз кириб келди.

Гарчанд, опа муаллималик чоғларида яхши кийиниб юришини билсам ҳам, беихтиёр қизиқиб тикилдим: эғнида кечаги эски пўстин ўрнига янги кул ранг макинтош, бошида ипак рўмол, оёғида пошнаси баланд қора туфли, ўзи ҳам гўё бир кечадаёқ рангига қон югуриб, хийла яшариб қолганга ўхшарди.

Буни Ҳалима опа ҳам сизди шекилли, қоғоз титишдан тўхтади ва менга қараб қандайдир аянчли жилмайди:

— Ана, янги партия ташкилотчисига бир қараб қўйинг, шоир ука. Ясан-тусан мана бунақа бўпти, ўргилай!

Амина опа худди олхўри егандай юзини бужмай-тирди:

— Шу ҳам гап бўлдики, Ҳалимаҳон?

— Ҳа, нега гап бўлмас экан? Рост-да! Ўт жойингга.

— Йўқ, йўқ, қўзғалма. Бугун қоғозбозаликка сира тоқатим йўқ! — Амина опа диванга ўтириб, рўмолини

ечди, чаккасига тушган оппоқ соч толаларини тузатаркан, қалин қошларини чимириб кулди:

— Ахир бу ёқда планни бажариб, бу ёқда шудгордан қутулгандан кейин наҳот тузукроқ кийинишга ҳақимиз бўлмаса?.. Мен қизларимга ҳам тайинладим: энди ясан-тусанни жойига қўйиб эрга тегинглар, тўй-томошани бошлаб юборинглар, дедим!..— У кўзаларини қисиб Мўмин акага юзланди:— Ё чакки қилибманми?

Мўмин ака ўтирган жойида:

— Билмасак энди, тўғри бўлса, тўғридир-да... Сиз янги раҳбар, ақл-идрокда етук!— деди, мийиғида кулди.

Амина опа яна боягидай қошлари чимирилиб эрга қаради, гапни буриш учун бўлса керак, сўради:

— Юлдузхон қалай, ишляптимми?

— Ишляпти чоғи...— Мўмин ака: «Мен билмадим, сен айт», деган маънода Қулаҳмадга қаради. Лекин Қулаҳмад унинг бу қарашини пайқамди ҳам. У бурчакда деразага тескари ўгирилиб, бошини солиб ўтирар, афтидан, хаёли бошқа нарсалар билан банд эди.

Бугун у кечагидан ҳам яхши кийинган, кўк шерсть костюмининг ичидан оқ шойи кўйлак кийиб, ёқасини чиқариб қўйган, оёғидаги бигиз тумшук туфлиси худди кўагудай ялтирар эди. Қиёфаси ҳам бошқача—кўа қарашларида, қошларининг чимирилишида, чиройли дўнг пешонасига тушиб турган қалин жингалак сочларини гоҳо-гоҳо орқага силтаб қўйишларида илгарилари унга ёт бўлган ўзгача бир кескинлик сезилиб турар эди.

Буни Амина опа ҳам пайқадди шекилли, бир лаҳза юзига тикилиб қолди, сўнгра кўзини ундан узиб, Ҳалима опага қаради:

— Бугун бюро бўладими шундай қилиб?

— Билмасам энди! Буни, янги партия ташкилотчиси сен биласан,— деди Ҳалима опа тўсатдан лаблабри титраб.

— Қўй энди шу гапларингни, Ҳалимаҳон.

— Йўқ, нега қўярканман, рост-да!— Ҳалима опа столдаги қоғозларни четга суриб шартта ўрнидан турди.— Бюро бўладими-йўқми, буни билмадим,— деди у энтикиб.— Бироқ, ишни қабул қилиб олмайдиган бўл-

санг, мен кетдим! Бор гапни кеча раисга айтганман. Шу. Бошқа гапим йўқ!

У кўзлари қандайдир жавдираб, юзидан мунчоқ-мунчоқ тер оқа бошлаган Амина опанинг ёнидан ўтиб, ташқарига чиқиб кетди.

Амина опа бир нафас унинг кетидан маъюс тикилиб қолди, сўнгра:

— Ҳалима, Ҳалима-ей...— деди секин бош чайқаб.— Ўз ишим яхши эмасмиди менга қолса?

— Йўқ-э, нега бунақа дейсиз, опа? Сиз илмли, ғайратли киши,— Мўмин ака сийрак мўйловини силаб илжайиб кўйди.

Ўртага ноқулай жимлик чўкди. Яхши ҳам шу пайт эшикдан эғнида кечаги комбинезон, бошида ўша ўзига ярашиб турган қизил дурра — Юлдузхон кириб келди. Унинг орқасидан уч-тўртта қиз-жувон ва ниҳоят Камол ака ҳам кўринди.

Яна кўзим беихтиёр Мўмин акага тушди. Унинг рангидан қони қочиб, яккам-дуккам мўйлови баттар шалпайиб қолган, ўзи ҳам ҳадеб дўпписини бошига ишқалаб, ўтирган жойида тез-тез қўзғалиб қўяр эди. Ёлғиз Қулаҳмадгина вазиятини ўзгартирмади. У фақат Юлдузхон қайтиб чиқиб Салтанатни бошлаб киргандагина кўкраги бир кўтарилиб тушди, холос.

Бугун Салтанат ҳам бошқачароқ эди: эғнида сур ранг енгил макинтош, бошида ҳаво ранг тивит рўмол, оёғида пошнаси баланд қишки туфли. Бу кийимда у одатдагидан ҳам тўлароқ кўринар, юзи ҳам кечагидан бир оз тиниқ, лекин ҳаракатларида ўзгача бир тортинчоқлик бор, гўё қилгуликни қилиб қўйиб, энди истиҳола қилаётган одамнинг дидини берар эди.

У Юлдузхон қўлидан қанча тортқиламасин, тўрга ўтмади, пойгаҳда турган креслога ўзини ташлади-да, кўзини бир нуқтага қадаб ўтириб олди. Шундан кейин Юлдузхон ҳам қўлини силтаб, тўрга ўтган Амина опага юзланди:

— Мен бошқалардай қўлим бўшу, кўнглим ҳуш эмасман, жон опа, у ёқда тракторжон йўлимга интизор бўлиб турибди. Шоир акамларга кеча берадиган жавобимни берганман. Бошқа сўрогингиз бўлса сўранг, бўлмаса йўлимдан қолмай, опажон!

Ҳамма кулиб юборди. Юлдузхон Амина опага жу-

да ёқса керак, у катта кафти билан чаккасини силаб, унга тикилганча мулойим жилмайиб ўтирарди.

— Савол бўлса,— деди Амина опа,— Салтанатнинг хатларини ўқигандирсан?

— Ўқиганман. Ҳам бу кишига кечаёқ айтганман.— Юлдузхон боши билан менга имо қилди.— Ҳар қалай мен Салтанатнинг бу қилиғини ёктирмайман. Бунақа бургага аччиқ қилиб, кўрпага ўт қўйиб юргандан кўра фош қилсин эди бу кишини! Жиллақурса менга ўхшаб шартта бошқа бригадага кетиб қолса бўлмасмиди? Жудаям бўларди! Бироқ...— Юлдузхон тўсатдан бошидаги қизил дуррасини юлиб олди, юзлари гул-гул ёниб, кўзлари чақнаб Мўмин акага ўгирилди.— Бироқ, бу киши тўғрисида Салтанат нималар деган бўлса — ҳаммаси тўғри! Биттаям ёлғони йўқ! Ҳар баҳор квадратлаб экдим деб, ҳаммани чалғитишлари ҳам кузда пахталарга сув қўйиб, машинани киритмаганлари, ҳамма-ҳаммаси тўғри. Мен бунини илгарилари ҳам айтганман, ҳозир ҳам айтаман — биттаям ёлғони йўқ. Шу!

Ҳамма барабар ўгирилиб Мўмин акага қаради. У олдин ранги ўчиб, дўпписини бир қўлига олиб, бир кийиб, довдираб қолди, кейин менга ўгирилиб ғалати кулимсиради:

— Ҳозир хотин-қизлар замони. Булар турганда бизга гап йўқ, мулла,— деди у.— Майли, давр келибди — гапиришсин. Мен индамайман. Аммо бу ёқдан ҳам бир оғиз гап сўранг, мулла ака!— унинг кўзлари Қулаҳмадга тикилди.— Инсоф билан сен ҳам бир нима де, иним...

— А? Лаббай?— Қулаҳмад бурун катаклари пирпираб секин ўрнидан турди, худди қулаб кетадигандай стулнинг суянчиғига маҳкам ёпишиб, Мўмин акага энгашди:— Сиз... Сиз мени тинч қўйинг!— деди секин ва қандайдир бўғиқ бир товушда.— Инсоф билан бир нима де эмиш! Қайси бирини дейман! Асли кетмон билан чоптириб, культивация қилдирдим, деб ахборот ёдирганларингизними, ё машинада тердирдим деб, кўзбўямачилик қилганларингизними? Ё бўлмаса, ўша куни менинг жуфти ҳалолимга... Салтанатга қилган инсофсизлигингизними? Хўш, қайси бирини айтиб берай буларга? Қайси бирини, акажон?

Мўмин ака шогирдидан бу гапни кутмаган бўлса

керак, оғзи очилиб, аянчли бир қиёфада анграйиб қолди.

Қулаҳмад эса ерга қараганича бир нафас жим турди, кейин бошини кўтариб, бурунгидан ҳам маъюс катта шахло кўзларини Амина опага тикди:

— Аммо жазолайдиган бўлсаларинг бу кишини эмас, аввал мени жазоланглар,— деди паст, лекин алам тўла овоз билан.— Мен... мен бу ёқдан ҳам ўтган нодон бир одам эканман! Талабим шу сизлардан!

У шундай деди-да, дўнг пешонасига тушиб турган қалин жингалак сочларини тўғрилаб қўйиб, эшикка томон юрди, Салтанатнинг олдига борганда бир дақиқа тўхтади. Назаримда, бир нима демоқчи бўлди-ю, йўқ, индамади. Фақат қўлини бир силтади-да, чиқиб кетди.

Бутун вужудим жимирлаб Салтанатга қарадим. У бошини тагин ҳам пастроқ эгиб, чурқ этмай ўтирар, фақат узун қайрилма киприклари худди набнам силлаган барра майсалардай титрар эди, холос.

Ўртага чуқур жимлик чўкди. Лекин бу жимлик фақат бир дақиқагина чўзилди, кейин йиғилган қиз-жувонлар баравар шов-шув кўтариб юборишди, назаримда, худди боятдан бери портлай деб турган бомба тўсатдан портлаб кетгандай бўлди.

Қиз-жувонлар жуда тўлиб кетган экан чамаси, айтилмаган гап қолмади: Мўмин аканинг машинага ишонмай ҳадеб қўл меҳнатига зўр бериши дейсиами, ҳамма енгил-елпи ишларга эркакларни қўйиб, хотин-қизларни кетмонга солиши дейсиами, бригадада хурсандчилик, ўйин-кулги деган нарсалар йўқолиб кетгани дейсиами, бирорта қиз бирорта йигит билан пича ҳазиллашиб, кулишиб гаплашса, шунинг ўзи биланоқ номи ёмонга чиқиши дейсиами, хуллас, ҳаммаси айтилди!

Мен Мўмин ака шу сафар ерга кириб кетар деб ўйловдим, йўқ, сир бой бермади. Олдин ранги ўчиб, офтобда жизгинак бўлган киприкларини пирпиратиб, бароқ қошларини тез-тез силаб, кўзларини бир нуқтага тикканча безрайиб ўтираверди.

Аммо хотин-қизлар ҳам бўш келишмади. Сочларига оқ оралаб қолган қотма аёл столни муштлаб берди, қизлардан бири азбаройи Мўмин аканинг қайсарлиги жон-жонидан ўтиб кетгани учун бўлса керак,

хатто йиғлаб юборди. Агар Камол ака кулиб: «Хўп, ўртоқлар, масала ойдин, бизга ҳам гап қолсин!» демасанида, билмадим, ахийри нима билан тугарди бу учрашув!

Юлдузхон бошлиқ қиз-жувонлар ҳаяжондан кўзлари чақнаб, юзлари ловуллаб, кабинетдан чиқишга ётганда Салтанат ҳам ўрнидан турди. Худди ўтирганларнинг юзига қарашга иймангандай кўзларини ердан узмасдан секин гапирди:

— Майли, бўлмаса, мен ҳам борай...

Гарчанд, боятдан бери бир оғиз бир нима демаса ҳам, ички бир ҳаяжондан юзлари ёниб ўтирган Амина опа:

— Ҳа, қаёққа шошасан, айтадиган гапинг йўқми?— деб сўради ундан.

— Йўқ, нима ҳам дердим,— Салтанат бошини кўтарди, айтини бир пайтда ҳам маънос, ҳам қандайдир ўйчан бир ифода пайдо бўлган мулойим қуралай кўзлари билан Мўмин аканинг юзига узоқ тикилиб қаради.

Унинг бу қарашига ғазаб эмас, ҳатто нафрат ҳам эмас, балки таажжубга ўхшаган бир ифода бор, гўё Мўмин акани биринчи дафъа кўраётгандек эди.

— Мен нима ҳам дердим,— деди у такрорлаб,— қизлар ҳамма гапни айтишди. Фақат... Юлдузхон ҳақ, мен бургага аччиқ қилиб, кўрпага ўт қўйибман!

— Лаббай?

Бу кескин овозни эшитиб «ялт» этиб қарадим. Мўмин ака худди думини биров босиб олган мушукдай қурпайиб, кўзлари чақчайиб, яккам-дуккам мўйлови диккайиб турарди.

— Ҳе,— деди у ҳансираб.— Ҳали биз бурга бўлдигу, шунча беҳаё-бепарда қилиқлар қилиб, сиз бизга ақл ўргатадиган оппоқ қиз бўлиб қолдингизми, акаси ўргилсин?

Салтанат худди бўронда чайқалган одамдай бир чайқалди.

— Беҳаёлик қилиб нима қилибман?

Мўмин ака қўлини силтаб жойига ўтирди.

— Майли, энди биламиз!

— Нима биласиз, айтинг?— Салтанат бир қадам олдинга юрди.— Айтинг!

Мўмин ака қовоғини солиб:

— Хўп, бўлди!— деди кескин.

Салтанат кўзларини катта очиб қотиб қолган эди.
— Сиз... Сиз!— деди у ниҳоят.— Одам ҳам шунчалик... Шунчалик бачкана бўладими? Ахир...

У гапини давом эттиролмади. Тўсатдан кўзлари жиққа ёшга тўлди-да, қоқилиб-сурилиб эшикка томон интилди.

Қани энди, эскилик қон-қонига сингиб кетган бу чиркин одам ёшроқ бўлса-ю, сакраб туриб ёқасига ёпишсам!.. Ия, нима деяпман! Ажабо! Кечагина уни мақтаб, бугун ёқасига ёпишишга маънавий ҳақим борми?

Ич-ичимдан зил кетиб, секин Камол акага кўз ташладим. У ранги бўздай оқариб, ерга қараб ўтирар, тиззасига тиралган қўллари қаттиқ титрар, афтидан, қалбидаги ғалаён билан олишмоқда эди.

Хайрият, орамизда Амина опа бор экан, бўлмаса билмадим нима бўларди. Ўртага чўккан жимликни яна ўша киши буадилар:

— Менга қаранг, Мўмин ака,— деди у,— сиз... ёшингиз катта бўлиб, мендан катта эмассиз. Борсангиз энди элликка боргандирсиз. Эскиликка бу қадар муккасидан кетиш... Хотин-қизларга бунчалик ишонмаслик, бу дағаллик, бу фисқу фасод... Мен ҳайронман, қаёқдан ўргандингиз бунинг ҳаммасини?

Амина опа бу гапларни шундай секин, айтиб бир пайтда шундай куйиб-ёниб гапирдики, мен Мўмин акани гап тополмай, лол бўлиб қолармикан, деб ўйлаган эдим, йўқ, бу сафар ҳам тилини тиймади:

— Мен ҳам ҳайрон бўляпман, партком опа, биттангиз келиб: «Нима қилсанг қилу, пахта бер», десаларингиз, пахта берсак, тагин биттангиз келиб: «Нечук квадрат-уялаб экмадингиз, нечук хотин-қизларни эъозлаб икки қўллаб кўтариб юрмадинг?» деб дашном берсаларингиз... Қайси бирини қилайлик, опажон?

Йўқ, бу одам Салтанат ўйлаган Ойимсупурги эмас, бирор хавф сезса, дарҳол тиканларини ҳурпайтирадиган кирпитиканнинг ўзгинаси эди!

Амина опа олдинга энгашди:

— Менга қаранг, Мўмин ака!— деди у энтикиб.— Намунча ўзингизни гўлликка соласиз? Ё ҳукуматимиз ҳамма оғирликни механизацияга юклаш ҳақида қанча-қанча қарорлар чиқарганидан беҳабармисиз?

— Билмасак энди, опажон.

— Йўқ, биласиз!

— Ҳай, нима ҳам дердик...

Мўмин ака бир-икки томоқ қириб олди. Нечундир, тўсатдан у бояги кирпич қиёфасидан одатдаги Ойим-супурги қиёфасига кирган, ўзи ҳам мулойимлашиб қолган эди.

— Энди... Қайдам, партком опа,— деди у, аллақандай ранжиган, мунгли товушда ва негадир менга қаради.— Биз оми одам. Сизлар нима десаларингиз шуни қиламиз. Куни кеча бу кишига ўхшаган мулла йигитлар неча марта мақтаб газетага ёзишувди. Кўкларга кўтаришувди. Бугун келиб... Тагин билмадим, биз оми одам...

О, муғамбир! У таслим бўлиш у ёқда турсин, энг катта тошини менга атаб қўйнида сақлаб турган экан!

На чора, бутун алаимини ичимга ютишга мажбур эдим! Ахир бу одам билан чуқур танишмасдан, турмушдан нақадар орқада қолиб кетганини пайқамасдан кўкларга кўтариб мақтаб юрганлар орасида мен ҳам борман-ку!

Бу одамни мақтаб ёзган чоғларимда мен бирор марта бригадада механизация масалалари билан пахтанинг таннархи ёки хотин-қизлар меҳнати билан қизиққанмидим? Йўқ, бу ҳақда деярли гаплашмас эдик, чунки мен учун унинг бурунги доврўғи кифоя эди!

Бахтимга Камол ака менинг ҳолимни тушунгандек шартта ўрнидан турди.

— Бас, бу гаплардан фойда йўқ!— деди у ва менга қаради:— Ё сизнинг бу кишига айтадиган гапингиз борми?

— Йўқ, ҳаммаси равшан.

— Бўлмаса,— Камол ака белидаги камарини тўғрилаб Амина опага мурожаат қилди,— менга ҳам ҳамма нарса ойдин. Қолган гапни правлениеда гаплашармиз.

Мен гапнинг охирини кутмасдан ўрнимдан қўзғалдим, лекин шу пайт тўсатдан эшик очилиб, остонада Ҳалима опа кўринди. У кириши билан мен кечадан бери кутган чакмоқ ниҳоят чақнашини сездим: унинг вазоҳати бўлакча эди!

— Ҳа, нима бўлди?— деди у, доим мулойим қараб турадиган қўй кўзларини қисиб.— Эъзозлаб кўтариб юришга аҳд қилдиларингми у таннозни?

Мен Амина опага қараётганимда кўзим Мўмин акага тушди: у истехзоли илжайиб, нимадандир хурсанд ўтирар, чуқур ботган қисик кўзларида «Бизнинг ёнимизни ҳам оладиган бир инсон бор экану», деган маъно ўйнар эди.

— Бундан чиқди, уни тепкилаб ташласак оқилона иш қилган бўларканмизда?— деб сўради Амина опа секин.

— Қаёқдан билай, биз чаласавод одам бўлсак...

— Бас! Бўлди!

Амина опанинг овози шундай кескин эшитилдики, Ҳалима сапчиб тушиб, кўзлари жавдираб ён-верига қаради.

— Етар! Жонга тегди!— Амина опа қўлларини столга тираб, худди осмонга парвоз қилмоқчи бўлган қушдай олдинга талпинди:— Аттанг, Ҳалима, аттанг! Мен колхоз учун шунча жон куйдирган сендай оққўнгил бир аёлнинг ҳаётдан, турмушнинг ҳозирги талабларидан бунчалик орқада қолганинг учун минг афсус чекаман!— Амина опа кўкрагини тўлдириб чуқур нафас олди, худди ҳаво етишмаётгандай томоғини силаб қўйиб давом этди:— Бироқ ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор! «Чаласаводмиз, қаёқдан билайлик», деган пичинглар жонга тегди. Ўқиш-ўрганиш ўрнига, шундай ажойиб машиналар учун курашиш ўрнига...

— Ўғлингнинг машинаси бўлгандан кейин ажойиб бўлади-да!— деди Ҳалима опа, деди-ю, лаблари титраб кетди.

— Ҳа, ўғлим ихтиро қилган машиналарни ажойиб деса бўлади! Ҳа, оқ сут бериб катта қилган ўғлим шундай машиналар ихтиро қилганидан фахрланаман!— жавоб қилди Амина опа.— Ҳа, фахрланаман!— такрорлади яна.— Халқим ва партиям ўғлимдай олимларни қўллаб-қувватлаётганидан, улар ихтиро қилган машиналарга кенг йўл очиб бераётганидан бахтиёрман. Афсуски, сендай софдил бир аёл буни тушуниш ўрнига...

Шу пайт кутилмаган бир нарса содир бўлди. Амина опанинг нафас олмасдан гапирган бу эхтиросли, оташин нутқини жимгина тинглаб, бошини қуйи солганича лол бўлиб қолган Ҳалима опа тўсатдан ўзини диванга отди-да, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Амина опа довдираб бир менга, бир Мўмин акага қаради, сўйгра Ҳалима опага томон интилди:

— Ҳалима, ўргилай, кечир мени. Сенга озор бермоқчи эмас эдим.

Камол ака шошиб графиндан стаканга сув қуя бошлади, мен шу қадар ҳаяжонланган эдимки, буни билдирмаслик учун секин эшикка чиқдим.

Ҳаётнинг қизиқлигини, унда ниҳоятда чигал ва мураккаб нарсаларнинг нақадар қоришиб кетганини қаранг! Ҳовлига чиқсам, мени Маҳмуд кутиб турган экан.

У кўзойнаклари тагидан кўзимга жавдираб:

— Шу...— деди ёлворган товушда,— Амина опаларнинг бригадаси шудгорни сифатли тугатганликларини муносабатин билан жиндек нарса ёзувдим. Шунини олиб кетсангиз.

Ўзим тўлиб турган бўлсам ҳам беихтиёр кулиб юбордим:

— Яхши қилибсизу, аммо почтадан юбора қолинг, дўстим! Шундай дедиму, ундан қутулиб, бир оз ҳушимни йиғиб олиш ниятида рўпарадаги боққа қараб юрдим.

VIII

Бу учрашувдан кейин дарҳол жўнаб кетсам ҳам бўларди, Камол ака юбормади.

«Шошманг, ҳали гаплашадиган гап кўп,— деди у.— Ё фельетонга урдим деб тортиняпсизми? Асло тортинманг, шу баҳонада номимиз чиқди, ҳаммага танилдик, ука».

Камол ака бу гапларни пичинг қилиб эмас, чин кўнгилдан ҳазиллашиб айтганини сезганимдан унинг сўзини ерда қолдиролмадим. Умуман, гоҳ жуда ўйчан, гоҳ жуда чўрткесар, гоҳ қарасанг, ниҳоятда мўмин, гоҳ қарасанг, аксинча, фавқулодда кескин, ҳатто дағал кўринган бу новча йигит менга ёқа бошлаган эди. Лекин яхши кўрганам сайин виждон азобим ҳам кучайиб борарди. Мен эндигина, гарчанд фельетон Салтанат тўғрисида бўлса ҳам, ҳамма оғирлик Камол аканинг зиммасига тушганини, биргина эҳтиётсиз жумла билан мен бу ажойиб йигитнинг соф муҳаббатига, бу ерда бошлаган катта ишларига зарба берганимни аниқ тушунган эдим. Буни ўйлаганим сайин гапимиз

ҳам қовушмай ўзимни қандай тутишни билмасдим. Бунинг устига негадир ҳаёлимдан Мактуба кетмас, ҳар сафар уни эслаганимда юрагим орзиқиб кетар эди.

Ниҳоят, тун яримга яқинлашиб қолган бўлса ҳам, кетишга аҳд қилдим. Камол ака ҳам аҳвол-руҳиямга тушунди шекилли, кўп қистаб турмади: «Хўп бўлмаса, шоферни чақиртирай», — деб чиқиб кетди.

Мен диванга ёнбошлаганимча ҳаёл сурардим. Умримда ҳеч қачон ўзимни бунчалик ғариб, бунчалик нотавон сезмагандирман. Назаримда, кимдир метин қўллари билан юрагимни маҳкам қисиб, тобора қаттиқроқ эзмоқда эди. Фақат кўнглимнинг бир четида биттаю битта истак милт-милт этар, у ҳам бўлса Мактубани кўриш истаги эди. Кошки у ҳозир ёнимда бўлса! Дилимдаги бутун дардимни унга айтсаму, ҳамниша илиқ, майин кафтига бошимни қўйиб, лоақал ўн минут ором олсам! Лекин бу амалга ошмайдиган бир истак эди. Бу истак фақат ҳозиргина эмас, балки эртага шаҳарга борганимда ҳам рўёбга чиқмас! Ахир мендай бойвачча феодалдан қайси қиз ҳам юз ўгирмасин?

Ҳа, энди кўзим очилди: бу масалада мен Қулаҳмад билан Мўмин акадан ўтсам ўтаманки, аммо қолишмайман! Акс ҳолда...

Худди оловга исинаётгандай қўлларини ишқалай-ишқалай Камол ака кирди:

— Шоферни топдик, ҳозир келади! — деди у ва ҳазиломиз: — Ҳа, намунча нашасидан айрилган нашаванддай бошингиз осилиб қолди? — деб кулди.

— Ҳа, шу... Ўзим.

Камол ака пальтосини ечмасдан стулни суриб ёнимга ўтирди, бошидан шапкасини олиб, қоп-қора сочларини силаркан:

— Хўш, нима қилмоқчисиз? — деб сўради.

Мен елкамни қисдим.

— Билмадим энди! Гаплашиб кўрармиз боргандан кейин. Ҳар ҳолда... Шундай қолдирмасмиз.

Камол ака кўзларини қисиб, юзимга узоқ тикилиб қаради, сўнгра сўради:

— Сизга гап тегмасмикин?

— Билмасам, бошга тушганни кўз кўрар дейдилар-ку!

— Мен шунинг учун сўраяпманки, битта сиз айбдор эмассиз бу масалада, — деди Камол ака. У худди

дилимдаги ғалаённи кўзимдан билиб олмоқчи бўлгандай, ҳамон юзимга диққат билан тикилиб ўтирарди.

— Масалан, ўзингизни айтмоқчимисиз?

— Ҳа, мен ҳам, бошқалар ҳам.

— Майли энди, бу гапларнинг ҳожати йўқ,— дедим мен ва негадир енгил тортидим.

Шу пайт ашиқда шофер йигит кўринди:

— Машина тайёр, раис ака.

Камол ака мени кўчагача кузатиб чиқди. Хайрлашаркан, қоронғида қўлимни қўйиб юбормасдан бир зум турди. Сўнгра:

— Хўп, хайр!— деди секин.— Бу ёғини ўзингиз ҳал қилинг, ука!

Қўлини қаттиқ сиқдим.

Машина қўзғалиши билан бошимни плашимга буркаб ётиб олдим.

Машинанинг ичи аввал совуқ эди, бир оздан кейин шофер батареясини улади чамаси, анча исиб қолди.

Мен одатда кечаси машинага, ё поездга чиқсам, дарҳол ухлаб қолардим. Поезд ғилдиракларининг мутасил «тақ-туқ»и, машинанинг асфальт йўлда енгил тебраниб учини қандайдир руҳимни эркалар, ором берар, гўё аллалар эди. Бу сафар қанча уринмай, кўзимга уйқу келмади. Ҳар сафар кўзим илиниб бораётганда ёдимга тўсатдан фельетон тушарди-да, юрагим орзиқиб уйғониб кетардим.

...Машина асфальт йўлда товушсиз учиб борарди. Ётган жойимдан осмоннинг қафтдай жойи кўринарди. Милт-милт ёнган юлдузларга тўла бу бир парча осмон секин айланар ва мен ўзимни машинада эмас, гўё катта бир планетарийда ётгандай ҳис қилардим.

Шундай пайтларда хиёл ором олардим, совуқ ялтиллаган сирли юлдузларга тўла бу фалак олдида мени ташвишга солаётган ўйларнинг ҳаммаси майда ва чиркин бўлиб кўринарди. Лекин кундузги учрашувни эслашим билан юрагим яна ҳаприқиб кетарди-да, ҳушим ўзимга келарди.

...Манзилга кун чиқар-чиқмас етиб келдик.

Машинадан шаҳарга кираверишдаёқ тушиб, редакцияга пиёда кетдим.

Кўчалар сершовқин, барвақт бўлса ҳам автобус ва трамвайларда одам гавжум эди.

Кун совуқ, аммо осмон беғубор, артилган шишадай

мусаффо Ғиров тушган дарахтлар худди қор ёққан-дай оппоқ, фақат найзадай тўғри шоҳлари осмонга қадалган ёш толларгина яланғоч ва кўм-кўк.

Редакцияга етмасимданоқ кун чиқди. Оппоқ дарахтлар худди табассум қилгандай очилиб кетди-да, кўча ва уйларни нурга чўмилтирди.

Қизиқ: «Қўй бир йилда бир терининг ичида минг семириб, минг озади», деганларидек, машинадан тушгандан кейин негадир, эҳтимол, қуёш чарақлаб, шаҳар ёруғ нурга чўмилиб ётгани таъсиридадир, ҳар қалай, кўнглим ёришиб, елкамни босиб турган оғир тош ағдарилгандек бўлган эди. Аммо таниш хиёбонга бурилиб, редакциянинг уч қаватли салобатли биносига кўзим тушиши билан, ҳозиргина тарқагандек туюлган ваҳима қайта ёпирилиб келиб вужудимни қамраб олди.

Кўзимга яна «Газета материаллари изидан» деган рубрика ва унинг тагидаги хабарда каминанинг шаънига айтиладиган аччиқ гаплар кўриниб кетди. Ажабо, мен бу даргоҳда бир-икки йил ишлаган бўлсам ҳам, гўё шу бугунгача газета нималигини яхши билмас эдим! Ҳатто заҳарга тўла шафқатсиз фельетонлар ёзганимда ҳам, аччиқ кулгиларим кишиларга қанчалик оғир тегишини яхши тасаввур этмаган эдим! Бунинг ҳаммасини гўё эндиgina тушуна бошлаган эдим!

Редакцияга киришга юрагим дов бермай, ён кўчадаги автомат будкасига ўтиб, Мактубага телефон қилдим.

Бахтимга трубкани Мактубанинг ўзи олди. У менинг овозимни эшитиб:

— А? — деб юборди.

Барвақт телефон қилганим учунми (кейин билсам Каримий учраб қолиб, бўлган гапни айтиб берган экан), ишқилиб, у аллақандай овози титраб;

— Ишларингиз нима бўлди? Тинчликми? — дея сўради қайта-қайта.

— Тинчлигу, бир гап бор, тез келинг, акациянинг тагида кутаман.

Мен айтган акация редакциянинг рўпарасидаги дарахтзорнинг бир четида, фонтаннинг орқасида эди.

Мактуба билан биринчи марта шу акация тагида учрашган эдик. Шундан бери бу акация кўзимга иссиқ кўринар, Мактуба ҳам «акация» дейишим билан тушунарди.

Ҳар сафар кечикмай келмайдиган, интизор қиладиган Мактуба бу сафар ўн минут ўтар-ўтмас етиб келди. У ўша икковимиз аразлашиб қолган кунги кийимида эди: оёғида келишган қадди-қомати яна ҳам хушқомат қилиб кўрсатадиган пошнаси баланд туфли, эғнида плаш.

У мени кўриб қадамини тезлаштирди, кейин қўларини чўзиб чопқиллаб келди. Мен унинг совуқда қизариб, ҳаяжондан яшнаб кетган юзини, шабадада тўзғиб, пешонасига тушган майин сочларини, тараддуд ифодаси жиллоланиб турган катта чарос кўзларини кўрдиму, ўзимдан ранжидим. Наҳот шундай қизга ишонмасдан, рашк қилиб кўнглига озор бериш инсофдан бўлса?

Кўзларига бир зум тикилдим, сўнгра илиқ, майин кафтини, узун бармоқларини қайта-қайта ўпдим.

Кошки бу учрашув кимсасиз хилват бир жойда бўлса-ю, бошимни Мактубанинг илиқ кафтига қўйиб, бир нафас ҳамма нарсани унутсам!

Мактуба қўлини секин тортиб олиб, юзимга тикилди. Худди чашмадай тиниқ, мусаффо кўзларида айни бир пайтнинг ўзида ҳам хайрихоҳлик, ҳам садоқат, ҳам савол ифодаси акс этиб турарди.

— Нима бўлди? Нима қилди ўзи?— деди у қўлимни қаттиқроқ қисиб.

— Ҳеч нима... фелъетон нотўғри чиқди!

— Вой?— деди Мактуба.— Нега энди... Нега?

Мен унинг қўллари титраб кетганини сездим ва шундагина Мактубани кўриб жуда бўшашиб қолганимни тушундим. Ўзимга ўзим жуда аянчли кўриниб кетдим.

— Нега индамайсиз? Гапиринг ахир,— деди Мактуба.

— Шошманг...— Мен қаддимни тутиб ўтирдим.

Мактуба менинг гапларимни эшитаркан, олдин қўлимни сиқиб ўтирди, кейин секин-секин силай бошлади, ниҳоят, қўйиб юборди-да, бир нуқтага тикилганича ўйланиб қолди.

У гапириб бўлганимдан кейин ҳам анчагача вазиятини ўзгартирмасдан чурқ этмай ўтираверди, сўнгра:

— Мен билувдим,— деди секин.

— Нимани билувдингиз?— дедим қўлини олиб.

— Қонингизда ўша... бой-феодаллик касали бор-

лигини! Фельетонингизни ўқиётганимдаёқ сезган эдим буни! — деди Мактуба. — Наҳотки, ўша Мўмин акадай одамлар турмушимизда ҳали кўп эканидан беҳабар бўлсангиз?

— Қайдам, шунча киши бунақа деб тургандан кейин...

— Сиз ҳалиям бўлса ҳамма айбни ўша одамларга тўнкаб, ўзингизни четга олиб тураверишингиз мумкин!..

Мен, гарчанд Мактубани яхши билсам ва ундан ҳар қанақа гапни кутган бўлсам ҳам, бундай дейишини кутмаган эдим. Урнимдан қандай туриб кетганимни билмай қолдим:

— Агар мен ҳамма айбни бошқаларга тўнкашни ўйлаганимда сизни бу ерга чақириб юрмас эдим, бунчалик... бунчалик эзилиб ўтирмасдим бу ерда!..

Мактуба вазиятни ўзгартирмасдан бир нуқтага тикилганича жим ўтираверди. Сўнгра, худди менинг гапларимни эшитмагандай:

— Энди нима бўлади? — деди секин. — Сизни... Сизга қаттиқ чора кўришмасмикан?

Унинг овозидаги бу ташвиш — тараддуд бояги гапларидан кейин кўнглимда пайдо бўлган музни эритиб юборди-ю, вужудимни гўё илиқ бир тўлқин силаб ўтгандай бўлди.

Ёнига ўтириб яна қўлини олдим.

— Нима бўлса ҳам ҳақиқатни тиклашга аҳд қилдим, Мактуба!..

— Ҳа, ҳа, албатта, — деди Мактуба.

— Ҳатто ишдан ҳайдашса ҳам!

— Тўғри, тўғри, — Мактуба бошини тез-тез ирғаб сўзимни маъқуллади, кейин қўлимни олди. Тўсатдан кафтимда унинг ёноқлари тафтини ҳис этдим. Бу ҳарорат кишининг қалбига қудрат бағишловчи сеҳрли бир куч эди.

Рўпарадаги хиёбондан ўтаётган одамлар узоқлашиб кетишини бир паст кутдим, сўнгра эгилиб, Мактубанинг елкасида тўзғиб ётган майин сочларидан ўпдим...

* * *

Ўша куни редакцияда бўлган ҳамма воқеани гапириб ўтирмайман. Шуниси қизиқ бўлдики, баъзилар

ҳикоямни эшитиб ҳайрон қелишса, баъзилар ҳикоямдан ҳам кўра кўпроқ таклифимга ажабланишди. Айниқса, Каримийнинг сочлари типпа-тик бўлиб кетди:

— Сохта мардлик бу!— деди у, гапларимни охиригача эшитишга ҳам сабри етмасдан.— Аммо бунақа мардликдан ҳеч кимга фойда йўқ, фақат газетанинг обрўси тўкилиши мумкин, холос!

У мени Ҳошимжон аканинг олдига ўзи бошлаб чиқди ва гапиришга ҳам қўймасдан ўзи гапириб кетди.

Ҳошимжон ака кечаси вёрстка кечикиб кам ухлаганми, ё бошқами, ишқилиб, эрталабданоқ кўзлари киртайиб, қалқиб ўтирарди.

У Каримийнинг «доклад»ини одатдагидай кўзларини қисиб, ялтироқ бошини кафтларининг орасига олиб эшитди, сўнгра ҳорғин бир товушда сўраб қолди:

— Кечаги материал нима бўлди?

Каримий тушунмаган бўлиб менга қаради ва елкасини қисди:

— Ишлаяпман, тайёр бўлиб қолди.

— Бўлмаса ўшани тезроқ битказинг,— деди Ҳошимжон ака.— Бу ёқ билан ўзимиз бир битимга келармиз.

— Яхши!— Каримий кечагидан ҳам баттар таҳқирланган бир қиёфада бошини мағрур кўтариб чиқиб кетди. Ҳошимжон ака эса негадир креслосини столга яқинроқ суриб ўтирди. Тоқатсизланган бир оҳангда:

— Қани, бир бошдан гапириб бер-чи, нима гап ўзи?— деди сийрак қошларини силаб.

Мен бу учрашувга кечадан бери тайёрланган бўлсам ҳам, анча довдираб, дудуқланиб қолдим. Ҳошимжон ака менинг гапларимни аввал бошини қуйи солиб, сабр билан эшитди, лекин ҳикоя ярмига бормасданоқ, ўрнидан туриб кетди, қўлларини орқасига қилиб ва юмалоқ қорнини дўппайтириб, чорси кабинетининг у бурчидан бу бурчига қадамлай бошлади. Гоҳи-гоҳида тақир бошини силаб: «Ҳм... ҳа, ҳм...» деб қўярди.

Шу йўсинда гапимни охиригача эшитди, кейин жойига бориб ўтирди-да, қисик кўзларини юмиб ўйла-ниб қолди.

— Ҳмм, ҳа...— деди анчадан кейин, худди ўз-ўзига гапираётгандай бошини қашиб.— Қош қўяман деб кўз чиқарибмиз-да, ошна!

Индамадим, чунки мен унинг: — «Хўш, етти ўлчаб бир кес», деган мақолнинг тагига етдиларми энди? — дейишини кутган эдим, бироқ у чурқ этмади, яна анча ўйлангандан кейин столдаги кнопкани босди.

— Соат иккига летучка эълон қиласиз,— деди у эшикда пайдо бўлган секретарь қизга.— Ҳамма редколлегия аъзолари қатнашиши шарт.— Сўнгра менга юзланди: — Хўп, қолган гапни энди редколлегия аъзоларидан эшитамиз, ука.

Мен Ҳошимжон аканинг олдига кираётганимда, у бу янгиликни эшитиб қаттиқ ранжир, ҳатто аччиқ гаплар айтиб, койиб ташлар, деб ўйлаган эдим. Бироқ унинг бир оғиз ҳам бир нима демагани, лоақал тунов кунги мақолни эсимга солиб, гинахонлик ҳам қилмагани сўккандан, сўккандан ҳам эмас, ургандан ҳам қаттиқ тегди менга. Устига-устак, бўлимга чиқишим билан Каримийнинг тазйиқига учрадим, икковимиз яна гижиллашиб қолдик.

У ҳадеб бояги гапни такрорлар, мени сохта мардликда айблар эди. Охири:

— Э, бўлди-да, қулоқни битирдингку!— дедим ва эшикни тарс ёпиб чиқиб кетдим.

Мен уни, летучкада ҳаммадан бурун сўз олиб, дўппослаб кетармикан, деб ўйловдим, йўқ, индамади, ҳатто бошқалардай савол ҳам бермади. Афтидан, Ҳошимжон аканинг бояги муомаласидан ҳадиксираб қолган бўлса керак, ер остидан унга тез-тез кўз ташлар, унинг имо-ишорасини кутар эди. Бироқ масъул секретаримиз сўзга чиқиб, «Учқунжоннинг мақсади яхши-ю, аммо... газетанинг обрўси деган нозик масала бор, бу ёғи қандоқ бўларкин?» деган эди, жим ўтиришга бардоши етмай қолди чамаси:

— Ҳа, балли! Биз ҳам шу ёғини ўйлаяпмиз-да!— деди Каримий ҳаяжондан лаблари учиб.— Модомики, ўртоқ Учқун Умаров масалага масъулиятсизлик билан енгил-елпи ёндашиб жиддий хатога йўл қўйган экан, шахсан ўзи жавоб берсин!

— Мен ҳали ҳам жавобгарликдан қочаётганим йўқ...

— Марҳамат қилиб, сўзимни бўлманг. Сиз гапирганда биз жим ўтирдик!— Каримий ранги бўздай оқариб, худди қулаб кетадигандай стулнинг суянчигини ушлаб олди.— Жавобгарликдан қўрқасизми-йўқми, бу-

ни билмадим, аммо шунга имоним комилки, ўзингизни кўрсатиш учун қиялсиз бу ишни!

Мен Каримийнинг баландпарвоз гапларни севишини, расмийчиликни жойига қўйишини билардим, аммо бунчаликка бориши ҳаёлимга ҳам келмаган эди.

Нажот тилаб Ҳошимжон акага қарадим. У ҳам менга тикилиб ўтирган экан, кўзим кўзига тушиши билан икки қўлини столга тираб, секин ўрнидан турди, тақир, ялтироқ бошини силаб бир лаҳза сукут қилгач:

— Мен ҳаммадан кейин гапирмоқчи эдим,— деди столдаги ручкани ўйнаб.— Аммо Каримийнинг оташин нутқидан кейин гапирмасдан иложим қолмади, ўртоқлар... Тўғри, Учқунжон масалага енгил қараб, ҳаммамизни ниҳоятда ноқулай бир аҳволга солиб қўйди. Аммо,— Ҳошимжон ака бошини кўтариб киртайган кўзлари билан атрофдагиларга бир-бир қараб олди.— Аммо Учқунжоннинг ҳозир айтган гаплари, унинг ҳамма айбни ўз бўйига олиб бўлса ҳам адолатни тиклаш учун бундай жонбозлик кўрсатиши, тўғриси айтсам, бу менга жуда маъқул тушди, ўртоқлар.

Болаликдан қолган ёмон бир одатим бор: мақтасалар ҳам, сўксалар ҳам баббаравар ўзимни йўқотиб, саросимага тушиб қоламан. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди: Ҳошимжон аканинг гапларидан кейин ҳамма бирдан менга ўгирилиб қараганини, айниқса, тенгдошларимнинг чеҳралари очилиб кетганини кўрдиму, қаёққа яширинишни билмай қолдим.

Ҳошимжон аканинг гапларидан шунчалик ҳаяжонланиб, шунчалик ўзимни йўқотиб қўйган эдимки, у ҳам, бошқалар ҳам кейин нима деганлари яхши эсимда йўқ, фақат анча илиқ сўзлар айтилганини биламан, холос. Ниҳоят, бир оз тортишувлардан кейин Ҳошимжон ака:

— Хўп бўлмаса, сизга рухсат, бу ёғини редколлегия ўзи ҳал қилади,— деганидагина ҳушимга келдим ва эшикка қараб ўқдай отилдим.

IX

Эрталаб телефон жиринглаганидан уйғониб кетдим. Кўзимни очар-очмасданоқ сездим — Мақтуба!

— Табриклайман, ўртоқ феодал! — трубкада Мак-

тубанинг мулойим ва бир оз ясама шўх овози эшитилди.

— Ҳа, босилибдими?— дедим бирдан вужудимни совуқ тер босиб.

— Босилганда қандоқ,— Мактуба менга далда бериш учун бўлса керак, яна кулди.— Учинчи бетда, пети билан терилган. Эшитадиларми? Марҳамат! Ўқиб бераман: «Газетамиз материаллари изидан... Редакция газетамизнинг шу йил 26 ноябрь сонида босилган Учқун Умаровнинг «Жарқудуқ таннози» номли фельетони бўйича қўшимча текшириш ўтказди. Текшириш оқибатида фельетонда келтирилган бирмунча фактлар бузиб кўрсатилгани ва нотўғри талқин қилингани, шунингдек, колхозчи Салтанат Жалолова ва колхоз раиси коммунист Камол Бўрибоев шаънига тўғри келмайдиган бирмунча дағал ва ўринсиз иборалар ишлатилгани, ниҳоят, колхоз бригадири Мўмин Муродовнинг техникага қарши кирдикорлари, хотин-қизларга нисбатан бой-феодалларча муомаласини фош қилиш ўрнига, унинг бу хатти-ҳаракатларини хас-пўшлагани аниқланди. Редакция фельетон автори Учқун Умаров жиддий хатога йўл қўйган деб ҳисоблайди, лекин унинг ёшлигини ва ўз хатосини эътироф этганини ҳисобга олиб, хайфсан билан чекланди. Шунингдек, бўлим мудирини ўртоқ Каримий ҳам огоҳлантирилди. Редакция бу хатоларни эътироф этиш билан бирга, газета ходимларидан бундан кейин ўз вазифаларига катта масъулият билан ёндошишни талаб қилди».

Мен, гарчанд хабарнинг мазмуни шундай бўлишини кечаёқ тахмин қилган бўлсам ҳам, кўнглим алла-нечук бўлиб, анчагача нима дейишимни билмай, трубкани ушлаганимча қотиб қолдим.

— Ҳа, оғизларига сўк солгандай индамай қолдилар? Аҳволлар қалай, ўзи?

— Михдай!— дедим илжайган бўлиб.

— Учқун ака,— деди Мактуба,— мих ҳам ҳар хил бўлади-я, биласизми? Сиз бир уришда майишиб қоладиган нозик михга ўхшайсиз дейман-а?

— Майли, кулинг, кулаверинг. Танаси бошқа дард билмас, деганлари шу экан-да...

— Майли! Жа... димоғингиз шишиб кетувди, бундан буён қадамингизни билиб босадиган бўласиз, ўртоқ феодал!— Мактуба овози жонон пиёладай жаранг-

лаб, хандон отиб кулди, сўнгра бирдан товуши ўзгарди.— Йўқ, рост айтаман, ҳазилингизни қўйинг!— Мен беихтиёр кулиб юбордим.

— Ҳазиллашаётган қайси биримиз ўзи? Сиз-ку ўлганнинг устига чиқиб тепаётган...

— Бўлмаса бу ёққа келинг, бирга йиғлашайлик.

— Мушукка ўйин, сичқонга ўлим...

— Яхшиликка ёмонлик!— деди Мактуба.— Ким сизни бу ишни ўзи бошлаган мард йигит дейди? Чикинг кўчага, кўрпага бурканиб ётгунча.

— Кутасизми? Уқишга бормайсизми?

— Йўқ.

— Нега?

— Шунга ақлингиз етмадими?

— Ҳозир! Мактуба, азизим, ҳозир етиб бораман!

Наридан-бери кийиниб, энди кетаман деб турсам, ойим кириб дарвозада бир қиз чақираётганини айтди.

Ҳайрон бўлиб кўчага чиқдим. Қарасам, дарвозанинг олдида Камол аканинг ҳаво ранг «Волга»си, «Волга»нинг ёнида... Салтанат турибди!

Эғнида кул ранг пальто, оёғида қишлоқ туфли. Бошига ҳаво ранг тивит рўмол ўраб, иягининг остидан нафис қилиб боғлаб олган.

Юрагим «шиғ» этиб, ёнига бордим:

— Салом. Келинг, Салтанатхон.

Салтанат катта серкиприк кўзлари билан юзимга бир қаради-да, яна бошини эгди:

— Сизга бир оғиз гапим бор эди.

— Марҳамат. Қани, уйга кирайлик.

— Йўқ, раҳмат,— деди Салтанат ва нимадандир ўнғайсизлангандай қошларини чимириб, пальтосининг тугмасини ўйнай бошлади.— Ўзи бир оғиз гап...

Шу сабаб бўлдим, ё бошқами, ишқилиб, менга шундай туюлдики, гўё рўпарамда тунов кунги Салтанат эмас, уч-тўрт йил муқаддам, мактаб кечасида чиройи ва иффати билан ҳаммани мафтун қилган Салтанат турарди!

Ҳа, Камол ака уни бежиз севиб қолмаган экан, назаримда, кўпдан бери бундай мулоқим аёлни кўрмаган эдим!..

— Мен бир гап эшитдим,— деди Салтанат,— Сиз... ҳамма айбни ўз бўйингизга олиб, мени оқламоқчи эмишсиз.— У кўзини ердан узиб, юзимга бир қараб

олди: — Шунга... Шундай қилмасангиз, деб келдим.

— Нега?

— Нега десангиз... Ушандан бери жуда кўп ўйладим. Юлдузхон ҳақ, айб ўзимда экан. Шунчалик қилмаслигим керак экан.

— Гап унда эмас, Салтанатхон.

— Йўқ, йўқ, жуда-жуда сўрайман,— деди Салтанат.— Шундоқ қилманг. Мен сизнинг олдингизда гуноҳкорман.

Қизиқ, гарчанд ҳамма нарсага Салтанат эмас, ўзим айбдор эканимга аллақачон амин бўлиб қўйган бўлсам ҳам, кўнглим аллақандай туйғу-ла яйраб кетди.

— Айб сизда эмас, менда. Салтанатхон. Ундан ташқари... фелъетон ёлғиз сизнинг тўғрингиздагина эмас. Умуман, сизнинг илтимосингизни бажара олмайман. Чунки сиз айтган нарса газетада босилиб чиқди.

Салтанат нимадандир сесканиб кетгандай қўлини тортиб олди:

— Вой, қачон?

— Шу бугун. Бугунги сонидан бор.

— Шунақами?— деди Салтанат аллақандай сўниқ оҳангда ва худди ёмон бир хабарни эшитган одамдай, тўсатдан бўшашиб қолди.

Мен уни юпатмоқчи бўлиб, яна гапира бошлагандим, у эътироз билдиргандек секин бошини чайқади, сўнгра бир нафас иккиланиб тургандан кейин, пальтосининг ички чўнтагидан тўрт букланган бир қоғоз чиқариб чўзди:

— Мана, ўқиб кўринг буниям...

Хат худди ипга терилган садафдай дона-дона ҳарфлар билан ёзилган эди.

«Азиз ёрим, севгилим Салтанатхон.

Бўлиб ўтган шунча гап-сўзлардан кейин «азиз ёрим» ҳамда «севгилим» деганим учун кечиргайсиз. Ақл бундай дейишга ҳақинг йўқ, деб турса ҳам, кўнглимга гап уқтириш қийин экан.

Илож қанча — кўзим кеч очилди, ақлим кеч кирди. Хуллас, бу қишлоқдан кетиш сиздан эмас, мендан лозим эканини тушундим. Аммо шунда ҳам сизга бир оғиз бир нима дейишга ёки бўлмаса таъна қилишга тилим бормаиди. Фақат битта нарса кўнглимга сал қаттиқ ботди. Сиз айтибсизки, «неча марта йўлига кўз

тутдим, келиб юзимга бир шапати уриб бўлса ҳам етаклаб олиб чиқиб кетишини кутдим», дебсиз.

Нима ҳам дейман. Неча марта ўша лаънати дўкон айланасида гирдикапалак бўлиб айланиб юрганимни билсангиз эди, неча марта кечалари эшигингиз олдида деразангиздан термилиб тонг оттирганимни кўрсангиз эди!

Майли энди. Буни таъна қиляпти деб тушунманг. Менинг гина қилишга ҳаққим йўқ. Фақат шуни билиб қўйсангиз дейман: мен чаккамга қистириб юрган ҳамма қаламларимни синдириб, ҳамма дафтарларимни ўтга ёқдим. Насиб бўлса сиз айтган пўлат отни мен ҳам жиловлаб минаман. Шу ниятда белимни бойлаб ўқишга отландим.

Бошқа нима ҳам дейман. Кўнглимда гап дарё бўлиб тўлиб ётибди-ю, сизнинг мактубингиздан кейин бир нима дейишга тилим бормади. Ёлғиз битта гапим бор: Қаерларда юрмай, бошимдан нималар кечмасин, сизни ҳеч қачон юрак дафтаримдан ўчириб ташлай олмайман.

Сизга ҳамиша бахт тилаб, ҳамда кечирим сўраб қолган Қулаҳмад деб билгайсиз».

Мен кўнгли бўш йигитлардан эмас эдим, шекилли. Шундай бўлса ҳам, хат юрагимни эзиб юборди. Секин Салтанатга қарадим.

— Ана кўрдингизми,— деди Салтанат,— озор бермаган одамим қолмади. Қишлоқдагилар нима дейди энди?

— Унақа деманг,— юпатган бўлиб айтдим.— Одамларнинг нималар дейиши бундан буён ўзингизга боғлиқ.

Салтанат бу гапни ўзинча тушунди шекилли, бошини силкитди:

— Ҳа, эрта-индин ўқишга кетяпмиз.

— Жуда яхши бўпти! Уқинг, ўзингизни кўрсатинг,— дедим ва агитаторлигим тутиб қўшимча қилдим:— Мен сизга ишонаман, Салтанатхон!

Салтанат индамади. У бир дақиқа бошини қуйи солганча ўйланиб турди, кейин қўлини чўзди:

— Майли. Мен кетдим.

— Қаёққа?

— Қаёққа бўларди, қишлоққа! Эртага жўнаймиз, ҳозирлик кўриш керак.

Қўлини қаттиқ сиқиб хайрлашдим:

— Кўришгунча, Салтанатхон!

— Кўришгунча,— у ҳам ажойиб қуралай кўзлари билан юзимга мулойим тикилди.— Ҳар нечук, сизнинг олдингизда гуноҳқорман. Кечиринг, Учқун ака.

— Йўқ, йўқ, қўйинг бу гапларни!

— Раҳмат сизга!— деди Салтанат.

У, машина қўзғалиши билан деразасидан бошини чиқариб анча жойгача қўлини силтаб борди.

Менга шундай туюлдики, гўё у бўрон эгиб кетган қаддини қайта тутиб олган ниҳолнинг ўзгинаси эди! Ажабо, агар Амина опа билан Камол ака, ниҳоят каминанинг ўзлари (бу мақтанчоқлик учун кечиринг мени, ҳурматли китобхон!) унинг юрагига қўл солиб кўрмаганда, ёрдам қўлини чўзмасдан илгаригидай совуқ муомала қилганда, бу ёш ниҳол бунақа қаддини ростлаб олармиди ёки баттар эгилиб синиб кетармиди?

Мен биринчи марта инсонга яхшилик қилиш нақадар ажойиб нарсa эканини жуда чуқур ҳис этишим эди! Юрагим шодликдан яйраб Мактубага қараб чолдим.

Биз қишки кинотеатрнинг олдида учрашдик. Мактуба кўзларини гинахонлик билан сузиб:

— Йиғлоқи!— деди юзимга секин шапати уриб.— Тағин феодаллигингизни билдирдингиз-а? Беш минут деб, ярим соат куттирдингиз.

Мен Салтанат келиб қолганини айтган эдим, қолдим балога, қолдим балога!

— Ахир нега айтмадингиз!— дерди у йиғлагудек бўлиб.— Мен ҳам кўрардим, гаплашардим.

Яқин кунларда мавридини топиб таништириб қўйишга ваъда бериб, зўрға қутулдим.

Бир соатча кўчалар, хиёбонларни айландик. Одатда ёнма-ён юришдан ийманадиган Мактуба бу сафар мени қўлтиқлаб олган, ҳатто дугоналари, таниш-билишлари учраб қолганда ҳам қўлини қўлимдан тортиб олмас, аксинча, жўрттага кулимсираб, эркаланиб гапира бошлар, гўё бу билан, «Майли, танқид қилишса қилишаверсин, менга илгаригидан ҳам азиз бу йиғит!» демоқчидек эди.

Кейин редакциянинг олдигача кузатиб қўйди. Хайрлашаркан:

— Қалай, кўнгиллари биз оз тинчидими?— деди муғамбирона қараб.

— Раҳмат. Ўзларининг шарофатлари билан.

— Бўлмаса,— у эшикка имо қилди,— юрагингиз пўкилламасдан идорангизга кириңгу, бундан кейин қадамингизни билиб босадиган бўлинг, ўртоқ феодал!

Редакцияда одатдаги иш куни бошланган эди. Бир қарашда арининг уясига ўхшаган тор, ярим қоронғи йўлакнинг икки томонидаги қатор эшикларнинг бири очилиб, бири ёпилар, ҳар ким ўз иши билан банд эди. Эҳтимол, ҳамма гап кеча редколлегия мажлисидаёқ ҳал бўлгани учундир, одамлар менга ортиқча эътибор беришмас эди.

Бўлимда ёлғиз Каримий ўтирарди. У саломимга алик ҳам олмади, фақат бошини бир қимирлатиб қўйди-да, гранкани тузатишда давом этди.

Анчадан кейин:

— Эълонлар тахтасини кўрдингми?— деб сўради.

— Йўқ, нима қилибди?

— Нима қиларди — газетадан қирқиб ёпиштириб қўйишибди — яна бир ўқишсин деб!

Беихтиёр кулиб юбордим:

— Бутун шаҳар, ҳатто бутун область ўқиётганда бу ердагиларнинг яна бир ўқигани нима-ю, ўқимагани нима?

— Ҳа, албатта, сенга барибир!— Каримий узун, ингичка бармоқлари билан сочларини силай-силаёй ўрнидан турди.— Сохта мардлик қиламан деб, менинг ҳам юзимни ерга қаратдинг!

Кечадан бери бу гапни минг биринчи марта эшитишим эди!

— Қўй энди, Каримий,— дедим, унинг нафрат тўла кўзларидан кўзимни олиб қочиб.— Сохта мардлик учун қилганим йўқ бу ишни! Умуман, ёқмаётган бўлсам, бўшатиб бера қолай кабинетингни!

— Шошма, ҳали ҳам бўшатасан!— Каримий шундай деди-да, столда ётган гранкани олиб, эшикни тарақлатиб ёпганча чиқиб кетди.

Журналист ўз бўлим бошлиғи билан уришганидан кўра редактор билан уришгани яхши!

Кўнглим хит бўлиб, диванга ёнбошладим. Бироқ шу пайт телефоннинг қулоқни битирувчи жиринглаши эшитилиб қолди.

Трубкада олдин нимадир тақиллади, шақиллади,

сўнгра бу овозлар ҳам ўчиб, ҳеч нарса эшитилмай қолди, ниҳоят, анчадан кейин кимнингдир танини товуши эшитилгандай бўлди:

— Менга ўртоқ Умаров керак, ўртоқ Учқун Умаров!

— Мен, Умаровми, ҳа-ҳа, Учқунман.

— Э, салом, Учқунжон, бу мен, Камол акангизман...

— Камол ака?— худди булут орасидан кун чиққандай аъзойи баданим яйраб кетди.— Қалай, ишларингиз дурустми?

— Ишлар... Газетани ўқидик, ука. Катта раҳмату, аммо ўзингизга анча жабр қилибсиз-да!

— Нега?

— Негаки, айбдор ёлғиз сиз эмассиз-да, ука.

— Майли, зарари йўқ.

— Менга қараинг, ука. Эшитяпсизми?

— Эшитяпман, Камол ака, эшитяпман.

— Эшитсангиз, эртага колхозда дўстона бир кечамиз бор. Бир гуруҳ қиз-жувонларни механизаторлар курсига жўнатяпмиз. Салтанат ҳам бор. Шунга... Сизни ҳам таклиф қилмоқчимиз. Албатта келинг.

— Раҳмат.

— Келасизми? Мана, тўйбошимиз Амина опа ҳам таклиф қияптилар.

— Раҳмат.

— Қуруқ раҳмат деявермасдан, аниқ вазъда беринг, ука.

— Бораман, албатта бораман, Камол ака!

Каримийнинг ҳамма дўқ-писандалари бир бўлди-ю, бу гап ҳам бир бўлди.

Шундай яйраб кетдимки, Каримийни ҳам кутмасдан, тўғри Ҳошимжон аканинг олдига чиқдим.

Ҳошимжон ака одатдагидай суянчиғи бўйидан баланд эски креслога чўкиб корректура ўқиб ўғирарди.

У юзимга тикилиб қаради, сўнгра корректурани четга суриб, юмалоқ қўлини чўзди:

— Э, келинг, Учқунжон!— Овози жуда мулойим, дўстона эди.— Хўш, ишлар қалай, ошна?

— Шу, юрибмиз, хабарни ўқиб, «етти ўлчаб бир кес», деган мақолнинг мағзини чақиб!

— Ҳо-о?— Ҳошимжон ака олдин хахолаб кулди,

тақир бошини силаб, сўради:— Танқид қаттиқ ботганми дейман-а?

— Йўғ-э, шунчаки... ҳазиллашяпманда, Ҳошимжон ака!— дедим ва Камол аканинг таклифини айтдим.

Бу гап мени қанчалик қувонтирган бўлса, Ҳошимжон акани ҳам шунчалик қувонтирди.

— Офарин. Зап ўғил бола иш қилишибди. Бир кунга эмас, уч кунга рухсат, ука. Бир яйраб-ёзилиб кел. Аммо, битта таклиф: кеча яхши ўтса, уч-тўрт қогоз ширингина бир лавҳа ёзиб келасан.

— Шу сафар ҳам топшириқсиз бўлмади-я, Ҳошимжон ака!

— Иел— деди Ҳошимжон ака.— Яхши журналист тўй эмас, космосга учгандаям ён дафтарини унутмаслиги керак-а, ука!

Ҳошим аканинг гапини қайтариб бўлармиди? Хўп дейишга мажбур бўлдим.

* * *

Биз (бу сафар менга Мактуба ҳам ҳамроҳ бўлди) қишлоққа эртасига кечқурун кириб бордик.

Борганимизда кеча бошланган ҳисоб эди. Клубнинг зали тўйдагидай безатилган. Комбинеzon ўрнига атлас кўйлак кийиб, яна ҳам очилиб кетган Юлдузхон билан нимадандир жуда ҳаяжонланган ва эҳтимол шунинг учундир, тунов кунгидан ёшроқ, ҳатто чиройлироқ бўлиб кетган Амина опа одамларни мева-чева тўла столлар атрофига ўтқозишмоқда эди.

Ўқишга борадиган қизлар — улар ўн чоғли эди — тўрдан жой олган, қолган жойларда ёшу кекса, аёл-эркак аралаш-қуралаш ўтиришар, бир бурчакни машшоқлар эгаллаган эди.

Биз киришимиз билан Юлдузхон:

— Мана, шоир акамлар ҳам ўз рафиқалари билан келдилар,— деб эълон қилиб юборди-ю, Мактубани мендан ажратиб, тўрда, ўқувчи қизлар даврасида ўтирган Салтанатнинг ёнига етаклаб кетди.— Сиз бирпас бу ёқда ўтириб туринг, ҳозир Камол акамлар ҳам келиб қоладилар,— деди у, қизларнинг рўпарасидан жой кўрсатиб.

Шундан кейин Амина опа:

— Ҳозир ранс ҳам келиб қолади, ўйин-кулгини бошлайверайлик!— деб, қадаҳларни тўлдиришни таклиф қилди.

У биринчи қадаҳни ўқишга кетаётган «шу қора кўз қизлар учун, улар мактабни яхши битириб келиб, меҳнатда йигитлардан ҳам ўзиб кетиши» учун кўтаришни таклиф қилди ва сўзининг охирида тўсатдан кўзига ёш олди:— Ҳаммаларингга маълум, мен ўқитувчман,— деди у, овози титраб.— Бироқ баъзи эркакларимизга пахтачиликда ҳамма ишни механизациялаштириб, аёлларни оғир меҳнатдан қутқазиб мумкин эканлигини исбот қилиш керак бўлиб қолди. Шу фикрни исбот қилиш учун сеvimли касбимни ташлаб келган эдим бу ишга. Эндиги умидим — бу қизларим яхши ўқиб, яхши механизатор бўлиб келишсину, менинг ўрнимни эгаллашсин. Мен эса, қариган чоғимда, яна ўз касбимга қайтай. Умидим шу, оппоқ қизларим!

Мен Амина опа «баъзи эркакларимиз» деганда ёнберимга аланглаб қарадим: йўқ, Мўмин ака кўринмас, Қулаҳмад ҳам келмаган, ҳатто Ҳалима опа билан Маҳмуд ҳам йўқ эди даврада.

Биринчи қадаҳдан кейин Юлдузхон:

— Қани, эндиги сўз созандаларга! «Жонон»ни олинглар!— деди енглариини шимариб, сўнгра бир-икки айланди-да, тўрга ўтиб Салтанатни даврага тортмоқчи бўлувди, кўнмади.

Юлдузхон қўлини силтади-да, аччиқланган бўлиб, Салтанатнинг чап ёнида ўтирган юмалоқ қизни ўртага тортди.

Ўйин бошланиб кетди. Бироқ менинг кўзим Салтанатда эди. У одатдагидай, балки ундан ҳам яхши кийинган, оқ шоҳи кўйлакнинг устидан белини қисиб турган қизил шерсть жемпер кийган, бошидаги ҳаво ранг капрон дурраси ҳам ўзига ярашиб, худди мактабни битирувчилар кечасидагидай бошқа қизлар орасида гул-гул очилиб ўтирар, фақат хиёл ўйчан эди. Ёнидаги Мактубанинг саволларига ҳам кўпроқ бош қимирлатибгина жавоб берар, умуман, бир оз маъюс эди. Нега?

Хаёлимни Камол ака бўлиб юборди. У орқамдан келиб, елкамга қўлини қўйди:

— Яшанг, жуда яхши бўлди келганингиз,— деди у ва ёнимга ўтирди.

— Ишларингиз қалай?— дедим унинг қорамағиз, озгин юзига, ўйчан қуралай кўзларига тикилиб.

— Раҳмат, мана, юрибмиз!— деди у қошларини чимириб.

У ҳам бир-икки марта ер остидан Салтанатга кўз ташлади, сўнгра ён чўнтагидан четлари эгилган бир конверт чиқариб, ёнида ўтирган йигитга чўзди:

— Шуни узатиб юборинг, ука,— деди у, Салтанатга имо қилиб.

Мен Камол ака ҳам эсимдан чиқиб, яна Салтанатга тикилдим.

У хатни олиб, ажаблангандай қошларини чимирди, «ялт» этиб Камол акага қаради, сўнгра қовоғини солиб конвертни очди.

Хат ўзи қисқа эканми, ё Салтанат унинг маъноси-ни тез уқиб олдимиз, билмадим, фақат у мактубга бир лаҳзагина тикилди. Бироқ шу бир лаҳза давомида унинг чеҳрасида ғалати бир ўзгариш рўй берди: олдин худди севгилисининг тилидан биринчи дафъа «сева-ман» сўзини эшитган ёш қиздай «дув» қизарди, сўнгра кўзлари чақнаб, бўялмаса ҳам қип-қизил лаблари кулимсираб, пирпираб учди-ю, чеҳраси ёришиб кетди.

Буни Юлдузхон ҳам сезиб турган эканми, ё хатни кўриб қолган эканми:

— Ҳо, шамол бошқа ёқдан эсдимиз, дейман, Салтанатхоннинг ҳам қовоғи очилиб кетди,— дея ҳазиллашди.

Салтанат хатни яшираркан, кулди:

— Ҳа, бошқа ёқдан эсди!

— Қани бўлмаса шу янги шамол учун бўйингни бир кўрсатгин!

— Марҳамат!— деди Салтанат.— Ўйна десанг ўйнайвераман!

У ҳаво ранг дуррасини тўғрилаб ўрнидан турди, пошнаси баланг туфлиси билан полни дук-дук босиб, давранинг ўртасига чиқди.

«Роҳат»нинг бир оз кескин, лекин қалбни жўштирадиган шўх куйи зални янграшиб юборди.

Салтанат худди узоқдан келаётган куйга қулоқ солаётгандай бошини сал эгиб ва қошларини чимириб

бир лаҳза турди, сўнгра оппоқ қўллари кўтарди ва учмоқчи бўлган қушдай бир талпинди-да, йўрғалаб рақсга тушиб кетди.

Мен зимдан Камол акага разм солдим.

У, худди Салтанатнинг ўйинини томоша қилишдан ийманган одамдай, бошини қуйи солиб, қошини чимириб ўтирар, қийғир бурнининг четларида, қошларининг чимирилишида аламли бир ифода бор эди. Мен қарашим билан секин ўрнидан турди:

— Бир чекиб кирай, ука!— деди менга қарамасдан.

Мен Салтанатнинг шўх ва дилбар рақсини томоша қилгим келса ҳам, секин туриб орқасидан чиқдим.

Камол ака айвоннинг четида устунга суяниб, папирос чекиб турар, қошлари ҳамон чимирилган, лабининг четидаги таниш тиртиғи чуқурлашиб, бояги аянчли, айни замонда кескин ифода яна ҳам кучайган эди.

— Кечирасиз, халақит бермадимми?

— Йўқ, нега?— жавоб берди Камол ака.

Бир зум жим қолдик.

— Бир нимадан хафага ўхшайсиз?

— Йўқ, йўқ,— деди Камол ака ва тўсатдан ғамгин кулимсиради.— Ўша эски гап. Бу сафар ҳам янглишдик, ука. Мен уни... эридан кўнгли совуган деб ўйловдим. Чучварани хом санаган эканман.

Шу пайт, ичкарида музика садоси тиниб, гулдурос қарсақлар эшитилди, остонада Салтанат пайдо бўлди.

У худди рақсда давом этаётгандай «дук-дук» йўрғалаб ёнимизга келди ва аллақандай яшнаб, чарақлаб кетган кўалари билан бир менга, бир Камол акага қарди:

— Хат учун раҳмат, раис ака!— деди у.— Агар мумкин бўлса мен ҳозир шаҳарга кетсам.

Камол ака жавоб бериш ўрнига папиросни қаттиқ тортди, тутунини узоқ пуфлагандан кейин сўради:

— Бугун кетиш шартми шунчалик?

Салтанат бошини силкитиб кулди.

— Сира иложи йўқ, раис ака.

— Иложи бўлмаса, нима ҳам деймиз!— Камол ака папиросини ғижимлаб четга отди.— Ҳозир, машинани қарай...

— Раҳмат, машинанинг кераги йўқ.

— Нима, пиёда кетмоқчимисиз?

— Майли, бир иложини топарман.

— Кўриб турибман, учишга тайёрсиз!— Камол ака шундай деди-да, қоронғиликка шўнғиди. Мен унинг пичинги Салтанатга тегиб кетармикан, деб ўйловдим, йўқ менга қараб жилмайди:

— Сиздан яширадиган сирим йўқ. Учқун ака, ма-на ўзингиз ўқиб кўра қолинг.

Таниш қўл! Уша таниш битта-битта терилган садаф-дай ҳарфлар:

«Азиз ёрим Салтанатхон!

Бу хатни энг сўнгги хатим деб билгайсиз ва кечиргайсиз.

Бугун сиз ўқийдиган механизация мактабининг катталари билан гаплашдим. Гапга тушунадиган одамлар экан, келинг, қабул қиламиз, дейишди. Эндиги ҳамма гап сизга боғлиқ бўлиб қолди, азиз ёрим.

Мен шаҳарда тоғамникида турибман. Шу жойга бир оғиз хабар қилсангиз, сиздан умид қилсам бўладими, ё бўлмаса умидимни узиб қўя қолайми? Негаки, сиздан умидим бўлса қолиб бирга ўқийман. «Йўқ, умид қилма, кўнглимни бошқага берганман», десангиз, бу мактабда олтин берсалар ҳам ўқимайман. Лайлосидан айрилган Мажнундай кетаман бошимни олиб бу юртдан.

Гапим шу. Жавобингизни орзиқиб кутаман деб Қул-аҳмад».

Салтанат пар-пар ёнган қуралай кўзлари билан юзимга тикилиб турарди.

— Сизга ғалати туюлаётгандир,— деб кулди у.

— Йўқ, нега?— дедим мен.

Қоронғиликда Камол ака кўринди.

— Машина тайёр. Жўнашингиз мумкин.

Салтанатни кўчагача кузатиб чиқдик.

Машинанинг ёнида нимадандир ўнғайсизланиб бир зум жим бўлиб қолдик.

— Хўп, хайр бўлмаса!— деди охири Камол ака.— Яхши боринг.

Салтанат негадир қўлини бермади.

— Хайр,— деди у ва овози бир оз титраб қўшимча қилди:— Сизга катта раҳмат, Камол ака, озор берган бўлсам...

У гапини тугатмай машинанинг эшигини шартта очди, лекин машина энди қўзғалган эди, Камол ака:

— Тўхтанг!— деди кутилмаганда қатъий бир овоз билан.— Сиздан илтимос, орамизда ўзи ҳеч гап бўлмаган эди. Бундан кейин ҳам бўлмайди. Шу. Яхши ўқиб, яхши битказиб келинглар. Битта бригадани бераман. Ишлайсизлар. Тушундингизми?

— Тушундим. Раҳмат...

Камол ака машинанинг қизил чироқлари қоронғида ўчиб йўқолгунча орқасидан тикилиб турди, сўнгра менга юзланди:

— Мана, раис аканинг муҳаббат қиссаси ҳам тугади, ука!— деди киноя аралаш ғамгин бир оҳангда.

— Ҳа-а... Хафа бўлманг,— дедим, бошқа гап тополмай.

— Гап бунда эмас,— Камол ака елкамга қўлини қўйиб кулди:— Умуман олганда бу қисса сиз учун ҳам, мен учун ҳам ажойиб бир сабоқ бўлди: Ҳаёт биз ўйлагандан минг марта мураккаброқ экан, ука. Тўғрими?

— Тўғри, албатта.

— Ҳа, балли! Умуман... Ростимни айтсам, бир томондан бу қисса шундай тугаганидан хурсандман ҳам, ука. Бировнинг бахти ҳисобига яратилган бахтининг ўзи кимга керак? Хуллас, бас қилайлик бу гапларни!— деди у, бошини силтаб.— Бу хафачиликлар устига у ёқда Юлдузхонни ҳам хафа қилиб қўймайлик тагин?

Клуб эшигида Мактубага дуч келдик.

— Ҳа, нима бўлди?— деди у, мени четга тортиб.— Салтанат қани?

— Салтанат кетди.

— Кетди?— Мактуба юзимга тикилиб қаради.— Қаёққа?!

Мен жавоб беришга улгуролмай қолдим, чунки шу пайт ичкаридан «Лазги»нинг қувноқ садоси янгради.

Залга қарадик: Эшикка яқин жойда ўтирган Камол аканинг олдида қўлида қадаҳ Юлдузхон турарди. У бир қўли билан қадаҳни Камол акага чўзиб, бир қўли билан уни ўйинга таклиф қиларди.

Залда кулги, қийқириқ кўтарилди. Кулги босилмаган ҳам эдики, Камол ака белидаги камарини тўғрилаб ўрнидан турди, Юлдузхоннинг қўлидан қадаҳни олиб секин шимирди, сўнгра кимнингдир дўпписини олиб чаккасига қўндирди-да, худди чопқир отдай ти-

пирчилаб, депсиниб, яйраб турган Юлдузхоннинг ёнига ўтиб, рақсга туша кетди.

Мактуба қўлимдан секин тортди, боягидан ҳам очилиб кетган Юлдузхон билан, унинг кўзларига тикилиб, борган сари қизишиб ўйнаётган Камол акага имо қилиб, кулди:

— Бу сафар ҳам янглишдиларми дейман, ўртоқ феодал?

— Ҳа, бу сафар ҳам янглишдим. Лекин бу хатомдан ўзим ҳам хурсандман!— деб жавоб бердим ва бўлган воқеани Мактубага айтиб бериш учун секин қўлтиқлаб рўпарадаги паркка бошладим.

Тошкент, 1962—63 йиллар.

ҚАНОТ ЖУФТ БЎЛАДИ

«Инсоният ўз ўтмиши билан кулиб
видолашади.»

(Қ. Марж)

БИРИНЧИ БОВ

Акрам уйга кириши билан столдаги мәрмар сиёҳ-доннинг тагига қистирилган хатга кўзи тушди:

«Ойингиз билан меҳмонлар поездга кечикамиз, деб Сизни кутишмади. Мен институтга кетдим. Бугун соат учда Убайжонларнинг факультетида қизиқ мунозара бўлар экан («Севги, замон ва ахлоқ» деган), лекциядан чиқиб ўшатга бораман. Сизга бу мунозара бачкана туюлса керак, албатта. Бормай қўя қолинг, чунки мунозарадан кейин барибир ойимларникига кетаман. Сайёра».

Акрам балкон олдидаги бир туп чиллаки ўрикка тикилиб ўйланиб қолди. Ўрикнинг тиниқ кўм-кўк япроқлари орасида эндигина сув ола бошлаган мева-лар нафис товланар, пастки шохларда икки мусича пат-пат қанот уришиб ўйнар эди.

Кампир-ку, майли, унча-мунча нарсаларни кўнглига олавермайди, лекин укасининг хотини билан қишлоқдаги қўшнилари, Амаки деган одамнинг хотинидан уят бўлди. Шунча йилдан бери энди келганларида тузукроқ меҳмон ҳам қилолмади-да, Акрам лоақал бугун шаҳарни таксида айлантириб, майда-чуйда совға-саломлар билан ўзим кузатиб қўяман, деган умидда эди, бу ҳам бўлмади.

У эрталаб уйдан чиқаётганида, институтга бораману, қайтаман, деб ўйлаган эди, лекин энди кетмоқчи бўлиб турганида тўсатдан директор чақириб, бундан бир ой олдин техника кенгашида қилган докладини сўраб қолди. Бу доклад институтнинг бош архитектори Зафар Бобоевнинг бир лойиҳаси тўғрисида эди. Акрам ўз докладида бош архитекторнинг лойиҳасини анча қаттиқ танқид қилган, лойиҳанинг яхши томонларини

эътироф этгани ҳолда, унинг қишлоқ ҳаёти талабларидан узоқ эканини (Зафар Бобоевнинг бу иши Зарафшон воҳасидаги катта бир қишлоқни қайта қуришга бағишланган эди) исботлаб берган эди. Бунинг устига кенгашнинг ўша мажлисида институт директори Султон Қосимов жуда ғалати йўл тутган, Акрамнинг далилларини инкор этмагани ҳолда, бош архитекторни ҳам аянча суяб гапирган эди. Шунинг учун ҳам Акрам бугун унга докладни шундайлигича қўлига тутқаза қолмади, яна бир марта кўриб чиқди, баъзи аниқликлар киритиб, қайта машинка қилдирди ва шундан кейингина олиб кириб берди. Хуллас, шу ишлар билан бўлиб, меҳмонлар ҳам эсидан чиқибди!

Институтда, қишлоққа менчалик яқин турадиган, уни менчалик биладиган бирорта архитектор йўқ, деб гердайиб юрган одам, озиб-ёзиб келган қариндошларини тузуқроқ бир меҳмон ҳам қилолмаса, ҳатто кузатиб ҳам қўёлмаса.!

Акрам пешанасини ишқалаб, стол олдида тўхтади. Шу пайт кўзи яна Сайёранинг хатига тушди.

«Севги, замон ва ахлоқ...»

Акрам бунақа мунозараларни чиндан ҳам кўпда кушламас эди, бироқ Сайёранинг «Сизга бу мунозара бачкана туюлса керак, албатта», деган сўзлари кўнглига негадир оғир ботди-ю, боргиси йўқ одам, боришга қарор қилди...

Мунозара Убайжонларнинг факультетида бўлар экан. Убайжон, Сайёраларнинг узоқ қариндоши, ёш шоир, адабиёт факультетида ўқирди шекилли. Сайёра ҳам қизиқ. Ўзи-ку, эрта-индин давлат имтиҳонидан ўтади, врач бўлади, адабиётчиларнинг қуруқ сафсатасига лақиллаб юргунча дарсини тайёрласа-чи!

Акрам стул суянчиғига илинган пиджагини елкасига ташлаб уйдан чиқди.

...Акрам эшикда чақчақлашиб турган студентлар орасидан суқилиб ўтиб залга кирганида рўпарадаги баланд минбарда тўладан келган кекса бир домла нутқ сўзламоқда эди. Домланинг сал бўғиқ овози ҳаяжондан ёқимли эҳтирос касб этган, ўзи ҳам оппоқ сочлари тўзғиб қўлларини кафедрага тираб, ёниб гапирмоқда эди.

— Биз юксак маданиятга интиламиз, деган гап ўз миллий анъаналаримиздан, характеримиздаги энг

яхши, олижаноб инсоний фазилатлардан воз кечамиз, деган гапмикан? Асло...

Акрам эшикда тўхтаб, зал тўла қиз-йигитлар орасидан Сайёрани излаб топди. Топди-ю, бир зум домланинг гаплари қулоғига кирмай қолди.

Сайёра залнинг кўчага қараган катта деразасига яқин жойда, ҳамиша бирга юрадиган дўстлари орасида ўтирарди. Унинг бир ёнида қизғиш рангга бўялган сочларини бошига баланд қилиб турмаклаб олган Нилуфар деган қиз, бир ёнида Убайжон. Убайжоннинг чап томонида сочини калта қилиб қирқтирган кичкинагина, юлдузи иссиққина бир қиз ўтирар, бу — Акрамнинг ҳамқишлоғи, ўша Амакининг қизи Шоҳиста эди. Шоҳиста ҳам медицина институтида ўқир, афтидан, уни ҳам бу ерга Убайжон олиб келган эди. Уларнинг олдидаги қаторда узун бўйли, ёш бўлса ҳам соқол қўйган бир йигит ўтирар, у минбарга тескари бурилиб, қизларга ниманидир ҳикоя қилар, Сайёра билан Нилуфар эса кафтлари билан оғизларини тўсиб, қотиб-қотиб кулишар, баъзан «жим бўл» деган маънода елкасига уриб қўйишар эди.

Акрам ғашни келиб кўзини олиб қочди. Шу пайт залда шов-шув кўтарилди, кимдир: «Масалан?» — деб қичқирди.

— Масалан... — Домла бошини орқага ташлаб, оппоқ қалин сочларини силаб қўйди. — Масалан, илгариги ўзбек қизларига хос бўлакча иффат, уятчанлик, одоб ва ахлоқ, вафо ва садоқатни олайлик...

— Ҳозирги ўзбек қизларида садоқат қолмади, демокчимисиз?

Залда, «гурр» кулги кўтарилди.

Домла овоз келган томонга хўмрайганча тикилиб, бир лаҳза жим қолди, кейин оғир хўрсиниб, давом этди.

— Йўқ, мен ундай демокчи эмасман, ука. Лекин... аччиқ ҳақиқатдан кўз юмолмайман. Мен афсус билан айтаманки, бизнинг қизларимизга хос ажойиб фазилатлар, яъни бўлакча уятчанлик, камтарлик, ибo ва ҳоказо хислатлар... илгаригидай эмас! Билмадим, эҳтимол биз кексалар ҳаётдан орқада қолгандирмиз...

— Яшанг! Тан олганингиз учун раҳмат, домла!

Кулги ва шов-шув босилар-босилмас залда аёл кичининг:

— Сўз Шавкатжонга берилсин! Кинорежиссёр Шавкат Хўжаев гапирсин!— деган овози янгради. Бу — Сайёра эди.

Акрам аллақандай ижирғаниб ўша томонга қаради.

Сайёра билан Нилуфар қўл силкитишиб, юзлари ловиллаб «Шавкатжон гапирсин, Шавкатжон!» деб қичқиришар, соқолли йигит эса, гўё гапиришни истамагандай, ҳамон бепарво кулиб, минбарга тескари қараб ўтирар эди.

Акрам бир ғижинди-ю, яна минбарга юзланди. Шу пайт, қўлида қўнғироқ, мунозарага раислик қилаётган ёш йигит:

— Сўз... шоиримиз Убайжон Жуманиёзовга,— деб юборди.

Шов-шув ва қарсаклар остида минбарга Убай чиқди. Бўй-басти сал бесўнақайроқ кўринса ҳам, ўзига ярашган ёқимтой бир табассум билан залга бир лаҳза тикилиб турди, сўнг кутилмаганда дўриллаган овоз билан гап бошлади:

— Домланинг яхши насиҳатларини эшитиб ўтириб, бир воқеа эсимга тушиб кетди... Бизнинг қишлоғимизда икки опа-сингил бор эди. Икқаласи ҳам худди домла айтганларидай жуда одобли, ифбатли, камтарин қизлар эди. Ўзлари ҳам анча... хушсурат, юлдузи иссиқ қизлар эдики, биз ҳам ҳалигидақа...

— Шайдоси эдик, денг?

Убайжоннинг оғзи қулоғига етиб, ўттиз икки тиши баравар чарақлаб кетди.

— Э, тузук йигит экан-ку бу!— деди Акрам. Убайни у Сайёраларнинг уйида бир неча бор кўрган, кейин Шоҳиста билан бирга кўчаларда учратган, лекин ёзилиб гаплашмаган эди. «Опа-сингиллар деб кимни айт-япти? Шоҳиста билан... Ҳамида эмасми?» деб ўйлади Акрам, лекин сал ўтмасданоқ унинг бошқалар ҳақида гапираётганини тушунди.

— Бир пайт опа-сингиллар турмушга чиқишди. Лекин опаси эрининг ҳақоратларига чидолмади, кўп ўтмай эридан ажраб, ўқишга кетиб қолди. Синглиси ҳам эрдан ёлчимади, лекин уй бузилмасин деб, ҳаммасига чидади. Ҳам даланинг қаттиғига, ҳам уйнинг аччиғига дош берди. Қишлоқда уни мақтамаган одам йўқ эди. Опасини қанча гап-сўз қилишса, синглисини шунча кўкларга кўтаришарди... Энди бу ёғини эшитинг.

Бултур опаси қишлоққа қайтиб борди. Тиш доктори бўлиб борди. Ўзи билан ўқиган бир доктор йигитга турмушга чиқибди. Ўзиям денг, ёшариб, очилиб кетибди. Опасининг олдида синглисини мисоли бир кампир дейсиз...

— Бундан чиқди, опаси жигарингиздан урган эканда...

Сув сепгандай жимиб қолган залда бу луқма шундай совуқ эшитилдики, ён-веридан хитоблар ёғилди:

— Бачкана!

— Жим!

— Тишш...

Убай кўзлари қисилиб:

— Хуллас,— деди,— ҳозир бутун қишлоқ опасини ўтқазгани жой топмайди, синглисини биров эсга ҳам олмайди... Хўш, энди мен ҳурматли домладан сўрамоқчиман: бу икки қишлоқ қизининг қайси бири чин олқишга сазовор. Ўз инсоний қадрини таниган опаами, ёки гап-сўздан қўрқиб нодон эрнинг чўрисига айланган сингилми?..

Бу сафар ғала-говур, кулги, қарсақлар у ер-бу ердан эшитилган хитобларни босиб кетди. Айниқса, Сайёра-лар томондаги ёшлар хушнуд. Улар ер депсиниб чапак чалишар, Нилуфар билан Сайёра эса кафтларини лабларига қўйиб: «Қойил! Қойил!» деб қичқиришар, ёлғиз Шоҳиста қулоқлари ловиллаб, тиззасидаги дафтарларини варақлаб ўтирар эди.

Акрам депсиниб, бақираётган Сайёрага яна бир қаради ва ғижинди. «Қачонгача ўзини эрга теккан хотин эмас, ўн етти яшар қизчадай тутаркин бу?..»

Акрам бир ўйи хотинининг ёнига ўтмоқчи ҳам бўлди-ю, худди шу пайт зал ўртасидаги оралиқдан унга қараб келаётган ҳалиги семиз домлага кўзи тушди. Домла оппоқ бошини кулгили даражада баланд кўтариб юмалоқ қорнини гўё қалқондай олдинга чиқариб, лапанглаб келарди.

Домла эшикка яқинлашиб қолганда стуллардан биридан узун бўйли, озгин ва хушбичим бир йигит кўтарилди ва ғалати кулимсираб домлага эргашди. Бу — Зафар Бобоев эди!

— Ие, бу нимага келди экан? Ҳа, айтмоқчи, Нилуфарнинг атрофида айланишиб юрибди-ку! Демак, домла... Нилуфархоннинг отаси, бўлажак қайнатаси шу

киши экан-да!— деди Акрам ва Зафарнинг ғалати кулимсирашини кўриб, ўзи ҳам кулимсиради: «Номус қияпти шекилли қайнатасидан!»

Зафар уни кўриб кўзини қисди ва домлани олдинга ўтказиб, Акрамнинг ёнида тўхтади.

— Сен ҳам келганмидинг? Ҳа, айтмоқчи, Сайёрахон шу ердалар-ку!— кулди у.— Жа боплашяпти-ку бу ёшлар, а?

— Ҳа, боплашяпти!

— Домла ҳам қизиқ... Гапирмай қўя қолинг, десам кўнмадилар... Айтмоқчи, институтга кириб чиқасанми? Сенга телеграмма бор. Директорга бердим. Чақиришибди сени!..

Акрам ундан қанақа телеграмма эканини сўраб улгурмади. Зафар «домла кутиб қолмасинлар», деган маънода имо қилиб, чиқиб кетди.

— ...Сўз ёш кинорежиссёр Шавкатжон Хўжаевга!

Акрам соқолини силаб, ишончли одимлар билан минбарга томон юрган «ёш кинорежиссёр»га бир қараб қўйди-да, ўрнидан турди. Йўқ, гап телеграммада эмас, у «ёш кинорежиссёр» деган икки оғиз сўзданоқ кўзлари чарақлаб кетган қизларни кўриш, уларнинг шавқли қичқирикларини эшитишга тоқати йўқ эди.

* * *

Телеграмма қишлоқдан эди.

«28 майда тантанали вазиятда клуб очилади. Қишлоқ лойиҳасига баъзи ўзгаришлар киритиш масаласи ҳам бор. Акрам Ҳолиқовни бир ҳафтага командировка қилишингизни сўрайман. Колхоз раиси Туроб Икромов».

Акрам телеграммани Султоннинг (улар институтда бирга ўқиганлари учун сенсирашиб гаплашишарди) олдига суриб қўйди.

— Бориш керак.

— Майли, бориб кел. Биздан ҳам салом айтиб қўй рансга,— деди директор ва тўсатдан қизларникидек серкиприк кўзлари қисилиб, хохолаб кулиб юборди.— Жа ажойиб чалани ошнанг бор-да! Раис оғайнингни айтаман. Бобоевнинг лойиҳасини нимага ўхшатган эди ўшанда, яланғоч хотингами? Ха-ха-ха...

— Бачкана гап-ку,— деди Акрам.

— Бачканами, йўқми, аммо гапида жон бор эди,— деди Султон кўз ёшларини артиб.— Айтмоқчи, доклардингни икки нусха кўчиртириб, бир нусхасини министриликка, бир нусхасини қурилиш комитетига юбортирдим.

— Намунча?— деди Акрам ҳайрон бўлиб, Султоннинг худди ҳозиргина сартарошхонадан чиққандай ялтиллаб турган силлиқ юзида аллақандай ҳорғин бир ифода пайдо бўлди, сал қисилган қўй кўзларига ўйчанлик чўкди.

— Гап шундаки, сен ҳақ экансан,— деди у хўрсиниб.— Сен минг маротаба ҳақ экансан, дўстим. Қишлоқ ҳаётини билмас экан Зафаржон!

«Энди ақлинг кирдими?» деди Акрам ичида, лекин индамади, чунки Султон бошини маъюс чайқаб, самимий куйиниб гапирарди:

— Унинг қишлоқ ҳаётини билмаслигини, демак, қишлоқ лойиҳаси устида ишлайдиган бизнинг институтимизга унча тўғри келмаслигини мен ҳам билардим. Лекин биринчидан, Ленинград таълимини олган-ку, девдим. Иккинчидан.. сенлар ҳам уни талантли-талантли, деб жа... осмонга чиқариб қўйдиларинг!..

— Мен ҳали ҳам унинг истеъдоди борлигини инкор этмайман, фақат...

— Истеъдод, истеъдод! Бу муқаддас сўзнинг қадри қолмади!— деди Султон, кутилмаган бир ғазаб билан.— Мен унинг талантини билмадим, лекин мансабпарастлик касалига мубтало бўлганини жуда яхши тушундим!

«Ия, гап тагидан гап чиқиб қолди-ку!»— Акрам Султоннинг тарам-тарам бўлиб қизарган юзига синовчан тикилди.

— Нима бўлди ўзи? Ораларингдан бир гап ўтдими?

— Гап бир нима бўлишида эмас, ҳамма гап принципда!— деди Султон.— Лекин ростини айтсам, гап ўтган жойи ҳам бўлди!— Султон икки қўли билан кўк сарғиш япон пиджагининг ёқасидан ушлаб ўрнидан турди, полдаги гулдор гиламни вазмин босиб, кабинетнинг у бошидан бу бошига бориб келди.

— Гап шундаки, кенгашда танқидга учраган ўша лойиҳасини қурилиш комитетига кўтариб чиқибди. Бу ҳам етмагандай, Архитекторлар союзида ёшлар муҳокамасига қўйиб, ҳар хил гапларни гапирибди!..— Сул-

тон, худди шилимшиқ бир нарсага кўзи тушгандай ижирганиб кетди.— Яна талант дейсан!.. Сени билмадим, лекин мен талант деганда биринчи навбатда софдилликни, покликни назарда тутаман. Бас, шундоқ экан, айт-чи, софдил, пок одам шу ишни қилармиди? Шунча одам, каттакон бир кенгаш, ниҳоят, ёмон бўлсам ҳам менинг юзимга оёқ қўйиб-а?

— Хўп, у яхши қилмабди,— деди Акрам.— Лекин... кечирасан, сенга битта саволим бор.

— Хўш?

— Сен унинг лойиҳасига қарши экансан, нега ўшанда, техника кенгашида ўз фикрингни аниқ айтмадинг? Бундан чиқди... Юқорига чиқмаса индамай қўя қолар экансан-да!

— Ана холос!— Султон қўлларини кенг ёзиб хушнуд кулди.— Биринчидан, кўнгилчанман. Иккинчидан, ўзинг ўйлаб кўр, дўстим: у оддий архитектор эмас, ҳатто сенга ўхшаган устахона бошлиғи ҳам эмас, институтнинг бош архитектори бўлса!.. Биз икки раҳбар техника кенгашида ит-мушук бўлиб ўтирсак...

— Билмадим, гап принципиал масала устида...

— Мана энди принципиал туриб гаплашамиз!— деб кулди Султон.— Албатта, сен ҳақсан. Мен ўшанда кўнгилчанлик қилмай, фикрингни қувватлаб чиқсам бўларди. Умуман, бундоқ ўйлаб қарасам, сенинг қадрингни билмас эканман. Рост айтаман, дўстим!

— Раҳмат!..

Эшик шарақлаб очилиб, хонага бирин-кетин икки қиз кирди. Қизларнинг юзлари ҳаяжондан қизарган, улар қувончларини яширишга ҳаракат қилишар, лекин кўзлари чақнаб, лабларини йиғиб олишолмас эди.

— Кечирасиз, Султон Қосимович, биз...

Директор қўлларини столга тираб, секин ўрнидан турди, қоғозини солиб:

— Нима гап ўзи?— деди.

Баланд қилиб турмакланган сочи қулаётган минорадай бир томонга оғиб кетган пакана қиз олдинга ўтди ва лаб-лунжини зўрға йиғиб:

— Бизнинг лойиҳамиз, тўғрироғи, Зафар Бобоевичнинг янги музей лойиҳаси конкурсда ютиб чиқди,— деди ва энтикиб нафас олди.

— Иккинчи мукофот олди,— деди дугонаси ва ийманиб ерга тикилди.

Акрам ялт этиб Султонга қаради. Султон пастки лабини тишлаб, гўё бир нимадан саросимага тушган одамдек, столдаги қоғозларни титкилар эди. Лекин бу ҳолат бир дақиқагина давом этди, иккинчи дақиқада Акрамга кўзини қисиб кулимсиради-да, столни айланиб ўтиб, қизлар олдига келди.

— Табриклаймая. Қачон келди бу хабар?..

— Бугун, ҳозир Союздан телефон қилишди,— деди баланд сочи қулаётган минорадай қийшайиб қолган қиз.— Зафар Бобоевични зўрға қидириб топдик. Энди...— қиз қизариб кулди.— Ювмоқчимиз... Зафар Бобоевичнинг кабинетларига марҳамат қилсаларингиз. Сиз ҳам, Акрам Ҳолиқович...

Қизнинг гапи оғзида қолди, остонада, икки қўлида икки шиша вино Зафар, унинг кетидан бир қути майда-чуйда кўтарган юмалоққина хомсемиз йигит кўринди.

— Мана, ҳали ҳам қадримизни билмайсанлар!— деди Зафар, виноларни столга қўяркан.— Биз ҳам институтнинг обрўсини кўтарамиз, ҳам ўзимиз зиёфат қиламиз!

Султон хохолаб кулди.

— Топган гапини қаранглар! Кошкийди, бу музей институт планига кирса! Ҳали ҳам институт лойиҳачиларини ишдан қолдириб, ҳар хил конкурсларга қатнашиб юрганинг учун индамаганимизга шукур қил!

— Ҳали шунақами?— деди Зафар ва қизларга юзланди:— Очманглар шампанскоени! Кетдик. Ўзимиз ичамиз!

— Йўқ-йўқ! Ҳазил-ҳазил. Хурсандмиз-хурсандмиз!— Султон қулоч ёзиб Зафарни қучоқлади ва кулиб ўпиша кетди.

Акрамга Султоннинг хушнудлиги ясама-сунъий туюлиб, юзини четга бурди... Унга нима бўлди? Наҳот ҳасад қилса? Йўқ, нега ҳасад қиларкан? У Зафарнинг истеъдодли архитектор эканини ҳеч қачон инкор этган эмас. Агар уни танқид қилган бўлса... қишлоқ лойиҳалари учун, қишлоқ ҳаётини яхши билмаслиги учун танқид қилган, холос!

У Зафарнинг қўлини маҳкам сиқди.

— Табриклайман, дўстим.

Зафар кулиб қучоқлаша кетди.

— Сен қучоқлашгинг келмаса, мен қучоқлай... Мен

сени яхши кўраман. Принципиаллигинг учун яхши кўраман, дўстим!..

Акрамга унинг: «Принципиаллигинг учун» дегани «аҳмоқлигинг учун» дегандай эшитилди-ю, бир юлқиниб қучоғидан чиқди.

Шампанскоенинг тиқини пақиллаб отилди. Қийчув, кулги кўтарилди.

Акрам биринчи қадаҳдан кейин ҳеч кимга билдирмай секин чиқиб кетди.

* * *

Кун ботган, бутун шаҳар, кўп қаватли уйларнинг дераза ва балконлари, кўча юзидаги чинорлар, акация ва оқ тераклар гўё нафис қизғиш шуълага чулғангану, ажиб бир латофат касб этган... Акрам уйга боргиси келмай, кўчани тўлдирган одамлар оқимиға қўшилди. Бу оқим ҳам илиқ ёз оқшоми кайфиятига берилган. Ёнгил кийинган йигитларнинг сабабсиз кулгисида бўлакча бир шўхлик бор, кофталарини ечиб, қўлларига илиб олган қизлар аллақандай очилиб кетган, уларнинг тиниқ чехралари, шўх қилиқлари, майин кулгилари дилларни қитиқлайди. Ҳавода ёшлик ва муҳаббат туйғуси кезади.

Бу туйғуга беихтиёр бўйсунган Акрам шаҳар марказидаги паркка етгач, ёшлар кафеси томон йўл олди. Атрофи ток ва чирмовиқ гуллар билан ўралган ойнаванд кафе одамнинг кўплигидан тилла балиқчалар сузиб юрган улкан аквариумни эслатарди. Акрам кафегга киргиси келмай, очиқ ҳаводаги столлар қўйилган жойга бурилди ва ишкомнинг тагидан ўтаётиб беихтиёр тўхтади. Сўрининг юқори томонида, ток шохларининг панасида, ёруғ кафега телбалардай тикилиб Акрамнинг ҳамқишлоғи, колхоз раиси Туробжон Икромовнинг укаси Муроджон деган студент йигит турарди.

— Муроджонмисан? Нима қилиб турибсан бу ерда?

— Ўзим... шундай...— Муроджон тузоққа тушган қушдай типирчилаб қолди, узун, ингичка бўйинини бир томонга қийшайтириб, Акрамнинг ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлди.

— Тўхта, ука. Нима гап ўзи?

— Нима йиниғиз бор? Ўзим юрибман. Шу!— Муроджон худди йиғлаётгандай ҳиқиллаб гапирди-да, Акрамнинг ёнидан ўтиб, ўзини хиёбонга урди.

Акрам ялт этиб у тикилиб турган томонга қаради, қаради-ю, ҳамма нарсасга тушунди. Кафе ичида эшикка яқин жойда бояги мунозарадаги «компания» «қўр ташлаган», столнинг тўр томонида эса Убай билан Шохиста ўтиришарди. Акрамнинг эсига Туробжоннинг гапи тушди: «Бизнинг уканинг ишқи Ҳамидахоннинг синглисига тушибди. Буям сенга ўхшаган лапашангроқ. Опаси сени доғда қолдириб кетгандай, синглисиям бу лапашангни бошлаб кетмасин-да, ишқилиб!...»

Акрам энди сўри тагидан чиқаман деганда бояги соқолли режиссёр ўрнидан туриб, Сайёранинг олдида ўтди ва ҳазиломуз таъзим қилиб, уни танцага таклиф қилди. Сайёра ҳам кулиб унга эргашди ва қоматини ғалати қилпиллатиб, твистга тушиб кетди.

Акрам кетишини ҳам, тураверишини ҳам билолмай жойида қотиб қолди, кейин гўё уларни кузатиб тургандай бўлаётганини сезиб, ташқарига чиқди. У жўрттага олисроқдаги столни танлади, лекин ўтириб овқат чақиргани улгурмаган ҳам эдики, эгилиб-букилиб танца қилаётган Сайёра тўсатдан Акрам ўтирган томонга тикилиб қаради, кейин Шавкатжонга бир нима деб кулди-да, ташқарига қараб юрди.

«Оббо! Ҳали пойлаб юрибсиз демаса эди!»— Акрам келганига пушаймон бўлиб ўрнидан турди. Сайёра зинадан чопқиллаб тушиб унинг олдида келди: юзи ловиллаб, кўзлари қувончдан чақнаб турарди.

— Келишга келиб, қаёққа қочяпсиз, хўжайин?— у кулиб Акрамни қўлтиқлаб олди ва ичкарига бошлади.

Даврадагилар эр-хотинни ўринларидан туриб кутиб олишди, кинорежиссёр эса, гўё эски қадрдондай аския қилди:

— Ҳозирги замон зиёлиси деб мана Акрам акамларни айтса бўлади. Шундай гўзал рафиқалари ярим кечада кафе-ресторанларда юрадилару, рашк қилмай-дилар...

Акрам ҳали гап топмаган ҳам эдики, Сайёра кулиб жавоб берди:

— Чунки гўзал рафиқалари шундай... одобли, шундай вафодорки, рашк қилишларига ҳеч бир асос йўқ! Сайёра кулганича Акрамни ўз ёнига ўтқазди, унинг

кулгиси, умуман, қилиқлари шундай самимий эдики, Акрамнинг кўнгли ёришиб кетди.

«Мен ҳам базан жуда ошириб юбораман-да! — деди у хаёлида. — Ҳозирги ёшлар ўзи шунақа: очиқ-ёриқ, ўзларини сал эркин тутишади...»

Шавкатжон билан Нилуфар Сайёранинг гапига қаҳ-қаҳ отиб кулишди. Убай эса, юзини тўсиб турган кўкиш тутунни пуфлаб илжайди, ёлғиз Шоҳиста уялиб ерга қаради. У, гарчанд сочини қирқтириб, жуда очилиб кетган, ўзбек қизидан кўра киноларда учрайдиган француз гўзалларига ўхшаб кетса ҳам, узунчоқ юзи ловиллаб, серкиприк шахло кўзларида уятчан табассум жилва қиларди... Ҳамида ҳам шундай эди... Йўқ, бунчалик... чиройли эмас эди! Лекин... Бу шоир йигитнинг мақсади нима? Киноактриса қилмоқчими уни? Наҳот рашки келмаса?

«Соқол», гўё Акрамнинг ўйларини тасдиқлагандай, ҳадеб Шоҳистага тегишар, боя мунозарада сўзга чиққан домлага тақлид қилиб «ўзбек қизларининг қирқ кокиллари ва уятчан табассумларини» мақтар, иффатли қизларнинг юриш-туришлари, салом-аликлари қанақа бўлишини имо-ишораларда кўрсатар, Шоҳиста бунга бир жилмайиб қўйса, Сайёра билан Нилуфар стулларида ағанаб тушгудек бўлиб, қотиб-қотиб кулишарди. Бу сафар Акрамга Сайёрадан ҳам Нилуфарнинг кулгиси оғир ботди. Ахир... нима бўлганда ҳам домла унинг дадаси-ку? Наҳот қиз бола ўз отасини шунчалик менсимаса? Лекин... домлага ҳам қойил. Бошқаларга иффат тўғрисида ваъз ўқийди-ю, ўз қизининг юриш-туриши бу...

Ниҳоят, Убай кулиб:

— Домла-ку, кекса одам, эски зиёли, — деди. — Ёш зиёли қандай қараркинлар бу масалаларга?

Акрам елкасини қисди:

— Мен бу масалаларда... чегарадан чиқмаслик керак, деб ўйлайман.

— Ҳар ҳолда баъзи пенсионерларнинг гапидан дуруст, — деди Шавкатжон ва ҳамма барабар кулиб юборди.

Акрам тиззасида Сайёранинг қўлини сезиб, ғижинди. Сайёранинг бу ҳаракати, «Қўйинг, индаманг, кулги бўласиз», деган маънони билдирарди.

«Нега энди мен шу олифтага қолоқ кўринишдан

қўрқиб кўнглимдагини айтмас эканман?» деди Акрам ичида.

— Йўқ, қанча гапирманг, биз эски урф-одатлари-мизга, жа... ёпишиб қолганмиз,— деди Нилуфар.— Ҳар куни эрталаб трамвай, троллейбустга чиқинг: қоп-қоп-чиқ, халта-хуржун, тоғора-баркаш кўтариб олган одамларга кўзингиз тушади!.. Уриш-жанжал... Айниқса, қишлоқдан келганлар уялтиради кишини!.. Замон талабига ҳам қараш керакми ахир?..

«Қошки сен қишлоқ аҳлининг дардини тушунсанг!»— Акрам тиззасида яна Сайёранинг қўлини сезиб, силтаб ташлади. Ҳаяжондан қилт этиб ютинди.

— Ҳамма айбни эскиликка тўнкашдан осони йўқ. Лекин нега шу маҳалгача бу одамлар эскилик чангалидан қутулолмайди? Сиз буни бир ўйлаб кўрдингизми? Биз буни ўйлаш, бу чигал масалаларни ҳал қилишга ёрдам бериш ўрнига ўзимизни четга олиб қочамизу, кейин номус қилиб юрамиз!

Шавкатжон қўлини силтади:

— Оламнинг ташвиши бизга тушиб қолдимиз, келинлар, қўййлик шу гапларни. Ҳозир мен битта латифа айтиб бераман...

Лекин Нилуфар унинг гапига қулоқ солмай, яна Акрамга юзланди, баланд қилиб турмакланган ва ўзига ярашиб тушган сочини тўғриларкан:

— Йўқ, мен бу гапнингизга унча қўшилмайман,— деди.— Бултур ёзда биз Зафар акамлар билан Гуржистонга бордик. Тбилисида юрдик, лекин бирор марта ҳам ҳалигидақа нарсаларни учратмадик... Сиз гуржи қишлоқларида ҳамма масала ҳал бўлган деб ўйлайсизми? Йўқ, ҳамма гап маданиятда, ўша сиз айтган анъаналарнинг илғорлигида.

— Бизнинг маданиятимиз бошқа ҳеч бир маданиятдан кам эмас!— Акрам жуда кескин гапирганини, шунинг учун ҳам гапи аллақандай ясама чиққанини сезиб, қизариб кетди.

Шавкатжон кулгига олиб:

— Гапингиз тўғри. Абу Али ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Алишер Навоий!— деб хитоб қилди-ю, кейин тўсатдан пешанасини тириштириб, жиддий деди:— Лекин... Масалан, ҳозирги санъатимизни олайлик. Бизнинг кинофильмлар билан бадиий асарларни грузин

санъати ёки масалан, бугунги қирғиз адабиёти билан солиштириб бўладими?

— Кечирасиз, мен бу соҳаларда ҳукм юритолмайман!— деди Акрам.

— Мана, Убайжон айтсин...

Убай пешанасини ишқаб:

— Қийин масала...— деб кулди.

Шавкат елкасини учуриб:

— Мана шунақамиз биз, тан бермаймиз!— деб гап бошлаган эди, Сайёра ҳазилга бурди:

— Мана энди сиз яратасиз буюк асарларни!

— Агар бош ролни сиз ижро этсангиз!— деди Шавкатжон ҳам кулиб.— Йўқ, рост айтаман,— деб қўшимча қилди у.

Сайёра негадир қизариб:

— Артистка бўлишга йўл бўлсин менга!— деди.— Қариб қолганман. Мана Нилуфархон билан Шоҳистани чақиринг студиянгизга.

— Нилуфархон албатта қатнашади. Шоҳиста жонжон деб қатнашарди-ю, Убайдан қўрқапти.

— Сценарий автори рашк қилса... Ҳалиям ўзимнинг хўжайиним тузук экан!

Тўсатдан бутун кафени чинқирган, чийиллаган овозларга тўлдириб джаз янгради. Қўшни столда ўтирган кичкинагина тепакал бир одам йўрғалиб келиб, Нилуфарга таъзим қилди. Нилуфар, гўё шуни кутиб тургандай дарҳол ўрнидан туриб, танцага тушиб кетди. Шавкатжон ҳам кулиб Шоҳистани таклиф қилди. Шоҳиста худди қишлоқ қизларидай қўрқиб Убайга қаради, Убай унинг елкасидан қучиб ўзига тортди, ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Мен кинорежиссёрларга ишонмайман!— деди.

Шавкатжон қўлини бир силтаб, Сайёрага таъзим қилди. Сайёра кулди:

— Билмадим, хўжайин рухсат берармиканлар?

Акрам Сайёрага қаради, у: «Қачондан бери менадан рухсат сўрайдиган бўлиб қолдингиз?» демоқчи эди, лекин хотини чиндан ҳам мулойим термулиб турганини кўриб:

— Марҳамат,— деди.— Мен қачон сизга танца тушишни ман қилган эдим?

Акрам бу гапни айтишга айтди-ю: бироқ Сайёра Шавкатнинг қаршисида кўзлари чақнаб, тор кўйлаги-

нинг ичида кўкраклари диркиллаб, сая тўлиша бошлаган хушбичим қомати силкиниб, ўйнай бошлаганида, юрагига бир нарсга қадалгандай бўлди. Акрам, рашк қилишга асос йўқлигига, умуман, бунинг ҳаммаси шунчаки бир ҳазил эканига ақли етиб турса-да, минг килса ҳам қишлоқдан чиққан одам эмасми, унга бу чинқироқ музика, бу танца, айниқса, хотини билан Шавкатжоннинг бир-бирига муқом қилиб қийшанглашлари шунчалик хунук ва бачкана туюлдики, столни бир тепиб туриб кетгиси келди... Тўсатдан у ўзини бу катта, чароғон базмхонада, бу сершовқин, ширакайф ва хушнуд ёшлар орасида жуда ёлғиз сезд, шундай ёлғиз сездик, кафенигина эмас, шаҳарни, яшаб турган уйи, ишлаб турган институти — ҳаммасини ташлаб қишлоққа, ўша болалик йиллари ўтган сўлим сойликка, булоқ бўйларига жўнаб қолгиси келди...

Унинг хаёлини Зафарнинг: «Ия, жамоат жам-ку! Столни суринг, бирга ўтира қолайлик!» деган хитоби бўлиб юборди.

Эшикдан кирган жойда... Зафар бошлиқ боя Султоннинг олдига шампанское кўтариб кирган қиз-йигитлар турар, ораларида фақат директор йўқ эди. Улар шовқин-сурон билан битта столни кўтариб келишди. Юмалоқ йигит официанткани кутишга сабри чидмай, ошхонага қараб чопди, турмакланган сочи бир томонга қийшайиб қолган қиз Нилуфарнинг қулоғига алланималар деб шивирлади. Нилуфар олдин: «Вой, шунча янгиликлар бор экану, мендан яширибсиз?» деб Зафарга гинахонлик қилди, кейин ноз билан лабиви чўзди:

— Табриклайман, Зафар ака!

Зафар кулиб, ҳамманинг кўзи олдида уни маҳкам қучоқлаб, ўпди.

— Мукофотга никоҳ тўйи қўшилди!— деб қичқирди бақалоқ йигит ва қўлидаги шишаларни столга дўқиллатиб қўйди.— Очилсин шишалар!

Яна ғала-говур, кулги кўтарилди, фақат ёшликдагина бўладиган беташвиш, беқайғу бир хушнудлик бошланди. Ёлғиз Акрам, худди ёт одамлар орасига тушиб қолган етим боладай хомуш ўтирар, бундан ўзи ҳам ўнғайсизланар, ҳатто Сайёра ҳам ўнғайсизланаяётганини сезар, лекин унинг иродасидан устун бир куч ўртада ғов бўлиб турарди! Ниҳоят, буни Зафар ҳам

пайқаб қолди шекилли, қўлини унинг тиззасига қўйди:

— Сенга нима бўлди, жуда хомуш кўринасан? Ке, қўй, шу одатингни! Биласан-ку, мен сени жуда ҳурмат қиламан, дўстим! Ҳўламагинки, баъзи лойиҳаларини танқид қилганим учун ёмон кўради, деб. Биз баҳслашсак принципиал масалалар устида баҳслашамиз. Султонга ўхшаб... Ке, майли, битта олайлик.— Зафар Акрамни қучоқлаб, рюмкасини уриштирди.— Сенинг муваффақиятларинг учун!

Акрам шу топда Зафарнинг дили фақат катта муваффақият инъом этадиган бўлакча бир меҳрга тўла эканини кўриб, кўнгли хиёл ёришгандек бўлди, қадаҳдаги винони битта кўтарди. У Зафарга бир-икки оғиз илиқ сўз айтмоқчи эди, лекин Зафар ўрнидан туриб, Сайёрага юзланди:

— Қани, битта танца тушайлик, Сайёрахон! Рухсат берасанми оғайни, ё рашк қиласанми?

— Нилуфархон турибди-ку!

Акрам бу гапни айтишга айтди-ю, ўзидан ғижинди! «Қишлоқи!»

Зафар унинг гапини эшитмаганга олиб, Сайёранинг белидан қучди. Сайёра яна боягидай кўзлари чақнаб, даврага тушиб кетди.

«Менга нима бўляпти ўзи? Илғор зиёли! Архитектор»,— деди Акрам, лекин ўзидан кулишга қанча уринмасин, дилида уйғонган ва тобора ўсиб бораётган исёнкор туйғуни боса олмас эди.

Нилуфарни Шавкатжон илиб кетди. Бақалоқ йигит Шоҳистани ҳам қўярда-қўймай ўрнидан турғизди. Убай Акрамга яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Қайфингиз йўқроқми, домла?

— Ҳа, шу... асаблар,— деди Акрам бошқа гап тополмай.

Убай сигарета чекаркан, секин шеър ўқиди:

«Асаблар, асаблар, асаблар,
Сабабсиз сочилган ғазаблар»...

Убай юзини тўсган паға-паға тутунни қўли билан ҳайдаб кулди:

— Парво қилманг, ака, замонанинг зайли бу...

— Замонанинг зайлими ё... турмушнинг аччиқ-

чучукларини билмаган тантиқларнинг олифтагарчилигимми?

— Қўйинг, сал кулиб қарайлик бу ишларга,— деди Убай ёқимли жилмайиб.

Акрам индамади. У кўнглининг бир четида бу босиқ, ўйчан йигит ҳақ эканини сезиб турар, лекин юрагида жўш ураётган тўғённи босолмас эди.

— Кетиш керак!— деди у ўзича ва Зафар билан Сайёра қўлтиқлашиб столга яқинлашаётганини кўриб, ўрнидан турди:

— Кетамизми, хоним?

— Бирпас ўтирайлик,— деди Сайёра қошларини чимириб.

— Ия, ўтириш энди бошланди-ку? Ё хотинингни қизғанияпсанми?— Зафар қаҳ-қаҳ отиб кулди ва Сайёранинг қўлидан тортиб, жойига ўтқазди.— Қўрқманг, Сайёрахон. Агар Акрам, кеч қолдинг, деб сўкадиган бўлса, парткомга ариза берасиз!..

Сайёра ўзига ярашиб тушган тилла тишини кўрса-тиб жилмайди-да, эрига қаради. Унинг бу қарашида ҳам илтимос, ҳам таҳдидга ўхшаш аллақандай совуқ бир ифода бор эди.

— Хўп, бўлмаса, сиз қолинг, мен кетдим,— Акрам шахт билан ўрнидан туриб, эшикка томон йўналди.

* * *

«Нега шундай қилдим? Аразлаган ёш боладан баттар бўлдим-ку?»— деди Акрам, лекин бир қарорга келгунча оёқлари уни ташқарига олиб чиқиб қўйди.

Паркда одам сийраклашган, лекин у ер-бу ерда қўлтиқлашиб, кулишиб юрган ёшлар учрар, хиёбондаги скамейкаларда бир-бирининг пинжига кириб ўтирган қиз-йигитлар беихтиёр эътиборни тортар эди.

Акрам кечанинг илиқ ҳавосидан — бу ҳаво унга негадир олис қишлоғини, тоғ этагидаги қийғос гуллаган бодомзорларни эслатди — кўкрагини тўлдириб нафас олди-да, хиёбон бўйлаб бир-бир босиб кетди.

У, гарчанд кафедан Сайёрага жаҳл қилиб чиқиб кетган бўлса-да, ҳозир уйга Сайёрасиз қайтгиси келмасди. Ёш болаларда бўладиган бемаъни бир одат: аввалига уришиб қолади-ю, кейин «ярашолмай» эзилиб юради. Унинг бу қишлоқи дағаллиги, аразчилиги

қачон қолар экан? Ахир, боя Убай айтгандай, ҳозирги ёшлар учун бунинг ҳаммаси табиий бир нарса-ку? Сенга бу хулқ-атвор ёқмас экан, бошда онанг топган қишлоқ қизига уйланиб қўя қолсанг бўлмасмиди? У уйингда овқатингни пишириб, болангни боқиб, тинчгина ўтирмасмиди, сен ишингни қилиб тинчгина юрмасмидинг?

Акрам хиёбоннинг охиридаги чинорга етганда, халга чўмиб бир оз турди.

У Сайёра билан илк бор шу чинор тагида учрашган эди. Ўшанда ҳам мана шундай ёз пайти, йўқ, бундан сал олдин, ўрик гуллаган пайтлар эди. Ҳали-ҳали эсида: Сайёра, эғнида оқ кўйлак ва нафис пушти ранг жемпер, чаккасида миттигина ўрик гули, пошнаси баланд туфлиси билан асфальт йўлдан тўқ-тўқ юриб келган, чинор тагида турган Акрамни кўрганда эса чеҳраси чаккасидаги ўрик гулидай яшнаб кетган ва қўлларида ўйнаб келаётган бир ўрим майин сочини орқасига ташлаганича чопқиллаган эди олдиға.

Акрам ўшанда юраги гурс-гурс уриб, қизга пешвоз юраркан, бутун олам, паркдаги ҳар бир дарахт, ҳатто мана шу кекса чинор ҳам нафис ўрик гулига буркангандай туюлган эди унга.

Акрам Сайёра билан ўшандан сал олдин унинг даси, профессор Обид Юнусовичнинг эллик йиллик тўйида танишган эди. Профессор Обид Юнусович, эғнида қора костюм, шаънига кўтарилган қадаҳлардан мамнун, дугоналари орасида юлдуздай чақнаб ўтирган қизининг олдиға Акрамни ўзи бошлаб борган ва ҳазиломуз гапириб: «Ўртоқ ёшлар, бу хушсурат йигитни каминанинг энг яхши шогирди — бўлажак катта санъаткор, архитектура профессори Акрамжон Холиқов, деб билгайсизлар!» — деб таништириб қўйган эди.

Шундан кейин Сайёра уни танцага таклиф қилган, одатда қизлардан тортиниб юрадиган Акрам эса ичилган винонинг таъсирида туппа-тузук сайраб, қизни роса кулдирган эди. Сайёра ҳам ўша кеча унинг ёнидан кетмаган, ҳатто дугоналари: «Уни қара, ҳалитдан бўлажак профессорни танлади», деб кулишганда ҳам, эътибор қилмаган эди...

Ўша кеча Акрам қизнинг нозик белидан қучиб, унинг кулиб турган мулойим чеҳрасига тикилиб танца тушаркан, гўё ўспиринлик чоғида Ҳамидани севмаган-

дай, гўё илк севгининг оловли тафтини биринчи марта бошдан кечиргандай бўлган, кейин бир ҳафта, то шу хиебонда учрашгунларигача кечалари ором билмай шаҳар кўчаларини кезгани-кезган эди...

Акрам Обид Юнусовични ўйлаши билан кўнглидаги муз сал эригандай бўлиб, унинг олдида боришга аҳд қилди, лекин трамвайга чиққиси келмай, ҳамон ўй ўйлаганча пиёда кетди.

...Кўча эшикни қайнаси Мавжуда хола очди. Акрамнинг саломига эшитилар-эшитилмас, «Келинг», деди-да, индамай уйга кириб кетди.

«Бу кишига тагин нима бўлди?»

Мавжуда хола, бошда Акрамни қизига муносиб кўрмаган бўлса ҳам, сўнгги пайтларда муомаласи анча ўзгарган, ўз таъбири билан айтганда, «кўнгли илиган» эди.

Акрам тор йўлакдан ўтаётиб, ичкарида, ёруғ меҳмонхонанинг тўрида ўтирган семиз одамга кўзи тушди. Бу ўша, боя мунозарада нутқ сўзлаган домла эди. У рўпарасида ўтирган Обид Юнусовичга қараб, қўл силкитиб гапирмоқда эди. Акрамнинг қулоғига унинг: «Йўқ, йўқ, Обид Юнусович, мен бу фикрингизга қўшилолмаيمان», деган гаплари чалинди.

— Бу гапни мана бу ёшлардан эшитсам ажабланмас эдим,— деди домла, эшикдан кирган Акрамга юзланиб.— Лекин сиз...

— Аксинча, бу киши эҳтимол сизнинг фикрингизга қўшилсалар керак,— деди Обид Юнусович ва миёнида кулимсираб уйдан чиқди. Акрам қайнатасининг личингини биринчи бор эшитиши эди, у ҳайрон бўлиб унинг орқасидан қараб қолди.

Домла қўлларини шимининг киссаларига тикиб ва юмалоқ қорнини ғалати тебратиб уйни бир айланиб чиқди.

— Гап бугун институтда бўлган мунозара устида кетяпти,— деди у ўртада тўхтаб.— Сиз ҳам боровдингиз шекилли? Мана, сиз ёшсиз. Яхши зиёли йигитсиз. Қани, айтинг-чи, ука ёшларимизнинг бу хулқ-атвори, бу қилиқларига сиз қандай қарайсиз?

Акрам елкасини қисди. Қизиқ, гарчи у домланинг ғазабига тушунса ҳам, унинг гаплари негадир гашини келтирди.

— Шу институтда йигирма йил ишлаган кекса

домладан кулиш! Уни шу қадар беҳурмат қилиш... Йўқ, сиз ўйламангки, ёшлар иззат-нафсига теккани учун шундай дарғазаб бўляпти, деб! Йўқ, гап менинг устимда эмас, ука... Гап умуман, одоб-ахлоқнинг бузилиб кетаётгани, агар истасангиз, ёшларимизга таъсир кўрсатаётган нотўғри қарашлар устида боряпти!— Домла, тўладан келган юмалоқ юзи ловиллаб, кўзлари чақнаб, хонани яна бир айланиб чиқди ва қўлларини орқасига қилиб, Акрамнинг рўпарасида тўхтади.

— Мен ҳайронман, ука, бизнинг давримизда комсомол бунақа ҳодисаларга бўлакча баҳо берарди. Ҳозир... билмадим, иш шу зайлда кетаверса, ёшларимиз нима бўлади?

Акрам беихтиёр кулимсиради.

— Кечирасиз, домла. Бу ёшлар орасида ўз қизингиз ҳам бор эди, шекилли...

Домла оппоқ бошини сал эгиб, Акрамга жиддий тикилди:

— Наҳотки сиз мени, бошқаларни қоралаб, ўз қизини оқлайди, деб ўйласангиз, ука?— деди у маъюс бош чайқаб.— Агар истасангиз мен ҳаммадан бурун ўз қизим ва куёвим, тўғрироғи, бўлажак куёвимни қоралайман. Мен ҳаммадан бурун ўз фарзандларимнинг хулқ-атворидан изтироб чекаман, ҳа.

Акрам кўзини унинг кўзидан олиб қочди. Ҳозиргина кафедра кўп нарсадан ранжиган одам, у энди домланинг ғазабга тўла гапларини эшитаркан, худди кўзгуда ўз аксини кўргандек, ижирғанди. Хайрият, шу пайт Обид Юнусович қайтиб кирди-ю, домла Акрамнинг жавобини кутмасдан, шляпасини қўлига олди.

— Йўқ, бу оилада менинг маслакдошим йўқ экан,— деди у ҳазиломуз.— Иним ҳам сизнинг тарафингизни олди, энди чекинмасдан иложим йўқ.

— Демак, ноҳақлигингизга иқрор бўлибсиз,— деб кулди Обид Юнусович.— Чунки ҳақ одам чекинмайди. Принципиал...

— Йўқ, йўқ! Принципиал одам ҳам вазиятни ҳисобга олиб вақтинча чекиниши мумкин. Тактика, дейдилар бунинг номини!— Домла кулимсираб Акрам билан хайрлашди.

Уни кузатиб чиққан Обид Юнусович қайтиб кириб

очиқ деразанинг олдига ўтди ва қоронгиликка тикилиб, ўйланиб қолди.

— Ғалати одамлармиз-да,— деди у хиёл сукут сақлагач.— Шунча воқеаларни бошдан кечириб, ҳануз ҳаётга фалсафий қарашни ўрганолмаймиз. Ахир турмуш — кўлмак сув эмас, оқиб турган бир дарё-ку!.. Шунинг эсдан чиқариб қўямиз-да, ҳар бир янгиликдан сочимиз тикка бўлаверади.— Обид Юнусович кескин ўгирилди, қўлларини кўксида қовуштириб ва ялтироқ катта бошини бир томонга сал эгиб, Акрамга тикилди:

— Яна ўша жонга теккан гап. Ёшларимиз ундоқ, ахлоқи бундоқ деб додлаб келибди. Унинг гапига қулоқ солсанг, осмон ағдарилиб ерга тушаётгандай. Мен ҳеч тушунолмайман — нега энди ёшларимиз шу одамга ўхшашлари керак экан? Нега энди улар шу одамнинг гапини гапиришлари керак экан?.. Бугун институтда бир мунозара бўлганмиш...

— Мен ҳам борувдим,— деди Акрам.

— Нима бўлди ўзи бу одам шунча ваҳима кўтардиган? Унга қолса, студентларнинг ярмини институтдан ҳайдашдан ҳам тоймайдиган.

Акрам яна бояги ўйлари ёдига тушиб, қизариб кетди.

— Билмадим энди. Жуда ҳам унақа ваҳима қилдиган гап бўлмади, шекилли. Лекин... ёшлар ҳам, ўзингиз биласиз, баъзан жуда ошириб юборишади.

— Биламан,— деди Обид Юнусович кескин,— лекин бу ёшликка хос табиий бир хислат, ахир. Мен ана шу хислатлари учун ҳам севаман уларни. Менга уларнинг самимийлиги, фидойийлиги, ҳар қандай адолатсизликка, расмийчиликка, мансабпарастликка қарши курашга тайёр эканликлари ёқади. Бу ажойиб хислат-ку, ахир?

Обид Юнусович тўхтаб Акрамга қаради, унинг юпқа лабида билинар-билинемас бир табассум ўйнади.

— Е сиз ҳам домланинг фикрига қўшиласизми?

— Йўқ, унчалик эмас...

— Менга қаранг, ўғлим,— деди Обид Юнусович.— Мен сизнинг оила ишларингизга аралашмоқчи эмасман. Лекин... Сайёра эшикдан йиғлаб кирди. Гап сўрасам, айтмади. Нима бўлди тагин?

Акрам ерга қаради...

Нима дейди қайнатасига? Сайёра кафедра ўзини ёмон тутди, ёшлар билан чақчақлашиб ўтирди, танца тушди дейдими?

— Билмадим энди,— деди Акрам.— Мен сал асабийлашдим шекилли...

Обид Юнусович бошини чайқаб кулимсиради.

— Мен ҳам сиздай қишлоқдан чиққан одамман. Ёшларнинг тарафини олсам ҳам, уларнинг баъзи қилиқлари менга ҳам ёқмайди. Лекин ҳаёт билан ҳисоблашиш керак, ўғлим. Ҳар ҳолда... Майда-чуйда нарсалар баҳона бўлиб, турмушларинг бузилиб кетмасин. Ўзингиз ётиги билан бир гаплашинг.

* * *

Сайёра дадасининг иш хонасида, диванда деворга қараб ётар, Мавжуда хола олиб кирган чой столда аллақачон совиб қолган эди.

Йўқ, Сайёрага Акрамнинг уни кафега ташлаб кетгани эмас, ҳаммадан кўра Зафарнинг гаплари алам қилди.

Акрамнинг қилиғидан ер ёрилмадики, Сайёра ерга кирса!.. Ҳамма унга ачиниб қараётганини сезиб, Сайёра кўзига ёш олди, кейин ҳўнграб йиғлаб юборишидан қўрқиб, ўрнидан турди. Буни кўриб бошқалар ҳам қўзғала бошлаган эди, Зафар эътироз билдирди.

— Йўқ, йўқ, зиёфат энди бошланди, бемалол ўтираверинглар. Сайёрахонни ўзим машинада олиб бориб қўйиб келаман.

Улар Шавкатжоннинг сал дағалроқ ҳазили ва Нилуфарнинг асабий кулгиси остида кафедран чиқишди. Зафарнинг янги ҳаво ранг «Волга»си паркдан чиқаверишда, дарвозанинг ёнида турарди. Зафар машинанинг эшигини очаркан:

— Уйга Акрамдан олдин етиб олинг, кириб борганда гап билан узиб-узиб оласиз,— деб кулди.

— Йўқ, йўқ, мен уйга бормаيمان,— деди Сайёра.— Мумкин бўлса... дадамларникига элтиб қўйинг. Биласизку, ишчилар шаҳарчасида турадилар...

Зафар машиналар у ёқдан-бу ёққа ғизиллаб ўтаётган катта кўчада «Волга»ни худди сувдаги балиқдай енгил учуриб бораркан:

— Сиз хафа бўлманг, Сайёрахон,— деди, қандай-

дир жуда самимий товушда.— Баъзан шунақа бўлади. Аслида... ёмон йигит эмас, Акрам.

— Раҳмат,— деди Сайёра совуққина. «Яхши бўлса шундай қилармиди? Менинг қадримни билмасамайди, билмай қўя қолсин, ақалли ўз қадрини билса бўлмасмиди?.. Ўз қадрини билган қайси йигит бошқалар олдида ўз хотинини шунчалик ерга уради?» Сайёра пастки лабини тишлаб жим қолди.

— Лекин...— Зафар жилмайди.— Баъзан мен ҳам унга ҳайрон бўламан. Шундай... яхши, оққўнгил, ақлли одам янгиликларни унча хушламайди. Ўзингиз биласиз, айниқса бизнинг соҳамизда, архитектура соҳасида янгилик кўп. Бу жуда табиий бир нарсас, чунки архитектура — одамнинг диди, завқи, маданиятига боғлиқ бир санъат. Бунинг устига, ўзингиз кўриб турибсиз, кун сайин одамларнинг маданияти, гўзалликка интилиши ортиб борапти. Ҳайронман, наҳот Акрам бунини тушунмаса...

— Бунини тушуниш учун талант керак кишига!— Сайёра бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини ўзиям сезмай қолди ва чўчиб Зафарга қаради. Зафар унинг овозидаги аччиқ кинояни пайқамадими, ё билиб билмасликка олдами, ишқилиб:

— Акрам институтда ўқиб юрган пайтларимизда қобилиятли студентлардан эди,— деди.— Кейин... ҳар қолда ўшанда Ленинградга юборамиз, деганларида кетаверса бўларкан! Мен ҳам ўшанда бормаганимда, билмадим ҳозир нима бўлардим?

Сайёра совуққина кулди.

— У бечора қандай борсин алвастидай бўлиб бўйнига осилиб олган бўлсам!

— Сиз унинг бўйнига осилиб олганмидингиз, ё у сизнинг этагингизга ёпишиб олганмиди? — кулди Зафар ва Сайёрага бир қараб қўйди.— Бир гап айтсам хафа бўлмайсизми?

Сайёра унинг нима дейишини олдиндан сезиб, юраги ўйнаб кетди.

— Қанақа гап экан? — деди у ва ҳаяжонини яшириш учун кулди.

— Ўшанда мен... ёлғиз мен эмас, ҳамма ёш аспирантлар ошиқ эдик сизга!..

— Бўлмаган гап! — деди Сайёра, ўзи бўлса Зафар бу сўзни қайта айтишини дил-дилидан истар эди.

Зафар кулди.

— Ҳозир ҳаммасини айтиб берардим, аттанг, мана, уйларингизга келдик...

— Раҳмат,— Сайёра ўзини босиб олиб машинадан тушди, Зафар билан қўл бериб хайрлашаркан, ҳазиллашди.— Бу гапларингизни Нилуфархон эшитса, билмадим, ҳозир сизга нима дерди!

— Нилуфархоннинг рашк қилишга асоси йўқ. Ёшликда бўлган гап-да!

Сайёра дарвозага суянганича узоқлашаётган машинанинг чўғдай чироқлари қоронғиликка сингиб кетгунича кутиб турди, сўнг, қулт ютиниб, ҳовлига кирди. Зафарнинг охириги сўзи уни негадир шундай ўкситдики, уйдан чопқиллаб чиққан қизчасига ҳам қарамай, дадасини иш хонасига кирди-да, ўзини диванга отиб ҳўнграб йиғлаб юборди.

Йўқ, бу ўкинч ёшлари эмас. Сайёра институтга кирган йили Зафар, гарчи аспирант бўлса ҳам, худди мактабни кечагина битирган ўқувчи болага ўхшарди. Акрам эса, аҳтимол армия хизматини бажариб, «пишиб» қайтгани учундир, билаги кучга тўлган, хушқома, тап тортмас йигит эди. Рост, Сайёранинг дугоналари сиртидан сал дағал кўринган Акрамни «қишлоқи» деб мазах қилишар, Сайёрага эса унинг мана шу соддалиги хуш ёқар, хаёлида уни Мажнунга ўхшатар ва бу мажнунтабиат йигитнинг лайлоси бўлишни орзу қиларди...

Ҳа, Сайёра илк севгисидан пушаймон қилмайдн, шунчаки ўшанда ёшлик қилганидан, бир-икки йил ўйнаб қолиш ўрнига, биринчи курсни битирар-битирмасдан турмушга чиққанига ўкинади, холос... Бу хато унинг бошига кўп савдолар солди. Иккинчи курсни битирмасданоқ ҳомиладор бўлиб, политехника институтини ташлашга мажбур бўлди... Рост, кейин медицина институтига кирди. Раъйи бўлмаса ҳам, осонроқ бўлармикан, деб кирди... Лекин шундан кейин бошига ҳам эрининг ташвиши тушди, ҳам бола, ҳам институт ташвиши. Девонафеъл эр бўлса — девоналигини қилди. Зафарга ўхшаганлар уч йилда ўйнаб-кулиб ёқлаган диссертацияни беш йил деганда аранг ёқлади, ўшанда ҳам кафедрадагилар билан ишлашолмай, лойиҳа институтига ўтиб кетди. Лекин «принципиаллик қиламан» деб, у ерда ҳам иши юришмади. Аспиранту-

рага у билан баравар кирган Зафар Ленинградда диссертация ёқлаб келиб, институтга бош архитектор бўлди, қанча-қанча таланти лойиҳалар яратди. Мана, мукофотлар оляпти, тагида шахсий «Волга», Акрам бўлса... энди бир устахонанинг бошлиғи бўлди... Лекин барибир отдан тушса ҳам, узангидан тушмайди, Сайёранинг кўнглига қарамайди, ўзи санъатга тушунмагани ҳолда, у санъатга қизиқса мазах қилади, ёр-дўстларини камситмоқчи бўлади. Уларнинг олдида кулги бўлаётганига фаҳм-фаросати етмай, ҳадеб осмондан келади, ҳозирги ёшлардан, кўп нарсалардан орқада қолаётганига тушунмай, ўзини доно деб ўйлайди. У Зафарни ҳам хушламайди. Зафар янги замонавий шаҳарлар қуриш ўрнига қишлоқ лойиҳалаш институтида бекор юрибди, институтда фақат мансаб учун ўтирибди, деб ҳисоблайди. Сайёра эса, соддалигини қаранг, бу гапларга ишониб юрар эди. У мана энди Зафар билан гаплашгандан кейин кўзи очилди. Тавба. Нима учун ёш олим янгиликка интилса, уни турмушни билмасликда айблаш керак экан? Нима учун у бирон яхши иш қилолмай, ивирсиб ётган институтнинг ишларини йўлга қўймоқчи бўлса... унга мансабпараст деган ном тақиш керак экан? Нега ёш олим ўзини ёшлардай тутса, эр-хотин муносабатларига янгича қараса, умуман, турмушдаги янгиликларни дарров тан олса, уни енгилтак дейиш керак экан? Нима учун бунинг тескарисини қилган, бешолти йиллаб диссертация ёзган, ёшлар билан ёшлардай бўлолмаган, хотинини ҳаммага рашк қилган, ҳаётдаги ҳар бир янгиликка ҳадиксираб қараган одам — «принципиал» олим, чин инсон, камтар бир мутахассис деб ҳисобланар экан? Нега?

Шу бугунгача Сайёра баъзан ҳар хил шубҳаларга борса ҳам асосан, эри билан дадасининг фикрларига қўшилиб келарди. Бугун, биринчи марта Шавкатжон билан Зафарни яқиндан кузатар экан, соддалик қилиб юрганини тушунди. Акрамнинг кафедра ўзини тутиши қаёқда-ю, Шавкатжон билан Зафарнинг муомалалари, гап-сўзлари қаёқда? Уларнинг ҳар бир гапи, қизлар билан муомаласи, ҳазил-мутуйибалари бу икки ёшнинг янгича зиёли, янгича санъаткор ва олим эканликларини кўрсатмайдими?

Сайёра шу пайтгача илк севгиси ҳурмати, беғубор

қизлик туйғулари ҳурмати, чидаб келарди. Ҳатто Акрамнинг кунчилигига ҳам чидаб, ҳар нима бўлсаям севадику, севгани учун рашк қилади-да, дер эди. Энди ўйлаб қараса... яхши кўрган одам шундай қиладими? Ёшгина хотинини ҳаммага кулги қилиб ёлғиз ташлаб кетадими? Ундан кўра судраб олиб чиқиб кетгани яхши эмасмиди? Майли, қишлоқчилик бўлсаям, мард йигитнинг иши бўларди ўшандай қилса!..

Сайёра Акрам чиқиб кетганда Шавкатжоннинг илжайиб қўйганини кўз ўнгига келтириб, алам ва хўрликдан ғужанак бўлиб олди. Шу пайт Акрамнинг:

— Сайёра, менга қаранг, Сайёра,— деганини эшитиб қолди-ю, сапчиб ўрнидан турди.

Акрам диван олдида сал эгилиб, қўлларини чўзиб турарди.

Сайёра унинг қўли тегиб кетишидан қўрққандай орқароққа сурилиб, тиззаларини қучоқлаб олди. Акрамнинг чакка суяклари туртиб чиққан узунчоқ юзида гуноҳкорона бир ифода пайдо бўлди.

— Сайёра...— деди у.— Кечирасиз энди, шунақа бўлди...

— Шунақа бўлди!— Сайёранинг кўзлари тўсатдан совуқ чақнади.— Бундан кўра... ўша жойда икки буклаб ерга тиқиб кета қолсангиз бўлмасмиди? Қани, ўша керилиб юрган... йигитчилигингиз? Чапанилигингиз?

Акрамнинг чеҳрасидаги гуноҳкор ифода сўниб, пешанаси тиришиб, қошлари чимирилди.

— Майли энди, қўйинг шу гапларни!

— Ҳа, албатта, сизга барибир. Баттар бўлинг! Хотинингизни ўша йигитлар ичириб маст қилишди. Боя жинингизга ёқмаган кинорежиссёр хушомад қилди, машинада олиб келиб қўйди...

Сайёра, тўсатдан юзига теккан тарсакидан гангиб қолди, сўнг ранги ўчиб, кўзлари чақнаб, олдинга талпинди:

— Алам қилсин, алам!— йиғи аралаш қичқирди у, бироқ иккинчи тарсакидан боши деворга тегиб, ёнбошига ағдарилиб тушди.

Эшик шарақлаб очилиб, остонада ҳайратдан кўзлари бақрайиб, ияги қалтираган Мавжуда хола кўринди. У: «Вой, дадаси...» деди-ю, лаблари қуруқшагандай ғалати тамшаниб, полга шилқ этиб тушди.

Яхши ҳам югуриб кирган Обид Юнусович уни ушлаб қолди.

Акрам, нима қилиб қўйганини ўзи ҳам тушунмай, бир диванда титраб йиғлаётган Сайёрага, бир Мавжуда холани елпиётган қайнатасига қаради.

Обид Юнусович ранги қув ўчиб тескари бурилди.

— Шу ҳам одамгарчилик бўлдимиди? — деди қалтираб. — Садқан олимлик кетинг!

Иккинчи боб

Акрамни ярим қоронғи перронда укаси Нортажи кутиб олди. Новчадан келган, ёш бўлса ҳам қорин сола бошлаган Нортажи Акрам билан сал ийманинқираб, худди ўз акасини эмас, марказдан келган катта одамни қарши олаётгандай, тортинибгина кўришди, қўярда-қўймай қўлидан чамадонини олиб, ҳол-аҳвол сўраркан:

— Раис ўзлари чиқмоқчи эдилару, тўсатдан обкомга чақириб қолишди, — деди. — Аммо лекин яхши бўлди келганингиз. Зўр тантана бўлмоқчи. Обкомдан ҳам одам келармиш.

— Мунча дабдаба қилишмаса!

— Ўзи дабдаба қилса арзийдиган иш бўлди-да! — деди Нортажи. — Бу айланадаги колхозларда бунақа пюҳона, муҳташам бино йўқ, ака...

Вокзалнинг олдида янги юк машинаси кутиб турарди. Шофёр эшикни очди, лекин Акрам кузовда ўтирган болали аёлга кўзи тушиб, уни кабинага туширди-да, ўзи тепага чиқиб, қуруқ похолга ёнбошлади. Нортажи унинг ёнига чўзилди. Машина қўзғалиб, юлдузга тўла осмон худди катта планетарийдай секин айлана бошлади. Акрам болалик чоғларида, ҳовлида кўрпага ўралиб, осмонга тикилиб ётадиган илиқ ёз оқшомлари эсига тушиб, кечадан бери намозшом кўнгли сал ёришгандай бўлди.

Сукутни Нортажи бузди:

— Аммо лекин зап ажойиб илмга ўқиган экансиз, ака. Ўзиям, олди боғ, орқасида «Бақабулоқ», мисоли жаннат бўлди-да... Номингиз ўчмайдиган бир иш бўлди, ака...

Акрам укасининг гапига маъюс кулиб қўя қолса ҳам, кўз олдида «Бақабулоқ» келиб, кўнглининг аллақандай нозик торлари чертилгандай бўлди.

Атрофи қалин қайрағоч ва чилонжийдалар билан ўралган ва қишин-ёзин қозондай қайнаб ётадиган бу катта булоқ, тўғрироғи, ўнларча булоқлар қишлоқнинг қоқ ўртасида, кўҳна қалъа жойлашган тупроқ қўргоннинг шундай ёнбошида эди. Булоқнинг қоқ ўртасида бир маҳаллар яшин тегиб қулаган, лекин илдизлари омон қолиб, кўндаланг ўсган улкан чинор бўлар, каттароқ болалар чинор устидан калла ташлаб ўйнашар, улар четроқдаги майда булоқчаларда ҳуркиб-қийқиришиб чўмиладиган қизларнинг кийимларини олиб қочишар, Акрамга ўхшаган кичкина болалар эса қизларга қўшилиб чўмилишар эди...

Санъат саройи шу булоқнинг устидаги тепаликка қурилган. Акрам уни кўз олдига келтиришга уриниб кўрди, лекин Нортожи яна хаёлини бўлди.

— Ростини айтсам, биз сиз билан фахрланамиз, ака. Катта-кичик, қариндош-уруғлар ҳаммамиз доим гапириб юрамиз. Аммо лекин бир нарсадан сал... ҳалигидақа... ранжишади одамлар...

Нортожи ўнғайсизланиб томоқ қирди.

— У ҳам бўлса... уйингизга борганлар гоҳо сал ранжиб қайтишади.

«Келин шикоят қилибди-да!»

— Мен ўзимизникиларни айтмайман, — деди Нортожи, гўё Акрамнинг ўйларига тушунгандай. — Ўзимизникилар билдиришмайди, билдиришсаям жигар эмасми, кечиришади. Мен ошна-оғайниларингизни айтаман...

«О, ука, соддасан-да, содда!»

Акрам чуқур тин олди, бироқ индамади. У укаси айтган гапларни ўзи ҳам сезар ва дил-дилидан эзилиб юрар эди. Акрам ҳар сафар қишлоққа келганида уни ёр-биродарлари, қариндош-уруғлари бошларига кўтаришади, у бўлса шу маҳалгача ҳамқишлоқларининг бирортасини ёлчитиб меҳмон қила олган эмас. Сайёра билан тез-тез хафалашиб қолишининг сабабларидан бири ҳам шу. Лекин гап фақат Сайёрада эмас. Ҳамқишлоқларининг ўзлари ҳам унинг ялтироқ буюмларга тўла икки хонали торгина уйига кирганларида кўзгудай тоза полини, полга тўшалган қирмизи гиламларини босишга ийманиб, довдираб қолишади, сўнг худди қафасга тушган қушдай, тезроқ чиқиб кетишга ошиқишади... Нортожи буни тасаввур ҳам қилолмаса

керак. У ёш бўлса ҳам, ҳамма урф-одатларни яхши биледи. Шунинг учун қариндош-уруғларнинг орасида бир мўйсафид тенги обрўси бор. Ёшлигига қарамай, усиз на тўй ўтади, на бошқа йигин... Унинг бу одатлари илгари Акрамга ҳам ёқарди, лекин ҳозирги гаплари...

— Бу қийин масала, ука,— деди Акрам.

— Биламан, ака... Бироқ... гапирсам сизни ўз акам, деб гапираман. Шаҳарда шунча обрў орттирдингиз, раҳмат, энди қишлоқда ҳам мартабанингиз улуг бўлса деймиз. Биламан — сиз қўли очиқ, бағри кенг одамсиз. Лекин кеннойимлар... чамамда сиз у кишини сал эркалатиб юборгансиз...

Акрамнинг кўз олдига негадир қайнатаси, унинг худди ижирғангандек бурушган юзи келди, қулоқлари остида: «Шу ҳам одамгарчилик бўлдимиз? Садқаи олимлик кетинг!» деган сўзлари янгради.

— Хўп, ука, кейин гаплашармиз,— деди Акрам ва бўғилиб кетаётгандай бўлиб, қаддини ростлаб ўтирди.

Шаҳар аллақачон орқада қолган, унинг чироқлари узоқда сочилган симобдай милтирар, машина кенг даштда учиб борар эди. Олисда, серюлдуз осмон уфққа туташиб кетган жойда, пасту баланд қирлар, адирлар қорайиб кўринарди. Акрам бир-бирига туташиб кетган бу адирларга, ўнг томондаги тоғ чўққиси устида ялтиллаб турган ярим ойга, ой шуъласида сокинтин олиб ётган кенг даштга кўзи тушди-ю, гўё она алласидай маъюс ва илиқ эсдаликлар қуйилиб келиб, юрагидаги музни эритиб юборди...

Урушнинг сўнгги йиллари ўн икки-ўн уч яшар Акрам қишлоқда тузилган «Эшак карвон»га қўшилиб бу даштдан, ҳў ўша адирлар ортидан шаҳарга ғалла таширди.

Ҳар куни тонг чоғида бир гала болалар эшаклари-га бир қопдан ғалла ортиб йўлга чиқишар, яланг оёқ тикан кечиб, йўлсиз адирлар ошиб, тушда шаҳарга кириб боришар, қабул пунктига ғаллаларни топшириб орқага қайтишар, ғира-шира қоронғиликда қишлоққа етиб олишар, бир коса арпа гўжани ичишга ҳам мажоллари қолмай, таппа-таппа ташлаб ухлаб қолишар эди... Урушдан кейинги дастлабки оғир йилларда эса ўн олтига кирган Акрам қўш от қўшилган шотили

аравада бу йўллардан ёзда ғалла, кузда пахта ташиганди...

Мана, ўшандан бери кўп йиллар ўтди, кўп сувлар оқиб кетди. Акрам армияга бориб хизматини ўтаб қайтди, институтни битирди, диссертация ёқлади, манман деган йигитлар ҳасад қиладиган гўзал бир қизга уйланди, лекин ўша оғир йиллар, қўшниларининг қизи Ҳамидахонга ошиқ бўлиб, унинг ишқида бу олис йўлларда ҳазин куйлар айтиб, арава ҳайдаб юрган чоғлари ҳамон тотлироқ кўринади унга. Агар ихтиёр Акрамда бўлса, у кўплар ҳасад қиладиган ҳозирги турмушини ўша беғубор ёшлик чоғларига, ҳозирги раис Туробжон икковлари Ҳамидахонлар учун боғлардан белбоғ-белбоғ узум ва шафтоли ўғирлаб чиқиб, пахтазордаги жийдалар соясида уларни меҳмон қилган пайтларига жон-жон деб алмашар эди!

Баъзан кечқурунлари Акрамлар йўлга чиқадиган маҳалда Ҳамида билан унинг дугонаси, Туробжоннинг севгилиси Малоҳатхон бир-иккита тўқач ё учтўртта қовоқ сомса олиб чиқиб беришар ва ҳазил-мутойибалар билан кузатиб қўйишар, шундай пайтларда Акрам, назарида, аравада эмас, юлдуз тўла осмон узра сузиб кетаётгандай бўларди. Ажабо... шундай қаттиқ севишганларига қарамай, Ҳамида бирор марта қўлини ушлатмабди! Лекин унинг худди синглиси Шохистанинг кўзларидай шахло кўзларини сузиб қарашлари, сал эркалиниб гапиришлари энг эҳтиросли бўсаларнинг таптани беради!.. Ким билади, агар Акрам армияда юрганида юз берган англашилмовчилик бўлмаганда, эҳтимол, у ҳозир Ҳамидахонга уйланиб оддий, лекин беғалва ва беташвиш турмуш кечирармиди?..

Ўшандан кейин Акрам Ҳамидани тўй бўлган йили учратди. Бу учрашув ҳам қизиқ бўлди.

Акрам Сайёра билан катта кўчадан «Бақабулоққа» кетаётган эди, Ҳамида эри ва худди ўзидай кўзлари катта-катта, юлдузи иссиққина қизчаси билан тор кўчадан чиқиб қолди. Ҳамиданинг эри Содиқвой деган қоп-қора, лекин хушбичим, чапанитабиат йигит хотини билан қизидан уч-тўрт қадам олдинда келарди. У тўхтаб Акрам билан қўл бериб кўришди-да, йўлида давом этди, лекин хотинини жуда қаттиқ рашк қилади, деган гаплар рост экан шекилли, Ҳамида бо-

шини ҳам кўтармади. Аксинча, Акрамлар билан қаторлашганда бошини яна ҳам пастроқ эгиб: «Салом», деб пичирлади-да, «шаҳарлик опа»га тикилиб қолган қизининг қўлидан тортиб, тез ўтиб кетди.

Акрам фақат унинг атлас кўйлак ичида тўлганган нозик қоматини, қирра бурнини ва сал эгилган узун киприкларини кўриб қолди, холос.

У маҳалда «Ҳамида — Акрам можаросини» эшитмаган Сайёра эрини туртиб:

— Қишлоғингизда шундай гўзаллар туриб, сиз ҳам юрибсиз шаҳардан уйланиб!— деб кулди. Эртасига эса, афтидан, уларнинг «можаросини» хотинлардан эшитган бўлса керак:

— Ҳамма балони ичингизга ютган писмиқ экансизку!— деди ва кулиб қўшимча қилди:— Шошмай туринг, ҳали кўрасиз мендан!..

Акрамнинг кўз олдида диванда ғужанак бўлиб йиглаб ётган Сайёра келди, келди-ю, чуқур тин олди. Лекин шу заҳотиёқ хаёлини кечаги изтиробли ўйлар чулғаб олди: «У-чи? У яхши қилдими? Худди турмушга чиқмаган тантиқ қизчаларга ўхшамадимми? Эркалик ҳам эви билан-да, ахир?...»

Машина қандайдир боғлар орасига шўнғиди, у ер-бу ерда чироқлар милтиради...

* * *

Эртасига Акрам барвақт уйғонди. Эндигина кун чиққан, ариқ бўйидаги мирзатеракларнинг учлари йилтиллаб турар, лекин боғ ҳамон сояга чўмиб ётарди...

Портожининг хотини, қўлида челақ, эғнида тўпига тушадиган узун қирмизи кўйлак, бошида қизил дурра, оёғидаги оғир калишини шапиллатиб сигир соғишга ўтиб кетди. Ойиси Моҳира хола, Акрамни ухляпти, деб ўйласа керак, оёқ учида юриб, ўчоққа олов ёқди...

Акрам секин ўрнидан турди, сочиғини елкасига ташлаб, боғ оралаб сояга тушиб кетди.

Сой ҳам, сойнинг у юзидаги боғлар ҳам ҳали сояда, фақат тўғон бўйидаги баланд оқ тераклар, «Бақабулоқ» бўйидаги чинорларагина кун тушган эди. Чинорлардан сал чапроқда, қалин дарахтлар орасида

Санъат саройи, тўғрироғи, унинг кўк-қизғиш пештоқлари товланиб кўринарди... Дарахтлар орасида ловиллаб ёнган бу қизғиш шуъланинг ўзи бинонинг улугворлиги ва муҳташамлигидан далолат берарди... Акрам бу ғалати кўк-қизғиш шуъладан кўзини узиб, пастдаги булоққа тушиб кетди. Қизиқ, уйдаги жанжалдан кейин кўнглининг бир четида уйғонган аллақандай бир шубҳа унга тинчлик бермас эди. У ўз лойиҳаси асосида қурилган бу муҳташам бинони кўришга ошиқмас, гўё кўп йиллик режа ва орзулари пучга чиқишидан қўрқаётган одамдай, нимадандир қўрқар эди!..

Акрам булоқ бўйига чўнқайиб, муздай сувга ювинаркан, эсига яна Сайёра тушди...

Тўй бўлган йили ёзда, ҳар куни эрталаб Акрам ювингани сойга тушганида кетидан қўлида челақ, сув баҳона, Сайёра ҳам тушиб келарди. У маҳалда Сайёра «қишлоқи келинчак» бўлишни ҳавас қилиб, эғнига хонатлас кўйлақ, оёғига амиркон кавуш кийиб, бошига оқ шоҳи рўмол ўраб олган, ўзи ҳам юриш-туришлари, қилиқлари, ҳатто уялиб қочишларигача ёш келинчакларга ўхшар, Акрамнинг назарида, бўлакча бир латофат касб этган эди!..

«Қачон у бунчалик ўзгарди? Нега бундай бўлди? Нега? — деди Акрам, деди-ю, ўзидан гижинди: — Профессорнинг тантиқ қизи — унга шон-шуҳрату, бошқача турмуш керак эди. Бошда шоҳона уйларда яшаб, шахсий «Волга»ларда юрадиган машҳур кишининг хотини бўламан, деб ўйлаган эди. Бу орзуларининг биттаси ҳам рўёбга чиқмади. Менга ўхшаган оддий тўпори бир одамни бошига урсинми у?» — деди Акрам, лекин алам устида ноҳақ ва бачкана хаёлларга бораётганини сезиб, кинояли кулимсиради. У оғир қўзғалиб ўрнидан турди, лекин уйга киргиси келмай, жар ёқасидаги мажнунтолга суянганича хаёл суриб қолди.

Офтоб терак бўйи кўтарилган, сой ҳам, сойнинг у юзидаги туташ боғлар ҳам илиқ нурга чўмилиб, аллақандай яшариб, очилиб кетган эди. Нотаниш подачи чол тўғон бўйига йиғилган сигирларни ўзан бўйлаб тоққа қараб ҳайдаб ўтди. Теваракдаги боғлардан эшитилаётган болаларнинг қий-чуви, аёлларнинг ҳай-ҳув овозлари, қўзиларнинг маъраши аста-секин тинди...

Акрамнинг хаёлини, «Ия, Акраммисан? Қачон келдинг, ука?» деган таниш овоз бўлди.

Жар устида елкасига баркашдай кетмон Амаки, Амакининг ёнида, қўлида челак, хотини — мулойим юзли, кичкинагина аёл турарди.

Амаки кулимсираб пастга туша бошлаган эди, Акрам тезроқ юриб, олдига чиқиб борди.

Амаки елкасидаги кетмонини ерга қўйиб сўрашди, калта қирқилган, оқ оралаб қолган соқол-мўйловини силаб, сўради:

— Кечаси келдингми? Қалай, бизнинг тентак қизимизни кўриб турасанми? Уқиши, юриш-туриши тузукми ишқилиб?

Акрамнинг: «Тузук, яхши», деган жавобидан миннатдор бўлиб, томоқ қирди, сўнг, чиройли қиртишланган мўйловини силаб:

— Жаа... минг қўйни олдингга солиб хаёлга чўмиб турибсан? — деб ҳазиллашди.

— Ҳа, шу... минг қўй қаёқда, болалик пайтлар эсга тушиб кетди.

— Шунақами? — деди Амаки. — Бўлмаса мана бу пасон кийимларингни ечиб, жўнроғини кий. Елкангга кетмонни ташлаб, пахтазорга чиқ. Уша... ғўза суғориб, пахта ташиб юрган пайтларингниям бир хотирлаб қўй, ука! Қайтага ўша маҳалда шўхроқ эдинг. Қара, ҳалитдан сочларингга оқ тушибди! — деди у ва рўмоли билан юзини ярим тўсиб олган хотинига қаради:

— Ҳалиям ўзим тузук эканман, а, лаббай, аяси?

«Аяси»нинг худди Шоҳистаникига ўхшаган катта қора кўзларида тўсатдан шўх учқунлар чақнади-ю, Акрамдан иймангандай юзини четга ўгирди:

— Ҳа, ҳалиям қирчиллама йигитсиз, дадаси!

— Балли, аяси! Қани челакни бер, шу гапингга ўзим олиб чиқиб берай сувни. Саломатлигинг керак менга!

«Аяси»нинг узунчоқ оқ-сарик юзида, кўзларида яна шўх табассум чақнади.

— Саломатлигим керак бўлса.. бурунги замоннинг чолларига ўхшаб шартта ёш хотин олинг-қўйинг. Мен ҳам бой акамнинг бойвуччасидай, хизматни тўқолингизга юклаб, ўзим тўрда ўтирай!..

— Майли, уйлан деб қистаб қўймасанг уйланаман, аяси, — деди Амаки дўпписини чаккасига суриб. —

Аммо лекин сўз беролмайман: ёш қайлигимни ишлатиб, сен тўрда ўтирасанми, ё ёш қайлигим тўрга чиқиб, сен унинг хизматини қиласанми?!

— Майли, дадаси,— деди «аяси».— Сиздай қирчиллама йигитнинг хизматини қилиш ўзи бир давлат биздай бечорага!

Амаки қаҳ-қаҳ отиб кулди, сув тўла челаки хотинига тутқазаркан:

— Яша!— деди.— Аммо лекин шу сафар олдинг, аяси. Қойил!

У кула-кула кетмонини елкасига ташлади.

— Хўш, мен кетдим, Акрамвой. Ўша ўзинг билган пахтазор. Зериксанг, битта кетмонни елканга ташлаб чиқиб бор. Ариқ бўйига ёнбошлашиб бир отамлашамиз, ука.

Амаки жар бўйидаги қатор толларни ёқалаб, кунботиш томондаги пахтазорга қараб кетди. Йўқ, «қирчиллама йигит» сўнгги йилларда ўзини хийла олдириб қўйибди, бу қадам олишиданоқ билиниб турибди, лекин... ўша хушчақчақлик, ўша ҳазил-мutoйиба, кулги, аския...

Акрамнинг эсига яна қайнатасининг гаплари тушиб, маъюс жилмайди... «Садқаи олим кетинг!..»

Кун бўйи уйдан одам аримади. Олдин унинг ёр-дўстлари келишди, кейин идора ходимлари, улардан сўнг ўқитувчилар, ниҳоят, тушдан кейин Туробжон кириб келди.

Туробжон — тўладан келган узунчоқ юзи офтобда чўяндай қорайиб, пишиқ, хушбичим қомати бир оз тўлишиб, роса кучга кирган, ўзиям эгнида оқ шоҳи кўйлак, оёғида учи бигиз ялтироқ туфли, бошида шляпа, колхоз раиси эмас, иши юришиб кетган ёш савдо ходимига ўхшарди.

У олисдан шовқин-сурон кўтариб келди:

— Қойилман бунақа архитекторга! Бу ёқда шоҳона қасри битиб манаман, деб турибди, кириб кўришга ҳам эринадилар! Қани, тур ўрнингдан! Ўргилдим сендақа олимдан!

Туроб Акрам билан қучоқлашиб, ўпишиб кўришди, одоб юзасидан домлалар билан бир пиёла чой ичишиб, бир зум гаплашиб ўтирди, сўнг уар сўраб, уни бошлаб олиб чиқиб кетди.

Сойда, булоқ бўйида ҳаво ранг «Волга» кутиб ту-

рарди. Жуссаси пачоққина бўлса ҳам, лақаби Полвон, таниш шофёр:

— Келинг, оламда бормисиз, Акрам ака?— деган эди, Туробжон:

— Акрам аканг келишга келибдилару, аммо лекин хонимчалари билан чўқишиб қолганми дейман, қовоқларидан қор ёғиб турибди!— деб аския қилди.

— Парво қилманг, Акрам ака! Хотинди қўйиб, соғлиқни ўйланг. Хотин топилади, аммо соғлиқ топилмайди, ака!— Полвон хахолаб кулди.

Туробжон «Волга»нинг эшигини очиб, Акрамга йўл бераркан:

— Саройни кўрсин, ҳамма хафагарчилиги тарқаб кетади!— деди.— Эртага тантанали мажлис, мажлисдан кейин зиёфат, дўстим. Райкомдан, обкомдан одамлар келишади. Райондаги ҳамма раисларни чақирдим. Кўриб қўйишсин, Туроб Икромовнинг қадам олишини! Лаббай?— кулди Туробжон.— Аммо лекин бош планга анча-мунча ўзгарип киритадиган бўлиб қолдик!— деб у Акрамнинг тиззасига қўлини қўйди.— Бу катталарга ҳам ҳайронсан киши. Бугунги гаплари эртага тўғри келмайди. Бир, клуб сол, сарой қур, маданиятни кўтар, дейишади, бир, йўқ, олдин халқнинг қорнини тўйдир, кейин уй-жойга киришасан, дейишади. Идора билан меҳмонхонанинг лойиҳасини ўзгартирмасак бўлмайдиганга ўхшаб қолди. Дабдабали бўлмаса — сал бундайроқ бўлар... Майли, бундан кейин, бафуржа гаплашамиз... Мана, эски қўрғонни ҳам текислаб қўйдик... Қурилишни бошлайверсак бўлади...

Акрам машинадан тушаркан, ўз кўзларига ишонмай қолди.

Кўҳна қишлоқ жойлашган, атрофи баланд пахса девор билан ўралган улкан тепалик ёнғоқ отса юмалайдиган текисликка айланган, тепалик билан бирга унинг устидаги эски уйлар, дўконлар, уч-тўрт мачит — ҳаммаси беиз-бенишон йўқолган, фақат илгариги тупроқ қўрғоннинг ёнбошига жойлашган баланд қуббали мачитгина ёнғинда омон қолган ёлғиз бинодай сўппайиб турарди!..

Бош план бўйича қишлоқнинг тўрт томонидан келадиган тўртта тор кўча кенгайиб, тўғрилиниб, шу ерга келиб қўшилиши керак эди. Ҳозир бу тўртта кўчанинг фақат биттаси, идоранинг олдидан ўтиб, шаҳарга қараб

кетадиган катта кўчагина асфальтланиб, унинг ўнг юзига эдликка яқин янги уй тушган эди!..

Қизиқ: бош планда бунинг ҳаммаси жуда чиройли, салобатли, оригинал кўринар эди. Лекин Акрам ҳозир болаликдан таниш кўҳна қалъа ўрнига офтобда оппоқ оқариб ётган бу сайҳонликини кўрганда, гўё азиз бир нарсасидан айрилган одамдай, кўнгли орзиқиб кетди. У эндигина атрофи баланд пахса девор билан ўралган бу катта тепалик, унинг устидаги эски уйлар, дўконлар, тор кўчалар, ҳатто мачит ва дарвозалар — ҳаммаси қишлоққа қандайдир ўзига хос бир кўрк бериб турганини тушунди. Эсига беихтиёр яна Зафар тушди. Бундан уч йил аввал, бош план техника кенгашида муҳокама бўлганда, институтга эндигина келган Зафар гарчи «Бақабулоқ»ни кўрмаса ҳам, бу тепаликни сақлаб қолишни, уни катта боққа айлантириб, Санъат саройини шу боққа, қуббали мачитнинг ёнига қуришни тавсия этган эди. У фақат битта талаб қўйган эди: «Сарой тавом янги услубда, ойна ва бетондан қурилиб, ортиқча ҳашамлардан холи, худди учаётган қушдай енгил бир бино бўлиши керак, ўшанда эски мачит билан янги сарой бир-бирига узукнинг кўзидай ёпишиб тушади!..» деган эди.

Зафарнинг фикрига ўшанда ёлғиз Акрам эмас, техника кенгашининг бошқа аъзолари ҳам қаттиқ эътироз билдиришган, кўҳна мачит билан Санъат саройининг ёнма-ён тушиши уларга бачкана бир стилизация бўлиб туюлган эди. Ўша мажлисда қатнашган Туробжон эса: «Йўқ, кечирасиз, ҳозир бурунги чўнтаги пуч деҳқон йўқ, биз қурсак ҳашаматли қилиб, салобатли қилиб қурамыз. Сиз айтган ойнаванд клубингиз яланғоч хотинга ўхшаркан, бизга яланғоч хотинлар кетмайди!» — деб ҳаммани кулдирган эди... Наҳот Зафар ҳақ бўлса?

Машина Санъат саройига йўл оларкан, кечадан бери Акрамни эзаяётган ёмон бир шубҳа қайта ёпирилиб келди...

Катта кўчанинг ўнг томонида худди кечагина қурилгандай оппоқ қатор уйлар кўринди, уйларнинг олдига ўтқазилган терак ниҳоллари одам бўйи ўсиб, гўё ғоз турган ёш солдатлардай саф тортган эди.

«Йўқ, Акрамнинг шубҳалари бекор. У мана шу уйларнинг лойиҳаси устида ишларкан, ҳам ҳозирги ёшларнинг талаб ва дидини, ҳам қишлоқ аҳлининг эҳти-

ёжларини ҳисобга оламан деб, она сути оғзига келмаганмиди?.. Зафар бу уйларни икки қаватли қилиб қуришни маслаҳат берган эди. Лекин... Акрам Мирзачўлда қурилган икки қаватли, ҳатто уч қаватли уйларни, бу уйларга кўчиб кирмасдан туриб, қочиншга ошиққан колхозчиларни ҳам кўрди-ку!.. Ана бу ердаги одамларга бир қаранг: ҳаммасининг чеҳраси очиқ, раис икковларига узоқдан салом бериб, кулиб қарши олишяпти!..»

Чап қўлдаги боғлар чекиниб, пастда қамиш ва жийдалар орасида, булут орасида «ялт» этган мусаффо осмондай «Бақабулоқ»нинг тиниқ мовий сатҳи чарақлаб кетди...

Булоқнинг устидаги майдонда... икки қаватли улкан, улуғвор бино қад кўтарган эди. Одам бўйи мрамар тошдан, қолгани қизил ғиштдан қурилган бу бино шундай салобатли эдики, бир қарашда улкан қояни аслатарди...

Санъат саройининг олдидаги кенг майдонда иш қизгин, ўнқир-чўнқирларни текислаётган бульдозерларнинг кучаниб ўкириши, шағал тўкиб, асфальт ётқизаётган машиналарнинг гуриллаши оламни тутиб кетган.

Беш-олти мўйсафид ўртадаги фонтан теварагига гул ўтқазмоқда, яна бир-икки одам ариқ бўйлари ва хиёбонларга чим ётқизмоқда эди. Фақат бир одам, у ҳам бўлса юзлари ажиндан бужмайиб қолган, иягида уч-тўрттагина тук ўсган муштдеккина бир кўса, клубнинг зинасига чопонини тўшаб, ёнбошлаб ётарди. Бошқалар раис билан Акрамни қўл қовуштириб қарши олган ҳолда, кўса жойидан ҳам қўзғалмади.

— Ҳа, кўса,— деди Туробжон,— кўкноридан кўпроқ отворганмисан дейман, ётибсан парвойинг фалак?

Кўса пинагини бузмай иягидаги икки тук «соқоли» ни силаб:

— Хўш, парвойим фалак бўлса нима бўпти?— деди. — Биров орқалаб кетармиди бу Афандининг дарвозасини?

Акрамнинг ёдига қўрғон олишдан олдин дарвоза қурган Афанди тушиб, беихтиёр илжайди. Лекин Туробжонга унинг аскияси қаттиқ тегди, шекилли:

— Ҳа, сен маданият нималигини тушунибсанмики, дарвозадан гапирасан!— деди қовоғини солиб.— Сенга бир қадоқ кўкнори-ю, бир қумғон заҳардеккина памил чой бўлса бас, кул тепада ҳам ағнаб ётаверасан!

Улар саккиз қиррали баланд устунларнинг орасидан ўтдилар, дарвозага ўхшаган оғир эшикларни очиб, ичкарига кирдилар.

Клубнинг ташқи кўриниши қанчалик салобатли ва улуғвор бўлса, ичи ҳам шундай эди. Унинг оғир шифтини саккиз қиррали учта мустаҳкам устун ушлаб турар, ғиштдан ясалиб, мармар тош рангига бўялган бу устунлар катта фойени тўлдириб юборган, ҳатто сал кам олти юз кишилик залнинг четлари ва саҳнанинг икки ёнида ҳам худди шундай устунлар «соқчи» турарди. Шунинг учунми ё эшик ва деразаларга тутилган барқут дарпардаларнинг оғирлигиданми, хуллас, улкан зал сал совуқроқ кўринди Акрамга. Қизиқ, лойиҳада бу зал ҳам, улкан фойе ҳам, ҳатто саккиз қиррали устунлар ҳам бунчалик оғир ва бесўнақай туюлмаган эди...

Туробжон девордаги тугмани босиб, залнинг шифтидаги тилла ранг қандилни ёқди ва кўк-сариқ нурга чўмилган катта залга қараб сўради:

— Хўш, қалай? Ҳамроқул Турсунқуловнинг саройидан қати кам? Лаббай?..

Акрам унинг гапига ичида кулиб, зал билан фойени яна бир айланиб чиқди, ён томондаги хоналарни кириб кўрди... Йўқ, у янглишмаган: бино салобатли, муҳташам, бироқ аллақандай оғир, совуқроқ эди. Акрам лойиҳа билан амалий иш ўртасида, ҳар бир ижодкорнинг хаёли билан яратган асари ўртасида бўладиган фарққа ўхшаш бир фарқ бўлишини биларди, албатта, лекин бунчалигини кутмаган эди. Унга фақат бир нарса ёқди, у ҳам бўлса фойенинг деворларидаги ганч безаклар!.. Иккинчи қаватдаги ўқиш залининг девор ва шифтлари ҳам шунақа ўймакорлик билан безатилган бўлиши керак. Лекин иккинчи қаватни йиғиштиришга ётган экан, Туробжон: «Онани ҳам отанга бепардоз кўрсатма, деганлар, эртага кўрасан» деб, чиқармади, сўнг ҳайрон бўлиб:

— Хўш, нега қовоғинг тушиб кетди? Ё ўз қасринг ўзингга ёқмаяптими? — деб сўради.

— Йўғ-е, — деди Акрам, нима дейишини билмай.

— Қани, бўлмаса бу ёққа юр-чи? — Туробжон уни қўлтиқлаб фойега бошлаб чиқди ва ўрта девор олдида тўхтади. Деворга оқ шоҳи парда осилган эди.

— Энди мана буни кўриб қўй, дўстим! — Туроб-

жон, гўё қимматбаҳо бир буюмни кўрсатмоқчи бўлган одамдай, деворга тутилган матонинг четини оҳиста кўтарди. Парданинг тагида мармар тахта бўлиб, унга шу сўзлар ёзилган эди:

«Бу муҳташам бино «Бақабулоқ» қишлоғининг азиз фарзанди, таниқли архитектор, фан кандидати Акрам Ҳолиқов лойиҳаси асосида қурилди...»

Акрамнинг ёдига негадир укаси Нортажоннинг: «Номингиз ўчмайдиган бир иш бўлди, биз сиз билан фахрланамиз, ака», деган сўзлари тушди.

— Нима қилардинг шуни?..

Туробжон Акрамни елкасидан қучоқлаб кулди.

— Мана шу камтарлигинг учун яхши кўраман-да сени, дўстим!! Хўш, кетдик бўлмаса!

— Қаёққа? Бирор иш борми?

— Иш бўлса қочмас. Малоҳатхон қулинг ўргилсин қайнатма шўрвани биқирлатиб ўтирибди... Бирпас ёзишамиз.

— Шунақами?— деди Акрам. Унинг кўнглига ҳозир ҳеч нарса сиғмас, у фақат бир нарсани — ёлғиз қолишни истар эди.

— Бундоқ қилсак,— деди Акрам.— Сен мени Ғортепага олиб чиқиб қўйсанг. Мен Малоҳатхоннинг шўрваси тайёр бўлганида ўшатдан тўғри тушиб борсам.

Ғортепа қишлоқнинг кунботиш томонидаги энг баланд қир, унинг устига чиққан кишига бутун қишлоқ қафтдай кўринади.

Акрам ҳозир шу қирнинг тепасидан туриб лойиҳасини яна бир хаёлидан ўтказгиси, тўғрироғи, кекса чинор тагида бир лаҳза ёлғиз ўтириб, фикрини йиғиб олгиси келди.

Туробжон кулди:

— Авлиёга атаган назр-ниёзинг бўлса менга бера қол, яримта олиб, қиттак-қиттак қилайлик... Хўп, майли, кетдик!— деди у.

Туробжон Акрамнинг авзойи бузуқлигини машинага чиққанларидан кейингина сезди, сезди-ю, юзига тикилиб:

— Менга қара?— деди.— Сенга нима бўлди? Ё чиндан ҳам Сайёрахон билан уришиб қолдингми?

— Йўқ...

— Парво қилма!— деди Туробжон яна аввалги хушчақчақ кайфиятига қайтиб.— Сайёрахон бўлмаса

Ҳамидаҳон бўлар!.. Ҳамидаҳон демоқчи... синглиси Шохистанинг атрофида битта шоир йигит ўралашиб қолганмиш, танийсанми?

— Оз-моз танийман.

— Хўш?

— Туппа-тузук йигит. Бизнинг қайнатамизга бир оз яқинлиги борга ўхшайди.

— Яша!— деди Туробжон.— Энди... қайнатангга яқинлиги бор деб, шундай қизни қўлдан чиқариб юбамизми?

Акрамнинг эсига кафенинг ёнида шумшайиб турган Муроджон тушди.

— Қўлдан чиқармайман десанг... бу гапни укангга айт.

— Укамни қўйиб тур. Укам қўй оғзидан чўп олмайдиган мўмин бир йигит. Лекин уни мўмин деб, оғзидаги ошини тортиб олишадими?

— Шохиста ош эмас, тирик жон. Ҳозирги замоннинг қизи,— деб кулди Акрам.

— Биламиз бу янги замоннинг қизларини! Бошда пишиб турган иш эди. Униям ўша эски жазманинг... Ҳамидаҳон йўлдан урди... Лекин...— Туробжон муштини туйиб Акрамнинг тиззасига қўйди, овози ички бир ғазабдан титраб, деди:

— Аммо лекин билиб қўй. Шохистани қўлдан чиқарадиган аҳмоқ йўқ бу ерда! Агар уни укамга олиб бермасам... Туроб номимни бошқа қўйганим бўлсин!..

Акрам ялт этиб дўстига қаради. Бу ўша, Акрам яхши билган ва яхши кўрган, сал чапани, лекин мард, софдил ва адолатпарвар Туробжонми ё бошқа одамми?

— Ҳа, наmunча ағраясан?— деб кулди Туробжон.— Гапнинг пўсткалласини айтдим-қўйдим. Оғзидаги ошини бировга олдириб ўтирадиган аҳмоқ йўқ ҳозир!

Акрам кўнглига келган гапни айтмоқчи эди, лекин машина Ғортепа бағридаги қабристоннинг пахса девори олдига келиб тўхтади-ю, гапи оғзида қолди.

Акрам қабристон четидаги ёлғизоёқ йўлдан тепадаги кекса чинорга қараб секин кўтариларкан, бола-

лик чоғларида бувисидан эпитган ривоятлар эсига тушиб, ўзича кулимсираб қўйди.

Бу қирнинг тагида катта аждаҳо бор эмиш. Бир маҳаллар бу аждаҳо тоғдан чиқиб келиб, қирқ кун қирғин қилиб, ҳар куни қишлоқнинг бир сулув қизини ютган эмиш. Ахийри навбат қишлоқ ҳокимининг гўзал қизига етган эмиш. Ўшанда ҳоким фуқарога мурожаат қилиб: «Қим аждаҳони ўлдирса, қизимни ўшанга бераман», дебди. Қизни севган қирқ йигит аждаҳо билан қирқ кун олишибди. Аждаҳо ўттиз тўққиз йигитни енгиб, ҳаммасини ютган, фақат довюрак бир чўпон аждаҳо билан қирқ кун танҳо олишиб, ахийри уни ўлдириб, шу тепанинг тагидаги ғорга кўмган ва қирқ кеча-ю кундуз тўй-томоша қилиб, ҳокимнинг гўзал қизини олган эмиш.

Бувиси бу эртакни шунчаки айтиб қўя қолмас, балки ҳар сафар: «Аждаҳо ҳалиям ғорда беҳуш ётибди, агар сен бирор ножўя иш қилсанг, ё бировнинг боғига тушсанг, ё бировнинг боласига тегиб йиғлатсанг у тирилиб чиқади, чиқиб яна қирғин қилади», деб қўшиб қўяр эди. Акрам эса бу гаплардан ваҳимага тушиб, кечаси тушида аждаҳо билан олишиб чиқарди...

Умуман, Ғортепа азалдан ваҳимали афсоналарга тўла эди! Илгарилари ҳамма гўристонларда бўлганидек, бу гўристоннинг ҳам ўз жинниси бўларди! Акрамнинг эсида бор: урушдан олдин, Акрам етти-саккиз яшар пайтида, бутун қишлоқ ёзда ҳу анави адирлар ортидаги даштга қовун экиб, қапа қуриб кўчиб чиқар, болалар ҳар куни кечқурун эшакда қишлоққа қовун ташинар эди. Шундай пайтларда Ғортепанинг ёнидан Ҳошим жинни деган юз-кўзларигача соқол босган машҳур жиннига дуч келмасдан ўтиб олишдан катта ташвиш йўқ эди улар учун!

Акрам ҳар сафаргидай бу эсдаликлардан кўнгли ёришиб, чинордан сал берироқда, бир тўп қалин қайрағочлар соясида тўхтади. Бу ердан туташ боғларга кўмилган катта қишлоқ чиндан ҳам кафтдай кўринар, пастдаги сой, сойнинг у юзидаги Акрамларнинг боғи, ҳатто тўғон устидаги тегирмон, тегирмондан сал чапроқдаги оппоқ жийдазор — Акрам Ҳамида билан илк бор шу жийдазорда учрашганди — ҳаммаси аллақандай яқинлашиб қолгандай туюларди!

Акрам бош план устида ишлаганида Ғортепанинг

устига қанча марта чиққан, чинор тагига асбоб-ускуна-ларини ёзиб қўйиб, соатларча ўтириб томоша қилган эди. Қишлоқни тўртга бўлиб, тўртта асосий кўча ўтказиш ва бутун қурилишни шу кўчаларга мослаб лойиҳалаш фикри ҳам худди шу ерда туғилган!..

Акрам қални боғлар орасидан марказий кўчани қидириб топаркан, кўзи аввал тупроқ қўрғоннинг ўрнига, кейин... Санъат саройига тушди. Кўҳна қўрғоннинг ўрни худди қуриб қолган ҳовуздай оқариб ётар, «Бақабулоқ» бўйидаги Санъат саройи эса тепадан улкан бир қояга ўхшарди.

«Бу муҳташам бино... азия ҳамқишлоғимиз, талант-ли архитектор, фан кандидати Акрам Ҳолиқов лойиҳаси асосида қурилди...» Акрам ичида кулимсираб яна сойга, дўппи-дўппи шафтоли ўғирлаб юрган боғларга, Ҳамида билан илк бор учрашган жийдазорга тикилди, лекин кўнглидаги бояги ёрқин туйғуларни уйғотишдан ожиз, оғир ўйга чўмди.

Агар уч-тўрт йил олдин, бош план устида ишлаётганида тулпа-тузук кўринган Санъат саройи лойиҳасининг эскиргангани энди ўзи ҳам сезган бўлса, ўн йилдан кейин одамлар нима дейди? Юз йилдан кейин-чи? Юз йил у ёқда турсин, йигирма-ўттиз йилдан кейин унинг ўзи, ўзи тугул қизи Нодира ҳам бояги ёзувни кўриб отасидан номус қилмасмикан?..

Демак... демак, у сўнгги беш-олти йилда меъморчилик соҳасида рўй берган кескин бурилишларни илғаб ололмаган, ёшлардан орқада қолган!.. Лекин... наҳот Зафар, ўзбек меъморчилигининг қадимий анъаналарини инкор этиб, оддий деҳқон учун икки, ҳатто уч қаватли уйлар қуриш керак, деб юрган Зафар ҳақ бўлса?..

Мана, оддий деҳқон уйи: олди айвон, эшиги боққа қараган даҳлизнинг икки томонида иккита катта хона. Уйнинг кўча томонига дераза очилмаган. Нега?.. Зафарга ўхшаганларга қолса... аёл киши эркак зотини кўрмаслиги учун шундай қилинган! Аҳмоқона гап. Ўзбек юртидай серкуёш ўлкада дераза кўп бўлишига ҳожат йўқ, аксинча, кам бўлгани яхши: жазирама ёзда уй салқин туради. Умуман... серфарзанд ўзбек деҳқонига бир эшикдан тўрт хонага кирадиган уйлар тўғри келмайди, демак, бу масалада Акрам ҳали ҳам бўлса ҳақ, лекин... У бундан муҳимроқ масалаларда

ноҳақ! У бир нимада адашяпти, худди Сайёранинг кўнглига йўл тополмаганидай, ўз ижодида ҳам аллақандай муҳим бир нарсани илиб олоямаяпти!.. Афтидан, Султон Қосимов тўсатдан унинг ёнини олиб, жуда сирдош бўлиб қолиши ҳам бежиз эмас. Акс ҳолда... бир-икки йил олдин Зафарни институтга ўзи чақириб олган, ўзи бош архитектор қилиб кўтарган одам, энди нега тўсатдан орқага чекиниб қолди, нега унинг устидан «маълумот» тўплай бошлади?

«Мен сени принципиаллигинг учун яхши кўраман...» — Акрамнинг эсига Зафарнинг шу гапи тушиб, маънос кулди.

Йўқ, чек қўйиш керак бу ишларга! Агар унда инсоф дегандан озгинагина қолган бўлса, агар бир маҳаллар уни «жуда истеъдодли» деб юрган гапларда тариқдайгина ҳақиқат бўлса... у тамом янги йўл тутиши, кўп эътиқодларидан мардларча воз кечиши керак. Акс ҳолда... бу ишни йиғиштириб қўйиб, қишлоққа келиши керак. Қишлоққа келиб, худди бурунгидай, худди боя Амаки айтгандай, елкага кетмонни ташлаб, далага чиқиши керак!..

Акрам бу ўйлардан боши ғовлаб, секин орқага қайтаркан, қабристоннинг этагидаги қалин қайрағочзор олдига қўш от қўшилган шотили арава келиб тўхтаганини, аравадан оқ рўмолли уч-тўртта хотин ва қўй судраган бир чол тушганини кўриб қолди.

Чол аравадан судраб туширган қора қўйини етаклаб, қирга ўрмалай бошлади-ю, Акрамни кўриб бошқа йўлга бурилди. Аравадан тушган аёллар ҳам чолнинг кетидан эргашди, фақат бир хотин, афтидан жуда художўй бўлса керак, қайрағоч панасига ўтиб, юзини тескари ўгириб олди.

Акрам унга эътибор бермай, қайрағочнинг ёнидан ўтиб, катта йўлга бурилди, бурилди-ю, қўққисдан кўкрагига биров туртгандай бўлиб, беихтиёр тўхтади. Қайрағочнинг панасида юзини рўмоли билан тўсиб, ерга қараб турган аёл... Ҳамида эди!.. Катта қуралай кўзлари қўрқувданми, уятданми, ғалати пориллар, озгин, узунчоқ юзи ловиллаб ёнарди. Афтидан, у Акрамни узоқдан таниган, танигану, унга рўпара бўлишини ҳам, бўлмаслигини ҳам билмай, ўзини панага олган эди!

Акрам юраги ўйнаб, унга томон бир қадам ташлаган эди, Ҳамида жон-жаҳди билан қўл силтади:

— Йўқ, йўқ, кетаверинг, кетаверинг...

Акрам итоаткорлик билан катта йўлга бурилди, лекин бурилаётганида, назарида, Ҳамида пастга, Туробжонларнинг уйига имо қилиб, «Малоҳат» деб шивирлагандай бўлди. Акрам бу ишоранинг маъносини Малоҳатни кўрганда тушунди.

Акрам кириб борганида Малоҳат ҳовли ўртасидаги баланд ишком тагида самоварга олов ташламоқда эди. Эгнида атлас кўйлак, қошида ўсма, кўзида сурма, у ҳали ҳам ўша ёшлик чоғларидагидай дўндиқ ва шўх кўринарди. Акрамни кўзларини сал сузиб, кулиб қарши олди. Оппоқ лўппи қўлини бериб кўришаркан, дабдурустан:

— Ҳамидани кўрдингизми? — деб сўради, сўнг жавоб кутмасдан, қўлига хат қистириarkan:

— Мана буни олиб қўйинг, — деб шипшиди. — У сиз билан бир кўришсам дейди бечора. Ё... Янги ёрни топганда, эскиси эсингиздан чиқдими?

Акрам, юраги яна боягидай ҳаприқиб кетса ҳам, ўзини босиб ҳазиллашди,

— Йўқ, нега, у пайтлар эсдан чиқармиди!

— Хайрият, — деди Малоҳат кулиб.

Шу пайт ҳовли билан боғ ўртасидаги ариқнинг у юзида Туробжон кўринди. Эгнида тўн, кўкраги чапаниларча очиқ, қўлларини белига тираб қичқирди:

— Ҳей, менга қаранг, ўртоқ кандидат. Бировнинг хотинини гапга солишга қандай ҳақингиз бор? Бу ер шаҳар парки эмас. «Бақабулоқ!» Кандидат бўлмоқ туғул профессор бўлсангиз ҳам оёғингизни осмондан қилиб қўямиз, ҳа!

Туробжон ўз ҳазилидан ўзи завқланиб, хохолаб кулди, Малоҳат эса эридан ўпкалади:

— Қўйинг, қаёқдаги гапларни. Мен Акрам акамлардан гина қилияман: озиб-ёзиб келганингизда, қайлиқчангизни олиб келмабсиз, деб!

— Бу зиёлилар ўзи шунақа бўлади, хотин, — деди Туробжон. — Биздақа кетмончи бечорани феодалдан олиб, феодалга солишади-ю, ўзлари хотинларини тўрт девор орасидан чиқаришмайди...

Малоҳат эрига тақлид қилиб кулди: — Шунинг учун айтишар экан-да, домланинг айтганини қилгину, қилганини қилма деб...

— Яша, хотин, бопладинг!.. Қани, юр, оғайни, меҳмонлар кутиб қолишди...

— Ҳозир,— Акрам ариқнинг у юзига, тол панасига ўтиб, хатни очди.

«Акрам ака!»

Сиз билан бир кўришишим керак. Айтадиган бир гапим бор. Жуда, жуда муҳим гап. Қачон десангиз майли, мен тайёрман... Ҳамида».

Акрам хатни қайта-қайта ўқиркан, худди қор тагидан униб чиққан бойчечакни кўриб, олис баҳор ҳиди димоғига урган одамдай, кўнгли илиқ бир нурга тўлиб, ўрнидан турди, сўнг ишком тагида кулиб турган Малоҳатни кўриб, жилмайганича хатнинг орқасига шу сўзларни ёзди:

«Ҳамидаҳон. Ўша ўзингиз билган жар бўйида, жийдазорда учрашсак. Вақтини Малоҳатхон айтадилар. Акрам».

Хатни Малоҳатга қайтариб бераркан, хаёлидан шўх бир фикр ўтди. «Намунча эзиласан, Акрамвой? Бу ғавғонинг ҳаммасига қўл силтаб, Ҳамидага уйланиб, Амакига ўхшаб, кетмонни уриб беғавғо, беташвиш яшасанг нима бўпти? Беш кунлик дунёда бу сохта шуҳрату, сохта обрўни ким қўйибди сенга, оғайни?...»

УЧИЛЧИ БОБ

Сайёра, давлат имтиҳонлари яқинлашиб қолган бўлса ҳам, ўша воқеадан кейин, бир неча кунгача уйдан чиқмади. Назарида, бутун шаҳар бу воқеани эшитган, у уйдан чиқиши билан таниш-билишларининг ҳаммаси шу тўғрида гапира бошлайдигандай туюлар эди. У кўнглини хуфтон қилган аламли хаёллардан қутулиш учун ҳамма китобларни йиғиштириб олиб, кеча-ю кундуз дарс тайёрлади.

Ҳафтанинг охирида азонлаб Убай телефон қилди. У шу куни диплом ёқлар экан, Сайёранинг боришини илтимос қилди. Сайёра имтиҳонларни баҳона қилиб қутулмоқчи бўлган эди, Убай астойдил ранжиб:

— Дипломим атрофида кўтарилган шов-шувдан хабарингиз бор-ку!— деди.— Обид Юнусович бўлмаганида эҳтимол ёқлатишмасди... Наҳот қизиқмасангиз? Кейин... жиндай ўлтиришимиз бор. Агар сиз

бормасангиз, Шоҳиста ҳам бормайди. Виласиз-ку уни...

Сайёра унинг дипломи атрофидаги гаплардан хабардор эди, кафедраларида уни қандайдир «сўлчиликда» айблашган, ахийри Обид Юнусович, гарчи адабиётшунос бўлмаса ҳам, асосий оппонентликни ўз зиммасига олиб, дипломнинг ғоявий ва фалсафий жиҳатдан тўғрилигини исбот қилганидан кейингина, ёқлашга рухсат беришган эди.

— Хўп,— деди Сайёра.— Боришга ҳаракат қиламан.

Сайёра боришга борди-ю, институт олдидаги хиёбонда Шоҳиста билан қўлтиқлашиб юрган Нилуфарни кўриб, борганига пушаймон қилди. Чунки Нилуфар уни кўриши билан чопқиллаб келди, нафис бўялган кўзларини катта очиб:

— Вой, ростми шу гап?— деб сўради ва жавоб кутмасдан бидирлаб кетди:

— Мен у киши ғалати эканини билардим, бироқ бунчаликка боришларини... Яна олиш деган номлари бор!..

Сайёра Нилуфарнинг ачишиб гапирганини ёқтирмаса ҳам, ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди.

— Қўйинг, хафа бўлманг,— деди Нилуфар,— унақа одам... хафа бўлишга арзимаيدи. Зафар акамлар менга шундай қилсалар... билмадим нима қилардим!

Сайёрага ҳаммадан кўра Нилуфарнинг шу гапи каттиқ тегди. Шундай хўрлиги келдики, агар Шоҳиста бўлмаганида, қайрилиб кетиб қоларди.

Одамлар ҳам ғалати. Бир нарса атрофида шов-шув қанча кўп бўлса, унга шунчалик кўп қизиқишади. Учинчи қаватдаги адабиёт факультетининг катта залида тантанали бир руҳ ҳоким эди. Столлар гулдасталарга тўлиб кетган, узун йўлакда фақат бешинчи курс студентлари эмас, қуйи курс студентлари ҳам кўзга ташланар, гўё кутилмаган бир воқеа юз берадигандай йиғилганларнинг чеҳрасида, юриш-туришларида бўлакча бир ҳаяжон акс этар эди. Убайжоннинг ўзи, эғнида янги йўл-йўл костюм, бўйнида галстук, қўллари шимининг чўнтагида, гўё ҳамманинг, айниқса, пастки курс қизларининг эътибори унда эканини сезмагандай, аудиториянинг тўрида бир гуруҳ дўстлари билан чақчақлашиб турарди. Сайёраларни кўриб, дарҳол

улар томон юрди. Нилуфар билан кўришаркан, Сайёрага юзланиб:

— Сизни келмассиз деб ўйловдим,— деди.

«Бу ҳам эшитибди!» — деди Сайёра хаёлида ва кулган бўлди:

— Сиз диплом ёқлайсизу, мен келмайманми, Убайжон?

— Раҳмат,— деди Убай ва Нилуфарга қаради:

— Ҳали ёқлайманми, йўқми — худо билади!

— Дадамлардан қўрқмасангиз ҳам бўлади,— деди Нилуфар.— Сизни деб кеча дадамлар билан уришиб қолдим!

Убай кулиб Шоҳистага юзланди:

— Чин дўстлар мана шунақа бўлади. Сиз юрибсиз...

Шоҳиста унинг сўзини эшитмай, тўсатдан «Вой!» деди-ю, ҳозирги қиёфасига мос тушмаган бир соддалик билан Сайёранинг орқасига яшириниб олди.

— Ана, айтмаганмидим у ҳам келади деб!..

Убай дераза томонга лоқайд кўз ташлаб:

— Муроджонми? — деб сўради ва кулди.— Майли, у ҳам муҳаббат ҳақидаги янги фикрларни эшитиб қўйсин, зора кўзи очилса!.. Айтмоқчи... — Убай нимадир эсига тушиб Сайёрани четга бошлади.— Хўжайинингизни айтаман. Бу қанақа пасткашлик? Олим одам! Мен ҳозир бу гапни ҳам айтаман.

Сайёра бир сапчиб тушди.

— Вой, вой, нима деяпсиз?

— Қўрқмай қўя қолинг. Исми шарифларини айтмайман. Шунчаки мисол сифатида...

— Йўқ, йўқ, айта кўрманг.

— Ана шу-да,— деди Убай.— Ҳаммаларинг қўрқасизлар, ўзбек аёллари. Қўрқоқсизлар...

Унинг сўзини қўнғироқ овози бўлди. Йўлакнинг у бошида деканатдан чиққан домлалар кўринди.

— Шоҳистанинг ёнидан жой олинг,— шивирлади Убай.— Мен сизларга қараб гапирсам сўзимдан адашмайман...

Сайёра, гарчи унинг дипломи атрофида кўтарилган шов-шувдан хабари бўлса ҳам, мазмунидан беҳабар эди. Шунинг учунми, бошқами, ишқилиб, Убайга сўз беришганда ва у минбарга чиқиб кўлөзма солинган папкани очганида, юраги аллақандай орзиқиб кетди.

Сўнг, ёнида ўтирган Шоҳиста ҳам юзидан қони қочиб, пинжига тиқилганини сезиб, унинг қўлини сиқди: «Қўрқма. Яхши бўлади».

Убайнинг дипломи «64—65 йиллар ўзбек ҳикоячилигида муҳаббат мавзуи» деб аталар эди.

Афтидан, унинг дипломи атрофида кўтарилган гап-сўзлар бежиз эмас эди, Убайжон бу давр ҳикоялари шаънига деярли яхши гап айтмасдан, дабдурустан танқидга ўтиб кетди... Йўқ, гап фақат бу ҳикояларнинг схематиклигида, мазмунининг саёзлигида ҳам эмас, ҳамма бало автор позициясининг ҳаётдан узоқлигида, илгари сурилган идеалларнинг примитивлигида эди. Унинг фикрича, муҳаббат ҳақидаги ҳикояларнинг аксарияти бугунги кунга бағишланган бўлса-да, уларнинг қаҳрамонлари ҳозирги замондан анча орқада қолган ёшлар... Баъзи ёзувчилар идеал сифатида илгари сурган бу ижобий қаҳрамонлар ўн саккиз-ўн тўққизинчи аср кишиларини эслатади. Уларнинг кўпчилиги қизларга бир гап айтишга қўрқишади, шеърлар ёзиб оқ-воҳ қилиб юришади. Уларнинг энг юксак орзуси, муҳаббат ҳақидаги идеали ҳам ўзларидай тортинчоқ, қирқ кокил қўйган, йигитларга гап отиш тугул, ҳатто кўз қирини ташлашдан ҳам ийманадиган қизлардир... Рост, баъзи ҳикояларда бу уятчан, ифбатли қиз янглишади, яъни, аввал-бошда тортинчоқ йигитнинг қадрига етмай, почаси тор шим кийган, зулук мўйловли олифтага кўнгил қўяди, лекин сал ўтмай унинг ифлос ниятли бачкана бир кимса эканини билиб қолади ва сочини қиртишлаб, тақир бош бўлиб юрадиган, почаси кенг шим киядиган, ўзи содда бўлса ҳам нияти яхши, қалби пок йигитга қайтиб келади...

Убай бунинг ҳаммасини кулгига олиб, почаси тор олифта деганида, лабларини силаб, почаси кенг шим киядиган, лекин пок қалбли қаҳрамон деганида, Муроджон ўтирган томонга ишора қилиб, шундай ҳазил-мутойиба билан гапирдики, «гурр-гурр» кулги кўтарилиб, ахийри қарсак бўлиб кетди...

Сайёра ҳаммага қўшилиб куларкан, беихтиёр домлалар ўтирган томонга қаради: у ерда ҳам баъзилар кулиб, баъзилар қовоғини солиб ўтирар, дадаси чап қўли билан ялтироқ бошини силаганича, гўё ҳеч нарсани сезмагандай, ниманидир ёзиш билан банд, Нилуфарнинг дадаси эса залга ер остидан тикилганича бар-

моқлари билан столни асабий чертар, унинг юмалоқдан келган хушсурат юзи қизариб кетган эди.

Убайжон эса ҳамон ўша тақлидда, ярим ҳазил, ярим чин давом этарди... Баъзи ҳикоялар ҳаётдан шунчалик узилиб қолганки, уларда бугунги ёшларнинг мақсадлари, орзу-умидлари, ҳатто энг оддий истаклари, чунончи, яхши кийиниш, чиройли бўлишга интилишлари ҳам жиддий суратда қораланади. Масалан, ҳикояда чиройли кийинган, сочларини янгича причёска қилган қизни учратсангиз бас, билаверинг: бу — салбий қаҳрамон!.. Узун сочнинг шайдоси бўлган бир автор ҳозирги замон қизларининг причёскаларидан шу даражада дарғазаб бўладики, уларни... «сиркахона» деб атайти...

Бу сафар Обид Юнусович ҳам кулиб юборди-ю, домлаларнинг ҳаммаси, ҳатто Нилуфарнинг давдаси ҳам кулгига қўшилди. Лекин Сайёра, эшикда турган баъзи йигитларнинг чехрасида совуқ бир ифода борлигини сезиб қолди.

Убай Сайёраларга қараб, билинар-билинемас бош чайқади. Сайёра: у ҳозир бояги гапни айтмоқчи, деган фикрга бориб, юраги ўйнаб кетди. Лекин Убайжон, баъзи ҳикоя қаҳрамонларининг руҳий қашшоқлиги ҳақида гапира бошлади ва бир ҳикоянинг мазмунини айтиб зални яна кулдирди.

Бу ҳикоянинг қаҳрамони — у ижобий қаҳрамон, албатта — уйига келса хотини овқатини иситиб қўйиш ўрнига, пардоз-андоз билан шуғулланиб ўтирган экан. Бу нарса йигитни, яъни ижобий қаҳрамонни шунчалик хуноб қиладики, у томогидан овқат ўтмай, биринчи хотинини, яъни қадрини билмай қўйиб юборган жуфти ҳалолни эслаб кетади. Маълум бўлишича, биринчи хотини, унинг кейинги хотинидай гўзал бўлмаса ҳам, шундай меҳрибон эканки, йигит ишдан қайтганида доим овқатини иситиб қўяр, эшикдан кириб келиши билан қумғон ушлаб, қўлига сув қуяр экан.

Гўзал хотинидан кўнгли қолган йигит уни ташлаб, биринчи хотинининг олдига қайтиб боради, лекин ҳайҳот, эрининг йўлига тикила-тикила кўзлари тўрт бўлган биринчи хотин, у боргунча бошқа эр қилиб кетибди...

Убайжон кулгидан ўзини аўрға тутиб, хитоб қилди: — Албатта, олдига қўйилган чой совиб қолгани

учун ёки калишини ювиб қўймагани учун хотинини қўйиб юборадиган бунақа йигитлар ҳам учрайди турмушда. Лекин энг ёмони шундаки, ёзувчи сатирик ҳикояга қаҳрамон бўладиган бу кимсанинг ёнини олади, ундан, унинг мешчанлик ўйлари, майда, чиркин ҳис-туйғуларидан кулиш ўрнига, унга хайрихоҳлик билдиради! Бу эса муҳаббат, вафо, оила ҳақидаги эски тушунчалар қон-қонимизга сингиб кетганини, турмушдаги янгиликлар дилимизда катта қаршилик туғдираётганини кўрсатиб турибди. Афтидан, капитализм сарқитлари деб аталган, аслида феодализм даврида туғилиб, қалбимизда илдиз отган тушунчалардан қутулиш осон эмас. Ёшларимиз бу иллатлардан қутулишга қаттиқ ҳаракат қилишяпти, янги муносабат, маданият, янги ахлоқ нормаларини эгаллашга интилиш катта, лекин афсуски, адабиёт бу курашдан, бу чигал муаммолардан бирмунча четда қоляпти... Умид қиламанки, адабиётимизнинг асл қаҳрамонлари чой совиб қолгани учун турмушни фожиага айлантирадиган одамлар бўлмаса керак...

Убайжон гапини тугатмаган ҳам эдики, Муроджоннинг асабдан титраган ингичка овози янгради:

— Сенга... сиздақа олифталарга қолса... қизларимизда одоб-ахлоқ деган нарса бўлмаса, ҳаммасини йўлдан урсаларинг...— Муроджон нафаси етмай энтикди, узун қўллари билан столни чангаллаб олдинга энгашди.— Мен... мен биламан, сендақаларнинг ниятини!..

Зал тўсатдан сув сепгандай жимжит бўлиб қолди. Ҳамманинг кўзи Убайда эди. У қалин қошлари чимирилиб, бурун катаклари пирпираб, Шоҳистага тикилиб турар, Шоҳиста эса, юзлари ловиллаб, кўзларини ерга тикиб ўтирар, узун киприклари орасида негадир ёш томчилари милт-милт қилар эди. Убай томоқ кириб:

— Йўқ, оғайни,—деди кулимсираб.—Мен қизларимиз одобсиз бўлсин, демайман, мен фақат... қизларимизнинг инсоний туйғуларини ҳурмат қилайлик, дейман, уларнинг гўзалликка, нафосатга бўлган интилишларини ахлоқсизликка йўймайлик дейман, холос. Ёзолаверса... йигитларимиз ҳам қаддини тутса дейман. Чунки ўз қадрини билган йигит суймаганга суйканмайди...

Убайжон кулги, шов-шув ва қарсақлар остида Шоҳистанинг ёнига келиб ўтирди. Сайёра унинг қўлини

сиқмоқчи эди, лекин Нилуфар ҳатто Шоҳистага ҳам навбат бермай ва анчагача унинг қўлини қўйиб юбормай, кула-кула табриклади.

Биринчи бўлиб, Обид Юнусович сўз олди. У ҳазил-омуз гап бошлади:

— Мен адабиётчи эмасман, шунчаки жиндай фалсафага алоқам бор, шунинг учун хато қилсам кечирасизлар...

Обид Юнусовичнинг фикрича, ёш дипломант ўз ишида мураккаб, лекин ҳаётий масалани ўртага ташлаган ва дадил фикрлар айтган. Шу билан бирга дипломант турмушдаги янги сифат ўзгаришларни кўрмаган, ёки кўришни истамаган адиблар билан мунозара қиларкан, қизишиб кетиб, ўзи ҳам бир ёқламаликка йўл қўйган.

Албатта, яхши кийиниш, янгича причёскалар қилиш, чиройли ва маданиятли бўлишга интилган ёшларни қоралаш, умуман, кишининг ташқи қиёфасига қараб баҳо бериш кулгили бир нарса, лекин ҳаётдаги энг катта бахт фақат кайф-сафодан иборат деб ўйлаётган қиз-йигитлар йўқми?.. Шубҳасиз, бугунги космос дарида ўз севгилисига бир оғиз гап айтишдан қўрқиб, у билан фақат хат орқали «гаплашадиган» йигитларни идеал сифатида илгари суриш кулгили бир нарса, бироқ соф туйғуларни оёқ ости қилаётган, муҳаббат деган сўзнинг юксак маъносига истеҳзо билан қараётган ёшлар озми?..

Зал бир «ғув» этди, Убайжоннинг кўзларидаги шўх кулги сўниб, лаблари четида истеҳзоли табассум пайдо бўлди.

Обид Юнусович ялтироқ бошни силаб, маънос бир товушда давом этди:

— Мен ёш дипломантнинг фикрларини инкор этмаганим ҳолда, диққат-этиборларингизни яна бир нарсага тортмоқчиман. Сўнгги пайтларда мен бир неча бадий асар ўқидим, бир неча пьеса ва кино кўрдимки, ҳаммасида бир мавзу, бир воқеа такрорланади: йигит севган қиз бошқа йигитга кўнгил қўяди. Сал ўтмай ундан ҳам совийди, ҳатто бошқалар билан юради ва ниҳоят, яна аввалги ёри билан топишади. Йигит ҳам севгилисининг ҳамма хатоларини кечириб, ўзини бахтиёр деб билади... Албатта, турмушда бунақа воқеалар ҳам бўлиши мумкин. Лекин бу нарсалар мен ўқиган асар-

ларда тасвирлангандай осон бўлармикан? Энг муҳими буни муҳаббат дейиш тўғри бўлармикан? Мен буни муҳаббат дея олмайман. Турмушда бунақа нарсалар осонликча юз бермайди, жуда мураккаб ҳодисалар, инсон тақдирининг ниҳоятда драматик нуқталарига бориб тақалади, аксарият огир фожиалар билан тугайди.

Обид Юнусович буни шундай куйиниб гапирдики, Сайёра беихтиёр унинг чеҳрасидан кўзини олиб қочди: «Дадажон, билиб турибман, «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» демоқчисиз. Бироқ... бошимга қандай мушкул тушмасин... уни кечирмайман, кечиролмайман, дадажон!..»

Обид Юнусовичдан кейин Нилуфарнинг дадаси сўз олди. У ҳаяжонданми, ё Обид Юнусовичнинг гаплари ёқиб тушганиданми, юмалоқ юзида хуррам табассум ўйнаб:

— Худди кўнглимдагини топдингиз-да, домла! Яшанг!— деб хитоб қилди ва бир Убайжонга, бир Нилуфарга тикилиб давом этди:

— Ҳа, ёшларимиз орасида чалкаш фикрлар юрибди. Ахлоқ ва одоб масалалари ҳалигидақа бўлиб кетяпти...

Нилуфар, гўё дадаси уятли бир гап айтгандай қулоқларигача қизариб кетди, қошларини чимириб, минбарга қадалди. Дадаси буни пайқади шекилли, тўсатдан, ўнғайсизланиб йўталди, дудуқланиб қолди:

— Албатта, албатта... Ҳозир бу ҳақда мунозара қиладиган пайт эмас. Бу алоҳида мунозарарага мавзу бўладиган гап. Хўш, муайян бу дипломга келсак—шубҳасиз, авторнинг талантидан дарак беради. Автор яхши, яъни ҳозирги ёшлар тили билан айтганда, ўткир танқидчи бўлиб етишиши мумкин. Фақат ҳалиги масалалар... ҳулласи калом, мен дипломга яхши баҳо берардим...

Мажлис тугаб, ҳамма Убайжонни қуршаб олганда, Обид Юнусович Сайёрага бери кел, дегандек имо қилди.

— Агар у ёқ-бу ёққа борадиган бўлсанг... кеч қолмагин, қизим,— деди маъюс тикилиб.

Сайёра уятли бир иш устида қўлга тушган ёш боладай қизариб:

— Хўп бўлади, дадажон,— деди.

Убай Сайёраларга зиёфат бўладиган рестораннынг адресини айтиб, ўзи жой олиб туриш учун таксида олдинроқ кетди. Ресторан шаҳарнинг четидаги кўримсизгина, лекин хилват паркда эди. Сайёралар автобусда етиб боргунча кун ҳам ботди. Убай уларни парkning дарвозасида кутиб олиб, ичкарига бошлади. У ёпиқ ресторанда ўтиришни истамай, бинонинг чап қанотидаги сўрининг тагига жой қилдирган эди. У ерда вино ва овқатга тўла столнинг тўрида... Шавкатжон билан паканагина бир ёш жувон қадаҳларини тез-тез уриштириб, кулишиб ўтиришарди. Шавкатжон, қизларни кўриб, ўрнидан сапчиб турди, дик-дик юриб пешвоз чиқди ва олдиларида ғоз туриб, битта-битта таъзим қилиб кўришди, сўнг столга бошларкан, Сайёрани қўлтиқлаб:

— Сизга айтадиган битта гапим бор, Сайёрахон,— деди аллақандай сирли оҳангда.

Сайёра, гарчи бу гапга совуққина кулиб қўя қолса ҳам, юраги ўйнаб кетди.

Шавкатжон Сайёрани пакана жувон билан таништириб—ёш жувон ўсиб келаётган талантли кино танқидчи экан — уларнинг ўртасига ўтирди ва дарҳол қадаҳларга вино қуйди.

— Албатта, биринчи қадаҳни машҳур дипломантнинг бутун шаҳарни ларзага солган қаҳрамонона иши учун ичишимиз керак эди,— деди у, ўзига ярашиб тушган майин қўнғир соқолини силаб.— Лекин мен бу анъанани бузиб, қадаҳни даврамиздаги гўзал қизларимиз учун, яна тўғрироғи, уларнинг шу бугун кўрсатган қаҳрамонликлари учун кўтаришни таклиф қиламан!

Нилуфар бўялган кўзларини катта очиб кулди:

— Вой, қанақа қаҳрамонлик кўрсатибмиз биз?

— Мен ўзбек хотин-қизлари учун эрларини уйларига ташлаб, мана шунақа ўтиришларга келишини мисли кўрилмаган бир қаҳрамонлик деб ҳисоблайман!

— Шоҳистахон, эшитяпсизми нима деяптилар?— деди Нилуфар.

Шоҳиста қизариб кулди ва Убайга қаради. Убай қўлидаги қадаҳини баланд кўтариб:

— Мен соф муҳаббат учун ичаман!— деди.

— Кошки соф муҳаббат ўзи бўлса!— деди танқидчи жувон.

— Йўқ, бунақа одамлардан узоқроқ юриш керак, кетдик, Шоҳиста!— деди Убай ва Шоҳистанинг чиндан кўзгалганини кўриб кулди: — Пулимизга келган винони шуларга ташлаб кетамизми? Олдин ичайлик, кейин кетамиз!

Ўтириш қизиб, ҳазил-мутойиба, кулги тобора авж оларди. Айниқса, Шавкатжон очилиб кетди, у дам қалтис ҳазил ва латифалар айтиб ҳаммани кулдирад, дам хотин-қизларни улуғлаб устма-уст қадаҳ кўтарар эди.

Сайёра бу хушчақчақ руҳга беихтиёр қўшилиб, ўйнаб-куларкан, уч-тўрт кундан бери кўнглини хуфтон қилиб юрган гўбор тарқаб, яйрай бошлади. Аста-секин уни эзиб юрган ўйлар, эрининг қилмиши, ўзи ва қизининг тақдири ҳақида чеккан ташвишлари, ҳаммаси қандайдир майда ва арзимас бир нарса бўлиб кўрина бошлади унга. Сайёра ҳозир фақат бир нарсани аниқ ҳис этар: у ҳали ёш ва гўзал эди! У ҳали ёш ва гўзал бўлгани учун ҳам Шавкатжон унга ҳаммадан кўп хушомад қилар, шундай хушомад қилардики, ҳатто танқидчи жувон билан Нилуфардай чиройли қиз ҳам рашк қила бошладилар. Лекин бу рашк Сайёранинг аччиғини чиқармас, аксинча, шўхлик уйғотар, кулгисини қистатар, кўнглида уйғонган ишончга ишонч қўшар эди. Назарида, олти-етти йил турмуш қуриб, ҳеч қачон ўзини бунчалик эркин ҳис этиб, бундай яйраган эмас эди.

Учинчи ё тўртинчи қадаҳдан кейин Сайёра сал орқага сурилиб, причёскасини тўғриларкан, тўсатдан Убай унга синовчан тикилиб қараётганини кўриб, юзига қон тепди. Убайнинг бу қарашида: «Сизга нима бўлди, Сайёрахон?» деган бир савол бор эди.

«Бу нега менга хўжайин бўлиб қолди?»— деб ўйлади Сайёра. У эндигина Убай билан Шоҳиста сал четроққа сурилиб, бошқалардан ажралиб, аллақандай ётсирашиб қолишганини пайқади.

«Шоҳистасини қизғаняпти!..— деди ичида Сайёра ва кинояли жилмайди.— Бояги гапи қаёқда-ю, бу қилиғи қаёқда! Шоҳистани ҳалиги бечорадан айнитиб олгунча нималар қилмади. Сочини қирқтирди. Кафеларга, танцаларга ўргатди, ўргатди-ю, ўзига ром қилиб

олгандан кейин ўзгарди қолди... Энди бизни, мени унга ёмон таъсир кўрсатади деб, қўрқяпти, шекилли!»

Сайёра, тўсатдан ўпкаси тўлиб, қилт ютинди. «У шундай қилмаганда мен бу ерга келармидим? У яхши бўлса мен шундай қилармидим? Мен унга... ёшлигимни, энг пок туйғуларимни ҳадя қилганимда... кўрган яхшилигим шу бўлди?» Сайёра йиғлаб юборишдан қўрқиб, бошини эгди. Шу пайт ичкарида музика янгради-ю, Шавкатжон уни танцага таклиф қилди.

У Сайёранинг белидан олиб, даврага бошларкан:

— Сизга нима бўлди?— деди кўзларига тикилиб.

— Ҳеч нима, ўзим...— Сайёра унинг офтобда қорайган шиддатли чехрасидан кўзини олиб қочди.

Шавкатжон кулди.

— Сиз ўз қадрингизни билмас экансиз. Қўйинг, шу хафагарчиликларни!

«Бу ҳам эшитибди!»

— Мен ҳозир сизга бир гап айтаман, Сайёрахон, илтимос — кулманг.

«Наҳот муҳаббат изҳор этса!» Шавкатжон белини қаттиқроқ қисганини сезган Сайёра юраги ўйнаб, тирноқларигача жимирлаб кетди.

— Тунов куни киноактриса бўлишингиз керак, деса кулувдингиз. Бугун шу гапни яна айтмоқчиман, янги фильмидаги бош ролни таклиф қилмоқчиман сизга.

Сайёра юрагига қуйилиб келган иссиқ тўлқин секин тарқаётганини сезиб, чуқур нафас олди.

— Убайжоннинг сценарийсими?

— Ҳа, Убайжон билан биргаликда ёзганмиз. Кейин москвалик машҳур бир кинодраматургнинг консултациясидан ўтган... Сиз сценарий Убайжонники бўлмаса ўйнамайсизми?

— Йўқ, гап унда эмас. Мен... Сценарий Убайжонники бўлса Шоҳистахон ўйнасин демоқчи эдим,— деб кулди Сайёра.

— Авваламбор, бу роль Шоҳистахонга тўғри келмайди. У ёшлик қилади. Лекин тўғри келганда ҳам... Убайжон рухсат бермас эди. Мен умуман, Убайжонга ҳайронман. У худди... кўнгли нима тусганини ўзи ҳам билмайдиган боши қоронғи хотинга ўхшайди. Бир

қарасангиз ундай дейди, бир қарасангиз бундай... Майли Убайни қўйиб турайлик. Сиз менинг саволимга жавоб бермадингиз...

— Қўйинг, мендан артистка чиқармиди! Ана, Нилуфархонни олинг. Жон-жон дейди.

— Жон-жон деб тургани учун ҳам тўғри келмайди,— деди Шавкатжон кескин.— Лекин агар гап Нилуфарда бўлса, унга ҳам ўзига яраша роль бор... Сиз нега энди гапни чалғитяпсиз, Сайёрахон?

— Чунки...—Сайёра яна кулгига олмоқчи бўлди-ю, Шавкатжон маъюс тикилиб турганини кўриб:— Билмадим энди,— деди яна ҳаяжонга тушиб.— Менда артистлик қобилияти...

— Гап қобилиятда эмас!— деди Шавкатжон, унинг сўзини бўлиб.— Кинода ҳамма нарсани самимият ҳал қилади...

У бир зум жим қолди, сўнг, Сайёранинг қўлини қаттиқроқ сиқиб:

— Сиз ё чиндан ҳам ўз қадрингизни билмайсиз, ё муғамбирлик қиляпсиз,— деди.— Мана, кўрарсиз, сиз кинода ҳаётдагидан ҳам чиройли чиқасиз, Сайёрахон. Лекин гап фақат сизнинг ҳуснингизда эмас, сиз қандайдир... жуда ҳам поксиз!.. Сизнинг чеҳрангизда... бўлакча бир софлик бор...

Сайёра гапни ҳазилга йўйишга тиришиб:

— Қўйинг,— деди.— Нарҳимни жуда оширвордингиз...

— Худо урсин агар...

— Ахир давлат имтиҳонлари турибди!

— Давлат имтиҳонларингизни бемалол топшираварасиз. Ёнзга ҳозирча бошқа ишлар ҳам етиб-ортади. Тахминан, бир-икки ҳафтадан кейин актёрларни синаб кўрилади, яъни талабгорларни суратга олиб кўрамиз... Воқеа қишлоқда ўтади. Сердарахт, серсув, салқин бир қишлоқни танлаймиз. Ҳам ишлаймиз, ҳам дам оламиз. Ўзи яхши роль. Хўп денг, Сайёрахон...

— Қайдам... Агар сценарий ёқса...

— Балли, ана энди ўзингизга келдингиз!— деди Шавкатжон.— Бўлмаса бундай қиламиз. Мен сизга сценарийни бераман, сиз ўқиб чиқасиз. Аминманки, сизга жуда ёқади. Чунки фильм... Ўтакетган кўрс, дағал одамнинг қўлига тушиб қолган пок бир жувон тўғрисида, унинг фожиаи муҳаббати тўғрисида бўла-

ди... Умуман, бугунги ўзбек аёлининг тақдири ҳақида жиддий бир гап айтсак деган умиддаман... Келишдикми?

— Майли,— деди Сайёра.

— Сиз ҳали шундай машҳур бўлиб кетасизки...

— Раҳмат...— Сайёра Шавкатжон унинг белини қаттиқроқ сиққанини ва аллақандай суқланиб тикилганини сезиб, уят ва ҳаяжондан эти алланечук жимирлаб кетди. Хайрият, шу пайт улар танца тушаётган музика тугаб, твист бошланди. Шавкатжон унинг белидан қўлини олмасдан:

— Давом этамизми?— деди. Сайёра жон ҳолатда «йўқ» деб бош чайқаган эди:

— Майли, сиз твистни қойил қилолмайсиз,— деб кулди.— Нилуфархон ҳам хафа бўлмасин!

Нилуфар, Шавкатжон имо қилганини кўриб ўрнидан турди ва кўзлари чақнаб, нозик, хушбичим қомадини қилпиллатиб уларга томон юрди.

Сайёра унинг ёнидан ўтиб столга яқинлашаркан, тўсатдан сўри тагидан чиқиб келган Зафарга кўзи тушди.

Зафар Нилуфарни кўриб тўхтади, гўё ўтиришни ҳам, қайтиб кетишни ҳам билмай қолган одамдай, бошини эгиб бир лаҳза турди, сўнг, шиддатли қадамлар билан Сайёрага яқинлашди.

Сайёрага йўл бериб ўрнидан турган Убайжон уни кулиб қарши олди:

— Келинг, Зафар ака. Марҳамат. Қайси биридан қуяй?

— Раҳмат, мен рулдаман,— деди Зафар. У Сайёранинг ёнига ўтираркан, Нилуфарга яна бир қараб қўйди. Нилуфар ҳам уни кўриб узоқдан қўлини силкиди. Зафар ундан кўзини узиб Сайёрага қаради. Унинг сал қисилган кўзларида шундай жиддий ва синовчан бир ифода бор эдики, Сайёра беихтиёр қизариб кўзини олиб қочди.

«Нима бало, бунгаям юққанми бизни хўжайиндап?»

— Акрамдан дарак йўқми?

Сайёра: «Мен унақа одамни танимайман», деган маънода елкасини учирди. Зафар қизариб, олдидаги овқатни чўқилади ва твист тугаши билан ўрнидан турди.

Нилуфар Шавкатжоннинг қўлига суянганича мастона жилмайиб келарди:

— Танишиб қўйинг, Зафар ака, кинорежиссёр...

— Эсингиздан чиқдими, биз танишмиз-ку? — кулди Зафар ва ўрнидан қўзғалди.

— Қани, кетдик бўлмаса!

Нилуфар кўзларини катта очди:

— Вой, нега?

Шавкатжон қўлини ёзиб:

— Ие! — деб хитоб қилди, — ўтириш энди бошланди-ку!

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, — деди Нилуфар.

Бир зум оғир ноқулай сукут чўкди, сўнг Зафар бошиқ, лекин қатъий товушда:

— Илтимос қиламан, юринг, — деди.

— Нега энди?

— Гап бор...

Нилуфар бир ҳиқиллади-да, ишончсиз одимлар билан қоронғи хиёбонга қараб кетди. Зафар Сайёранинг ёнидан ўтаркан:

— Машинада жой бор, Сайёрахон, хоҳласангиз юринг, — деди.

— Йўқ-йўқ, Сайёрахонни юбормаймиз, — деди Шавкатжон.

Зафар «ихтиёрингиз» деган маънода елкасини қисди-да, Нилуфарнинг орқасидан кетди.

Сайёра негадир яна ўпкаси тўлиб ўйлади.

«У ақалли Зафардай ҳам бўлолмади. Зафарга ўхшаб етаклаб олиб кетиш ҳам қўлидан келмади-ю, тагин ҳамма аламини мендан олди!..»

У қилт ютиниб, қўлини сувга чўзди.

Шавкатжон Сайёранинг ёнига ўтираркан, Убайга қараб:

— Сен ҳам қизиқсан-да, шоир! — деб кулди. — Шоҳистахон билан энди топишдингми? Зиёфат қилган одам меҳмонларга қарамас экан-да. Қани, Сайёрахон, қадаҳингизни чўзинг. Қўрқманг, ўзим олиб бориб қўяман таксида!

Сайёра танқидчи жувоннинг қовоғи тушиб кетганини, Шоҳиста эса Убайжоннинг қулоғига бир нима деб шивирлаганини кўрди, кўрди-ю, бирдан қандайдир қушёр тортиб ўрнидан турди.

— Раҳмат. Мен ўшалардан қолмай...

Зафарнинг таниш «Волга»си парк дарвозаси олдида оқариб кўринарди.

Сайёра дарвозага яқинлашиб қолганида Зафарнинг боягидан ҳам кескин, шиддатли овозини эшитиб қадмини беихтиёр секинлатди:

— Олдин орани очиқ қилинг, кейин истаган номаъқулчилигингизни қилаверасиз. Лекин... агар мени севишингиз, мени ҳурмат қилишингиз рост бўлса... иккинчи бу ишни қилманг!

Нилуфар йиғламсираб қичқирди:

— Нима қилдим, шунчалик?..

— Сиз мастсиз! Тушунасишми, мастсиз, маст!— қандайдир жирканч билан хитоб қилди Зафар.

«Наҳотки мен ҳам маст бўлсам!..» Сайёра йўл ўртасида тўхтаб қолди. Зафар уни кўриб, машинанинг эшигини шарақлатиб очди.

— Чиқинг, машинага... Келинг, Сайёрахон!

Пиқ-пиқ йиғлаётган Нилуфар, кўзларини артиб, машинанинг бурчагига ётиб олди. Зафар газ берди. «Волга» енгил қўзғалиб, неон чироқларининг оқиш шуъласида аллақандай сирли туюлган кўчалардан учиб кетди...

Нилуфар ҳамон гужанак бўлиб товушсиз йиғлар, Зафар чурқ этмас эди.

Сайёра, гарчанд Шавкатжоннинг иродасига бўйсунмай, зиёфатдан чиқиб кетгани учун ўзидан мамнун бўлса ҳам, буларга қўшилганидан хижолатда эди. У кўнглининг бир четида Зафар ҳақ эканига тушунар, лекин шунга қарамай, унинг бугунги қилиқлари дилида қандайдир исён уйғотар, назарида, тунов куни у янглишган, Зафар ҳам Акрамга ўхшаган кўрс бир одам эди...

Ниҳоят, Зафар, гўё унинг фикрларини пайқагандай:

— Мени кечирасиз, Сайёрахон,— деди ўйчан бир товушда.— Четдан қараганда ҳамма нарса бошқача кўринади. Лекин мен шунга аминманки, Акрам қилгуликни қилиб қўйиб, ўзи ҳам пушаймон бўлиб юрибди...

Сайёранинг кўз олдига бир зум Акрамнинг маъюс чеҳраси келди, қулоқлари остида: «Сайёра, менга қаранг, Сайёра», деган гуноҳкор товуши эшитилиб, юраги «шиғ» этди. Лекин шу заҳотиёқ унинг кафедаги кўрс-

лиги, кўш тарсакиси эсига тушиб, эриган кўнгли қайта музлади.

«Сиз ё муғамбирсиз, ё чиндан ҳам ўз қадрингизни билмайсиз, Сайёрахон. Сиз... қандайдир жуда поксиз. Мана кўрасиз, кинода ҳаётдагидан ҳам чиройли чиқасиз...»

Сайёра бошини силкиб, сочларини тўғрилади.

— Йўқ,— деди у қатъий.— Сиз у кишини билмайсиз, Зафар ака.

— Биламан, Сайёрахон, биламан,— деди Зафар.— Эҳтимол бояги ёшларни билмасман. Лекин Акрам... яхши йигит... Мен шу кунлари кўп ўйладим. Икковимиз тортишиб юрган масалалар ҳақида кўп ўйладим, Сайёрахон. Анча-мунча масалаларда мендан кўра у ҳақ экан. Биламан — қўрслиги бор. Лекин... у, жуда соф йигит, Сайёрахон...

Машина дарвоза олдида тўхтади. Сайёра машинадан тушаркан:

— Маслаҳатларингиз учун ташаккур!—деб пичинг қилди ва хайрлашмасдан ичкарига кириб кетди.

Тўртинчи боб

Жуда қизиқ яратилган-да одам боласи!

Акрам қишлоқдаги қурилишни, айнққса, деворлари одам бўйи кўтарилган идора билан меҳмонхона биноларини кўриб, улар ҳам Санъат саройидай кўримсиз чиқишини сезиб, қанчалик эзилмасин, саройнинг очилишига бағишланган тантанадан кейин кўнгли хийла кўтарилди.

Авваламбор, бу тантаналар вақтида уни жуда кўтар-кўтар қилиб юборишди. Обкомдан келган вакил уни қўлтиқлаб олиб, қўярда-қўймай президиумга олиб чиқиб, ўзининг ёнига ўтқазди. Қолаверса, Туробжон мажлисни очиб: «Бу тантаналарнинг сабабчиси, ҳам-қишлоғимиз, машҳур архитектор, ҳурматли олимимиз Акрамжон Ҳолиқов ҳам шу ерда ўтирибдилар», деб унга имо қилганда... бутун қишлоқ аҳли оёққа туриб хийла вақт қарсак чалишди. Мажлисдан кейин колхоз боғида бўлган зиёфатда унинг шаънига шундай қадаҳлар кўтарилдики, ичкиликни кўпда хушлайвермайдиган Акрам, оз-оздан ичиб, кайфи ошиб қолди. Лекин

энг муҳими, зиёфат охирлар вақтида Малоҳат Акрамга муғамбирона кулимсираб, қўлига бир парча қоғоз қистирди. Бу — Ҳамиданинг жавоб хати эди:

«Майли, сиз айтгандек бўла қолсин. Эртага қоронғи тушганда тегирмон бўйидаги жийдазорга бораман. Ҳамида».

Бунинг ҳаммаси бир бўлди-ю, Акрам эртасига ҳам худди катта бир хурсандлик кутаётган одамдай, қўли ишга бормай, кун бўйи боғни айланиб юрди. Рост, эрталаб, кайфи тарқалгандан кейин, Акрам кечаси зиёфатда уни ортиқча кўтар-кўтар қилиб юборишганига иқрор бўлди, лекин мажлисдаги оддий кишилар-чи? Уларга бу улкан ва чиндан ҳам муҳташам бўлиб кўринган бино ёқиб тушгани учун ардоқлашмадимикан уни? Бу бино Зафарга ўхшаган мутахассисларга ёқмас ёқмас, лекин кечаси йиғилган бутун халойиқнинг дидига мос тушганлиги маълум бўлди-ку ахир? Агар Акрам бошда бу оддий кишиларнинг дидини ҳисобга олмаганда нима бўларди? Уни кечагидай самимий кутиб олишармиди?

Ҳа, эҳтимол, унинг лойиҳалари келгуси авлодларга кўримсиз ва бесўнақай бир нарса бўлиб кўринар, лекин узоқ келажак нуқтаи назаридан қараганда ёлғиз Акрам эмас, Зафарга ўхшаганлар, ҳатто ундан ҳам талантли одамларнинг ижодиёти ҳам эскириб қолмасмикан? Ахир одатда минг-минглаб санъат асаридан тарихда биттасигина қолади-ку? Шундай экан, олис келажакда бўладиган нарсаларни ўйлаб бунчалик эзилиб юришнинг ҳожати борми? Ҳамма ҳам гений бўлавермайди. Демак, инсоннинг вазифаси ўз кучига ортиқча баҳо бермай, шон-шухратни ўйламай, қўлидан келган хизматини қилиб тинчгина яшаш эмасми!

Акрам шуни ўйларкан, негадир кечаси Туробжон айтган бир гап эсига тушди. Ўлтириш қилиб, ўзаро суҳбат бошланганда Туробжон:

— Менга қара, дўстим,— деди Акрамнинг тиззасига қўлини қўйиб.— Сен улуг одамсан, олимсан. Ҳаммаси тўғри. Аммо лекин кўрган кунингга ҳайронман. Шу ҳам турмушми? Ўша товуқнинг катагидай уйингни ташлаб қишлоққа келмайсанми? Кўриб турибсан — колхознинг ишлари михдай. Катта устахона очиб бераман. Ўша ишларингни шу ерда ҳам қилаверасан.

Уша маошинг—маош. Хотининг институтни битиргандир — унга ҳам иш тайёр. Саратовдан келган докторимиз бор, қариб қолган, ҳадеб кетаман деб, жанжал қилади. Хотининг бир йил ишласа — бош врач бўлади. Қарабсанки, икки йилда тагингда «Волга», юрибсан гаштингни суриб... Лаббай?..

Акрам Туробжоннинг бу гапини бугун бир неча марта эслади, лекин ҳар эслаганда кўз олдига негадир Сайёра эмас, Ҳамида келар, келарди-ю, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетар эди. Ахийри, кун ботиш олдидан уйда ўтиришга сабри чидамай, худди илк учрашувга шошилган ёш йигитчадай ҳаяжонланиб, сойга чиқди.

Сойнинг ғарб этагидаги боғлар, жар бўйидаги азим тол ва тераклар ҳали сояда, қаршидаги нур селига чўмган қишлоқ эса худди чўмилиб чиққан ёш келинчакдай яшнаб ётарди.

Сой бўйидаги ялпиз, қаминш ва какраларнинг намхуш ва аллақандай маъюс ҳиди, пода қайтишини кутаётган болаларнинг қий-чуви, атроф боғлардаги қўй-қўзиларнинг маъраши, ўчоқлардан кўтарилган ва аччиқ тезак ҳидини таратиб қалққан кўкимтир тутун — буларнинг ҳаммаси Акрамнинг дилида яна ўша тотли хотираларни уйғотди-ю, айрилиқ дардини қайта туйиб, юраги орзиқди.

Сал ўтмай, олисдаги оппоқ жийдазорга, тепароқдаги боғларга қуюлиб турган нур сўниб, ҳамма ёқни соя қоплади, қирдан ёпирилиб тушган пода теvarакдаги уйларга таралди, туташ боғлар тепасида милт-милт юлдузлар ёнди...

Акрам, худди хатарли жойга яқинлашаётган одамдай юраги гурс-гурс уриб, тегирмонга қараб йўл олди... Ажабо, Ҳамидани нима мажбур қилди экан бу учрашувга? Уша беғубор ёшлик чоғларини бир эсламоқчи бўлдим ё бошқа бир нияти борми? Турмушидан шикоят қилиб бир маслаҳат сўрамоқчимми, ёки...

Акрам хаёли шу жойга келганда, куни кечагина Сайёрага қилган муомаласи эсига тушиб, бир зум виждони қийналиб, ҳатто бормай қўя қолсаммикан, деган фикрга ҳам келди, лекин унинг ўзидан кучлироқ бир нарсани тегирмонга судрарди... Афтидан, Ҳамиданинг жийдазорга келишга рози бўлиши ҳам бежиз эмас, у ҳам ўша қизлик туйғулари билан яшамаса

бундай қилмас эди. Агар Акрамнинг тахминлари тўғри чиқса, агар Ҳамида эски гапларни қўзғаса... Акрам нима қилади? Нима дейди?

Акрам жар ёқасидаги жийдазорга етиб борганида осмонда ҳам, сойдаги сувда ҳам милт-милт юлдузлар ёнди, тегирмон устидаги оқ терак шохлари орасида сирғадай ялтиллаб ярим ой кўринди...

Атроф жимжит эди. Фақат новдан қуйилаётган сув шовиллар, тегирмон парраклари гувиллар эди. Гоҳогоҳ тоғдан эсган енгил шабада жийда шохларини силаб шитирлатиб кўярди!..

Акрам жийда шохларини эгиб, юзига босди. Жийда гулини тўккан бўлса-да, оқиш япроқчалар ва гул тугунчаларининг хушбўй ҳиди димоғига гупиллаб кириб, кўнгли яйраб кетди.

Шу пайт, қаердадир юқорида, жар устидаги боғлар орасида, аёл кишиларнинг шивир-шивири ва бўғиқ кулгиси эшитилди. Илгарилари Ҳамида билан Малоҳат доим ўша томондан тушиб келишарди...

Акрам бир чўчиб, жийда панасидан чиқди-ю, ой нурида тепада қорайиб кўринган иккита гавдага кўзи тушди.

— Ана, келибдилар,— деди аёлларнинг бири. Бу Малоҳат эди. У Ҳамидани пастга, Акрам турган томонга итарди, лекин Ҳамида унинг қўлидан шап ушлади-да, бирга судраб тушди.

Малоҳат бўлгани учунми, Акрам бирдан енгил тортиб, уларга пешвоз чиқди, аввал Малоҳат, кейин Ҳамида билан кўришди, кўришаркан бир зум унинг юзига тикилди. Ҳамиданинг чехраси сўлгин, ўзи ҳам анча озган, қорайган, қўллари қавариб, дағаллашиб қолган эди. Ҳамида буни сезгандай уялиб қўлини тез тортиб олди-ю, ерга қаради. Малоҳат кулди:

— Ҳа, учрашувга бир ўзингиз келибсиз-да! Оғайнингиз қани?

— Қайси оғайнимни айтяпсиз?

— Қайси бўларди? Бурун бунақа учрашувларга ким билан келардингиз, ўша оғайнингизни айтяпманда!

— Оғайним бошқа бир жононни топибди, ўшанга кетди!

— Ҳа, оғайнингиз жа ҳовлиқиб кетяпти!— деди Малоҳат.— Шу кетишда икки хотин олишдан ҳам той-

майдилар!.. Майли, мен кетдим, гапларингга халақит бермай.

Малоҳат келган томонга бурилган эди, Ҳамида яна қўлидан ушлади.

— Тўхта, бирга гаплашайлик ахир.

— Ўзинг гаплашавер,— Малоҳат қўлини тортиб олиб, тепага чиқиб кетди ва ўша ерда туриб деди:

— Ҳамидаҳоннинг ҳамма гапига ишонсангиз бўлади, Акрамжон. Мен ҳам қўшиламан бу гапларга.

Акрам энди ўзини тамом босиб олган, у ҳатто бояги ҳаяжонидан ўзи ҳам ҳайрон эди.

— Нима гап ўзи, Ҳамидаҳон?

Ҳамида бошини бир томонга сал эгиб қиё боқди-ю, яна кўзини олиб қочди. Атлас кўйлак устидан кийган қизғиш жемперининг тугмаларини ўйнарган, оҳиста деди:

— Билмадим, менинг хатимни олиб кўнглингизга нималар келди?..

Унинг қиё боқиши, айниқса, катта-катта ғамгин кўзлари ўша ёш ва маъсума Ҳамидага ўхшаб кетдими, ё овозидаги маъюслик таъсир этдими, хуллас, Акрам беихтиёр юраги «шиғ» этиб, қўлидан ушлади.

— Мен ўзим ҳам бир гаплашсам деб юрувдим. Қалай, турмушингиз, ишларингиз тузукми?

— Турмушим...— Ҳамида кескин бўлмаса ҳам, қатъий бир ҳаракат билан қўлини Акрамнинг қўлидан чиқариб олди, ўша маъюс товушда:

— Турмушимни эшитгандирсиз, нимасини сўрайсиз?— деди оғир хўрсиниб.— Кеча-ю кундуз рашк, рашк, рашк... Қай балодан ҳам сиз билан... Ёшликдаги гапларни эшитиб... Нима бўлган, нима гуноҳ қилган эдим ўшанда? Ўзим ҳам билмайман. Турмушимиз заҳарга айланди...— Ҳамида қилт-қилт ютиниб, индамай қолди. Акрам ҳам индамас, у ачинишини ҳам, тасалли беришини ҳам билмас эди. Негадир кўз олди-га чаккасини ушлаб олган Сайёра келди, кўзаларидан ўт чақнаб: «Уринг! Бундан кўра ўлдирганингиз яхши. Уринг!» деб бақирганлари қулоқлари остида қайта янграгандай туюлди-ю, тишини тишига босди.

Ҳамида кўзини артиб, гуноҳкор товушда:

— Майли,— деди.— Мен турмушимдан нолигани келганим йўқ бу ерга. Сизга битта илтимосим бор, Акрам ака...

— Марҳамат...— деди Акрам, ўз овозини ўзи танимай.

— Билмадим, сиз эшитганмидингиз, йўқми... мен колхозда маданий ишларга бошчилик қилардим. Клуб, кутубхона дегандай. Шу ишга ўрганиб, овуниб юрган эдим, бўшатиб юборишди.

— Ким?

— Ким бўларди, раис акамлар-да!

— Туробжонми?

— Туроб акамлардан бошқа раис бормилар?— кулди Ҳамида.

Акрам унинг кулгисига эътибор бермай:

— Нега?— деди.

Ҳамида бирпас ўйланиб тургач, секин гап бошлади:

— Айтаверсам гап кўп. Бир томони хўжайиндан ҳам бўлди. Хўжайин у кишига ваъда бериб қўйибдилар: қайин синглимни уканга олиб бераман, деб. Шу ваздан икковимиз уришиб қолдик. Бироқ асли гап бунда ҳам эмас. Ҳамма бало... мен ўзим ҳам билмай, у кишини танқид қилиб қўйибман...

— Танқид учун ишдан ҳайдайдими? Туробжон-а? Нима деб танқид қилувдингиз?

— Энди... Қайси бирини айтай?— Ҳамида рўмолини бошининг орқасига суриб, Акрамга тик қаради. Акрам ҳам биринчи марта унга дадилроқ тикилди ва яна боягидай ғалати бўлиб кетди: ой шуъласида аёлнинг кенг пешанаси, қулоқларини бекитиб турган жингалак сочлари, маъюс қора кўзлари унга яна ўша ёш, маъсум Ҳамиданинг ўзгинаси бўлиб кўринди. Ҳамида буни сезиб ерга қаради ва шошиб, ҳаяжондан дудуқланиб гапира бошлади:

— Ҳамма бало... колхозимиз сирти ялтироқ, ичи қалтироқ олифтага ўхшайди. Бу ёқда шоҳона идора, меҳмонхона, сарой қурыпмизу, каттароқ, тузукроқ бир болалар боғчаси йўқ. Яслиларнинг аҳволи ундан ҳам баттар. Болалар далада тупроққа қоришиб офтобда ётишади. Бригадаларга чиқсангиз кўрасиз, ҳамма жойда тутга осилган беланчаклар. Шу аҳволда чақалоқлар нима бўлади? Кўпчилиги касал. Айниқса, мечал болалар билан ич касал болалар кўп. Нега десангиз, болалик оналар пахтазордан чиқишади-ю, ювинадиган бир жой йўқ, тезроқ эмизишга шошилишади...

Ҳамида, гўё бу гаплар Акрамга қандай таъсир этганини билмоқчи бўлгандай, кўзларини ердан узиб бир қараб олди.

Акрам ойдинда қорайиб кўринган тепадаги боғларга тикилиб, хаёлга чўмиб турар, унинг ўйчан чеҳрасидан бир нарсани уқиб олиш қийин эди.

— Мен гапирсам... клуб керак эмас, идора керак эмас, демадим. Шунчаки, сал бундокроқ қилиб қурилса қандай бўларкин дедим. Олдин хотин-қизларимизнинг жонига ора кирадиган ишларни қилсак, боғча-яслиларни тузатсак, шийпонларимизга қарасак дедим, гуноҳим шу бўлди. Йўқ, гапимга қулоқ солиш қаёқда, тўнни тескари кийиб олди...

— Правление, партбюрога айтсангиз бўлмасмиди?

— Партбюро,— деди Ҳамида,— партбюро секретари ёш йигит. Ҳали Туробжон акага гап ўтказадиган ҳоли йўқ. Кейин... Ўзингиз биласиз, Туробжон аканинг обрўси катта. Пахта планини ортиғи билан бажариб турибди, даромад ҳам яхши.... Худо ҳаққи, мен у кишини ёмонламоқчи эмасман. Фақат... шон-шухратга ошиқяптилар. Тезроқ Ҳамроқул Турсунқулов бўлсам дейдилар. Газеталарга чиқсам, колхозимизга ҳар куни чет эллик меҳмонлар келса, довруғим оламга ёйилса дейдилар...

Ҳамида кўкраги «тарс» ёрилиб кетаётгандай чуқур нафас олди, сўнг, ўксиниб давом этди:

— Қайдан билай, мен у кишини ўша ҳаммамиз бирга... ишлаб юрган чоғларимиздагидай, деб ўйлабман. У киши бўлса... жуда ҳовлиқиб кетган эканлар... энди... Сиз шу планларни чизгансиз, олимсиз, тушунасиз деб, у кишига гапингиз ўтади, деб келдим олдингизга...

Акрам чурқ этмади. У Ҳамиданинг озғин жуссасига, эгик бошига тикилиб тураркан, боя келаётгандаги ўйлари, ҳаяжонлари эсига тушиб, гоҳ уятдан юзлари бужмаяр, гоҳ Туробжонга қарши кўксига зўр тугён кўтарилар, гоҳ хаёлида ўзини сўкиб кетар эди. У йўлда келаётгандаги умидлари пучга чиққанини, бунинг ҳаммаси ёшликдаги ширин бир хом хаёл эканини тушунди. Илгариги Ҳамида, кўкламдаги лола каби ўша пайтда очилиб, ўша маҳалдаёқ хазон бўлганига кўзи етди, лекин қишда китоб орасидан чиққан лола барги кишининг эсига долазор далаларни туширгандай, бо

шини эгиб, маънос турган бу аёл ҳам унинг юрагини илиқ ва ҳазин туйғуларга чулғамоқда эди. У энди Ҳамидадан ҳеч нарсани кутмас, фақат қўлларини ўпиб тасалли бергиси, акасидай меҳрибонлик кўрсатиб, ёш болани тинчитгандай тинчитиб қўйгиси келар эди.

Ҳамида унинг узоқ сукутга чўмганига ўзича бошқа маъно берди шекилли:

— Майли,— деди хўрсиниб.— Агар ораларингиз бузилиб қолишидан қўрқсангиз...

— Йўқ-йўқ!— деди Акрам шошиб.— Албатта гаплашаман. Кўнглингиз тўқ бўлсин...

— Раҳмат,— Ҳамида ойдинда кўзлари нам тортиб, Акрамнинг юзига қаради, сўнг оҳиста тин олиб, қўлини чўзди.

— Раҳмат сизга. Дардимни кимга айтишимни билмай юрувдим. Агар... ёрдамнингиз тегмаса ҳам, кўнглим тоғдай ўсди...

— Йўқ, бунақа умидсизликка тушманг!— деди Акрам ва томоғи гип бўғилиб индамай қолди. У аёлнинг қўлини бир зум тутиб турмоқчи, ўзини босиб яна бирикки оғиз илиқ гап айтмоқчи эди, лекин Ҳамида қўлини шошиб тортиб олди-да, қоронғида қоқиниб-суриниб юқорига, ой шуъласида қорайиб кўринган боғларга қараб югуриб кетди.

«Наҳот Туробжон шунчаликка борган бўлса? Наҳот Ҳамидани шу аҳволга солиб қўйса?.. Туробжон-а? Ўн олти яшар пайтларида ҳамма ноҳақликларга қарши кўкрак кериб чиқадиган, ўша чоғдаги раиснинг нопок ишларига қарши чиқадиган Туробжон-а?..»

Акрам кимсасиз сойни ёқалаб орқага қайтаркан, хаёлан ўзи билан ўзи гаплашар эди.

Туробнинг гап-сўзлари, юриш-туриши, одамлар билан қилган муомалалари — ҳаммаси энди Акрамнинг назарида ўзга маъно касб этди, гўё кўз олдини тўсиб турган бир парда кўтарилиб, олис-олисларни кўра бошлаган эди...

Туробжоннинг ўрнида бошқа одам бўланида эҳтимол, Акрам таажжубланмас эди. Одам иши ўнгидан келган пайтларда ўзини йўқотиб қўйиши ажабланарли ҳол эмас, айниқса, ёш раҳбарнинг боши айланиб қолиши табиий. Шон-шухрат шунақа нарсани, у Туробжон тугул ҳаётини тажрибаси ундан ўн барабар ортиқ одамларни ҳам йўлдан чалғитган. Лекин Туробжон!..

— Туробжон!— дерди Акрам ва яна ўша урушнинг охири ва урушдан кейинги биринчи йилларни, бирга дўстлашиб, Ҳамида ва Малоҳатлар билан учрашиб юрган чоғларини эслаб кетарди. Қони қизиқ Туробжон ноҳақ ишларни кўрганда ўзини аямай олишганлари, раиснинг ножўя хатти-ҳаракатларига қарши чиқаман деб, ахийри армияга жўнашга мажбур бўлганлари ёдига тушиб, таажжубланар, «шундай йигит нега энди бунчаликка борди экан», дерди хаёлида, лекин шу заҳотиёқ эрталабки ўз ўйлари эсига тушиб, хаёли чувалашиб кетарди.

Ахир Ҳамида колхоздаги бу ишлар учун Туробжондан ҳам аввал уни, Акрамни танқид қилиши мумкин эди-ку! Рост, бош планда боғча ва ясли бинолари ҳам бор, бироқ Санъат саройи, идора ва меҳмонхона қурилишига ажратилган маблағ бошқа қурилишларни бошлаш имкониятини бермас эди. Акрам буни била туриб, Туробжонга бир оғиз тузук маслаҳат бердимми? Маслаҳат бериш у ёқда турсин, ортиқча безак ва ҳашамлар учун лойиҳасини танқид қилган Зафарни «ҳаётни билмаслик»да айбламадимми?.. У ҳам майли, ўз оиласида кўрсатган ҳунарлари-чи? Сайёрага қилган қўполлиги-чи?..

Акрам, хаёли шу ерга келганда яна тунов кунгидай, «У-чи? У яхши қилдимми?»— деди алам билан, лекин энди бу ўй ҳам унга тасалли беролмади.— Ахир... Ҳамидани шунчалик қизганган Содиқвой ҳам ҳали хотинини уриш даражасига бормабди-ку!.. Мард бўл, Акрамвой!»

У ўз боғлари рўпарасига етгач, тўхтади. Уйга киргиси йўқ, уйқуси тамом қочган эди. Бир нафас иккиланиб тургач, пахтазорга, Амакининг олдига боришга аҳд қилди.

...Пахтазор сойнинг ўнг юзида, боғлар тугаган жойдан бошланиб, қир бағирлаб олис-олисларга чўзилиб кетган эди.

Илгарилари бу ерлар ям-яшил бедазор эди. Ёзда унинг ичи беданага тўлиб кетар, ёш йигитлар ва беданабоз чоллар тузоқ қўйиб, эрта-ю кеч бедазордан чиқшмас эди. Кейинроқ бу ерга кузда буғдой, ёзда тариқ экиладиган бўлди. Болалар ногора чалиб, сопқон отишиб, экин қўришар эди, ниҳоят, уруш йиллари пахта экиладиган бўлди-ю, шундан бери четларига тут

Ўтқазилиб, колхознинг энг йирик пахта бригадасига айлантирилди.

Акрам пахтазорга ўтган ариқ бўйида анча турди. Сойнинг чап юзидаги боғлар, боғ орасидаги полизлар қорайиб кўринар, мирзатераклар ойдинда қатор саф тортиб турган суворийларни эслатар, сойнинг бу юзидаги кенг, текис пахтазор ой шуъласида аллақандай сокин, осойишта уйқуга чўмганга ўхшар, фақат юқорида, Гортепанинг устидаги қалин қайрағочлар билан ўралган қабристон қандайдир ваҳимали туюлар эди....

Ана у ерда, ҳозир эшаклар ёйилиб юрган сойликда Акрам билан Туробжон ҳар оқшом отларни тушовлаб қўйиб, тағларига пичан тўшаб уйқуга кетишар, тонг палла ширин уйқуда ётган пайтда Амаки келиб уйғотар ва улар отларини аравага қўшиб, йўлга тушишар эди.

Баъзан кечқурунлари, пода тарқаб, ғира-шира қоронғилик тушган пайтларда Ҳамида билан Малоҳат ана шу тўғон устидаги осма кўприкдан ўтиб, қўрқаписа олдиларига келишар, улар битта-яримта жўхори кулча, баъзан бир ҳовуч туршак, баъзан қурт олиб келишар ва бирга ўтириб ейишар эди.

Ёшлик ажойиб-да! Тўғон устида қизларнинг қорасини кўришлари билан, уларнинг пиқ-пиқ кулгиси, битта ширин сўзиданоқ диллари ёришиб кетарди йигитларнинг! Улар олиб келган иккита жўхори тўқач дунёдаги ҳамма таомлардан лаззатлироқ туюларди!.. Қани энди ўша беғубор масъуд дамлар қайтиб келса! Акрам бу шон-шухрат, эришган ҳамма муваффақиятлари, олим деган номи — ҳамма-ҳаммасини ўша оғир, лекин беташвиш ёшлик чоғларига бир зум ҳам иккиланмасдан алмашар эди!

«Ҳа, қарияпман шекилли. Киши қариганда ёшлигини кўп қўмсайди дейишади... Лекин... қирққа кирмай қариган бўлсам... бу ёғи нима бўлади?..»

Акрам мийиғида кулимсираб, пахтазорга бурилди ва катта ариқни ёқалаб кетди. У тўғри қилган экан, чунки сал юрмай, каллакланган тутлар билан ўралган пайкалда бир-иккита одамнинг қораси, шалоп-шалоп қилиб сувга тушган кетмон овозлари эшитилди.

Тўсатдан, қорайиб кўринган одамлардан бири:

— Вой! — деди-ю, жўяклардаги сувни шалоплатиб

қочди, унга иккинчиси қўшилди, шу заҳотиёқ олисроқдан:

— Ҳа, нима бўлди, оппоқ қизларим?— деган таниш овоз эшитилди.

Бу — Амаки эди.

Унга етиб борган қизлар пиқ-пиқ кулишиб чолнинг пинжига суқилишди ва ёлгон ваҳима билан:

— Ана, ўзингиз қаранг!— дейишди.

— Ким ҳам келарди шу пайтда? Бригадирми, раисми — юришгандир, гўзани сув босмадимикан деб!

Амаки кетмонини елкасига ташлаб ва сувни шалоплатиб, яқинроқ келди.

— Ким у?

— Мен,— деди Акрам.— Мен Амаки...

— Лаббай? Акраммисан?— Амаки кетмонини ерга қўйиб, унга суянди.— Ғўза суғорган чоғларингни қўмсадингми, иним?— кулди у ва ҳамон олисроқда ҳурпайишиб турган қизларга юзланди:

— Майли, шийпонга бориб ёта қолинглар, оппоқ қизларим. Мана, ёрдамчи келди... Бу кишиям ёшлигида шўтта ғўза суғориб катта бўлганлар. Акрамжон Ҳолиқов деган инженер-олим шу киши бўладилар...

Қизлар яна пиқ-пиқ кулишиб, пичир-пичир қилишиб тутларнинг орқасига ўтиб кетишди, Акрам ҳайрон бўлиб сўради:

— Қизлар?.. Уруш йиллари қизлар ғўза суғоришгани эсимда... Наҳот ҳали ҳам аёллар ғўза суғорса.

— Сен айтган ҳозирги йигитлардан шу қизлар ҳам афзал, иним. Жон-дили билан ишлашади бу қизалоқлар...

— Лекин аёл кишининг иши эмас-ку бу? Жуда оғир-ку аёл киши кечаси ғўза суғориши?

— Нега қийин бўларкан?— деди Амаки.— Кетмон чолишдан қийин эмас. Пахта теришдан ҳам осонроқ деса бўлади бунини!— У нимагадир кулди.— Сен айтган йигитлар ишласа-ку, соз бўларди-я! Аммо лекин ҳозир илгариги йигитлар йўқ. Ҳаммаси ишнинг осони-ю, пулнинг мўмайини қидириб кетган. Билмадим, пахтаининг нархи ошди, деган гап бор, шу гапни эшитиб қайтишмаса... йигит зоти қолмади колхозда. Хулласи калом, биз қариялар: «Ҳамма мулла бўлиб кетаверса подани ким боқади», десак кулардиларинг. Мана энди ўша биз айтган замон келди, иним.

Акрам беихтиёр кулиб юборди.

— Мана мен муллагикдан безиб, илгариги ишимни қўмсаб келдим.

— Лаббай?— деди Амаки ва бошини ликиллади хушнуд кулди.

— Шу пўрим-пасонинг билан-а?

— Формани ечиб қўямиз, Амаки. Рост айтаман, кетмон борми, ёрдамлашиб юборай?

— Шунақами?— деди Амаки миннатдор бўлиб.— Балли, иним! Ўзи-ку, қиладиган иш ҳам йўқ, аммо лекин менинг этигимни кийиб, анави томондаги жўякларни бир айланиб кел, чимларни кўр — сув уриб кетган бўлмасин тагин...

Акрам туфлисини ечиб, шимининг почаларини шимарди, кўйлагининг устидан Амакининг тер ҳиди аниқ турган эски чопонини кийиб, сувга тушди. Муздек булоқ суви оёқларини зирқиратиб суяк-суягидан ўтиб кетди-ю, беихтиёр ҳуштак чалиб юборди.

— Ҳа, қалай, деҳқоннинг нони ширин бўлар эканми?— деб сўради Амаки.

— Ширин бўлганда қандоқ!— деб Акрам жўякларни оралаб кетди.

Сув жуда усталик билан, гўё ҳар бир жўякка бир қошиқдан тақсимланган эди. Чимлар ҳам жойида, фақат бир-икки ердагина тагидан сув олган жўяклар учради. Акрам чимларни мустаҳкамлаб, дир-дир титраб, пахтазордан чиққанда, Амаки ҳам бир айланиб келиб, ариқда юз-қўлларини юваётган эди.

— Ия ҳорманг, сувчи тиш тишга тегмайди-ку!— деди Амаки кулиб.— Отаси деҳқон, бобоси деҳқон, боласи — мана, ҳалитданоқ сувга тушган товукдай шумшайиб қолди!.. Чоп, иним, уйга бориб, оёгингни тандирга солиб, исиниб кел...

— Оляпсиз-а, Амаки? Шу гапингизга қулоқ бошида ётиб, эрталаб сувни бошқа пайкалга ағдариб, кейин кетганим бўлсин!

— Шунақами?— деди Амаки мамнун бўлиб.— Бўлмаса ана тутнинг тагида кўрпа-тўшак бор. Чўзила қол. Мен пўстакни ёзиб, чопонимга ўраниб, шўтта ёта қоламан. Қорнинг оч эмасми мабодо?— тўсатдан сўради у.— Оч бўлса ўшатта нон, бир хурмача гўжа бор, овқатланиб ол. Мен чарчадим, ётаман, иним, сенга айтадиган анча-мунча гапим бор эди, аммо лекин

бугун чарчадим. Ҳали беш-олти кун бўларсан бу ерда?

— Ҳа, бир-икки кун бўламан, Амаки.

— Шундоқ бўлсин. Туғилган ерингга бир келибсан, беш-олти кун тургин, қариндош-уруғлар, ёр-биродарлар билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, ўлганларга фотиҳа ўқиб кетгин. От айланиб ўз қозиғини топади, деган гап бор, иним. Бу юрт сенга керак бўлади ҳали, ҳа...

Амаки тутнинг тагида, қоронғида тимирскиланиб, ниманидир ёзди-да, чопонига ўраниб, чўзила кетди: «Э, худо, бу кўрсатган кунингга шукур...»

Акрам юз-қўлларини ювиб, тут тагига борганида Амаки аллақачон пишиллаб уйқуга кетган эди.

Акрам ариқ бўйига кўрпани ёзди, қоронғида тимирскиланиб рўмолга тугилган иккита нон, сувда турган хурмачани топди, яна ўша болалик чоғларидагидай оғзидан суви қочиб, хурмачани кўтарди, кўтарди-ю, қайта жойига қўйди: гўжага қўшилган айрон ачиб қолган эканми, ундан аллақандай қўланса ҳид келар, тугундаги нонлар ҳам тарашадай қотиб қолган эди.

«Ҳа, чиндан ҳам қарий бошлаганга ўхшайман, қўмсаган ёшлик туйғуларим энди ҳеч қачон қайтмайди шекилли...»

Акрам маъюс кулимсираб, тўшакка чўзилди. У ёшлигидагидай, ўринга чўзилишим билан дарҳол ухлаб қоларман, деган умидда эди, лекин тиниқ осмонда ғуж-ғуж ёнган юлдузларга тикилиб, сойдаги бақаларнинг сайрашига, ариқдаги сувнинг майин шилдирашига қулоқ солиб узоқ ётди, уйқуси келмади. Гоҳ тагидаги нотекис жойлар биқинига ботиб безовта қилар, гоҳ бурга талаётгандай бўлар, булардан сал тинчий деса, хаёл ҳар томонга олиб қочар эди.

Қоронғида Амакининг хурраги тобора авжга чиқарди.

...Бахтиёр одам! Мана, олтмишдан ошибдики, ҳануз ёшлик, ҳатто болалик ҳиссиётларини йўқотмайди! Бу дунёнинг ташвишлари, кишининг илигини қуритадиган ўй-фикрлар, ҳаммаси, ҳаммасидан халос. Бир коса гўжа-ю, тагига битта наमत, устига ёпишга битта тўн бўлса бас, ётибди маза қилиб!

Тўсатдан, Акрамнинг ёдига тунов куни ёшлар кафесига бўлган баҳс-мунозара тушди-ю, кулимсиради.

Ҳозирги ёшларга турмуш қанча яхшиланса шунча оз. Яхшиланган сари яхшиланса, дейишади. Кўсларига ҳамма нарса оз кўринади. Амаки бўлса... бу кишига ҳеч нарса керак эмас... Лекин ким ҳақ? Ҳаётга бу икки хил қарашнинг қайси бири тўғри? Ўша ёшлар ҳам бу киши даражасига тушгани яхшими ёки аксинча, улар ҳаётдан олаётган имтиёзлардан Амакига жиндай бериб, шарт-шароит туғдириб, бу кишини ҳам улар даражасига кўтарган тузукми? Амакига бўлмаса ҳам лоақал ҳалиги қизчаларга нисбатан шу ишни қилиш керак эмасмикан? Наҳот Амакини, унинг турмуш ҳақидаги тушунчаларини идеаллаштириб, ёшларни, бу қизчаларни Амакидай бўлишга чақириш тўғри бўлса?

Акрам бундай ўйлаб қараса, ўша кеча кафедра ёшлар билан баҳслашганда худди шу фикрни, яъни орқага чекинишни ёқлаб чиққан экан.

У қоронғида истеҳзоли кулимсираб, бир ёнбошига ўгирилиб ётди.

* * *

Акрам туш кўрди: Сойда, тўғон бўйида қандайдир тўй бўлаётганмиш. Тумонат одам йиғилганмиш. Машшоқлар, ҳофизлар овозларини барала қўйиб ашула айтишармиш. Лекин атрофдан янграётган: «Ҳа дўст! Жонидан!» деган қичқириқлардан ҳеч нарсани эшитиб бўлмас, кимдир шов-шувни босмоқчи бўлиб: «Бас! Жим!» деб қичқирармиш, кимдир: «Ашулани эшитайлик, тирмизаклар!» деб бақирармиш. Кимдир гулхан ёқармиш. Унинг шуъласидан кўз қамашиб, тафтига одам чидаб туролмасмиш. Акрам ўзини олиб қочмоқчи бўлармишу, жойидан кўзғалолмасмиш...

Шу пайт, қаердандир, Нодирани етаклаб олган Сайёра пайдо бўлармиш. Нодира Акрамни кўриб: «Дадажон! Қаёқларда юрибсиз, дадажон!» деб унга қараб толпинармиш. Лекин Сайёра қизининг юзига бир шاپати уриб, тескари бурилиб кетибди...

Акрам уйғониб кетди. У қора терга ботган, терак бўйи кўтарилган офтоб кўзаларини қамаштириб, чарақлаб турар, ариқнинг у юзидаги қатор тутларга осилган беланчаклардан болаларнинг қий-чув йиғиси эшитилар эди.

Қорачадан келган қотма бир кампир сув қайната-
диган катта бакнинг тагига олов ёқмоқда, ундан сал
нарироқда юзларини оқ рўмол билан ўраб олган уч-
тўрт аёллар бола эмизиб ўтиришар эди. Акрамнинг уй-
ғонганини кўрган кампир бакни қўйиб, беланчакдаги
болаларни тебрата бошлади, аёллар қўллари билан юз-
ларини тўсиб олишса ҳам, Акрамга тикилган кўзлари-
да зўр бир қизиқиш бор эди.

«Мечал!» — Акрам тупроқда эмаклаб юрган бола-
ларнинг ингичка оёқлари, таналарига нисбатан катта
бошларидан кўзини узиб, кампирга юзланди:

— Бу беланчакларни шийпонга кўчирсаларингиз
бўлмайдими, холажон?

Кампир унга қарамасдан пўнғиллаб жавоб берди:

— Шийпонда нима бор? Бу ер пахтазорга тегиб ту-
рибди. Ҳаммага қулай.

Акрам «аёллар нима дейишаркин», деб улар то-
монга қаради, лекин Акрам гапириши билан улар тес-
кари қараб олишган, фақат ёш, озгин бир жувон кат-
та қўй кўзларини сал қисиб, гўё: «Сен нимани ҳам
тушунардинг?» дегандай кинояли тикилиб ўтирар эди.

— Бригадирларингиз қаёқда?

— Қатта бўларди! — деди ўша аёл кулимсираб. —
Шийпонда ётгандир-да пашша қўриб!

Акрам аёлларнинг ёнидан ўтиб узоқлашганда ор-
қасидан яна ўша жувоннинг:

— Буларга нима? — деган пичинги эшитилди. — Оё-
ғида ғирч-ғирч патинка, эғнида шойи кўйлак, юришиб-
ди жағи билан иш битириб!

— Ҳа-я, — деди яна бир аёл. — Каттакон бўлиб,
бундоқ бир ҳолинг нима, дейиш ҳам йўқ. Қўли чўн-
такда, бригадирни сўрайди-я!

Уларнинг гапини учинчи аёлнинг ваҳимали шивир-
лаши бўлди.

— Ҳой, вой, нима деяпсизлар ўзи? Бу райондан
келган каттакон эмас ҳалиги... Моҳира холанинг Тош-
кентдаги ўғли-ку. Катта олим!

— Бари бир гўр!

Акрам кулимсираб, олисроқда, қирнинг этагида кў-
риниб турган шийпонга қараб кетди.

Акрам шийпонга яқинлашиб қолганида, олдин ел-
касида кетмон кўтарган Амаки, унинг кетидан... оёғи-
да ғарч-ғурч хром этик, эғнида калта энгли гулдор

кўйлак, бопида похол шляпа, ингичка мўйловли, қир-
ра бурун, хушсурат бир йигит чиқди. Акрам уни дар-
ров таниди ва негадир юраги бир ҳаприқиб тушди:
Содиқвой!

Содиқвой ҳам уни таниди шекилли, кўзлари сал қи-
силиб, қалин қошлари чимирилиб, бир зум тикилиб
қолди, кейин билинар-билинемас кулимсираб пешвоз
чиқди.

— Келинг, домла!

Амаки кўзини қисиб кулди.

— Ҳа, қалай, калла пишдими, иним!— деди у, оф-
тобга имо қилиб.— Қойил, сувни ўзларига ишониб топ-
ширсак бўлар экан!

Содиқвой катта, кучли кафти билан Акрамнинг қў-
лини қаттиқ сиқиб кўришди, яна мийиғида кулим-
сираб:

— Хуш келибсиз, домла, бригадамизга ташриф бу-
йрганларидан бахтиёрмиз,— деди.

Акрамга унинг гапларида бўлакча бир киноя, ча-
қиб олиш истаги бордай туюлди.

— Келишимиздан мақсад ҳам ўзларини бахтиёр
қилиш эди,— кулди у.

— Қойил!— деди Содиқвой ва шийпонга таклиф
қилди.

Олисан кўримсиз туюлган шийпоннинг олди гул-
зор ва токзорга айлантирилган, ўртадан ўтган бир ариқ
сувнинг салқинида иккита ошпаз катта қозонда шўрва
пиширмоқда, одам бўйи келадиган самоварлар шақир-
лаб қайнамоқда эди.

Содиқвой қўл қовуштиришиб турган ошпазларнинг
ёнидан ўтаркан, уларга қарамасдан: «Кўк чой» деди-
да, шийпоннинг ўнг қанотидаги эшикни очди.

Акрам ичкарига кираркан, яна ҳайратда қолди: де-
разалари сойга қараган чорси хона ёш келинчаклар-
нинг уйидай безатилган. Полга қизил гилам тўшалиб,
шоҳи ва атлас кўрпачалар ёзилган, ўртадаги хонтахта,
гўё азиз меҳмон келишини билиб аввалдан ҳозирлик
кўриб қўйилгандай, мева-чевага тўла эди.

— Қани, марҳамат, тўрга ўтсинлар, домла,— Со-
диқвой деразаларни очиб, шляпасини қозиққа илди ва
қоп-қора сочларини қўллари билан орқага силаб, кўр-
пачага чўккалади.

Олдин чой кўтарган Амаки, унинг кетидан бир дас-

та иссиқ нон кўтарган ошпаз кириб келди. Содиқвой ошпазнинг қўлидан нонни оларкан:

— Шўрванинг сергўшт жойидан-а?— деди кўзини қисиб.

Акрам очиқ деразадан пахтазорга, кетмонларини қуёшда ярқиратиб ишлаётган аёлларга, тут тагидаги қатор беланчакларга қаради. У ҳали Содиқвойни кўрганидаёқ, бояги гапларни айтиш фикридан қайтган эди, лекин тут соясидаги беланчакларга, тутун буруқсителиб бак атрофида куйманиб юрган кампирга кўзи тушиши билан, юрагидаги гап яна қўзғалди.

— Бу беланчакларни шийпонга кўчирсангиз бўлмайдимми?

— Қайси беланчакларни айтасиз? Э, ҳа, ана уларними?— Содиқвой кўрсаткич бармоғини ингичка мўйловчасига тегизиб кулди. Лекин кулгиси қандайдир сунъий, совуқ эди.— Ўтга нима бўпти, соя-салқин...

— Ҳар ҳолда бу ердан салқин эмасдир-ов? Болалар тупроқда қоришиб ётибди. Ифлос, касалманд...

Содиқвойнинг лабларида яна бояги кинояли табасум кўринди.

— Ифлос бўлса ифлосдир,— деди у кескин.— Лекин ўшат ўзи яхши. Хотинларга қулай.

— Нега энди?

— Негаки,— деди Содиқвой,— аёллар узоққа қатнаб юришмайди. Болалари йиғласа шундоқ пахтазордан чиқишади-ю, эмизиб, тагин ўз ишларини қилаверишади. Аёлларнинг ўзлариям шунга ўрганиб кетишган. Қани, беланчакларини шийпонга кўчираман деб кўринг-чи, устингиздан обкомга арз қилишади!

Акрам бу ўктам йигитга сўзи ўтмаслигини, унинг юрагида хотинларга нисбатан бўлакча бир ғазаб борлигини тушунди, тушунишга тушунди-ю, лекин яна бояғидай ўзини тутолмади.

— Сиз аввал мана бу хонани болаларга бўшатиб беринг, кейин бу гапларингизга ишонай!

— Шунақами? Бўшатиб берайликми? Жа дейман, хотинларга жонингиз ачишяпти, домла?

Содиқвойнинг юзидан қони қочиб, кўзлари сузилди. У яна бир нима демоқчи эди. Амаки оғзидан сўзини олди:

— Энди...— деди у соқолини силаб.— Нафсиламрини айтганда, хотин-қизларга қийин. Аммо лекин гап

беланчак-меланчакда эмас, иним, чораси топилса, хотин зотини кетмондан қутқариш керак. Сабаби, хотин зоти бурунги замонда ҳам кетмон чопган эмас. Шак йўқ, деҳқоннинг кўрган куни қийин эди, кеча-ю кундуз тер тўкиб ишлар эди, аммо лекин ўшандаям хотинини ишлатган эмас... Хотин киши уйида бола-чақасини боқиб, эрининг овқатини пишириб ўтирган, ҳа...

— О-о, тузуксиз-ку, дада!— пичинг қилди Содиқвой.

Акрам ҳам ичида бир кулиб қўйди.

«Ҳа, сен билан мендан кўра шу чол ҳам тузук!»

— Энди... кўнглимга бир гап келиб қолди-ю, айттай десам дадамсиз-да!— деди Содиқвой.

— Гап келса гапиравер,— деб кулди Амаки.— Гап келганда отангни ҳам аяма, дейдилар.

— Жа соз-да!— Содиқвой Акрамга қараб кўзини қисди:— Ўзингиз ҳам дейман, хотин-қизлар масаласига келганда худди шаҳарлик олифталарнинг гапини гапирадиган бўлиб қолибсизми дейман, а, дада?

Амакининг кўаларида тўсатдан шўх учқунлар чақнади:

— Бир жиҳатдан, ёш бўлиб бобойларнинг гапини гапиргандан кўра, бобой бўла туриб ёшларнинг гапини гапирган ҳам тузук-да, болам. Лаббай?— Амаки шундай деди-да, соқолини силаб ўрнидан турди.— Энди оталик қилиб битта олдик, кечирасиз-да, ўғлим!..

Содиқвой завқ билан хахолаб кулди, лекин Амаки эшикдан чиқиши билан, бурун катаклари пирпираб Акрамга қаради.

— Битта олган эмишлар! Кенжа қизининг йўлдан чиқишигаям ўзи сабаб бўлган, мияси айнаган чол!— Содиқвой бунини титроқ босиб, шундай кутилмаган бир ғазаб билан айтдики, Акрам сесканиб кетди.— Аёлларга жони ачирмиш, қари тулки! Кетмондан озод қилармиш! Ҳар йил шаҳарга борганда кўриб юрибмиз-ку бекорчи нозанинларнинг хулқ-атворини. Бу аёл зотининг жиловини сал қўйиб беринг, нима бўларкин?

Акрам худди ўз башарасини қийшиқ ойнада кўрган одамдай, ижирғаниб кетди.

У Содиқвойнинг ғазаб тўла кўзидан кўзини узиб четга қаради:

— Хўш, нима бўларкан?— деди кулимсираб.

— Нима бўларди? Эски китобларда айтгандек қиёмат қойим бўлади!

— Шунинг учун Ҳамида бечорага кун бермас экансиз-да?

Акрам кейинчалик бу гапи учун ўзини қанча койиди! Ҳар эслаганда уят аралаш газабдан аъзойи бадани зирқираб юрди. Лекин ҳозир, гарчанд Содиқвойни кўрганда Ҳамида тўғрисида лом-мим демасликка онт ичган бўлса ҳам, бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини ўзи ҳам билмай қолди.

Содиқвойнинг чиройли қўй кўзлари қисилди, ингичка мўйловлари ғалати дикрайди.

— Биласизми, мулла ака,— деди у рангидан қони қочиб,— олим бўлмоқ тугул донишманд бўлиб катсангиз ҳам, менинг шахсий ишларимга аҳ лашманг! Сиз аввал ўз... кечирасиз, ўз хотинингизни йўлга солиб олинг, кейин бировларнинг оила ишига аралашасиз.

— Мен ҳали ҳам сизнинг оила ишларингизга аралашмоқчи эмасман, фақат...

— Маслаҳатларингиз учун раҳмат. Лекин билиб қўйинг: сизнинг падн-насиҳатингиз бизга тўғри келмайди, ака... Утган йили раис билан тушганда кўрганмиз хотинчаларига эрк бериб қўйган ҳезалакларнинг ҳолини! Мен ўзим нечта нозанини ресторанга опкириб...

— Хўп. Бас!— Акрам шахт билан ўрнидан турди:— Бу гапларингизни... мақтанадиган одамингизни топиб мақтанинг!— деди у ва азбаройи қалтироқ босганидан эшикни бир тепиб очиб, ҳовлига чиқди.

Содиқвой елкасини қисди ва ғалати кулимсираб пахтазоргача кузатиб қўйди.

* * *

Акрам кун бўйи аллақандай бир-бирига зид ўйлар, ҳис-туйғулар гирдобиди юрди.

У клубни, қурилаётган янги уйларни, янги идора билан меҳмонхонани яна бир айланиб чиқди, сўнг Туробжоннинг хонасидаги бош план макетининг олдида узоқ ўтирди. У Туробжон билан астойдил гаплашишга, идора билан меҳмонхона қурилишини тўхтатиб, болалар боғчаси биносини бошлашни маслаҳат қилишни кўнглига тугиб қўйди. Туробжон районга кетган экан,

Акрам уни бир оз кутиб ўтирди, кейин қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб яна Ғортепага йўл олди.

Қизик. Содиқвой билан бўлган учрашувдан кейин у негадир бирдан қишлоқдан кетгиси, тезроқ шаҳарга қайтиб, Сайёрани кўргиси ва у билан узоқ ўтириб, бафуржа гаплашгиси келиб қолди. Агар қишлоқдаги ишлар, лойиҳа масалалари бўлмаганда у шу бугуноқ жўнар эди.

Ҳа, Содиқвой унинг ҳушини ўзига келтириб қўйди. Санъат саройи очилган куни ўйлаган ўйлари, қилган умидлари пучга чиқди!

У гарчанд уй-жой қурилишида оддий деҳқоннинг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиб тўғри қилган бўлса ҳам, катта бинолар, умуман, бош план устида ишлаганида қандайдир муҳим бир нарсалар унинг эътиборидан четда қолибди. У замон талабини ҳисобга олмабди! Ахир ҳозир тунов куни Акрам танқид қилган Зафарнинг лойиҳасини ёқлаб чиқаётган раислар ҳам бор-ку! Шундай экан, ўн йилдан кейин Акрамнинг лойиҳаси билан қуриладиган бинолар гўзал қизнинг ҳуснини бузиб турган бесўнақай кийимга ўхшаб қолмаслигига умид борми? Ҳозир янги шаҳарлар барпо қилаётган ёшлар бундай ўн-ўн беш йил олдин машҳур архитекторлар яратган лойиҳаларни сохта монументалликда, қуруқ дабдабазликда айблайётганлари каби, келгуси авлод ҳам Акрамни сохта монументалликда айбламайди деб, ким айтолади? Ҳа, у бош план лойиҳасини шаҳар эмас, қишлоқ аҳлининг турмуш шароити ва дидига мўлжаллайман деб, Содиқвойнинг диди ва савиясига мўлжаллаб қўйибди! Келажакни, ўсиб келаётган янги авлоднинг эҳтиёжи, диди, савияси унинг эътиборидан четда қолибди!»

Акрамнинг хаёлини мотоциклнинг «пат-пат»и бузиб юборди.

Қаёқдандир тепа ортидан отилиб чиққан мотоцикл унинг ёнгинасидан ўтиб, пастга, сой томонга тушиб кетди. Мотоциклни ҳайдаб кетаётган йигитнинг орқасида, бир қўли билан унинг бўйнидан қучоқлаб, бир қўли билан шамол юлқилаган тор кўйлагининг этагини тиззаларига тортиб, нима учундир хахолаб кулиб ёшгина бир жувон ўтирарди. Акрамга кўзи тушган аёл оппоқ яланғоч сонини беркитишга уринаман деб, қулаб тушишига сал қолди-ю, этагини қўйиб юбориб қий-

кириб кулганича, иккала кули билан йигитнинг бўй-нидан маҳкам қучоқлаб олди...

«Фортепада нима қилиб юрибди булар?» — Акрам шундай деди-ю, яна кинояли кулимсиради.

«Мана, бундан ўн-ўн беш йил аввал қишлоқда шундай... эркин, очиқ юрган қизларни учратиш қийин эди. Наинки қишлоқда, шаҳарнинг ўзида ҳам кам учрарди бунақалар!»

Эсида бор, бундан ўн беш йил олдин, эллагинчи йилларнинг бошида, Акрам ўқишга борганида уларнинг курсида фақат иккита ўзбек қизи ўқир, улар ҳам йигитлардан ҳуркишиб, доим нимадандир ийманиб, тортиниб юришарди. У пайтларда ҳозирги модалар, ҳозирги причёскалар, ҳозиргидек ресторану кафеларда бемалол вино ичишиб, чақчақлашиб ўтирадиган қизлар битта-яримта бўлмаса, ҳатто студентлар орасида ҳам учрамас эди... Энди-чи?.. Энди Акрамнинг ўзи ҳам, унинг лойиҳаси ҳам ўша пайтларда шаҳарга ўқишга келиб, ўзларининг тўлиққа тушадиган узун кўйлаклари, жиякли лозимлари ва қирқ кокиллари билан олифта йигитларга кулги бўлиб юрадиган содда-дил қишлоқ қизларига ўхшаб қолибди!

Демак, Акрам учун битта-ю битта йўл қолди, у ҳам бўлса баъзи лойиҳаларини қайта ишлаб чиқиш, энг муҳими, ўз эътиқодларидан воз кечиб, Зафарнинг ҳақ эканига иқрор бўлиш, унинг талантига тан бериш!..

Акрам шундан бошқа йўл йўқ эканига ақли етар, лекин ақли етгани ҳолда оғир ўйлардан қутулолмас эди. У меҳнатдан, баъзи лойиҳаларни қайта кўриб чиқишдан қўрқмас, лекин институтда кўтариладиган шов-шувни, майда-чуйда гап-сўзларни, бурчак-бурчакда шивир-шивир қилишиб, уясига чўп суқилган арилардай югуришиб қоладиган одамларни кўз олдига келтириши билан ўй-хаёллари яна ағдар-тўнтар бўлиб кетар эди.

Акрам оддий инженер-архитектор бўлганда-ку, бунақа бош оғриқ муаммолардан холи бўларди. Лекин у оддий архитектор эмас, ўзига яраша обрўга, ўнлаб шогирдларга эга бўлган катта бир устахонанинг раҳбари!..

Кечагина Зафарни ва унинг тарафдорларини ҳаммадан кўп танқид қилиб юрган одам, бугун Зафарга

таъзим қилиб борса, бу одамлар нима деркин? Улар Акрамнинг ўзига қарши ҳужумга ўтиб, уни аҳмоққа чиқаришмасмикин? Зафарнинг ўзи-чи? Ўзига ишонган бу киборли йигит унинг самимийлигига ишонармикин? Зотан, шон-шухратдан эсанкирай бошлаган бу ёш ва димоғдор йигитнинг олдига бош эгиб боришнинг ўзини айтинг!..

Акрамнинг эсига бундан икки йилча олдин ўқиган бир инглиз ёзувчисининг мақоласи тушди. Мақолада гап Тургенев билан Толстой ҳақида борарди. Толстой адабиётга эндигина қадам қўйган пайтларида Тургенев шухрати оламга таралган машҳур ёзувчи бўлган. Лекин Толстой ўзининг илк асарлари биланоқ шундай обрў орттирадики, Тургеневнинг шухрати худди офтобда хиралашган ойдай хиралашиб қолади. Бу нарса Тургеневга оғир ботади, кўп изтироб чекади, ҳатто Толстойнинг баъзи асарларига нотўғри баҳо беради, уларни камситади. Фақат бир неча йиллардан кейингина Тургенев қалбидаги ҳасад ва ғайирликни мардона енгиб, Толстойнинг улуғ талантига тан беради!..

Акрамнинг эсида бор — мақола унга жуда қаттиқ таъсир этган эди. Мана ҳозир ҳам уни эслаши билан кўнгли ёришиб:

«Одам эканмиз-да! Тургеневдай улуғ бир зот шунчаликка борган бўлса... биз ҳалиям...— деди хаёлида, деди-ю, яна ўзидан кулди.— Тургенев қаёқда-ю, мен қаёқда! Нима бало, жинни бўлиб қолмадимми ишқилиб?»

У қаддини тутиб ўтирди, кўзларини уқалаб, пастга, қишлоққа тикилди. Майин тоғ офтобида чўмилган боғлар, гўё тоғорада чўмилган гўдакдай буғланиб аллақандай эркаланиб ётар, сойнинг у юзидаги қатор жийдалар ҳарир ипакка ўралгандай нафис товланар, ҳавода нордон олма ва ҳандалак ҳиди ҳоким эди.

Акрам бу туташ боғларга, полиз ва пахтазорга, олисдан битта-битта ўрилган кокилдай бежирим туюлган жўякларга беихтиёр суқланиб қараркан, кўнглида яна кечаги дард қўзғалди: ҳаёт нақадар чигаллашиб кетди сўнгги йилларда! Тўғрироғи, у ўзи ўз турмушини нақадар чигаллаштириб юборди. Ўзини ўзи қон қилиб, кеча-ю кундуз миясини ачитиб, бундай изтироб чекиб юрганидан кўра ҳали ҳам, ўша ёшлик чоғларидагидай аравакашлик қилиб, ёки Амакидай

ғўза суғориб юргани яхши эмасмиди? Бу арзимас шон-шуҳрат, мартаба ва улкан мансаб, ғўзал ва маданиятли хотиндан кўра, ўша меҳнати оғир бўлса ҳам ўзи оддий, беташвиш, беғалва турмуши аъло эмасмиди? Акрам сиртдан қараганда жуда тотли кўринган бу обрў, мансаб — ҳаммасини ўша беғубор ўсмирлик даврига, Ҳамида билан учрашиб юрган ойдин кечаларга жон-жон деб алмашмасмиди? Ана ўша тўғон, ана ўша тегирмон тепасидаги лайлак уя қўйган оқ терак, ана, Туробжон икковлари отларини сойга тушовлаб, Ҳамида билан Малоҳатнинг йўлини пойлаб ётадиган жар бўйидаги жийдазор!.. Ҳаммаси жойида турибди, ҳеч нарса ўзгармаган-ку?

Акрам маъюс кулимсиради. Куни кеча бу ҳақда жиддий ўйлаган одам, у ҳозир ўзини алдаётганини, дилидаги оғир туйғулардан қочиб қутулиш учунгина яна ёшлик чоғларини қўмсаётганини тушунди, тушунди-ю, шахт билан ўрнидан турди.

Олдида турган ғов қанчалик катта, қиладиган ишлари қанчалик мураккаб бўлмасин, энди орқага қайтиш мумкин эмас, чекинишга йўл йўқ эди.

* * *

Туробжон уни ясама писанда билан қарши олди:

— Уч кундан бери етти иқлимдан қидириб тополмаймиз? Қаёқларда санғиб юрибсан ўзинг? Ё бирорта соддадил бева келинчакни топиб, хилватда айшингни суриб... а, лаббай!—Туробжон ўз аскиясидан ўзи завқланиб кулди.

Акрам ҳам Малоҳатнинг гапи эсига тушиб кулимсиради.

— Кампирнинг дарди ғўзада! Дард-ҳасратинг келинчак бўлиб қолганми дейман?

— Биру ноль, «Пахтакор»нинг фойдасига!.. Қани, юр, яхши бир оғайнимиз зиёфатга айтиб кетди.—Туробжон қоғозларини йиғиштириб, стол тортмасига сола бошлади.— Районга бориб жа тўлиб қайтдим, ётиб бир ҳасратлашайлик!

— Ҳалиги ғўзал келинчак ҳам бўладими зиёфатда?

— Сенларга шунақа гап бўлса, а? Ё парвардигор, ўзинг сақла ёмон йўлдан! Битта хато қилсам гўрга

тиқмагунча қўйишмайди Акрамга ўхшаган оғайниларим!

— Қўрқоқ олдин мушт кўтарар қабилидан қиялсанми?— деди Акрам.— Шошма, зиёфат бўлса қочмас, Иш бор...

— Иш демоқчи... эртага бош план масаласи правление мажлисида кўрилади. Ўша ерда батафсил гаплашиб оламиз. Лекин сен мажлисдан олдин бир нарсани пухталаб ўйлаб олгин,— Туробжон стол тортмасини ёпиб, Акрамнинг ёнига ўтди.— Гап бундоқ: идора билан меҳмонхонанинг ўрнига ясли билан болалар боғчаси қурамиз. Сен тездан лойиҳаларни ўзгартириб, шунга мослаб берасан. Нега ағрайиб қолдинг!— деди Туробжон.— Ҳозир шунақа замонки, оғайни, бугунги гап эртага тўғри келмайди. Ниҳоят икки йил аввал ҳар бир йиғилишда, клуб қурунглари, идора-ю, магазин солинглари, деб бақирган одамлар, бугун, энг аввал колхозчиларнинг турмуши яхшилансин, хотин-қизларга шарт-шароит тўғдирилсин деб бақиришяпти. Лекин нафсиламрини айтганда, бу гапда ҳам жон бор. Меҳнати оғир хотин-қизларимизнинг! Ҳар қанча яхшилик қилсак арзийди. Шунинг ҳаммасини ўйладиму идора билан меҳмонхонани тўхтатайлик, деган хулосага келдим!

Акрам беихтиёр кулимсиради.

— Сен ўзинг шу қарорга келдингми, ёки... правлениеми?

— Барибир эмасми?— деди Туробжон илжайиб.— Ҳалиги... нима эди?.. Биз... Правление деганда Туробжон Икромов деб биламиз, Туробжон Икромов деганда... правление деб биламиз... Хулласи калом, яна бир оз меҳнат қиласан, дўстим.

— Гап меҳнатда эмас, мен бир нарсага ҳайрон бўляпман...

— Хўш...

— Ўзинг-ку, хотин-қизларнинг аҳволини билар экансан, нега энди шу гапни Ҳамида айтса... тепа сочинг тикка бўлиб, тўнингни тескари кийиб олдинг?

Ҳамиданинг номини эшитиши билан Туробжон бир сапчиб тушди, кўзлари қисилиб, бурун катаклари пир-пиради.

— Ҳмм... эски жазманига арз-дод қилиб борибдиларда Ҳамидахон!— деди у ва пичинг қилди.— Мен се-

ни... бирорта бева-бечора билан топишибсанми десам, топишибсан-да ўша эски маъшуқанг билан? Лаббай?

— Сен бу ҳазилингни қўй,— деди Акрам кескин.— Мен сени ўзимга яқин олиб, дўстим деб айтяпман бу гапни!

— Мен ҳам сенга чинимни айтсам... ҳали ҳам колхоздан ҳайдамадим Ҳамидахонингни! Ҳаммани йўлдан уради бунақа хотинлар. Умуман, хотин зоти...

— Ҳозир эмасми хотинларга ҳар қанча яхшилик қилсам оз, деганинг?

— Деган бўлсам... Ҳамидахондақа хотинларни айтганим йўқ! Кеча мактабдан чқққан бунақа... тили узун, ақли калта хотинлар ўйлашадики, ҳамма нарса оппа-осону, менга ўхшаган аҳмоқ раислар тушунмайди деб?

— Гап унда эмас!— деди Акрам.

— Йўқ, ҳамма бало шунда!— Туробжон қўлларини орқасига қилиб, хонанинг у бошидан бу бошига бориб келди.

— Мен сенларга ҳам ҳайронман. Қишлоқдан чиққан зиёлиларни айтаман. Кечагина кетмон чопиб, ғўза суғориб, қўй боқиб юрган болалар бугун, худди... ҳеч қачон қишлоқни кўрмаган, бир умр шаҳарда олифтарчилиқ қилиб ўсган одамлардай гапирасанлар-а?

— Бўлса бордир. Бироқ кечирасан, сен ҳам онадан раис бўлиб туғилган одамдай гапиряпсан!

— Ҳа, шу,— деди Туробжон асабий кулиб.— Сенларга қолса ҳамма балога ёлғиз раис айбдор. Фельетон бўлса — раис бўлади. Кулги бўлса — раис бўлади, комедия ёзсаларинг — яна раис!.. Аммо лекин менинг ўрнимда бир кун ишлаб кўрсанг, билардинг раис нималигини!

Акрам унинг қалтираган иягидан кўзини узди, ўзини ҳам қалтироқ босиб:

— Қўрқма,— деди.— Мен раис ҳам бўлолмайман, фельетон ҳам ёзолмайман. Лекин мен сени бунчаликка боради деб ўйламаган эдим!

— Нима қилибман ўзи?— деди Туробжон фиғони чиқиб.

— Битта танқид учун ишдан ҳайдаш! Тўхта, гапимни бўлма. Мен ҳам шу кунларда... битта ноҳақ иш қилиб қўйиб, виждоним қийналиб юрибди. Сен бўлсанг... Эсингдами, урушдан кейинги оғир йиллар, ўша

пайтдаги колхоз раиси... оти нима эди, эспмдан чиқибди...

— Айтавер, биламан...

— Билсанг, ўша одам, эсингдами, берухсат машоқ тердинг деб бир кампирга қамчи кўтарганда, сен ўзингни отининг тагига ташлаб, қўлидан қамчисини тортиб олган эдинг. Эсингдами?..

— Хўш?

— Йўқ, эсингдан чиқибди! Бўлмаса... Энди ўзинг шу ишни қиласанми! Колхозни кўтардим деб, одамларнинг ҳурматини қозондим, деб... Шунчалик ҳовлиқасанми? Сени ҳурмат қилган одамларни оёқ ости қиласанми?

— Кошки, Ҳамидаҳон ҳурмат нималигини билса!

— Дўст ачитиб гапиради, деган мақол эсингдан чиқибди. Тўғриси айтсам... бу ютуқлар эсанкиратиб қўйибди сени! Мен... ҳайрон бўлиб қолдим, дўстим!

Туробжон ўзини диванга ташлаб, бошини қўллари билан сиқди:

— Йўқ, сен билмайсан,— деди секин.— Сен ҳеч нарсани билмайсан, оғайни!

— Билсам, билмасам... ҳовлиқиб қолибсан. Лекин сен ҳали... Ҳамроқул Турсунқулов бўлолмайсан!

— Хўп!— Туробжон бошини кўтариб Акрамга қаради.— Тўхта,— деди у, тўсатдан ёлвориб.— Эрталабдан бери ҳали туз тотганим йўқ. Тагин дегин, райкомдагилар қаттиқ хафа қилишди. Шу маҳалгача қилган ҳамма тоат-ибодатларим бир пул бўлиб, арзимаган бир иш учун ота гўри қозихона қилишди. Энди мана сен йиқилганнинг устига чиқиб тепяпсан! Хўш, майли, ростини айтсам, чарчадим, дўстим. Қанча гапинг бўлса... Ўшатга борайлик... ўшатта айт, оғайни!

Акрам унинг киртайган кўзларига, аллақандай мунг чўккан ҳоргин чехрасига қаради-ю, бош ирғади.

— Яхши, кетдик.

БЕШИНЧИ БОБ

Сайёрага уйқу аралаш кимдир юзини, сочларини оҳишта силаётгандай туюлди. Уни силаб эркалаётган қўл шундай майин эдики, Сайёра, қизим, деб ўйлаб: «Оппоғим, қизгинам!» деб кулди ва уни қучоқлаб ўпигиси келиб кўзини очди, очди-ю, юзига тушиб турган офтобдан кўзлари қамашиб кетди. Унинг юзини, соч-

ларини силаб ўйнаётган қизи эмас, очиқ деразадан қуйилиб турган нур сели эди!..

У ўрнидан тургиси келмай, юмшоқ тўшакда керишиб анча ётди. Ётишга ҳақи ҳам бор, кеча у баланд тоғдан доvon ошди, давлат имтиҳонларининг ҳаммасидан қутулди! Мана ҳозир яна ўша қувончли дам, домлаларнинг табриги ва дўстларининг олқиши эсига тушиб кўнгли яйраб кетди. Ўзини ёш, соғлом, кучли, ҳар қандай қийинчиликларга тайёр ҳис этди. Ёнг муҳими, уни бугун кечаги ташвишлар эмас, ёқимли ишлар кутарди. У ҳозир киностудияга бориб, суратга тушади, кечқурун эса истаса курсдошларининг кичик зиёфатига қатнашади, истаса...

Сайёра ўзини кутаётган бу ёқимли ташвишлар ҳақида ўйларкан, ҳозиргача кечирган ҳаёти — оила можаролари, қиз туққач, ўқишни ташлашга мажбур бўлган пайтлари, рўзгор ишлари, Акрамнинг йўлини пойлаб, унинг қош-қовоғига тикилиб ўтказган кунлари эсига тушиб, ижирганиб кетди. Уни кутаётган серзавқ ва сермазмун ҳаёт олдида булар ҳаммаси аллақандай майда, бачкана бир нарса, беҳуда кетган бир умрдай туюлди назарида, бундан кейинги ҳаёти тамом бошқа, очиқ деразадан қуйилиб турган шу офтобдай чароғон бўлади!

Сайёранинг хаёлини дадасининг овози бўлиб юборди. Обид Юнусович, афтидан, ҳовлида Нодирани ювинтираётган бўлса керак, «Ўйнашма, пучуқ, тек тур, ҳамма ёгинг сув бўлди, пучуқ!» дерди эркалаб.

Қизи борлигини эсига туширгани учунми, дадасининг овози Сайёрага ёқимсиз туюлди, у сўлим водийдан бирдан жазирама чўлга чиқиб қолган одамдай таъби хиралашиб ўрнидан турди, лекин ойнанинг олдига бориб, тўзгиган сочларини тараркан, яна дили ёришиб кетди.

Йўқ, уни Шавкатжондай талантли, ёш кинорежиссёр бош ролга таклиф қилиши бежиз эмас, унинг ҳали ажин тегмаган тиниқ чеҳраси, дуркун ва нозик бўйбастини кўрган одам Сайёрани олти йил эр қилган ва оила заҳматларини чеккан жувон демайди, сал сузилган қуралай кўзларини, қалинроқ бўлса ҳам, чеҳрасини очиб турган чиройли лаблари четидаги латиф кулгичларни кўрган одам уни ҳали ҳам ўн гулидан бир гули очилмаган, бўйга етган қиз, дейиши мумкин!..

Аттанг, шу маҳалгача... ҳаётнинг, ёшликнинг қад-

рини билмаган бир гўдак экан! Гўдак бўлмаса шу ҳуснлатофати билан ўн тўққиз ёшида турмушга чиқармиди? Ақалли институтни битиргунча ўйнаб-кулиб олса бўлмасмиди? Ҳаётнинг гаштичи ҳозирги қизлар билишади. Қизлик чоғларида ўйнаб қолишади, йигирма бешга кирмай турмушга чиқишмайди...

Майли, руслар айтмоқчи, ҳеч бўлмагандан кўра кеч бўлгани ҳам яхши! Ҳадеб ўтган умрдан пушаймон қилавергандан кўра, келажакни ўйлагани яхши. Мана, қўлида диплом. Хоҳласа институтнинг ўзида ординатор бўлиб қолади, хоҳласа бирорта касалхонага кириб ишлайди. Эр бўлса... шу ҳам ташвишми? Сайёра ойнадан ўйчан тикилиб турган хушбичим жувонга, йўқ, ёш, чиройли қизга қараб бир илжайди-да, уйдан чиқди.

Ишком тагида столда самовар шақиллаб қайнар, (Обид Юнусович, чойдишдан чой ичгандай бўлмайман, деб доим самовар қўйдирарди!) Мавжуда хола незарасига овқат едирар, дадаси янги газеталарни кўздан кечирмоқда эди.

Тўрт яшар Нодира Сайёрани кўриши билан олдидаги овқатини ташлаб, югуриб келиб ойисининг бўйнига осилди. Лекин бугун онасига Нодиранинг ойижонлаб бидирлашлари ҳам, эркаланиб юзига юзини ишқалашлари ҳам ёқмади. У қизини совуққина ўпиб, жойинга ўтқазиб қўйди. Обид Юнусович унинг саломига бош ирғаб: «Салом, қизим» деди-да, негадир дарҳол газетасини буклаб ўрнидан турди. Бироқ кетишдан олдин Сайёрага синовчан тикилиб қаради, сўнг:

— Ойинг ҳозир сенга бир нарса беради, қизим,— деди.— Илтимос, масалага енгил-елпи қарамай, астойдил ўйлаб кўргин, қизим...

Сайёра беихтиёр қизариб ойисига қаради: «Нима гап?»

Мавжуда хола Обид Юнусович узоқлашиб кетгунча қизига жавоб бермади, кейин дастурхоннинг тагидан тўрт букланган бир қоғозни олиб, унга чўзаркан, маънос товушда:

— Акрамжондан,— деди.

— Акрамжон!— деди Нодира ва кулди:— Мен Нодида Акрамовна бўламан.

— Жим ўтир,— деб жеркиб берди Сайёра, лекин хатни очиб «Сайёра» деган сўзга кўзи тушибди билан кўнгли алланечук бўлиб кетди.

«Сайёра!

Бир-икки ҳафта бўлди, қишлоқдан қайтдим. Қишлоқда турмушимизни, сени кўп ўйладим. Кўп масалада ноҳақ эканимни тан оламан. Сендан илтимос: бир ўтириб гаплашсак, эсингда бор-ку, илгарилари ҳам бунақа англашилмовчиликлардан кейин гаплашиб, гина-кудуратларимизни очиқ айтиб, яна иноқлашиб кетардик. Бу сафар ҳам шундай бўлар, деб умид қиламан. Қачон, қаерда учрашамиз? Агар шу гапнинг самимийлигига ишониб уйга келсанг — яна ҳам яхши бўларди. Худо ҳаққи, ўзим боришга тайёрману, ойим билан дадамлардан уяламан. Жавобингни кутиб, Акрам. 30 июнь, 1965 йил».

Сайёра хатни ўқиркан, бир зум кўз олдига Акрамнинг биринчи қарашда дағалроқ, лекин яқиндан кўрганда кишини ўзига ром этувчи узунчоқ юзи келди, қулоқлари тагида ўйчан ва маънос овози жаранглаб кетгандай бўлди. Ҳар сафар Сайёра оилада бўладиган жанжал, аччиқ-чучук гаплардан, майда-чуйда низолардан кейин унинг мана шу ўйчан чеҳрасини, гўдакларча гуноҳкорона термулиб турадиган қўй кўзларини кўрганда, кўнглидаги ҳамма гина-кудуратларни унутиб, ўзини унинг қучоғига отарди. Мана ҳозир ҳам Акрамнинг ёлғиз унга, Сайёрага таниш бўлакча бир самимиятга тўла хатини ўқиркан, юраги «шиғ» этиб, томоғига бир нима келиб тиқилди. Лекин илгари бундай пайтларда Акрамнинг қучоғига отилиб йиғлаб юборадиган Сайёра бу сафар эсига яна унинг тарсакиси ва майда-чуйда низолар тушиб, ижирғаниб кетди. Кейин кўз олдига бугун бўладиган қувончли дамлар, аллақандай шоирона бир руҳ билан ўралган учрашувлар, аввалги оғир оилавий ташвишлардан тамом бошқа бир ҳаёт келди-ю, илиб келаётган юраги қайтадан музлади қолди. Бу янги ҳаёт олдида илгариги турмуши кўркем шаҳар қаршисидаги кўримсиз қишлоққа ўхшаб кўринди кўзига.

Сайёра хатни буклаб, ўрнидан турди.

— Бугун жуда ишим кўп, ойижон. Мен кетдим.

Мавжуда хола қизига савол назари билан қаради:

— Нима депти... эринг?

— Нима дерди?— Сайёра совуқ кулимсиради.—

Сал ҳушига келганга ўхшайди.

— Сен нима демоқчисан?

— Мен...— Сайёра асабий кулди.— Қўйинг, ойи, бугун буни ўйлашга ҳам... тоқатим йўқ!

Мавжуда хола қизига маъюс тикилиб, уф тортди. У кейинги пайтларда қизининг аллақандай бошқача бўлиб кетаётганини сезар, бу унга ҳам ёқар, ҳам чўчитар эди. Илгари Акрамни қизига номуносиб деб, ич-ичидан зил кетиб юрган Мавжуда холага Сайёрадаги бу ўзгариш дам ҳуш ёқар, Акрамни ўйлаб: «Баттар бўлсин, бу қишлоқи!» деб гижинар, дам ҳозирги ёш қизлар тўғрисидаги миш-мишлар эсига тушиб, юраги шувиллар эди. Айни замонда гарчанд Сайёра «қишлоқи»нинг адабини бериб қўйишини истаса ҳам, лекин ундан ажраб, бошқа эр қилишини кўз олдига келтиролмас эди.

— Дадангга нима дейман, болам?

— Нима дердингиз?— Сайёра гаши келиб, елкасини учирди: ойиси доим шундай қилади, ўзидан тузукроқ бир маслаҳат чиқмайди, бир нарса бўлса доим дадасини ўртага солади...

— Дадамлар билан ўзим гаплашаман,— деди Сайёра ва гап тугади, деган маънода уйга кириб кетди.

* * *

Сайёрага киночиларнинг иши қандайдир бошқача, иш эмас, қизиқ бир ўйин, хушчақчақ бир томошага ўхшаб кўринарди. Бугун у бунга яна бир марта ишонди.

Эрталаб борганида уни «Киностудия» деб ёзиб қўйилган ҳаво ранг автобус кутиб турарди.

Автобусда Шавкатжон билан Нилуфардан ташқари ўн чоғли ёш-яланг қиз-йигитлар чақчақлашиб ўтиришарди. Шим кийган ва сочларини йигитларнинг сочларига ўхшатиб қирқтирган қизлар ва Шавкатжонга тақлид қилиб соқол қўйган йигитчалар Сайёра билан гўё эски қадрдонлардай кўришдилар. Шавкатжон эса унга ўз ёнидан жой берди. Шундан кейин автобус ва унинг кетидан эргашган «Тонваген» ва «Лихтваген» деган катта ёпиқ машиналар, гўё чет эллик давлат арбобини кузатаётган эскортдай саф тортиб, шаҳар кўчаларидан учиб кетди. Кўчалардаги одамлар ва рўпара келган машиналар, ҳатто милиционерлар ҳам уларга йўл бўшатиб, честь бериб кузатиб қолишарди.

Киночилар шаҳардан чиқиб, тоғ орасидаги кўҳна бир қишлоққа кириб боргунларича автобусда бир нафас ҳам кулги, ҳазил-мutoйиба, ашула, аския тинмади. Қишлоққа киришда орқароқда ўтирган уч-тўртта машшоқлар деразалардан карнай-сурнайларини чиқариб, тоғларни ларзага солишди, қиз-йигитлар эса «Тўйлар муборак» ни бошлаб юборишди. Нилуфар бошига оқ рўмол ёпиниб, «келин» қиёфасига кирди, Шавкатжон эса, беқасам тўн кийиб, «куёв тўра» бўлиб уни қўлтиқлаб олди...

Уйларнинг томлари, тор кўчанинг икки юзидаги пахса деворларда одамлар чуғурчуқдай тизилишиб қолишди.

Уларни фильмнинг директори билан колхоз раисининг ўзи кутиб олди ва боққа бошлади. Боғ ўртасидаги янги шийпонга гилам ва кўрпачалар тўшалган, ҳовуз бўйидаги катта қозонда палов пишмоқда эди.

Режиссёр танлаган эпизод — мева тераётган колхозчи қизлар ва севишганларининг учрашув саҳнаси шу боғда суратга олиниши керак эди.

Улар бир пиёладан чой ичиб — Шавкатжон раиснинг қисташига қарамай, ошни кечқурунга қолдирди — оператор ва овоз операторлари аппаратларини ўрнатиб бўлгунларича, колхозчи қизлар ҳам етиб келишди. Бошларига зардўзи дўппи, эгниларига бир хил атлас кўйлак, оёқларига пошнаси баланд туфли кийган бу қизларни йигитдай барваста, баланд кўкраклари орден-медалларга тўлиб кетган бригадир хотин бошлаб келди. Лекин Шавкатжонга пошнаси баланд туфлига ўрганмаган ва ўзларини ноқулай сезаётган қизлар ҳам, барваста йигитга ўхшаган бригадир хотин ҳам ёқмади. У раисни четга тортиб, улар ҳужжатли фильм эмас, бадий фильмни суратга олаётганликларини, шундай экан, массовкада иштирок этадиган колхозчи қизлар ҳаётга яқин бўлишлари, яъни оддий кийиминишлари кераклигини тушунтира бошлади. Лекин бу гап негадир раисга ҳам, бригадир хотинга ҳам ёқмади. Буни сезиб қолган фильм директори режиссёрни четга имлаб, қулоғига бир нима деди, шундан кейин Шавкатжон раис билан бригадирни шийпонга чақириб, уларни суратга олди-ю, ўртадаги низо кўтарилди.

Бу ўртада гримёрлар Сайёра билан Нилуфарни ёш қишлоқ жувонларига «айлантиришга» киришдилар.

Тунов куни Шавкатжон билиб айтган эканми, бошқами, ишқилиб, Сайёранинг «колхозчи жувон» қиёфасига кириши осон бўлди, фақат баланд причёскасини бузиб, иккита улама соч тақишди ва қошларига ўсма, лабининг четига хол қўйишди.

Кўзгудан ғамгин тикилиб турган бу ёш ва маъсум жувон Сайёранинг ўзига ҳам, Шавкатжонга ҳам жуда ёқиб тушди.

— Ана, айтмаганмидим бу роль атайин сиз учун ёзилган деб? — кулди Шавкатжон. — Табриклайман... Сценарийни олиб, айтадиган гапларингизни эсингизга солинг!

Шавкатжон ҳақ. Сценарийда жуда жиддий масалалар кўтарилган эди.

Дағал, қўрс эр асоратидаги ёш жувон қишлоққа ишга келган инженер йигитни яхши кўриб қолади. У анчагача ўз туйғусидан ўзи қўрқиб, танҳо изтироб чекади, ҳатто йигит ҳам уни севиб қолганига кўзи етса-да, у билан учрашишга журъат этолмайди. Ниҳоят, ҳамма иккиланишларини енгиб, севгилиси билан қовушмоқчи бўлганида эса, жоҳил эр ва ота-она тазйиқига учрайди.

Сайёра сценарийни дастлаб ўқиганидаёқ бу келинчакнинг ўрнида ўзини, жоҳил эр ўрнида Акрамни кўриб кўзидан ёш чиқиб кетган эди.

Бугун бу боғда энг масъулиятли саҳна — ёш жувон билан инженер йигитнинг узумзорда бўладиган илк учрашуви суратга олинади. Шавкатжон инженер йигит ролига ёш, лекин айтишларига қараганда, жуда талантили грузин киноактёрини таклиф қилган. Бўй-бас-ти хипчагина хушсурат бу йигит ҳозир шийпон олдида Нилуфар билан қўлтиқлашиб юрарди. У Сайёра томонга тез-тез қараб қўяр, афтидан, унинг олдида келгиси бору, Нилуфар қўйиб юбормас эди.

Ниҳоят, ҳамма нарса тахт бўлди шекилли, Шавкатжон (у, қўлида рупор, генераллардай мағрур одим ташлаб, ҳаммага бақириб-чақириб юрарди), уларни узумзорга таклиф қилди. У кулиб («ошиқ-маъшуқларнинг ролини ўйнайман деб, чиндан яхши кўриб қолмаларинг бир-бирларингни!») Сайёра билан грузин актёрини таништириб қўйди ва репетицияни бошлади. Лекин репетиция тугаб, оператор энди аппаратларни ишга солганда, чўққилар устидаги оқ булутлар бир-бирига қўшилиб, офтобни тўсиб олди.

Иш тўхтади, фақат бирга келган фотограф кўнгил учун уч-тўртта сурат олган бўлди. Қайтишда яна ўша хазил-мутойиба, кулги, шўхликлар ва келин-куёв ўйини давом этгани учунми, шаҳарга бир лаҳзада етиб келгандай бўлишди.

Бошда икки кунга мўлжалланган эпизодни суратга олиш бир ҳафтага чўзилди. Бу бир ҳафта Сайёрага қувноқ дам олиш, дўстлар даврасида ўтган хушчақчақ саяшга ўхшаб кўринди. Рост, баъзан оператор камера-сининг олдида кўзининг қамаштириб, юзингга олов пуркаган прожекторлар нури остида туриб, бир оғиз сўзни ўн марта такрорлаш, сунъий жилмайиш ва сохта ноз қилишлар жонга тегиб кетар, айниқса, Шавкатжоннинг унга бўлмаса ҳам, бошқа қиз-йигитларга қилган дағал муомаласини кўриш, бақириб-чақираришлари эшитиш оғир ботар эди. Лекин бунинг ҳаммасини бошқа актрисаларнинг унга ҳасад билан тикилишлари, йигитларнинг хушомадлари ювиб кетарди. Бунинг устига суратга олинган материалларни кузатиб бораётган Шавкатжон билан оператор Сайёрани ҳар куни мақташарди.

Бир марта улар суратга тушаётган қишлоққа Зафар келиб кетди. У кун бўйи майда-чуйда ишларга аралашиб, ҳамма нарса билан қизиқиб, кинонинг икир-чикирларигача суриштириб юрди, Шавкатжонга: «Мени ҳам ишга олинглар», деб ҳазиллашди, лекин қайтишда негадир, эҳтимол режиссёр Сайёра билан Нилуфарнинг у билан кетишига розилик бермагани учундир, ғамгин кўринди. Улар билан хайрлашаркан, кулимсираб:

— Сизларга ҳасад қиляпман,— деди.— Мана буни ҳаёт деса бўлади, мана энди ҳурриятга чиқибсизлар!

— Алам қилсин. Мен ҳозир хаёлингизга нималар келаётганини билиб турибман,— деб Нилуфар қаҳ-қаҳ отиб кулди. Зафар қизариб кетди ва машинасига газ бериб жўнаб қолди.

— Эркакларнинг ҳаммаси шу!— деди Нилуфар қошларини чимириб.— Кинога тушган қизларнинг ҳаммаси бузилиб кетади деб ўйлашади!

Сайёранинг эсига Акрам тушди. Агар Зафар шунчаликка борса, Акрам нималарни ўйлаётган экан?..

Дам олиш куни эди. Уша куни биринчи эпизодни суратга олиш тугади. Бундан хурсанд бўлган киночилар Сайёрани автобусда уйларигача элтиб қўйишди. Сайёра кўчани бошларига кўтариб учиб келишган, айюҳаннос солишган киночилар билан хайрлашиб автобусдан тушаркан, дарвоза олдида турган дадаси билан Акрамни кўрди, кўрди-ю, юраги ҳаприқиб кетди. У бир аум довираб тўхтаб қолди, сўнг, тез юриб уларнинг ёнидан ўтди-да, худди Акрам унинг қўлидан ушлаб оладигандай аъзойи бадани музлаб, ўзини ҳовлига урди.

Айвонда унга онаси дуч келди.

— Акрамни кўрдингми? — шошиб сўради Мавжуда опа... — Жуда... эзилиб кетибди бечора! Қизгинангни айт, дадасининг бўйнидан қучоқлаб, йиғлайвериб эси кетди. Зўрға тинчитиб ухлатдим.

«Эзилиб кетганмиш бечора... Қизим йиғлайвериб эси кетганмиш... Яна эски ҳаммом, эски тос! Янги гап топсангиз бўлмасмиди, ойижон?..»

Сайёра индамай уйга кириб кетди. Лекин Акрамнинг аллақандай озиб, унниққан чеҳраси, ўйчан нигоҳи кўз олдидан кетмай, юраги ачишиб, кўзига ёш олди.

Бир лаҳзадан кейин меҳмонхонага Обид Юнусович кириб келди. Сайёра ювиниш баҳонасида сочиқни олиб чиқиб кетмоқчи эди, дадаси кутилмаган бир ўктамлик билан:

— Ўтир, қизим! — деди. — Тузукроқ бир гаплашайлик-чи!

Сайёра, қўлида сочиқ, дераза олдига бориб ўтирди, бир дадасидан уялиб, бир ғижиниб ҳовлидаги гулзорга, ўртадаги катта лампочка шуъласида оловдай товланган пионларга, нафис очилган атиргул ва «превидентларга», кеккайган гултожихўрозга тикилди.

Обид Юнусович қўллари орқасида, гап бошлашдан олдин йирик одимлар билан уйни у бошидан бу бошига ўлчаб, анча юрди. Бир неча марта ўнғайсизлангандай томоқ қириб олди, ниҳоят:

— Бу қандоқ бўлди, қизим? — деди қойиб. — Туппа-тузук касбингни қўйиб артистка бўлишга аҳд қилдингми?

Сайёрага дадаси кулиб гапиргандай туюлди-ю, кўнгилидаги муз эриб, у ҳам жилмайди.

— Йўқ, дада, артистка бўлмоқчи эмасман, бироқ... сиз ҳам артистка бўлишни айб деб биласизми?

Обид Юнусович хона ўртасида тўхтаб, қизига узоқ тикилди.

— Йўқ, артистка бўлишни айб деб билмайман, қизим. Аммо сен ўз соҳанг, ўз ишингда ишлаганинг тузукроқ деб ўйлайман, чунки артистка бўлиш учун катта истеъдод керак кишига. Билмадим, эҳтимол сенда ҳам катта талант бордир, лекин менинг назаримда, талантинг бўлса шу маҳалгача очилган бўлармиди, қизим.

Сайёра қулоқларигача қизариб ерга қаради.

— Йўқ, дада, мен катта артистка бўлмоқчи эмасман. Бу шунчаки бир ҳавас.

— Ҳмм...— деди Обид Юнусович.— Агар шунчаки бир ҳавас бўлса... бу арзимаган ҳавасни деб, ҳаммани хафа қилиб юриш яхшими, қизим?

— Ҳамма деб... ўша кишини айтаётгандирсиз-да! У киши олдин мени хафа қилганлари-чи, дадажон?

— О, қизим,— Обид Юнусович яна қўлларини орқасига қилиб хонани бир айланиб чиқди ва тўсатдан сўради:

— Айт-чи, қизим, неча ёшга кирдинг?..

«Бошланди» деди Сайёра хаёлида.

— Худди менинг ёшимни билмайдигандай гапирасиз-а, дадажон?

— Чунки сўнгги пайтларда сен ўз ёшингга муносиб иш қилмаяпсан, қизим.

— Дадажон,— деди Сайёра.— Мен ўз ёшимга муносиб бўлай деб, ҳар қадамимни ўлчаб босай деб, эзилиб кетдим, дадажон!

— Энди қадамимни ўлчамай боссам бахтиёр бўламан, деб ўйлайсанми, қизим?

— Билмадим, дада. Келажакни ўйлайвериб, ўз тақдиримдан, Нодиранинг тақдиридан, бизни кутаётган бахтсизликлардан хавотир олавериб чарчадим. Жуда, жуда чарчадим, дада. Майли, нима бўлса бўлар, бошимга тушганини кўраман!— Сайёра гапиролмай юзини кафтлари орасига яширди.

Обид Юнусович «ҳмм» деб лабини тишлади-да, ўзини чарм қопланган чуқур креслога ташлади.

У боя гапни қандай бошлашни билмай қийналган, тўғрироғи, ийманган эди. Обид Юнусович бугун биринчи марта ота ўз қизи билан оила масалалари тўғрисида гаплашиши нақадар қийин эканини тушунди. Энди, гап очилгандан кейин эса ўзи билан қизи ўртасида катта бир бўшлиқ, фавқулодда зўр бир тафовут борлигини пайқади. Обид Юнусович шу дақиқагача ҳозирги ёшларнинг дидини оз-моз бўлса ҳам биламан, деб юрар эди. Мана энди ўйлаб қараса... оз-моз ҳам билмас экан. Шу ёшлардан бири ўз қизи бўлса, унинг гап-сўзларини, ўйлари, эрининг олдига қўяётган талабларини тушуниш қийин, ҳар ҳолда бу талаблар унга, Обид Юнусовичга тамоман ёт!

Рост, Обид Юнусович Акрамни оқламоқчи эмас. У ҳам Акрамнинг тунов кунги хатти-ҳаракатидан қаттиқ ранжиди, дарғазаб бўлди. Лекин... Акрам ўз хатосини тушунди-ку? Тушуниб бош эгиб келди-ку ахир? Наҳот Сайёра ўз жуфти ҳалолининг, шунча йил бир ёстиққа бош қўйган турмуш йўлдошининг битта қўрслигини кечира олмаса?

Обид Юнусович йигитлик давридаги хотин-қизлар учун Сайёранинг ҳозирги турмуши ушалмас бир орзу бўлиб кўринар эди! Наинки ўша давр, ҳозирги колхозчи аёллар, оғир оилавий муносабатлардан эзилиб юрган қиз-жувонлар ҳам Сайёрага ҳасад билан қарашади, шундай турмуш кечиритишни орзу қилишади, Сайёра эса...

Тўғри, ҳозирги ёшлар, айниқса, хотин-қизлар турмушга каттароқ талаблар қўяётган бўлса бунинг учун уларни айблаб бўлмайди, чунки ҳаётнинг ўзи, тараққиёт қонунининг ўзи буни тақозо этади, фақат булар... бу ёшлар талаб қилаётган келажак, бўлакча эрк, севги, оилавий турмуш, буржуазия тарғиб қилаётган «эркин ҳаёт» ва «эркин севги»нинг бир тури эмасмикин?

Оббо! Хаёли қаёқларга олиб қочяпти ўзи!

Обид Юнусович эҳтимол, ўз қизи ҳақида ўйлаётгани учундир, хаёлига келган бу фикрдан ўзи ҳам хил-олат тортиб, ўрнидан туриб кетди.

— Мени кечирасан, қизим,— деди ниҳоят, Обид Юнусович.— Мен сенинг шахсий ишларингга аралашгим йўқ. Лекин бу гапларга сабаб... тунов кунги жанжал бўлса... бунақа нарсалар оилада бўлиб туради, қизим...

— Дадажон, гапимга ишонинг,— деди Сайёра ёл-вориб.— Сизнинг сўзингизни ерда қолдириш мен учун ҳам оғир. Куёвингиз... нимасини айтай, бошда мен уни... жуда яхши, талантли, жуда бўлакча бир одам деб ўйловдим...

— Мен ҳали ҳам унинг жуда... пок, яхши йигит эканига ишонаман. Хондан ҳам хато ўтади, дейдилар, қизим.

— Гап хатода эмас, дадажон! Унингиз шунчаки бир... жўн одам экан!

— Қайдам, қизим, балки унинг чўкиб қолишига ҳам оила ташвишлари сабаб бўлгандир. Турмушларинг осон бўлмади-ку ахир. Кейин... унинг соҳаси оғир соҳа, қизим. Айниқса, принципиал одамлар учун...

— Қўйинг шу сўзни, дада. Қобилиятсиз одамларнинг ҳаммаси негандир «принципиал» бўлиб олишади. Менингча, бу сўз улар учун бир қалқон, ўз қобилиятсизликларини яширадиган бир... ниқоб.

Обид Юнусович оғир хўрсинди.

— О, қизим, қизим,— деди у яна боягидай бош чайқаб.— Ҳаёт сен ўйлаганингдан кўра мураккаброқ. Лекин гап бунда ҳам эмас... Наҳот сен унинг таланти учун, шон-шўхрати учун турмушга чиққан бўлсанг? Мен... мен ҳайронман, қизим!

Сайёра тилининг учига келган гапни айтолмай пешанасини ишқалади.

— Мен... бошим айланиб қолди, дадажон. Нима деганимни ҳам билмайман... Мени қийнаманг, жон дада!

Обид Юнусович гап тамом бўлганини сезиб, индамай қолди, лекин уйдан чиқишдан олдин ўзини тутолмади шекилли:

— Қарс икки қўлдан чиқади, қизим,— деди яна.— У ҳозир жуда эзилиб юрибди. Шундай пайтда... инсоний масъулият, бурч, адолат деган гап бор. Қанот жуфт бўлади, битта қанот билан қуш парвоз қилолмайди, қизим. Ким билсин, сен ҳозир дўстлик қўлингни чўзсанг, қийналганда суясанг, ёрдам берсанг, балки у ҳам қаддини тутиб олар. Институтда ҳам ишларининг мазаси йўққа ўхшайди. Ўйлаб кўр, қизим.

Сайёра индамади. Оловдай қизиб турган миясида псёнкор фикрлар туғён қиларди. «Унинг иши юришган пайти бўлганми ўзи? Қўйинг, дада, мен эзилиб юрган пайтларимда қаёқда юрувди куёвингиз!»

Обид Юнусович бир лаҳза жавоб кутиб тургач, оёқ учида юриб чиқиб кетди.

Сайёра бир неча кунгача дадасининг юзига қарай олмай юрди. У гоҳ тўғри қилдим, деб ўзини ишонтришга уринар, гоҳ минг хил шубҳаларга бориб насвасага тушар, кечалари Акрамнинг маъюс нигоҳини эслаб, юраги ачишар эди. Лекин ҳафтанинг охирида Шавкатжон телефон қилиб, студиянинг бадий кенгаши бош ролга бир оғиздан уни тасдиқлаганини айтганида, кўнглидаги ҳамма шубҳалари шамол тўзғитган хазондай тўзғиб, дилига офтоб қуйилгандай бўлди. Фақат бир нарса кўнглини хиёл хижил қилди... Шавкатжон «Яшанг, Сайёрахон! Бу ролга иштиёқ билдирган ўнта профессионал артисткани йўлда қолдирдингиз!» деб кулгандан кейин, афтидан, уни хурсанд қилмоқчи бўлиб:

— Айтмоқчи, ажойиб бир қишлоқ топдик! — деди севиниб. — «Бақабулоқ» деган қишлоқ. Кеча вертолётда бориб кўриб келдим. Ўзи тоғ этагида. Ҳамма ёғи боғ-роғ, булоқ, сой. Мисоли бир жаннат дейсиз. Раиси ҳам ажойиб, танти йигит экан. Бир маза қиламиз, Сайёрахон... Тайёрлигингизни кўраверинг. Уч-тўрт кунда йўлга чиқамиз...

Сайёра трубкани қўйгандан кейин, қишлоқда бошланадиган гап-сўзни, Акрамнинг қариндош-уруғлари билан бўладиган учрашувни кўз олдига келтириб, бир зум юраги орқага тортиб кетди. Лекин шу заҳотиёқ ўзини койиб берди: «Улар билан ишим нима? Мен уларни танимайман, улар мени танимайди!»

ОЛТИНЧИ БОБ

Акрам қишлоқдан келган куннёқ Зафар билан учрашмоқчи эди, лекин Зафар ҳам ўз лойиҳасини олиб Зарафшон водийсидаги колхозга кетган экан, тезда қайтавермади.

Акрам энг шимариб ишга киришди.

«...Ишлаш керак. Бу беҳуда ташвиш, майда-чуйда гапларнинг ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, ишлаш керак. Оламда сендан бошқа хотини билан ажрашган одам йўқми? Ана, ҳозирги ёшларга бир разм сол: бунақа нарсаларни писанд ҳам қилишмайди. Сен бўлсанг... ишлаш керак, ишлаш!..»

Акрам қишлоқдан қайтибдики, унинг кўнглига тасалли берадиган, уни овутадиган битта-ю битта нарсачиндан ҳам иш бўлиб қолди. Ишлаган пайтларида жорагидаги ғубор кўтарилар, хаёлидаги оғир ўйлар эсидан чиқиб, дили сал ёришар эди. У бир ҳафтанинг ичида боалар боғчаси биноларининг кўп лойиҳаларини кўриб чиқди, Зафарнинг ишлари билан қайта танишди, танишаркан, қишлоқда чиқарган хулосалари тўғри эканига яна бир марта ишонди: у гарчи уй-жой қурилишида қишлоқ аҳлининг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиб тўғри қилган бўлса ҳам, катта жамоат биноларига келганда худди шу ният унинг қўлини боғлаб, ижодини, изланишларини чеклаб қўйган экан...

Акрам ўз устахонасига бекиниб олиб ишлаганлари етмагандай, лойиҳаларни кечқурун уйига ҳам кўтариб кетар, кечалари ҳам то уйқуга кетгунча ишлар эди. Чунки ишдан бошини кўтариши билан хаёли яна ўша оғир ўйларга, Сайёрага кетар эди. Энг ёмони, у Сайёрани қанчалик яхши кўришини фақат энди, шаҳарга қайтиб, унинг рад жавобини олганидан кейин, тўғрироғи, уни киночилар орасида кўрганидан кейин тушунди...

Сайёра уни ҳайратда қолдирди: ўтган бир ой ичида, у аллақандай ёшариб, чеҳраси куз офтобидай мулойимлашиб, ёш қизлардай очилиб кетган эди. Шунинг учунми, бошқами, ишқилиб, Сайёранинг «Бақабулоққа» бориши ҳақидаги хабар унга айниқса қаттиқ тегди.

Акрам билади: қишлоқ аҳли учун хотини ташлаб кетган йигитдан аянчли одам йўқ! Йигит киши хотинини қўйиб юборса айтарли айб эмас, лекин йигит кишини хотини ташлаб кетиши, бунинг устига артистка бўлиб, ёш-ёш йигитчаларнинг мақомига йўрғалаб юриши... бундан ортиқ ҳақорат бўлиши мумкинми йигит кишининг шаънига!

Акрам қишлоққа борганида ёр-биродарларидан эшитадиган аскияларни: «Э, оғайни, эплай олмаган бўлсангиз бизга ошириб қўймайсизми жононни!»— каби қочириқларини ўйлаганда аъзойи баданидан ўт чиқиб кетарди.

Акрам бу ўйларининг бачканалигига ўзиям иқроор бўлар, майда-чуйда гаплардан юқори туриши кераклигини тушунар, зотан, олий маълумотли бир зиёли учун бунақа гапларга эътибор беришнинг ўзи уят эка-

нига ҳам ақли стар, лекин буни яхши тушунгани ҳолда бутун борлиғи билан озор чекар, оғир ўйлар гирдобидан чиқа олмас эди.

...Бугун кечаси Акрам айниқса мижжа қоқмай, хаёлан минг бир кўчага кириб чиқди-ю, эрталаб ўзидан қаттиқ ранжиб турди.

Одам деган ҳам шунчалик беқарор бўладими? Бир тўхтамга келиш керак ахир, ё уни кўнглингдан бутунлай чиқариб ташлагину, тинч бўл, ё Сайёранинг ўзи билан гаплашиб, масалани узил-кесил ҳал қил! Йигит кишига ярашмайди бунақа мужмаллик!..

Акрам бугун биринчи марта балконга чиқиб узоқ физзарядка қилди, кейин ваннага кириб, муздай душга тушди, хоналарни йиғиштирган бўлди ва уйдан енгил тортиб чиқди. Назарида, бугун осмон ҳам одатдигидан тиниқроқ, кўчанинг икки юзидаги акациялар, тол ва терак япроқларидаги чанглар ювилиб, очилиб кетгандай туюлди.

Акрам учраган биринчи таксига ўтириб, киностудияга кетди. Машина темир кўприкдан ўтиб, студияга яқинлашаркан, Акрам Сайёра билан учрашишдан ҳам кўра, уни қандай топишни ўйлаб, ташвишга туша бошлади. Хайрият, такси киностудиянинг дарвозаси олдида тўхтаганда бошқа бир машинадан Сайёра билан Шавкатжон тушиб қолишди.

Машинадан тушган Сайёра Акрамни кўриб, бир зум тўхтаб қолди-ю, сўнг тез-тез юриб дарвезага томон йўналди. Акрам, кейин эслаганда ўзиям уяладиган бир шошқалоқлик билан: «Сайёра!» — деб қичқириб юборди.

Унинг овозига ҳамма ўгирилиб қаради, кимдир пиқ этиб кулиб юборди, кимдир елкасини учирди.

Сайёра тўхтаб, ғалати кулимсираётган «соқолга» бир нима деди, кейин орқасига қайтиб кўчанинг у юзига ўтди-да, Комсомол кўлига қараб кетди.

Эғнида тиззасидан сал юқорироқ қилиб тикилган ва хушбичим бўй-бастига ярашиб тушган қора атлас кўйлак, оёғида пошнаси баланд оқ-сариқ туфли, Сайёра бошини сал эгиб, гўё ўтган-кетганларнинг тикилиб қарашларидан иймангандай, бир-бир босиб борар эди. Акрам бир оз орқароқда ер остидан уни кузатиб бораркан, назарида, олти йил бирга турмуш кечирган хотини эмас, худди биринчи марта учрашгандаги Сай-

ёрани кўраётгандай, юраги дам илиқ меҳрга тўлар, дам негадир ачишар эди.

Сайёра темир кўприкдан ўтиб кўлга етгунча ломлим демади, кўлга киргач, чап кўлдаги хиёбонга бурилди ва холироқ жойга ўтиб, ариқ бўйида тўхтади.

— Нега келдингиз? — Сайёра бунинг секин сўради, лекин унинг таниш, сал бўғиқ овозида совуқ бир таҳдид бор эди.

Акрам унинг бўйнидаги майда соч толаларига, бу толаларнинг орасидаги мошдеккина таниш қора холига тикилиб бир лаҳза жим турди, сўнг ўзини босиб:

— Нега келардим? — деди. — Сиз билан бир гаплашгани келдим...

— Нимани ҳам гаплашасиз? Мен бор гапни дадамларга айтдим-ку...

— Шошманг! — Акрам ҳаяжонини яшириш учун жўрттага кескин гапирди. — Сиз менга бир нарсани аниқ айтинг: бу қилиқларингиз... бунинг ҳаммаси ўша битта шапати учунми, ёки... ёки аввалдан мендан кўнглингиз совиб, шапати бир баҳона бўлди-ми?

Сайёра тез бурилиб қаради. Унинг катта очилган чиройли кўзларида, сал эгик киприклари орасида милт-милт ёш томчилари ялтиради.

— Бундай дейишга... уялмайсизми? Бирор асосингиз борми бундай дейишга?

— Асосим йўқ... Лекин ҳайронман? Наҳот битта... жанжал учун шунчаликка борсангиз? Мен... мен кечирим сўрашга тайёрман...

— Раҳмат! — деди Сайёра. — Битта жанжалга дейсиз... Мен сизга турмушга чиқиб нима кўрдим? Кўрганим... Қош-қовоғингизга қараб ўтказган кунларимми? Кир-чир, идиш-товоқми? Болага қарашни ҳам, сизга қарашни ҳам билмай... ўқишни ташлашга мажбур бўлганларимми? Қани, айтинг: нима кўрдим сизга тегиб?

Акрам унинг ўксиган боладай лабларини пирпираб уча бошлаганини кўриб, бошини қуйи солди.

— Нима қилай ахир? Турмуш экан. Мен иш билан, диссертация билан банд эдим. Ўйловдимки...

— Ҳа, сизга шу диссертация керак эди! Ўз ишингиз, ўз ижодингиз бўлса бўлди сизга! Мен бечора... — Сайёра юзини кафтлари орасига яшириб, яна тескари бурилиб олди.

Акрам ҳозир унга қаттиқ гапирадиган пайт эмаслигини, аксинча юмшоқ муомала қилиш, тушунтириш кераклигини билиб турса ҳам, негадир ўзини тутолмади.

— Наҳот сиз... киночилар қаторига қўшилсам бўлди, ҳаммаси ўзгариб кетади, деб ўйлайсиз? Бундан бу ёғи турмуш эмас, жаннат бўлади, деб ўйлайсиз?

— Йўқ, жаннат бўлади деб ўйламайман! Бироқ бошимга тушганини кўраман. Шу. Бошқа гапим йўқ.— Сайёра шундай деди-да, дук-дук босиб, дарвозага қараб кетди.

Акрам кўлда қайиқда сузиб юрган одамларга, танлари чўяндай қорайган болаларга тикилиб, ариқ бўйида узоқ турди.

У Сайёранинг кўнглида қандайдир бир алам борлигини, шунинг учун ҳам унга нотўғри муомала қилганини сезар, айни замонда дилида исёнкор бир туйғу уйғонмоқда эди. «Майли. Менга тегиб ёруғлик кўрмаган экан, мендан ажраб ёруғликка чиқсин. Боши осмонга етганини кўраман ҳали!..»

Бу учрашувдан кейин Акрам бир неча кунгача ўзини қаёққа уришини билмай юрди, кўнглига қил сиғмай, ҳатто қўли ишга ҳам бормай қолди. Фақат: «Зафар ишдан кетармиш, унинг ўрнига Акрам бош архитектор бўлармиш», деган миш-мишлар қулоғига чалингандагина, сал ҳушига келиб, Султоннинг олди-га кирди.

Султон министрликка шошиб турган экан, (у «ғолиб» чиққани рост бўлса керак, оғзи қулоғида, аллақандай яшнаб-яшариб кетганди!) шундай бўлса ҳам Акрамни қулоч ёзиб қарши олди.

— Эшитдингми, дўстим?

— Эшитдим. Эшитдиму...

— Табриклайман, оғайни. Докладинг хўжайингайм — мен министрни айтяпман — жа ёқди!..

Акрам қошлари чимирилиб Султоннинг аллақандай ялтиллаб, очилиб кетган силлиқ юзидан кўзини узиб ерга қаради.

— Мен докладни эмас, институтдаги ана у миш-мишларни айтяпман...

— Эҳа, мен бунини ҳали айтмадимми? — хитоб қилди Султон. — Қора қўйни боқиб семиртиравер, оғайни. Бу масала аллақачон ҳал бўлган! Фақат коллегияда

тасдиқланиши қолди, холос. Лекин бу шунчаки расмий бир гап. Ишинг ҳамма чиғириқлардан ўтиб бўлган.

Акрам эътироз билдира бошлаган эди, Султон уни елкасидан қучоқлаб кулди.

— Мен сени мана шу камтарлигинг учун яхши кўраман!— деди у.— Камтарлик яхши фазилат, албатта. Лекин... ўргилиб кетдим Зафарга ўхшаган шухратпарастларга йўл очиб берадиган бунақа камтарликдан! Йўқ, оғайни, бу гапларингни миянгдан чиқариб ташла. Масала аллақачон ҳал бўлган. Бирга ишлаймиз. Вассалом.

Акрамнинг пешанасидан тер чиқиб кетди. У қизариб ва қизишиб гапира бошлаган эди, Султон «гапинг-ни эшитишниям истамайман», деган маънода қўлига папкасини олди.

— Хўп, мен ҳозир коллегияга шошяпман,— деди у.— Қанча гапинг бўлса кейин гаплашамиз, лекин шуни билиб қўй: бу илтимосларинг инобатга олинмайди. Қўйиб беришса мен ҳам бирорта устахонани олиб, ижодий иш билан шуғулланардим. Нима учун мен раҳбарлик ишида ўтирар эканману, сен суюкли ижодий ишинг билан шуғулланар экансан. Йўқ, кечирасан, дўстим, сен ҳам менга ўхшаган совет кишисисан! Аравани бирга тортамыз, ҳа!

Акрам кулгисини зўрға яширди.

«Камтарлигим учун яхши кўрармиш. Раҳмат. Камтарлигим учун эмас, Зафарнинг пайини қирқиб, сенга йўл очиб берганим учун яхши кўраётгандирсан!»— деди ичида.

— Хўп, майли, бошқа куни гаплашармиз.

Султон сояда кутиб турган «Волга»нинг эшигини очаркан:

— Сен бунақа латтачайнарлик қилма, оғайни. Гап битта, бирга ишлаймиз. Вассалом!

* * *

Эрталаб Акрам ўз кабинетига кириб, энди ишга ўтирган ҳам эди, хаёлини аёл кишининг:

— Акрам Холиқович!.. Бош архитекторнинг олдига кирармишсиз!— деган овози бўлиб юборди.

«Жуда соз. Ҳозир бор гапни айтаман!»

Зафар ҳар хил макетларга тўла узун столнинг тўрида, қандайдир чертёжга тикилиб турарди. Акрамга у аллақандай маънос кўринди.

Зафар унинг қўлини сиқиб кўришаркан, билинар-билинемас кулимсираб қўйди, сўнг кнопокани босиб, секретарь аёлни чақирди ва олдига ҳеч кимни киргизмасликни топширди. Секретарь аёл хонадан чиқаркан, Акрамга зимдан кўз қисди. Бу унинг: «Отдан тушсаям, эгардан тушмаслигини қаранг! Тахтидан айрилиб турибди-ю, яна буйруқ берадилар!» деганини англатарди. Аёлнинг бу имо-ишораларини Зафар ҳам кўриб қолди шекилли, қошлари чимирилиб кулимсиради ва қатъий қилиб:

— Табриклайман, дўстим!— деб қўлини чўзди.— Бош архитекторлик лавозими муборак бўлсин!

— Раҳмат!— деди Акрам. У Зафардан бу гапни кутмагани учун шошиб қолган эди.

— Тўғриси айтсам, мен сенинг бу ишга кўтарилганингдан хурсандман,— деди Зафар.— Чунки... биз бир-биримиз билан қанча баҳслашмайлик, ҳар қалай, бу ижодий баҳс, ижодий гап эди.

— Тўхта...

— Йўқ, аввал менинг гапимни эшит, кейин гапирасан. Мен барибир бу одам билан ишлай олмас эдим,— деди Зафар.— Мен сендан яхши, сендан... пок бўлганим учун эмас, йўқ, шунчаки... Менинг ижодий йўлим тамоман бошқа. Хуллас, ўзим ҳам кетмоқчи бўлиб юрувдим. Мана аризам ҳам тайёр. Энди эшитсам, кўнглимдагини билгандай аллақачон масаламни ҳал қилиб қўйишибди! Худди кўнгилдаги иш бўлибди, дедим...— Зафар кулимсираб олдидаги бир варақ қоғозни Акрамнинг олдига суриб қўйди.

Акрам қоғозни ўқимай, қайта Зафарнинг олдига сурди.

— Бўлмаса мен ҳам сенга тўғриси айтмай,— деди у.— Мен сенинг ўрнингни эгаллашни истамайман, бунга ҳаққим йўқ деб ҳисоблайман.

— Ана холос!— деди Зафар қўлини ёзиб.— Айтялман-ку, мен сендан хафа эмасман, барибир кетмоқчи эдим, деб. Чунки... қишлоқ архитектураси мени унча қизиқтирмайди. Сенинг бу ерга келишинг эса... шубҳасиз бир қадам олдинга босиш бўлади!— кулди у.— Агар ихтиёр менда бўлса... сени ҳатто Султоннинг ўр-

нига ўтказардим. Чунки бу одам... бу одам учун чинакам ижодий иш, ижодкор кишилар эмас, таъзимни жойига қўядиган лаганбардорлар керак. Бу одам қондаси билан салом бермаса энг истеъдодли меъморни ҳам институтдан ҳайдайди!

Акрам пичингдан ўзини тутолмади:

— Демак, сен мени... саломни жойига қўядиган шахсий лаганбардорларидан бўлади демоқчимисан?

— Ана холос! Мен ҳам кетсам институтдан, сен ҳам кетсанг...

— Хўп,— деди Акрам кескин.— Гапни чўзмайлик. Бояги гапим гап. Агар борди-ю, министрлик сен ҳақда буйруқ чиқарган бўлса... буйруқ чиқарган бўлсаям унрад қилишларини илтимос қиламан. Сенга битта маслаҳат: авваламбор бу аризани берма, агар берган бўлсанг, қайтариб ол!

— Қизиқсан-а? Айтдим-ку, ахир, қишлоқ архитектураси билан унча қизиқмайман деб. Умуман... Ўшанда сен ҳақ экансан, ҳар ҳолда мен сенинг танқидингга қулоқ солсам ютқазмас эканман...

— Қўй, гапирма шуни!— деди Акрам, қўл силтаб.— Ҳамма бало шундаки, мен ҳам ўзимга ортиқча баҳо бериб юборибман. Мен буни қишлоққа бориб қурилишни кўрганда тушундим. Тушундиму, сендан ёрдам сўрамоқчи бўлиб келдим. Сенинг лойиҳангдан фойдаланиб, баъзи ишларимни қайта кўриб чиқадиغان бўлдим. Шундай бир пайтда...

Акрам Зафарнинг ёш боладай қизариб кетганини кўриб: «Яхши йигит, билмас эканман-да!»— деди кўнглида.

Зафар чиндан ҳам ўнғайсизланиб, пешанасини қашиди.

— Билмадим, мен ҳам ўшанда сенинг лойиҳангни танқид қилиб тўғри қилдимми, йўқми?— деди у ва кулди.— Чунки ўзинг биласан — мен шаҳарда ўсиб катта бўлганман. Тўғрисиям қишлоқни яхши билмайман. Шунчаки... келажакни ҳисобга олиш керак, деган фикрдан келиб чиққандим ўшанда... Ўзинг биласан, архитекторнинг бахтиям, фожиасиям шундаки, бир қилган иши асрларга кетади...

«Ҳа, яхши йигит. Самимий йигит!» деди Акрам ва кулди:

— Бўлмаса менинг хатоимга сабаб, қишлоқда ўсиб катта бўлганим! Мен бугунги қишлоқ аҳлининг эҳтиёжларини, урф-одатларимизни кўп ўйлабману, келажакни ҳисобга олмабман... Замон, ҳаёт қанчаллик тез ўзгариб бораётганини яхши ўйламабман. Гап ойна билан бетонни қишлоққа олиб киришда эмас. Мен ҳалиям бўлса ҳамма ёқни бетонлаб ва ойналаб ташлашга қаршиман.

— Тўғри. Ҳамма нарсада меъёр бўлиши керак!

— Менингча, гап бугун меъморчиликнинг энг яхши ютуқларини бизнинг ҳаётимизга, қишлоқ шароитига тўғри тадбиқ этишда!— деди Акрам.— Биз бу ютуқларни миллий меъморчилигимизнинг энг яхши анъаналари билан чамбарчас боғлай олишимиз керак.

— Балли! Лекин бунинг учун институтда чинакам ижодий муҳит бўлиши керак!— хитоб қилди Зафар.— Чинакам тортишувлар, баҳс-мунозаралар бўлиши керак. Яратилаётган ҳар бир лойиҳа, айниқса, типовой биноларнинг лойиҳалари кенг муҳокамага қўйилиши керак. Султон бўлса... мунозара деса... обрўйимга путур етади деб ўйлайди шекилли, оловдан қўрққандай қўрқади... Йўқ, дўстим, мени кечирасан: мен бу одам билан ишлашга олмайман. У билан кеча-ю кундуз гидибди қилишиб, олишиб ўтиришга тоқатим йўқ!

Акрам секин бошини чайқади.

— Институт-чи? Бу катта коллектив-чи?

— Катта коллектив, умуман, институтнинг ипи бош архитектордан кўра кўпроқ директорга боғлиқ. Демак, институтда ижодий муҳит бўлиш учун авваламбор директорни ишдан олиш керак. Султонни ишдан олиш учун эса... у билан курашиш керак!

— Сен билан биз бўлсак... курашга ярамаймиз! Шундай демоқчимисан?— кулди Акрам.

— Гап унда эмас!— деди Зафар, ўйчан бош тебратиб.— Ўзинг ўйлаб кўр, дўстим. Мен бу одамнинг қобилиятсиз бир расмийатчи эканини, унинг бу улкан майсабга лойиҳа эмаслигини исбот қилиб, уни ишдан олдиришим учун... камида бир-икки йил умрим кетади. Ушандаям билмадим, голиб чиқаманми ё майиб бўламанми? Чунки унинг кураш тажрибаси катта. Бориники, голиб чиққанимдаям нимани ютаман? Мен учун мансаб эмас, ижод муҳим. Бир-икки йил уни йиқитаман деб, вақтимни, асабимни, кучимни шамолга совур-

гунча, бу куч, асаб, вақт — ҳаммасини ижодий режаларимга бағишлаганим яхши эмасми, оғайни?..

— Бундан чиқди... Энди даврага сен тушасан, мен четга чиқиб томоша қилиб тураман, демоқчимисан? — деди Акрам. — Мени жарга итаряпсан-ку, оғайни?

— Нима ҳам дейман? Агар ҳалитдан тиззаларинг қалтираётган бўлса... олиша кўрма бу йиртқич билан! — кулди Зафар ва гапнинг жиловини буриш учун бўлса керак, тўсатдан:

— Бу... киночилардан дарак борми? — деб сўраб қолди.

— Билмадим, суриштирмадим, — деди Акрам ва носамимий гапирганидан қизариб кетди.

— Ҳмм... буларни айтаман: шу кетишда врачликни қўйиб, киноактриса бўлиб кетишмаса дейман-а?

Зафарнинг кулгиси Акрамга сохта туюлди-ю, боя юрагида уйғонган илиқ туйғу сўниб қолди.

«Сенга барибир эмасми?..»

У: «Билмадим», деган маънода елкасини учирди.

Зафар ўрнидан туриб, деразанинг олдига ўтди.

— Албатта, ҳозир ҳар кимнинг ихтиёри ўзида, — деди у. — Лекин мен ҳайронман. Афтидан, биз кўп халқлардан бошқача... яхши демоқчи эмасман, йўқ, шунчаки, қонимизга эски урф-одатлар жуда сингиб кетган бошқача бир материалдан ясалган бўлсак керак. Чунки, севги, эр-хотин ўртасидаги муносабатлар эркин бўлиши керак, деб юрган ёш зиёлилардан биттаси мен бўлсам... Нилуфар кинога ўтгандан бери... тинчимни йўқотдим. Хаёлимга минг хил бемаъни фикрлар келади! — Акрам оғир йўлда йўлдош топган одамдай енгил тортиб ўзича илжайди. — Ё қарий бошлаганимдан шундай бўляпманми? — деди Зафар.

— Сен қарий бошлаган бўлсанг, мен тамом чол бўпман, — кулди Акрам.

— Ҳа, эшитдим, — деди Зафар, лекин шу пайт эшик очилиб, яна секретарь аёл кўринди.

— Акрам Ҳолиқович, сизни Султон Қосимович таклиф қиляптилар.

Аёл яна боягидай бошқача бир маъно билан жилмайди.

— Яхши, ҳозир! — деди Зафар ва Акрамнинг ёнига ўтиб, қўлини чўзди. — Орамиздаги англашилмовчилик йўқолди шекилли. Раҳмат, дўстим.

Акрам бўлакча бир самимият билан унинг қўлини сиқди. Зафар уни эшиккача кузатиб қўяркан, яна бир марта таъкидлади:

— Масала жиддий... агар иш пишган бўлса... йўқ демагин!

* * *

Афтидан, секретарь аёлнинг хушомади-ю, имо-ишоралари бежиз эмас, Акрамнинг иши ижобий ҳал бўлган бўлса керак, Султон уни кўриб ўрнидан турди ва хонанинг ўртасига чиқиб, елкасига қўлларини қўйди.

— Мана энди қанча гапинг бўлса эшитаман. Лекин аввалдан айтиб қўяй: ҳалиги масала ҳал бўлган. Чин кўнгилдан табриклайман, дўстим!

Акрам елкасидан унинг қўлларини олиб ташлашга ийманиб, ўзини диванга ташлади.

— Тасдиқлашдан олдин коллегияга чақиришади, демаганмидинг?

— Ҳалиям чақиришади, кўнглинг тўқ бўлсин. Гап шундаки, шахсий ишинг билан министрнинг ўзи танишиб чиқди. Унга жа маъқул бўлдинг. Министрга маъқул бўлди деган гап, масала ҳал бўлди деган гап! Уқтингми, каллаварам?— Султон серкиприк кўзалари мамнун чақнаб жилмайди.— Хулласи калом... қўлни қўлга бериб бирга ишлашамиз, дўстим. Чунки мен сенга ўзимга ишонгандай ишонаман!

Султон шундай самимият билан гапирди, ўзиям қон томиб турган қип-қизил силлиқ юзида, чақнаган кўзларида шундай зўр бир шодлик жилва қилардики, Акрам яна боягидай ийманиб ерга қаради.

— Ҳа, одоб юзасидан, мен бу ишни эплай олармикинман, деб, камтарлик қилмоқчимисан?— деди Султон ва қаҳ-қаҳ отиб кулди.— Майли, бундай демасанг ҳам биламан камтарлигингни!

— Гап камтарликда эмас.

— Бўлмаса нимада? Тўхта, ростдан хурсанд эмасмисан?

Акрам унинг таажжуб билан чимприлган қошларига қаради ва яна тилига келган гапни ичига ютди. Ўша қон-қонига сингиб кетган қишлоқи одати, бировнинг қўрслигига минг бор ошириб қўрслик қиладиган, лекин салгина самимият учун эриб кетадиган қишлоқи одати яна устун келди-ю, Акрам пешанасидан тер

чиқиб, довдираб қолди. У дудуқлана-дудуқлана бош архитектор бўлмаслигини, чунки ўзини бу ишга лойиқ деб билмаслигини, зотан, Зафардай истеъдодли архитектор турганда унинг бош архитектор бўлишга ҳаққи йўқлигини тушунтиришга уринди.

Султон, қўллари шимининг чўнтагида, ёш боланинг гапига кулимсирагандай кулимсираб, катта кабинетни бир айланиб чиқди, лекин Зафарнинг исмини эшитиши билан ранги ўчиб тўхтади.

— Майли, оғайни, ишлайсанми, ишламайсанми — ихтиёр ўзингда! — деди у. — Лекин Зафарнинг истеъдоди тўғрисида гапирма менга. Ёш бола эмасман мен! Унинг унча-мунча қобилияти бўлса бордир. Инкор этмайман. Лекин бош архитектор — бу жуда катта, жуда масъулиятли вазифа. Бу вазифа биргина истеъдод эмас, ташкилотчилик ва раҳбарлик қобилиятини, ниҳоят, агар истасанг, виждоний поклик талаб қилади кишидан. Зафар бўлса... оддий бир демагог ва мансабпараст!

Акрам кинояли кулимсирашдан ўзини тутолмади. Султон бунни кўриб бир зум қовоғини солди, лекин овозини кўтармасдан давом этди:

— Мени кечирасан, дўстим, лекин сен ҳозир болалик қиялсан. Сенда мен айтган қобилият бор... Хўп, пешананг тиришмасин, — кулди у. — Бошқа мақтамайман. Бироқ... ҳайронман, дўстим. Ё сен чиндан ҳам уни билмайсан ё у билан тил топишиб... мен нима дейишимниям билмай қолдим, оғайни...

Акрам юрагида кўтарила бошлаган туғённи зўрға босиб:

— Майли, — деди секин. — Мен ўз ишимда қолай. Ишончинг учун раҳмат.

— Раҳмат эмиш! Бунақа қилиғинг бор экан, ўшанда Зафарга қарши бутун бир доклад ёзиб нима қилардинг? Балки мен мажбур қилгандирман бу ишга?

— Йўқ, сен мажбур қилган эмассан, — Акрам ўзини гуноҳкор сезиб, юмшоқ гапиришга тиришди. — Мен сўнгги пайтда ўз ишларим ҳақида, институт ҳақида кўп ўйладим, йўл қўйган хатоларимга тушундим, қишлоққа боргандан кейин тушундим. Тунов куни бунни айтиб деб кирсам, гапиртирмадинг...

— Ҳа, албатта, яна мен айбдор! Йўл қўйган хатоларига тушунган эмиш, қишлоққа бориб кўзи очилган

эмиш!— Султон ясама хушнуд хахолаб кулди.— Мени ёш бола деб ўйлайсан, чамаси!— у қўлларини столга тираб олдинга энгашди.— Лекин мени аҳмоқ қилолмайсан. Биламан, талантли оғайнинг менинг ўрниمنى эгалламоқчи. Биламан, министрликдаям унинг тарафдорлари бор. Сен буни эшитгансан, эшитгансану дарҳол чап бергансан! Келажак уники деб ўйлагансан. Лекин...— Султон лабларининг четида пайдо бўлган тупукни ялади ва ранги ўчиб ваҳимали шивирлади:

— Лекин билиб қўй: ҳамма кекса авлод вакиллари истеъдодсиз мансабпарастлар деб ҳисоблайдиган унақа истеъдодли ёш мансабпарастларга ўз ўрнини бериб қўядиган аҳмоқ йўқ бу ерда! Сенлар шохида юрсаларинг, Қосимов баргида юради. Ҳа. Унинг министрликда одами бўлса, менинг юқори ташкилотларда қўлқанот бўладиган ёр-биродарларим бор! Сен унга ишониб чучварани хом санабсан, ҳа!

Акрам ундан ҳар қанақа таъна, дўқ-писанда кутса ҳам, бунчаликка боришини кутмаган эди. У бир лаҳза нима дейишини билмай шошиб қолди, фақат Султоннинг лабларида пайдо бўлган кўпикни кўргандагина, ижирғаниб ўрнидан туриб кетди.

— Директорлик мартабангни берасанми, йўқми — бу сенинг ишинг! Лекин ҳаммани ўзингга ўхшата кўрма! Ҳаммаям сенга ўхшаган мансабпараст деб ўйлама. Пок одамлар кўп оламда!

Султон ҳолдан кетгандай ўзини юмшоқ креслога ташларкан, лабини буриб жилмайди:

— Пок одамлар деб... ўзингни айтаётган бўлсанг керак?..

— Ҳар ҳолда сени эмас!— Акрам кулимсираб эшикка томон юрди. Йўлакка чиққанида Султоннинг аллақандай ҳорғин товушини эшитди:

— Бошда ҳамма балога ўзинг бош бўлдинг. Энди министрликка кириб бу ёғини ҳам ўзинг ҳал қил!

Акрам тушунмай қолди: Султон уни юпатиш учун айтдими бу гапни, ёки министрликда уни қаттиқ қувватлаб, энди нима деб жавоб беришини билмагани учун айтяптими?

Акрам тўғри министрликка чиқсаммикан, деган хаёлга ҳам борди, лекин ташқарига чиқиб, юзига шабада теккач, олдин бир оз ўйлаб олишга қарор қилди.

Акрам шундай ҳаяжонланган, айни замонда юра-

гида шундай зўр бир кўтаринкилик бор эдики, троллейбусга чиққиси келмай, соя тушган тротуардан пиёда кетди.

— Ҳа, у эртагаёқ министрликка боради. Модомики, министрликда Зафарнинг талантини тан оладиган одамлар бор экан, модомики у ҳақдаги фикрлар икки хил бўлаётган экан, нега энди Акрам чиқиб бор гапни айтмас экан? Султон Қосимовнинг кадр танлаш сиёсатини, ўз атрофига лаганбардорларни йиғашганини, ҳар бир янгиликка шубҳа билан қарашлари оқибатида институтда вужудга келган оғир вазиятни тушунтирмас экан? Яратилаётган кўп лойиҳалар амалга ошмасдеч туриб эскириб қолаётганини, кўп қишлоқларда қурилиб, бугун одамларнинг гапни келтираётган, ҳар бири бир неча миллионга тушаётган сохта монументал клублар, дабдабали бинолар — ҳаммасини ҳаммасини айтади! Албатта, бу лойиҳаларнинг яратилишида унинг, Акрамнинг ҳам айби бор. У буни тан олади, ўз айбини рад этмайди, лекин яна бир ёш ва истеъдодли шжодкор қурбон бўлиб кетишига йўл қўймайди...

Акрам рўпарадан келаётган йўловчиларнинг ҳайрон бўлиб ўтирилиб қараётганларини сезмай, қўллари билан ғалати ҳаракатлар қилиб, лаблари пичирлаб борар, кишининг дилида фақат кураш истаги уйғота оладиган бўлакча бир дадиллик ва ишонч билан одимлар эди... Ҳа, у бурун мана шундай курашда дадил ва дойора экди! Бирор адолатсизликни кўрганда ҳеч қачон писиб турмас эди! Сўнгги йилларда унга нима бўлди? Сайёрага уйланаман деб, рўзгорни йўлга соламан деб, жуда эзилиб кетди-ку?

Акрам ўзини шундай ёш, кучли, иродали ҳис этдики, бирорта кафега кириб, ёшлар даврасида ўтиргиси келди, сўнг яхшироқ кийиниб чиқиш учун уйга кетди.

Акрам иккинчи қаватга кўтарилаётганда уйдан келаётган телефон овозини эшитди. Зиналардан ҳатлаб, шошиб эшикни очди.

— Акрам ака, сизмисиз? Хайрият, уйда экансиз!..

Акрам Убайнинг ҳаяжондан ўзгариб кетган дўрилоқ овозини зўрға таниди.

— Ҳа, тинчликми?

— Тинчлик... Сайёрадан ҳеч бир хат-хабар йўқми?

Акрам юраги бир сапчиб:

— Йўқ, нима гап ўзи? — деди. — Ўзавермай айт, бир гап бўлса!

— Билмадим... Ҳозир Шоҳистадан телеграмма олдим.

— Хўш?

— Опамаклар бахтсиз ҳодисага учради, касалхонада ётибди, тез етиб келинг, дебди. Шунга...

— Опамак ким? Ҳамадами?

— Ҳа, айтмоқчи, Ҳамада деган опамак бор-а унинг? Мен хаёлим Сайёрага кетиб, уларига телефон қилишга юрагим дов бермади...

— Балки Сайёра... Қанақа бахтсизлик? Нима депти ахир?

— Телеграммада айтиб бўлмагандир-да! Бахтсизликка учради, касалхонада ётибди, тез етиб келинг депти. Шу.

— Ҳмм... — Акрам деворга суяниб бир нафас ўйланиб қолди. — Нима қиласиз, борасизми?

— Ҳа, бораман. Лекин бугун кечаси газета чиқарман. Эртага йўлга тушсам дейман...

— Бўлмаса... Сиздан битта илтимос, ука: етиб боришингиз билан менга телеграмма берсангиз. Ким бўлсаям, нима бўлсаям анигини билсам.

— Хўп бўлади.

— Сизга оқ йўл, ука.

Акрам трубкани қўйиш ҳам эсидан чиқиб, анча турди...

«Ғалати телеграмма. Сайёрами ё Ҳамадами? Йўқ, Сайёра бўлса аниқроқ айтарди, ота-онасига хабар беринг, дерди. Демак... Ҳамада? Лекин... нима бўлди-кин?.. Машина-пашина... ё эри билан уришиб қолиб...»

Акрам кўнглига келган фикрдан ўзиям чўчиб, уйни бир айланиб чиқди... Йўқ, бунақа минг хил хаёлга бориб, ўзини қийнашдан фойда йўқ. Нима бўлсаям, энди Убайдан хабар келганда билади. Агар бирор жиддий гап бўлса... у ҳам бориб келади... Акрам ўйлаб-ўйлаб, ахийри ҳар эҳтимолга қарши министрнинг номига батафсил бир хат ёзишга қарор қилди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Сайёра, гарчанд «Бақабуроқ»қа боришларини эшитганида аввал чўчиб, кейин: «Менга нима? Майда-чуйда одамларнинг гап-сўзидан қўрқаманми?» деб, ўзини

юпатган бўлса ҳам, йўлга чиққач, юрагига ғулғула туша бошлади.

Сайёра Акрамга турмушга чиқиб қишлоққа фақат бир марта борган бўлса ҳам, Акрамнинг қариндош-уруғлари, айниқса, ойиси Моҳира хола, укаси Нортोजи, колхоз раиси Туробжон ва унинг хотини Малоҳат шаҳарга, уларникига тез-тез тушиб туришар, бир маҳаллар муносабатлари анча самимий эди. Энди, Сайёра улар билан учрашганда ўзини қандай тутати? Айниқса, Моҳира хола билан юз кўришганда нима дейди? Улар-чи? Сайёра эридан чиқиб «артистка» бўлганини эшитса нима дейишади?

Сайёра ўзини қанча койимасин, «майда-чуйда гаплардан юқори туриш керак»лигига ўзини қанча ишонтирмасин, қишлоққа яқинлашган сайин, кўнглидаги хижил тобора ортиб борарди. У айниқса, қайнаси билан бўладиган учрашувдан чўчир, чунки энди ўйлаб қараса, бошидан кўп ғурбатлар ўтган бу муштипар, назмин аёлдан ҳеч бир ёмонлик кўрмаган экан! Ҳар сафар Моҳира хола шаҳарга тушиб борганида уйлари мисоли қишда офтоб чиққандай ёришиб кетар, бу кичкина кампир билан бирга оилаларига аллақандай меҳр-саҳоват, тотувлик, мулойимлик кириб келарди. Моҳира хола, гарчанд саводсиз бўлса-да, ўқишнинг қадрига етар, ҳамма рўзгор ишларини ўзи саришта қилиб, Сайёрага енгиллик беришга тиришар эди. Нодира эса буви си борганда боши осмонга етиб, жуда мулойимлашиб, ёқимтой қиз бўлиб қоларди! Рост, бувиси уйларида турган пайтда унинг тили сал бузилар, қишлоқ шевасида гапира бошлар, лекин бунинг эвазига хулқ-атвори жойига тушиб, ипакдек мулойимлашиб қоларди!

Бу ўйлар уни шунчалик ташвишга солиб қўйдики, шаҳардан чиқишда бошқаларга ўхшаб енгсиз кофта билан почаси тор шим кийиб олган Сайёра, машина йўлда, қайси бир боғда тўхташи билан кийимларини ўзгартирди. Эгнига хонатлас кўйлагини кийиб, бошига ҳаво ранг косинкасини боғлаб олди. Бир ҳисобдан шундай қилгани ҳам яхши бўлган экан, чунки қишлоқдаги учрашув у кутганидан ҳам ошиб тушди!

Шаҳардан эрталаб чиққан киностудиянинг тўққиз кишилиқ енгил машинаси «Бақабулоққа» кун ботиб, ғира-шира қоронғилик тушганда кириб борди. Машина

колхоз идорасининг олдида тўхтаганида, симёғочлардаги лампочкалар ёнган эди. Йўлда хиёл кўнгли озган Сайёра, сал ҳушини йиғиб ва сочларини тузатиб, автобусдан чиқаркан, киночиларни кутиб олаётган одамлар орасида турган... Туробжонга кўзи тушди, тушди-ю, юраги «шиғ» этиб тўхтаб қолди.

Раис эғнида енглари билагигача шимарилган оқ нейлон кўйлак, оёғида бежирим хром этик, бошида тахи бузилмаган янги чуст дўппи, Нилуфарнинг қўлини қўйиб юбормасдан, оппоқ тишларини ярқиратиб, бир нима демоқда эди. Афтидан, у Нилуфарга хушомад қилар, чунки Нилуфар дам Шавкатжонга, дам раисга қараб қотиб-қотиб куларди.

Сайёра шундай довдирадики, агар Шавкатжон «машинадан тушинг», деб имо қилмаганда жойидан жилломас эди.

Сайёра юзида совуқ бир ифода билан машинадан чиқаркан, унга кўзи тушган Туробжон ҳам бир зум анграйиб қолганини, сўнг даврани ёриб, унга томон юрганини кўрди.

— Э, сизни қайси шамол учирди, Сайёрахон? Бу киночиларга қўшилиб артистка бўп кетмадингизми ишқилиб?

— Ие, танишмисизлар ҳали,— деди Шавкатжон.— Артисткаям гапми, Сайёрахон киномизда бош роллардан бирини ўйнайдилар.

Туробжон унинг гапини ҳазилга йўйди шекилли, Сайёра билан қўл бериб кўришаркан:

— Бош ролингизни билмадим-ку, аммо лекин мен бош врачлик лавозимига чақирганман Сайёрахонни,— деди.— Ойига икки юз эллик сўлкавой. Бу кишига бош врачлигу, хўжайинларига бош архитекторликни берамиз. Бир йилда данғиллама уй-жою, тагларида «Волга!» Айтмоқчи, хўжайин қанилар, хўжайин?

— Хўжайинлари герой ролига ўтолмади,— кулди Шавкатжон.— Артист бўлишга истеъдод етишмади у кишига!

Туробжон кўзларини қисиб Сайёрага синовчан тикилди.

— Тинчликми ўзи?

Сайёра қизариб кулди.

— Йўқ, жанжая.

— Эшитмаганмисиз, раис ака,— гап отди оператор

йигит.— Улуғ оилавий уриш бўлиб, Сайёрахон бу уришда ғолиб чиққанлар!

Туробжон унга бир хўмрайиб қаради.

— Хўп, сиз одамларингизни жойлаштираверинг,— деди у Шавкатжонга, сўнг идора томонга бурилиб:— Полвон!— деб қичқирди.

Сайёра, гўё Туробжоннинг буйруғи билан Полвон унинг қўл-оёғини боғлаб олиб кетадигандай талвасага тушиб, атрофига қаради.

У қишлоқда Моҳира холадан бўлак яна бировни ҳурмат қилса — бу биров Туробжон эди.

Туробжон ҳар сафар шаҳарга ўз «Волга»сида тушиб борар, яна ҳеч қачон қуруқ бормас, ё бир қўйнинг нимтасини, ё бир жуфт-бир жуфт қази ва бошқа совға-саломлар кўтариб борар, лекин шунда ҳам Сайёрага овқат қилдирмас, эшикдан кирар-кирмасданоқ эрхотинни энг яхши ресторанларга, театрларга бошлар, умуман, у бориши билан ҳаётнинг бир зайлда кечаётган оқими ўзгарар, кўкламги тошқиндай бебош-бетапвиш кунлар бошланиб кетарди. Энди Сайёра ўзи ҳурмат қилган бу одамга оиласи бузилганлигини, эри билан ажрашганини қандай айтади, айтганда ҳам бу одам унга хайрихоҳлик билдирадими?

Даврага Полвон — чўяндек қоп-қора, юм-юмалоқ йигитча кириб келди, эскириб мойи чиқиб кетган фуражкасини бошининг орқасига суриб, Туробжонга юзланди.

— Лаббай, хўжайин!

Туробжон Сайёрага ишора қилди.

— Танидингми, опангни? Балли! Таниган бўлсанг, у кишини уйга, кеннойингнинг олдига обориб қўй!

Шофёр оппоқ тишларини ярқиратиб Сайёрага честь берди.

— Марҳамат, «Волга» ихтиёрларингизда, опажон!

Сайёра нажот қидириб Шавкатжонга қаради ва қизариб:

— Раҳмат, Туроб ака,— деди.— Мен булар билан бирга бўлай.

— Ие, ҳа?— деди Туробжон.— Булардан ажралсангиз бўри еб қўяди деб қўрқяпсизми?

— Йўқ... Шунчаки...

— Нима бўлди ўзи? Тинчликми? Ё... булар айтмоқчи, улуғ оилавий уриш бўлгани ростми?

- Сайёра бошини эгди, туфлиси билан ер чизиб:

— Ҳозир сўраманг, Туроб ака,— деди секин.— Кейин гапириб бераман ҳаммасини.

— Хўп, жойлашинглар бўлмаса!— Туробжон шундай деди-да, гўё Сайёранинг рад жавоби учун киночиларнинг ҳаммаси айбдордай, қовоғини солиб, даврадан чиқиб кетди.

У киночиларнинг шарафига боғда зиёфат ташкил қилган экан, ярим соатдан кейин ўша ерга келди. Лекин кўп ўтирмади. Киночиларнинг муваффақияти учун бир қадаҳ кўтарди-да, иш кўп деган баҳона билан ўрнидан турди. Унинг бирдан ўзгариб, тўнини тескари кийиб олишининг сабабни тушунган Сайёра кўнгли хуфтон бўлиб зиёфатнинг ярмидан кетиб қолди.

Эрталаб уни: «Сизни биров чақиряпти» деб, Нилуфар уйғотди. Ҳовлига чиқса Нортожи турибди!

Нортожи ёш бўлса ҳам, акасидан салобатли кўринар, ўзиям қовоғи солиқ, вазмин, синовчан боқарди. У лаблари билинар-билинмас қимирлаб саломлашгач:

— Қишлоққа келибсиз,— деди.— Уй-жойингиз туриб, бу ерда ётишингиз қандоқ бўлди? Ё сизга ёмонлик қилган жойимиз борми?

Сайёра совуққина жавоб бериб қўя қолишга ҳарчанд уринмасин, юраги ўйнаб:

— Йўқ,— деди.— Ёмонлик қилган жойингиз йўқ. Раҳмат!

— Бўлмаса... Ҳайронман. Эл-юрт эшитса нима дейди?

Сайёрага негадир унинг хўмрайиб қарашларидан ҳам шу сўзи қаттиқроқ тегди. У, Нортожи ёш бўлса ҳам қишлоқда қавм-қариндошлари орасида мавқеи баланд эканини, айниқса, эски урф-одатлар, расм-русмларни сақлаш важдан ҳаммага йўл-йўриқ кўрсатиб юришларини биларди. Бир маҳаллар у ҳатто Сайёрага ҳам ақл ўргатишга ҳаракат қилиб кўрган эди. У пайтларда Сайёра Нортожига бир нарса деёлмаган эди. Энди эса... Сайёра гапни чўзиб ўтиришни истамай:

— Кечирасиз,— деди совуққина.— Бизнинг қариндош-уруғлик жойимиз қолмади. Акангиз билан орани очик қилдик.

Нортожи бир лаҳза юзи ғалати чўзилиб ағрайиб қолди, кейин:

— Бундоқ акан,— деди титраб,— қишлоққа келиб нима қилардингиз?

Сайёра ҳам титроқ босиб кулимсиради:

— Худди бу қишлоқни сотиб олгандай гапирасиз-а?

— Қишлоқни сотиб олдим деяпганим йўқ. Бироқ... ахир...— Тўсатдан Нортोजининг юзида аллақандай аянчли бир табассум жилва қилди.— Бундоқ акан... одамлар олдида юзимизни ерга қаратиб нима қилардингиз?

— Нега энди одамлар олдида юзингиз ерга қараркан?

— Нима қиласиз ўзингизни гўлликка солиб? Ҳамма нарсага тушуниб туриб гапирасиз-а? Қишлоққа келиб, суратга тушиб!..

— Кечирасиз, менинг суратга тушишим сизларнинг авлод-аждодларингизнинг обрўсига путур етказишини билмабман!

Нортожи гўё унинг заҳарли пичингини сезмагандай:

— Бизнинг ҳурматимиз бўлмаса... ақалли ойимларнинг ҳурмати учун шу ишни қилмасангиз бўларди,— деди ва «қилт» ютинди.— Бошқа қишлоқ қуриб қолдимми?

У, «ақалли ойимлар ҳурмати», деганда Сайёранинг кўнгли бир «жиз» этди-ю, охириги гапи яна фиғонини чиқарди.

— Сизлар мен учун уялмасаларингиз ҳам бўлади!— деди у кескин.— Ҳар қолда ҳамма айбни менга тўнкайверишларингиз мумкин. Адабсизлик қилсам мен қилибман. Ёмон бўлсам мен бўлибман. Шу, Хайр!..

Сайёра буни фиғони чиқиб гапирса ҳам, кейинроқ қишлоқни айланганларида негадир яна кўнгли эриб, худди кечагидай хаёлини маъюс ўйлар чулғаб олди. У: «Менга нима бўлди, қишлоққа келиб кўнглим бўшаб, шалвираб қолдимми?»— деб ўз устидан кулмоқчи бўлар, лекин ихтиёридан зўр бир куч хаёлида илк келинлик йилларини эсига туширар, кўнглининг бир чегида ётган ва аллақачон унутилган ёруғ ва ҳазин ҳисларни қўзғатар эди. Эсида бор: шаҳарда бўлган тўйнинг иккинчи куниёқ улар қишлоққа келган, Моҳира хола билан Нортожи Акрамнинг эътирозларига қарамасдан,

қайтадан катта тўй қилиб, бутун қишлоққа ош беришган эди.

Кечқурун сой бўйи карнай-сурнайлар овозидан ларзага келган, Сайёрани Акрамнинг тоғасиникидан отга мингазишиб олиб чиқишган ва гоҳ шўх лапарлар, гоҳ ҳазин ёр-ёр билан бутун қишлоқни бир айлантириб келишган эди. Сойда йигитлар келинни гулхан ёқиб ва йўлларига арқон тутиб қарши олишган, Моҳира хола, кўзларида ёш, Сайёранинг бошидан бир ҳовуч танга сочиб, юзларидан ўпиб кутиб олган эди. Сўнгра Акрамнинг эътирозларига қарамай, келинни чимилдиққа олиб киришган ва тонг отгунча ўйин-кулги қилишган эди.

Эндигина ўн тўққизга кирган Сайёрага бунинг ҳаммаси жуда ғалати ва қизиқ туюлгани учун ҳам эътироз билдирмаган, аксинча, карнай-сурнай овозлари, қиз-жувонларнинг ўйноқи лапарлари, маъжус ёр-ёрлари дилини аллақандай ёруғ ҳисларга тўлдириб юборган эди.

Тўйдан кейинги қишлоқда ўтган бир ой-чи? Кечалари боғнинг энг хилват жойида иссиқ бўсалардан чарчаб, кўкка ҳорғин тикилиб ётаркан, Сайёра умрида биринчи марта гуж-гуж юлдузларга тўла кенг фалак бутун бир олам эканини тушунган эди. У ўшанда биринчи марта Акрамдан юлдузларнинг номларини эшитган: «Хулкар», «Етти қароқчи», «Сомон йўли», «Юмронқозиқ», «Чўлпон...» Бу сўзларнинг ҳар бири қулоғига ажиб бир мусиқий бўлиб эшитиларди. Сойда бақаларнинг сайраши эса мунис бир куйдай ёқимли туюларди. У тоғ шабадаси таратган ялпиз ва райҳон ҳидларининг хушбўйлигини, ой шуъласида сокин мудраган қоп-қора боғларнинг сирли ва аллақандай ваҳимали гўзаллигини, ҳамма-ҳаммасини илк бор ўшанда, Акрамнинг пинжига кириб, унинг юрак уришларига қулоқ солиб ётган сўлим оқшомларда билган эди. Акрамнинг ўзи-чи? У шундай мулойим, меҳрибон, оловдай оташ ва қўйдай ювош туюларди, ўзиям ширакайф одамлардай, лабидан кулгиси аримай, кун бўйи уйқусираб юрар, одамларнинг кўзларини шамғалат қилиб, Сайёранинг йўлини пойлар, ҳар бир фурсатдан фойдаланиб, уни хилватга тортишга ҳаракат қиларди! Сайёра кечалари унинг эҳтиросли оғушларидан, қон-қонини кўпиртирадиган бўсаларидан чарчаб, мастона ётаркан, бу бахт

чексиз-чегарасиз, ўз муҳаббати эса офтобдай, абадий туюлар, гоҳо бу бахтдан айрилиб қолишдан чўчиб кечалари уйғониб кетар ва тонг отгунча Акрамнинг қўлларини ушлаб ётарди... Ажабо, шунча йиллардан бери бирор марта эсига тушмаган бу эсдаликлар нега қайта эсига тушди? Бу қинғир-қийшиқ кўчалар, уйлар, боғларнинг нима сири бор эканки, унутилган ҳисларини қайта қўзғади?

Машина сойда, сувга эгилиб ўсган жийдалар тагидаги чашма бўйида тўхтаганда, (хайрият, тўғонда тўхтамади, бўлмаса Сайёра эҳтимол Моҳира хола билан учрашиб қолармиди?) ўпкаси тўлиб, кўзига бештиёр ёш олди.

У машинадан тушди-ю, югуриб тепага чиқди ва жийдазорни оралаб кетди. Нилуфар уни зимдан кузатиб келаётган экан, орқасидан чиқиб, қўлидан ушлади.

— Сизга нима бўлди, Сайёрахон опа?

Сайёра киприкларини тез-тез қоқиб, жилмайди.

— Ҳеч нима, ўзим... қўявер, Нилуфар...

— Ҳа, ҳа, тушундим, келинлик чоғларингиз, бахтиёр дамларингиз эсингизга тушган!— кулди Нилуфар.— Қўйинг, ўзингизни ўзингиз эзаверманг. Ҳозир чашма бўйида ўтириш қиламиз!

— Майли, сен боравер, мен ҳозир бораман,— Сайёра қўлини унинг қўлидан тортиб олиб, яна жийдазорни оралаб кетди, қўнгли бир хил бўлиб, анчагача ёлғиз кезиб юрди.

Улар қишлоқни бир айланиб, бригадаларда бўлиб, колхоз боғида ғарқ пишган олхўри ва ноклардан қоқиб еб, меҳмонхонага кечқурун қайтишди. Сайёра кўнглидаги эрталабки ғашликлари тарқаб, хийла ёзилиб қайтган эди, машинадан тушаётиб... Моҳира холага кўзи тушди-ю, яна бўшашиб кетди.

Моҳира хола, эғнида гулдор чит кўйлак, бошида оқ дока рўмол, томирлари бўртиб чиққан катта қўллари тиззасида, меҳмонхонанинг зинасида кичкинагина бўлиб, мунғайиб ўтирарди.

Сайёра қандай кўришишини, ўзини қандай тутишини билмай, тушган жойида қотиб қолди, Моҳира хола эса ҳорғин қўзғалиб ўрнидан турди, ҳазин ва мулоим кулимсираб секин юриб олдига келди ва совуққина кўришмоқчи бўлган Сайёранинг бошидан ушлаб, икки юзидан чўлп-чўлп ўпди.

— Эсон-омон юрибсанми, ойинг ўргилсин, болам?— деди кампир ва негадир ўпкаси тўлиб кўзига ёш олди.— Набирагинам, кўзичоғим яхши юриптими?

Бу паканагина, қотмагина кампирни кўрганда, унинг кўз ёшини қилт ютиб, «ойинг ўргилсин, болагинам» деган таниш мулойим овозини эшитганда, кўнгли эрий бошлаган Сайёра машинадан тушаётган киночиларнинг тикилиб қараётганини сезиб, қовоғини солди.

— Раҳмат... яхши юрибди,— деди совуқчина.

Моҳира хола унинг юзига термилиб қаради ва бир гуноҳ қилиб қўйган одамдай ийманиб:

— Шошиб турибсанми, болам?— деб сўради.

— Ҳа, ойижон,— деди Сайёра ва қизариб кетди.— Бошлиқларимиз шоширишяпти!

Сайёранинг «ойижон»идан Моҳира холанинг юзи бир лаҳза офтоб тушгандай ёришиб кетди.

— У ёқдагилар ҳаммаси эсон-омон юришиптими? Ойинг, даданг чарчамай ишляптиларми?

Сайёра, кампир Акрамни сўрагиси келса ҳам, сўрашдан ийманганини сезиб, бошини эгди.

— Эшитдим,— деди кампир, секин тин олиб.— Нима бўлди ўзи? Сенларга нима бўлди ўзи, болажонларим?

— Майли, ойижон, бўладиган иш бўлди, бўёғи ўчди...

— Нима ҳам дейман? Тагин ўзларинг биласанлар...— Моҳира хола кўз ёшларини рўмолининг учи билан артиб, хўрсинди.— Мен сени ўз қизимдай яхши кўрардим...

— Биламан, ойижон...

— У тентак ҳам... Айтмасаям пайқадим-а, пчидан зил кетиб, жуда-жуда эзилиб юрибди... У қўполлик қилган бўлса... яхши кўрганидан қилган.

Сайёранинг эсига кўлдаги учрашув тушиб, томоғига бир нарсa тикилгандай бўлди.

— Майли, ойи...

— Мен нима ҳам дейман? Тагин ўзинг биласан, болам,— деди Моҳира хола.

Сайёра бу учрашувдан кейин, Моҳира хола келмас, деб ўйлаган эди, лекин қайнанаси деярли ҳар куни келадиган бўлди. Аксарият, у Сайёра йўқ пайтларида келар ва гоҳ қўрда кўмилган жўхори сўталари, гоҳ бир кўза муздай гўжа, гоҳо Сайёра яхши кўрадиган бош-

қа овқатлардан олиб келиб, каравотининг бошига қўйиб кетарди.

Сайёра олдин кампирнинг бу совға-саломларини кўрганда жаҳли чиқиб юрди, «шу билан совуган кўнглимни қайта иситмоқчими», деб аччиқланди, лекин кейин ўрганиб кетди. У ўйлаб қараса, кампир унинг келинлик пайтларида яхши кўрган овқатларини ҳанузгача унутмаганида бўлакча бир меҳр, соддадиллик ва поклик бор экан...

* * *

Киночилар қишлоққа келиб иш бошлаганларининг бешинчи ё олтинчи куни эди чамаси.

Ўша куни Сайёра съёмкадан чарчаб, иш бошлагандан бери аллақандай ўзгариб, жуда димоғдор бўлиб кетган Шавкатжоннинг одамларга қилган дағал муомаласи ва бақириб-чақиришларидан ранжиб қайтди. У ҳатто Шавкатжон таклиф қилган зиёфатга ҳам бормай, эрта ётиб қолди. Бир маҳал — вақт тун ярмидан ошиб кетган эди чамаси — эшик қаттиқ тақиллади.

Зиёфатдан ҳозиргина қайтган ва ҳали уйқуга кетмаган Нилуфар жаҳли чиқиб:

— Бу ким тагин? — деб сўраган эди, эшик орқасидан:

— Сайёра опамлар бормилар? Бор бўлсалар чақириб юборинг! — деган овоз эшитилди. — Раис акамлар кутиб турибдилар!

— Раис акангиз... ярим кечада нима қиладилар Сайёра опангизни? — деди Нилуфар.

— Буни раис акамларнинг ўзларидан сўрайсиз, опажон! — Бу сафар Сайёра овоз эгасини таниди. У Туробжоннинг шофери Полвон эди.

Сайёра Нилуфарнинг бачкана ҳазилига чек қўйиш учун:

— Ҳозир чиқаман, бораверинг, — деди-да, туриб кийина бошлади.

Туробжон, қўллари орқасида, нимадандир бетоқат, кўчадаги симёғочнинг тагида наридан-бери юриб турарди.

— Уйқунгизни бузганим учун кечирасиз, Сайёра-хон, — деди у. — Малол келмаса бир жойга борамиз. Зарур бир иш чиқиб қолди.

— Қанақа иш экан тун ярмида?

— Ҳар ҳолда зиёфат-пиёфат эмас!— деди Туробжон нимагадир шама қилиб, лекин ҳазили қўпол чиққанини сезиб, дарҳол қўшимча қилди:

— Мен ТошМИни битирганингиз эсимга тушиб, ёрдам сўраб келдим. Битта йигитимиз хотини билан ҳазиллашаман деб, аҳмоқлик қилиб қўйибди... Пичоқ урганми, нима бало! Аксига олиб, касалхонамизнинг врачлари отпусқада эди, сизга келдим, врач деган дипломингизни оқлармикинсиз деб!

— Пичоқ урган бўлса... мен нима қила оламан?— деди Сайёра.

— Нима қилардингиз? Ёрдам берасиз! ТошМИни битирганингиз ростми ахир, ё биздан яшириб артистликка ўқиб юрганмидингиз?

— Хўп, ҳозир кийиниб чиқаман,— деди Сайёра.

— Ҳа, яшанг. Гап мана бунақа бўпти!..

Бир қаватли пастқамгина касалхонанинг ярим қоронғи йўлкасида — чироқлар негадир жуда хира ёнарди — Сайёрани дағ-дағ титраган Шоҳиста билан узун бўйли, йигитлардай кенг яғринли ҳамшира хотин кутиб олди.

Шоҳиста Сайёрани кўриши билан унинг кучоғига отилди-ю, «Опамлар, опамларни!..»— деб йиглаб юборди.

Сайёра унинг елкасини қоқиб тинчитган бўлди-да, ичкариги хонага ўтди.

Эри «ҳазиллашган» жувон ярим қоронғи, лекин кенг чорси хонанинг тўрида, сим каравотда чалқанча ётар, боши дока билан ўралган, кўзлари юмуқ, секин инграр эди.

— Каттароқ лампочка борми? Йўқ бўлса... настольний лампани ёқинг! Тезроқ!..

Сайёра каравотнинг ёнига ўтди, жувон танишдек кўриниб, унинг юзига эгилиб қаради ва ғалати бўлиб кетди. Серкиприк кўзларини очмай, оғир нафас олиб ётган бу ёш жувон... Ҳамида эди!

Сайёра Шоҳистанинг ўксиб-ўксиб йиглашларига ҳам эндигина тушунди. Негадир тўй бўлган йили бу чиройли жувонни ёшлигида Акрам яхши кўрганини эшитиб, рашк қилганлари эсига тушди... У каравотнинг четига ўтириб, Ҳамиданинг қўлини олди ва томирини ушлади.

Ҳамида кўзини очди ва чуқур хўрсиниб, бир зум тикилиб қолди, сўнг, у ҳам Сайёрани таниди шекилли, безовта бўлиб тўлғанди.

— Безовта бўлманг, тинчланинг, опажон, тинчланинг...

Сайёра пиқ-пиқ йиғлаётган Шоҳистани чиқариб юборди ва узун бўйли ҳамшира хотиннинг ёрдамида пала-партиш боғланган докаларни ечиб, Ҳамиданинг яраларини кўздан кечирди.

Жувон боши ёрилган, елкаси ва биқинидан пичоқ еган эди. Хайрият, боши билан елкасидаги яралари оғир эмас, лекин биқинига, тўғрироғи, қўлтиғининг тагига теккан пичоқ қовурғага бориб тақалган, бунинг устига яралари тез ва яхши боғланмагани учун бўлса керак, анча қон кетиб, бемор ҳолсизланиб қолган эди.

— Яраларга тампон қўйинг, қон кетмасин. Қоқшолга қарши дори борми? Тез укол қилинг! Мен ҳозир кираман...

Сайёра йўлакда термилиб турган Шоҳистанинг саволига жавоб бермай, ҳовлига чиқди.

Уни кутиб, айланиб юрган Туробжон чопиб келди.

— Хўш, қалай, тинчликми, Сайёрахон?

— Яраси оғир эмасу, тикиш керак. Шаҳардан хирург чақиролмайсизми?

— Хирург дейсизми? Ярим кечада... Шаҳар узоқ...— деди Туробжон.— Яраси оғир бўлмаса... ўзингиз эплай қолмайсизми?

— Билмадим. Мен биринчи марта...

— Бир иложини қилинг. Тун ярмида шаҳарга чопиб қийналиб юрмайлик. Хирургдан бошқа... нима керак десангиз ҳаммасини топиб бераман, Сайёрахон...

Сайёра кўнглидаги журъатсизликни енголмай:

— Билмадим, қандоқ бўларкин,— деди.— Шошманг-чи, тикадиган асбоб-ускуналарни суриштириб кўрай! — деди.

Туробжон унинг орқасидан:

— Бир иложини қилинг, анқонинг тухумини десангиз ҳам топиб бераман!— деб ёлвориб қолди.

Сайёра дилида уйғонган қандайдир бир журъат ва ишончдан ўзиям ҳаяжонланиб, ичкарига кирди, йўлакда ҳамон йиғлаб турган Шоҳистани кўриб, тўсатдан бақириб берди:

— Ким айтади сени врачликка ўқийди деб! Бор,

ҳамшира опангга ёрдам бер! Хирург йўқ. Ҳамма ишни ўзимиз қиламиз!— Сайёра кейин эслаганда, ўзи ҳам ҳайрон қолган совуқ бир журъат билан ишга киришди.

Унинг бахтига ҳамшира хотин ўз ишига пухта ва анча тажрибали экан, сўраган нарсаларини оғзидан чиқмасдан тахт қилиб, яхши маслаҳатлар бериб турди. Шундай бўлса ҳам, Ҳамида кўп қон йўқотгани учунми, бошқами, ишқилиб, улар яраларини ювиб-тозалаб, тикиб бўлгунча икки марта ҳушидан кетиб, Сайёрани анча шоширди. Операция тугаб-тугамасданоқ иситмаси кўтарилиб, алаҳдай бошлади.

Сайёра ҳамшира хотинга анализ учун қон олишни топшириб, ўзи яна Туробжоннинг олдига чиқди.

Туробжон уни кутиб, ҳамон ҳовлида асабий айла-ниб юрарди. Сайёранинг гапини эшитиб, олдин елкаси-дан тоғ ағдарилгандай «уф» деди-ю, кейин унинг қўлини тутиб қаттиқ сиқди.

— Бир литр тугул, ўн литр қон десангиз ҳам эрта-лабгача топтириб бераман. Яшанг Сайёрахон!

У машинага қараб чопмоқчи эди, Сайёра тўхтатди:

— Шошманг, ҳали қонини лабораторияга анализга топширамиз. Аввал группасини аниқлаш керак ахир!

— Хўп бўлади. Сиз нима десангиз шунга тахт ту-рамиз-да, Сайёрахон!— хитоб қилди Туробжон.— Рос-тини айтсам... артистка бўп келганингизни кўриб, жаҳ-лим чиқувди, буни қаранг, оғир аҳволдан қутқардин-гиз-а!

Сайёра бу гапларнинг маъносига беш-олти кундан кейин тушунди, шу топда эса, Ҳамиданинг ташвиши билан бўлиб, эътибор ҳам бермади.

* * *

Туробжон ваъдасининг устидан чиқди: эрталаб соат тўққизлар чамаси Полвон бир литр қон ва Сайёра айтган ҳамма дори-дармонларни олиб келиб ташлаб кетди.

Ҳамида ҳамон ҳарорати тушмай, алаҳлаб ётарди. Сайёра эса кечаси Туробжонга «йўқ» деёлмай ортиқча дадиллик қилганидан пушаймон чекиб, қўрқиб ўтир-ган эди, дарҳол қон қуйишга аҳд қилди. Улар асбоб-ускуналарни тайёрлаб бўлиб, энди Ҳамиданинг ёнига келганларида, бир иш билан ташқарига чиққан Шо-

ҳиста, шошиб қайтиб кирди ва худди генерални кўрган ёш солдатдай ҳовлиқиб:

— Сайёра опа! Сайёра опа! — деди. — Режиссёр келди. Сизни чақиряптилар!

Сайёра унга ҳайрон бўлиб қаради (мунча қўрқмас!) ва силтаб ташлади:

— Бор, чиқиб айт, ҳозир вақтим йўқ. Керак бўлса кейинроқ келсин.

Ярим соатча ўтди. Сайёра Ҳамида билан овора бўлиб, Шавкатжон эсидан ҳам чиққан экан, Шоҳиста қўрқибгина яна эслатди:

— Режиссёр кетмасдан, сизни кутиб ўтирибдилар, опа.

Шавкатжон, қовоғи солиқ, қишлоққа келгандан кейин бир қарич ўсиб, жингалак бўлиб кетган жигар ранг соқолини силаб, ҳовлида айланиб юарди. Сайёрани кўриб, пичинг қилди:

— Тунов куни раис акамлар айтган икки юз эллик сўлкавойга учганмисиз дейман, кинони ташлаб, касалхонага келиб қолибсиз!

— Ҳа, — деди Сайёра. — Яхши бузоқ икки онани эмади. Мен ҳам икки томондан пул ишламоқчиман, сиздан ҳам, раисдан ҳам.

— Нима гап, тинчликми ўзи? — деди Шавкатжон.

— Шу... бир жувон эри... уриб, оғир аҳволда келибди. Шунга врачлари отпусқада экан, кечаси чақиртириб қолишди... Шоҳиста айтмадимми?

Шавкатжон унинг саволини эшитмадимми, ё эшитса ҳам эшитмагандикка олдимми, ишқилиб, соқолини асабий тимдалаб, елкасини учирди.

— Албатта, бундай пайтда ёрдам бермасдан илож йўқ, — деди. — Гуманизм яхши нарса... Лекин... съёмкани нима қиламиз?

— Билмасам, — деди Сайёра, — кўриб турибсиз-ку!..

— Ҳмм... — Шавкатжон бошини қашиди. — Кўришга кўриб турибману, лекин... биз нима қиламиз? Съёмкани тўхтатиб бўлмайди, ахир!

Сайёра индамай унинг юзига тикилиб қолди. У Шавкатжон оғир аҳволда қолганини тушуниб турар, съёмкани тўхтатиб қўйгани учун ўзиям хижолат чекар, айни замонда режиссёрнинг гаплари ғашини келтирмоқда эди. Ахир... съёмка қанчалик муҳим бўлмасин, наҳот Сайёра ҳозир ёш бир жувоннинг ҳаёти учун ку-

рашаётганини у тушунмаса? Ўзи инсоний муносабат ҳақида, хотин-қизларга нисбатан меҳр-муҳаббат тўғрисида асар яратаётган бўлса-ю, яна бунга қарши гапларни гапирса?..

— Мен билмадим,— деди Сайёра.— Съёмка бир-икки кун тўхтаса ҳеч нима қилмас. Бироқ бу аёлга бир нима бўлса...

— Бугун бу аёл, эртага яна биттаси шунақа бўлиб келса... биз ўтирар эканмиз-да сизнинг врачлик санъатингизни томоша қилиб?

— Менга врачлик санъатини кўрсатишга йўл бўлсин ҳали?— деди Сайёра ўксиб.— Шунчаки бу жувон оғир аҳволда қолгани учун... ноилож эдим. Ахир инсон турганда...

— Яна инсон!..— «Соқол» гўё баданига совуқ бир нарсa теккандай ижирганиб, юзини бужмайтирди.— Худо ҳаққи, баландпарвоз гапларни қўйинг, Сайёрахон! Бунчалик ғамхўр экансиз, бошда врач бўлиб келаверсангиз бўларди, артистликка қизиқиб, бизни чалғитиб нима қиласиз?— Шавкатжон шундай деб, Сайёрага қаради-ю, унинг ранги ўчиб, лаблари пирпирай бошлаганини кўриб, паст тушди:

— Кечирасиз, Сайёрахон, асаблар бузилган... Майли, беморга қаранг!..

Сайёра титроқ босиб, унинг орқасидан тикилганича узоқ турди. У «Соқол»нинг аҳволини, шу топда элликолтмиш одам ишсиз ўтирганини ўйлаб, уни оқлагиси келар, лекин ичкарида оловда ётган Ҳамидани кўз олдига келтириши билан бунинг ҳаммаси кўзига арзимаган бир нарсa бўлиб кўринарди. У тушгача шу аҳволда ўзи билан ўзи олишиб юрди, сўнг Ҳамида сал тинчиб, уйқуга кетгач, унинг ёнида ҳамшира хотин билан Шоҳистани қолдириб, съёмкага кетди.

Шавкатжон бугун ундан умидини узиб, бошқа эпизодни суратга олиш учун янги декорация қурдириш билан банд экан. Сайёрани кўриб қувониб кетди, эрта-лаб айтган гаплари учун кечирим сўраб, дарҳол суратга олишга тайёргарлик кўра бошлади. Лекин Сайёра кечаси билан ухламай ҳаяжонда юриб чиққани учунми, бошқами, қанча уринмасин, иши юришмади. Унинг гаплари қовушмас, хатти-ҳаракатлари ланж ва ясама чиқарди. Етти-саккиз дублдан биттаси ҳам яхши чиқмагандан кейин, Шавкатжон охири хуноб бўлиб қаёқ-

қадир кетиб қолди. У ярим соатларча аллақаерларда юриб, шаштидан тушиб қайтди ва Сайёрага қарамай:

— Сизга бир-икки кунга рухсат,— деди.— Биз бошқа бир эпизодни суратга олиб турамиз. Сиз беморингизни даволаб, сценарийни пухта ўқиб, ҳолатга кириб келинг.

* * *

Бу гапдан кейин киночилар бир неча кунгача Сайёрани «эсдан чиқариб» қўйишди. Сайёра ҳам улар мени эсдан чиқариб қўйишди деб эзилмас эди. У энди ёлғиз Ҳамида эмас, бошқа касалларни ҳам қабул қилар, оғирроқ беморларни шаҳарга жўнатар, енгилларига дори-дармон ёзиб берар, хуллас, ўзи ҳам сезмаган ҳолда, бош врач вазифасини бажара бошлаган эди.

Ҳамида, гарчи яралари куннинг иссиғида тез-тез боғлаб, дорилаб туришни талаб қилса ҳам, умумий ҳолати ёмон эмас, иситмаси пасайиб, алаҳлашлари тўхтаган эди. Сайёрани энди фақат битта нарс ташвишга солар, у ҳам бўлса Ҳамида сира гапирмас, икки кўзи шифтда, эрта-ю кеч аллақандай мунгли ўйлар гирдобда чарх урар эди. Касалхонанинг ҳамширалари туғул синглиси Шоҳиста, ҳатто онаси билан отасига ҳам бир оғиз гапирмас, гўё тилидан айрилиб, гумроҳ бўлиб қолган одамдай, сукут сақлар эди. Сайёра олдин буни хафаликка йўйган ва тезда ўтиб кетар, деб ўйлаган эди. Лекин худди гумроҳликка ўхшаган бу ғалати ҳолат чўзилиб кетгач, безовталана бошлади. Оғир бир руҳий ўзгариш рўй бермаганмикин, деган хаёлга бориб, ҳатто шаҳардан психиатор чақиртиришни ҳам ўйлай бошлади.

Шундай серташвиш кунларнинг бирида Сайёра, Ҳамида билан яна бир гаплашиб кўрай, деб кечқурун унинг олдига кирди.

Ҳамида торроқ бўлса ҳам, офтоб тушмайдиган салқин хонанинг тўрида, парда тутилган очиқ деразанинг олдидаги каравотда, одатдагидай ғамгин кўзларини шифтга тикиб, хаёлга чўмиб ётарди. Ярим қоронғи хонада унинг озгин, рангпар юзи осойишта кўринар, фақат сўррайиб қолган қирра бурни унинг дармонсизлигидан далолат берарди.

Сайёра стулни яқинроқ суриб, Ҳамиданинг дока

билан ўралган ўнг қўлига — у пичоққа тармашаман деб, бош бармоғини кесиб олган эди — қўлини қўйди.

— Ҳамидаҳон, тузукмисиз энди? Менга айтадиган бирорта гапингиз, илтимосингиз йўқми мабодо?

Ҳамида кўзини шифтдан узиб, Сайёранинг юзига узоқ ва аллақандай синовчан тикилди, сўнг индамай яна четга қаради, унинг узун, эгик киприклари орасида ёш томчилари милтирарди. Сайёра вужудини қалтироқ босиб:

— Ҳамидаҳон,— деди ёлвориб.— Айтинг ахир: нима қилайлик, нима бўлди ўзи? Кўнглингизда бир гапингиз бўлса яширманг. Касал одам дардини ичига ютса яхши бўлмайди...

Ҳамида қилт ютинди, кўзларини шифтдан узмай секин деди:

— Нима бўлганини кўриб турибсиз-ку, нимасини сўрайсиз тагин?

Сайёра енгил тортиб, чуқур тин олди, айна замонда аёлнинг овозидаги мунг, айтилмаган дардларга тўланидо уни титратиб юборди.

— Кўриб турибман,— деди у яқинроқ сурилиб.— Кўриб турибман, Ҳамидаҳон. Сизни бу аҳволга солган одам ўз жазосини тортади. Фақат сиз ... сиз бунчалик эзилманг, опажон!..

Ҳамида бошини секин чайқади, пастки лабини тишлаб, совуқ кулимсиради.

— Унга жазо берадиган ким? Сизми?

— Мен бўлмасам... сиз унинг жазога тортилишига ишонмайсизми? Нега бундай дейсиз?

— Нега десангиз, нега десангиз у, унинг...— Ҳамида гапиргиси келмагандай юзини тескари бурди, кейин гўё Сайёрадан жаҳли чиққандай:

— Қўйинг,— деди кескин.— Сиз барибир тушунмайсиз!..

Сайёра қўлини унинг қўлидан секин чиқариб олди, қандайдир ранжиб:

— Балки тушунмасман,— деди.— Майли, кўнглингизни очингиз келмаса... зўрламайман. Ихтиёр ўзингизда, Ҳамидаҳон. Бироқ нега энди ҳеч ким унинг жазосини беролмайди деб ўйлайсиз? Агар айб сизда бўлса ҳам, унинг пичоқ кўтариши...

Ҳамида ялт этиб қаради, маънос кўзларида кутилмаган бир ўт чақнаб:

— Мен нима гуноҳ қилибман?— деди куйиниб.— Гуноҳим раис оғайниларининг қилиқлари жонимдан ўтиб кетганидан кейин... Акрам акамлар... сизнинг хўжайинингиз келганларида бир оғиз арз қилиб борганимми? Шунга шунча рашк қилиб...

— «Ҳоо?...»— Бир зумгина Сайёранинг дилида рашкка ўхшаш бир туйғу уйғонди-ю, Ҳамида кўз ёшларини артмай, пиқ-пиқ йиғлаб юборганини кўриб, ўзидан гижинди.

— Акрам акамлар билан ёшликда сал кўнгил қўйишгандек бўлувдик... Хаёлингизга бир нарса келмасин, Сайёрахон! Худо билади— сутдек покмиз. У бўлса... ўн йил бўптики... юзимга солади, кеча-ю кундуз рашк қилиб, азоб беради... Не кўйларга солмади бу одам! Не савдоларни кўрмади бу бошим! Калтакнинг дастидан қуроқ бўлиб кетди бу шўрлик танам...

— Нега... ажраша қолмадингиз? Нега арз қилмадингиз?— деди Сайёра титраб.

Ҳамида бошини чайқаб, хўрсинди.

— Арз қилганда бошим осмонга етармиди? Уч болани отасиз тирик етим қолдириб, қаёққа ҳам борардим?..— деди Ҳамида ва аллақандай аламли бир товуш билан қўшимча қилди:

— Йўқ, сиз бахтли хотин!.. Тушунмайсиз бунга...

Сайёра негадир Акрамнинг шапатиси эсига тушиб, кинояли кулимсиради.

— Ҳа, бировнинг дардини биров билавермайди,— деди Сайёра ва Ҳамидага билдирмай секин тин олди.— Бироқ... бола деб ўз жонингизга қасд қиласизми, Ҳамидахон?

— Қасд қилганимни энди тушундим. Пичоқ суякка бориб тақалганда тушундим. Бироқ... нима қиламан? Гапимга ким қулоқ солади? Сиз билмайсиз... Раисдай оғайниси турганда бало ҳам келмайди унга!—Ҳамида бошини кўрпага ўраб жим қолди.

Тўсатдан Сайёранинг кўз олдига ўша кеча нимадандир бетоқат бўлиб, ҳовлида асабий айланиб юрган Туробжон келди, қулоқлари остида унинг: «Раҳмат сизга, Сайёрахон, оғир аҳволдан қутқардингиз!»— деган гаплари янграб кетгандай бўлди-ю, секин ўрнидан турди.

Кун ботган, сояга чўмган қишлоқ кўчалари деярли кимсасиз, лекин пахса деворлар орқасидаги ҳовлилар-

дан қўй-қўзиларнинг маъраши эшитилар, болаларнинг йиғиси, аёлларнинг қарғанган овозлари келар, бунинг ҳаммаси қовурилган пиёз, сут, райхон ва тезак ҳидига қўшилиб, кишининг дилида аллақандай маънос ва илиқ туйғулар қўзғатарди...

Сайёра дам Ҳамиданинг: «Сиз бахтли хотин, тушун-майсиз бунга», деган гаплари эсига тушиб, ғамгин кулимсираб қўяр («Мен бахтлиманми, йўқми, сиз қаёқдан биласиз, Ҳамидахон?»), дам унинг, «Уч боламни тирик етим қолдириб, қаёққа ҳам борардим?» деганларини ўйлаб кўз олдига негадир қизи Нодира келарди...

Туробжон бригадирлар билан мажлис ўтказаетган экан, қабулхонада ўтирган секретарь қиз олдига кириб, Сайёра келганини айтиб чиқди. Сал ўтмай, одамлар тарқала бошлади. Унинг чақиришини кутмай ўрнидан турган Сайёра эшикда пайдо бўлган новча, хушбичим қора йиғитни кўриб, беихтиёр тўхтаб қолди. «Уша! Содиқвой!»

Содиқвой ҳам уни кўриб, эшикда тўхтади, сўнг хром этигини ғарч-ғурч босиб олдига келди, шляпасини пешанасига қия қўндириб илжайди:

— Салом, дўхтир опа!

Сайёра жавоб бермай, ёнидан ўтиб кетмоқчи эди, яна илжайиб олдини тўсди.

— Биздақа золим эрлар — хотинларга бой-феодалларча муомала қиладиган, эскилик сарқитлари билан саломлашишнинг хоҳламайдилар-да, а, дўхтир опа?

Сайёра юзидан қони қочиб:

— Нима қиласиз ўзингизни гўлликка солиб? — деди. — Қилгуликни қилиб қўйиб, яна бачканаликни қўй-майсиз?

Содиқвой ўзини бепарво кўрсатишга тиришса ҳам, юзида аллақандай аянчли табассум жилва қилди.

— Биз бачкана бўпмизми ҳали? — деди у ва уф тортиб қўл силтади. — Эҳ, опажон, опажон! Сиз ниманиям билардингиз? Бизни таъна қилишдан олдин...

— Мен билмайман, билгим ҳам келмайди! — деди Сайёра кескин. — Лекин сизга битта маслаҳатим бор: қилгуликни қилдингизми, думингизни ликиллатманг! Мард бўлинг! Ҳа!..

— Аввал бизниям дардимизни бир эшитинг, кейин кўкракка қўш тиг милтиқни тираб, отсангиз ҳам майли, опажон!

Содиқвой, гўё юрагини ўт олаётгандай кўкрагини силаб Сайёрага яқинлаша бошлади, хайрият, шу пайт эшик очилиб, остонада Туробжон кўринди.

— Нима гап? Тагин ўйин кўрсатяпсанми, Содиқвой?

— Мана, кўрмайсизми, дўхтир опамлар...

— Бор, ишингни қил!— деди Туробжон кескин.— Қани, бу ёққа марҳамат, Сайёрахон!

Сайёра, хўжайинининг буйруғини эшитиб, писиб қолган кучукдай жилпанглаб қолган Содиқвойнинг ёнидан ўтиб, раиснинг хонасига кирди.

Туробжон хонада паға-паға сузиб юрган тамаки тутунини сочиқ билан елпиб деразаларни очиб юборди, кейин четдаги пастаккина столни Сайёра ўтирган диванга яқинроқ суриб, ўзиям ўтирди. Кетма-кет секретарь қиз катта патнисда чой-нон, тилладай товланган аяжир ва узум олиб кирди.

Туробжон Сайёрага чой қуйиб узатаркан, ҳазиллашди:

— Докторлик хуш келиб кинони тарк этибсиз, деб эшитдим, табриклайман, Сайёрахон!

— Раҳмат.

— Балли, тўғри қилибсиз. Докторлик турганда киноям иш бўлдимми? Ҳалиям бўлса ўйлаб кўринг. Мана, жаннатдай жой. Тунов куни хўжайинингизга ҳам айтдим, қўй ўша шахрингни, кўчиб кел деб! Акрамвой бош архитектор, сиз бош врач — ётинглар даври-давронни суриб!.. Ҳа, нега юзингизни бурасиз? Бугун уришиб қолган бўлсаларинг, эртага ярашиб кетасизлар... Эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши, лаббай?

— Майли, ишдан гапирайлик,— деди Сайёра бошини кўтармай.

— Марҳамат,— деди Туробжон ва кулди.— Йўқ, тўғриси ҳам ишингиздан жуда хурсандмиз. Мен бошда бунчалик қизиқиб кетасиз, деб ўйламовдим. Фақат битта илтимос: шу... бюллетень-мюллетень деган нарсаларга эҳтиёт бўласиз.

— Мен бош врач эмасманки, бировга бюллетень берсам. Шунчаки... Ҳамидахоннинг ёнида ўтиргандан кейин, кирган аёлларни қабул қилмасдан қайтариб юборгим келмади.

— Йўқ-йўқ, жуда тўғри қилгансиз. Раҳмат сизга,

Сайёрахон. Мен ҳам шунчаки билиб қўйинг деяпман-да! Ҳозир долзарб пайт. Ишчи кучи етишмайди...

— Ишчи кучи етишмайди деб, ҳомиладор аёлларни кетмонга соласизми?

— Мен кетмонга соламан дедимми, оббо сизни-ей? Шунчаки, эҳтиёт бўлинг, касал деб, ишқмас дангасаларниям ишдан бўшатиб юрманг дедим холос!— Туробжон қўлларини ёзиб хахолаб кулди.— Бир гап айтсанг дарров гап тагидан гап қидирасизлар... Хўп, сиз нима десангиз биз шунга туриб берамиз, Сайёрахон!

Сайёра кулди.

— Тилингизда мақтасангиз ҳам, дилингизда менидан қутулолмай турганга ўхшайсиз...

— Йўқ-йўқ...

— Майли. Эрта-индин Ҳамидахон оёққа турса... ўз ишимга кетаман.

— Ҳалиям кўнглим кинода денг?

— Бормасам балога қоларман улардан!

— Ўшалардан келадиган балони каминага қўйиб беринг, Сайёрахон!..

— Майли, бу гапдан фойда йўқ!— деди Сайёра жиддийлашиб.— Мен сизга... Ҳамидахон тўғрисида гаплашгани келувдим.

— Хўш?

— Бу иш босди-босди бўлиб кетадими, ё... аёл кишига қўл кўтарган бу номард ўз жазосини тортадими? У киши... худди ҳеч нарса бўлмагандай юрибди-ку талтайиб. Ҳайронман. На милиция, на бошқаси...

— Қўрқманг, милиция кетига тушган жойда мен уни кафилга олдим.

— Сиз? Бундан чиқди...

— Шошманг, сизга битта саволим бор, Сайёрахон...— Туробжоннинг чеҳрасидаги табассум сўниб, қошлари чимирилди, қорачадан келган чиройли узунчоқ юзида шиддатли бир ифода пайдо бўлди.

— Кечирасиз, Сайёрахон,— деди у секин.— Ўзингиздан чиққан фикрми бу, ё бўлмаса Ҳамидахоннинг сўзими?

Сайёра ҳозир кўнгилсиз бир тўқнашув бошланишини сезиб энтикди, ўзини босишга ҳаракат қилиб:

— Буни ким гапирмасин, барибир эмасми?— деди.

— Йўқ, барибир эмас!

— Борди-ю, менинг гапим бўлса-чи?

— Балли!.. Ҳамидаҳон қўшилармикан бу гапинг-изга?

— Ҳамидаҳон... Ҳамидаҳон қўшилар эди, агар... агар эрининг ёр-дўстлари орага тушиб, босди-босди қилиб юборишини билмасан!..

Туробжон яна бояғидай: «Ҳмм» деб, кулимсиради-да, ўрнидан туриб кетди. Сайёра унинг кескин гапири-шини кутиб, аъзойи бадани таранг тортди, лекин Туробжон хонада ўйчан одимлаб деразанинг олдига ўтди, бирпас боққа тикилиб тургач, бошини чайқаб:

— Бундан чиқди,— деди.— Адолат тикланишига биздақа ёр-биродарлари, тўғриси, мен халақит берап-ман, шунақами?

— Билмадим энди...

— Вой Сайёрахон, Сайёрахон!— Туробжон стулни суриб, Сайёранинг рўпарасига ўтирди.— Наҳот сиз мени шунчалик... инсофсиз деб ўйласангиз!.. Агар мен бу ишни босди-босди қилмоқчи бўлсам... бунинг сон мингта сабаби бор ахир... Хўп, яхши. Мен сизга қўши-ламан: Содиқвой номардлик қилган. Умуман, ожиз бир аёлга қўл кўтарган йигит, йигит эмас! Лекин, би-ринчидан, у сиз ўйлаган даражада... ёмон йигит эмас, Сайёрахон. Ғайратчан, ишбилармон бригадир.

— Ишбилармон бўлса бордир, бироқ бу жинойти...

— Энди, хондан ҳам хато ўтади, Сайёрахон.

— Бу хато эмас, жинойт, Туроб ака!

— Хўп!— Туробжон тоқатсизлик билан бош чай-қади.— Хўп, у жинойт қилган бўлсин, ваҳшийлик қил-ган бўлсин! Лекин уни... шу иши учун қаматиб юбо-ришдан нима фойда? Уч боласи тирик етим қолади, кўрган фойдамиз шу бўладими?

Сайёра унинг лаблари қисилиб, бурун катакла-ри пирпирай бошлаганини кўриб, ўзининг ҳам ранги ўчди.

— Бу гапингиз қизиқ бўлди-ку! Бунақа мантиқдан келиб чиқилса... у киши Ҳамидаҳонни ўлдириб юборса-ям индамаслик керак экан-да!

— Ҳамидаҳон!.. Ҳамидаҳонингиз ҳам сиз ўйлаган-дай фаришта эмас!— деди Туробжон кутилмаган бир ғазаб билан.— Мен унинг тили заҳарлигини айтмай қўя қолай, у яхши бўлса... лочиндек эри туриб, бегона эр-как билан кечаси хилват жойда учрашишга бало бор-ми? Кечирасиз, Сайёрахон...— Туробжон Сайёрага

қараб ғалати жиямайды. — Баъзи сабабларга кўра, мен сизга бу сирни очолмайман...

«Акрамга шама қиялтимиз?» — Сайёра қизариб ерга қаради. Туробжоннинг гапи негадир яна юрагининг бир четини огритиб ўтди, лекин шу заҳотиёқ ўзидан ғижиниб, кулимсиради.

— Нимага шама қилаётганингизни билиб турибман. Мен бу гапни аллақачон эшитганман, — деди. — Ҳамида ўзи айтиб берди. Агар унинг кўнли пок бўлмаса...

— Агар кўнгли пок бўлмаса... Ўзи айтиб берганмиш! — деди Туробжон, нимагадир бўғилиб. — Хўш, ўзи айтиб берса нима бўпти? Яқинда мен битта французча фильм кўрдим, Сайёрахон. Хужжатли фильм. Париж кўчалари кўрсатилади. Сена дарёси бўйлари. Ҳар бир дарахт, ҳар бир соя жойда ёшлар қучоқлашиб ўтиришибди. Йўқ, ўтиришган бўлсаям майли, мени кечирасиз, Сайёрахон, киши айтишга ҳам уялади, қучоқлашиб, ўпишиб ётишипти. Кўчадан ўтаётган одамлар эътибор ҳам қилишмайди. Биров қайрилиб ҳам қарамайди... Билмадим, балки юз йилдан кейин, маълум тараққиёт жараёнларидан ўтгач, биз ҳам бунақа нарсаларга лоқайд қарайдиган бўлармиз, лекин ҳозир қишлоқ муҳитида яшаб туриб, бу муҳитнинг урф-одатларини оёқ ости қилиб бўлмайди, Сайёрахон! Ё нотўғрими?

— Тўғри бўлса, тўғридир, — деди Сайёра. — Лекин ҳеч қачон хотин кишига мушт кўтариш, айниқса, пичоқ уриш ахлоқдан ҳисобланган эмас!

Туробжон елкасини учуриб ўрнидан турди.

— Мен сизга масала қанчалик мураккаб эканини айтдим. Тушунсангиз шу, тушунмасангиз...

Сайёра ҳам ўрнидан турди.

— Мен бир нарсага тушундим — сиз бу оғир жиноятни яшириб қолмоқчисиз. Шу...

— Айтилман-ку, уни жазолагандан ҳеч бир фойда йўқ деб, наҳот шуни тушунмасангиз, Сайёрахон?! — қичқириб юборди Туробжон.

— Фойдаси шуки, одамлар адолат борлигига ишонишади. Агар «ёпиқлиқ қозон ёпиғлиқ» қилиб юборсангиз... Мен Ҳамидахонни айтмай қўя қолай, бошқа аёлларга ҳам қаттиқ таъсир қилади. Мен кўрдим...

Сайёра нафаси етмай, қўлини графинга чўзди. Туробжон унга сув қуйиб узатаркан:

— Нимани кўрдингиз?— деди кинояли кулимсираб.

Сайёра ҳаяжондан тишлари стаканга тақ-тақ тегиб, сувдан зўрга бир-икки ҳўплади.

— Аёлларнинг аҳволини! Мен ҳеч ўйламовдим, шундай илғор колхозда... Сиздай ёш раис ишлаган жойда ҳамма оғирлик, ҳамма қийинчилик аёлларнинг зиммасига ташлаб қўйилади деб!

— Ё раббим!— Туробжон бўғилиб қўллари билан сонларини шапатилади.— Сиз, зиёлиларга ҳайронман. Ўзларингиз ҳеч нарсага тушунмайсиз, турмушни билмайсизлару, ҳадеб осмондан келиб гапирасизлар... Тавба! Нима қиласиз билмаган ишга бош суқиб?

— Эҳтимол сизчалик билмасмиз,— деди Сайёра.— Лекин ўзи кўриниб турибди...

— Ҳўп!— Туробжон тоқатсизлик билан бош чайқайди.— Ўзи ҳамиша шундай бўлади. Эшматнинг аламини Тошматдан олишади...

— Гапингизга тушунмадим.

— Нимасига тушунмайсиз?— деди Туробжон кўзлари чақнаб.— Агар сиз турмушни билсангиз... Акрамдай йигитнинг юзига оёқ қўярмидингиз? Шундай пок, олижаноб йигитнинг қадрига етмай, гулдай ҳунарингизни ташлаб, артистка бўлиб, укаларингиз тенги олифта йигитчалар билан... э, нимасини айтай!..— Туробжон кутилмаган бир нафрат билан қўл силтаб тескари бурилиб олди.

Унинг ҳамма гапи бир бўлди-ю, шу гапи бир бўлди. Сайёра ўпкаси тўлиб:

— Туробжон ака, сиз қаёқдан биласиз,— деган эди, Туробжон яна гапни тескари бурди:

— Ҳа, биз нимани ҳам биламиз, Сайёрахон? Биз бой-феодалларча тарбия кўрган, эскиликка муккасидан кетган одамлар... Мана, сизлар биласизлар ҳамма нарсани. Биз энди сизлардан ўрганамиз.

Сайёра унга жавоб бермоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю лаблари қовушмади, сўнг йиғлаб юборишидан қўрқиб, эпикни шартта ёпиб чиқиб кетди.

У то касалхонага етгунча хаёлан ўзи билан ўзи олишиб борди. Дам Туробжоннинг сўзларидан ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олар, дам уни ҳурмат қилиб, узиб-узиб гапирмаганидан афсус чекарди.

Эсига дадасининг: «Оҳ, қизим, қизим, ёшлик қиялп-

сан, сен ҳали кўп нарсани билмайсан», деган гаплари қайта-қайта тушар, кўз олдидан негадир Акрамнинг таниш, ўйчан чеҳраси кетмас эди. Наҳот... Туробжоннинг гаплари рост бўлса? Наҳот у Сайёрани алдаган бўлса? Алдаган бўлса... энди унга барибир эмасми? Барибир бўлса... нега Туробжоннинг гаплари юрагини бунчалик тимдалайди? Унга нима бўлди ўзи?

Ҳа, дадаси ҳақ: Сайёра ҳозиргача кўп нарсани билмас, кўп нарсага ақли етмас экан. Бироқ у энди бир нарсани аниқ билади: Туробжоннинг гапларидан кейин у бу ишга қўл силтаб ташлаб кетолмайди. Ҳақиқат қилади. Лекин... қўлидан нима келади унинг? Кимга боради? Парткомгами? Райкомгами? Ҳеч кимни билмаса, ҳеч кимни танимаса... Тўсатдан эсига Убайжон тушди... Ҳа, ҳа, уни чақириш керак! Эрталаб Шоҳистага айтади — дарров хат ёзсин, телеграмма берсин! Ёш шоир, журналист! Бунақа ишларни ўзиям яхши кўради. Ёзсин, бир шарманда қилсин буларни!..

Сайёра елкасини босиб турган оғир юкдан қутулгандай енгил нафас олди.

* * *

Касалхонанинг дарвозасида таниш ёпиқ машина турарди. Сайёра машинага яқинлашганда ичкаридан ассистент йигит чиқди. Сайёрани кўриб, ширакайф овозда хитоб қилди:

— Э, қаёқларда юрибсиз, Сайёрахон? Қидиравериб оёқда оёқ қолмади-ку! Қани, машинага чиқинг!

Сайёра боришга тоби йўқ эди, лекин ассистент йигит ёлвориб туриб олди: бугун иш юришиб, Шавкатжон зиёфат бераётган экан, Сайёра бормаса хафа бўлармиш!..

Сайёра истар-истамас машинага чиқди.

Зиёфат гузардаги чойхонанинг ички ҳовлисида, ҳовуз бўйидаги сўрида ўтказилаётган эди. Сайёра кўчада машинадан тушаётгандаёқ қиз-йигитларнинг «гурр» кулгисини эшитди, у ҳатто Нилуфарнинг ингичка хушбўйим овозини таниди: Нилуфар ҳаммадан қаттиқ қий-қириб куларди.

Сайёра гузардаги қатор супаларда ўтирган чолларнинг ёнидан ўтаркан, беихтиёр ийманиб уялиб кетди, чунки ҳамманинг кўзи унда эди. Кимдир:

— Бу киночилар дейман, иш қилишадими, ё кеча-ю кундуз айш-ишратми?— деб пичинг қилди.

— Айш-ишрат ҳам иш ҳисобланади-да буларда!— деди яна биров.

Сайёра кинояли боқишлар остида чойхонадан ўтиб, ички ҳовлига киргунча терлаб кетди.

Зиёфат айни авжида эди. Ҳовуз бўйидаги сўрига янги кўрпачалар тўшалган, дастурхон мева-чевага тўла, вино ва шампанское шишалари юмалаб ётар, даврадаги қиз-йигитларнинг кўпчилиги ширакайф эди... Сайёрани кўрганда қий-чув қийқириқ кўтарилди, тўрда, Нилуфарнинг елкасига суяниб ўтирган Шавкатжон ўрнидан туриб, уни ҳазиломуз таъзим билан қарши олди ва қўяда-қўймай ёнига ўтказди, кулиб қадаҳ кўтарди:

— Дўстлар! Биз яратаётган асарнинг ютуғи, бутун муваффақияти фақат бир кишининг маҳорати, жозибаси ва истеъдодига боғлиқ, у ҳам бўлса бош қаҳрамонимиз Сайёрахон! Шу қадаҳни Сайёрахоннинг муваффақияти, таланти ва жозибаси учун кўтарайлик!

— Ура!— деди оператор.

— Ура!

Кулги ва қарсаклар қўшилиб, қий-чув бўлиб кетди.

Сайёра бу беғам, хушчақчақ ёшлик кайфиятига берилиб, винодан бир ҳўпларкан, бояги кўнгилсиз баҳс, касалхонадаги ҳангомалар — ҳаммаси жуда майда гап бўлиб кўринди кўзига.

— Қани олинг!— деди Шавкатжон ва эгилиб қулогига шивирлади.— Мени маст деманг, лекин... мен сизни чиндан ҳам... яхши кўриб қолдим...

— Раҳмат!— Сайёра ҳазиллашиб кулди ва ўзини сал четга тортди.— Жуда миннатдорман!

— Йўқ, беҳазил, Сайёрахон!.. Қани, олинг!..— Шавкатжон унинг биллагидан ушлаб, қўлига яна пиёла тутқазди.— Сиз шундай... босиқ, ақлли, мағрур ва гўзал бир жувонсиз! Мен мағрур аёлларни яхши кўраман, ҳа!.. Қани, олинг...

Сайёра кулиб пиёлани қўлига оларкан, рўпарадаги гримчи қизлар пичирлашиб қолишганини, Нилуфар ўса негадир тумтайиб ўтирганини кўриб қолди.

«Рашк қилипти!»— деди у хаёлида, эсига негадир Туробжоннинг бояги гапи тушди: «Укангиз тенги олифта йигитлар орасида... эҳ!»

Сайёра, худди Туробжон уни кузатиб тургандай қизариб кетди ва винодан бир ҳўплаб, пиёлани дастурхонга қўймоқчи бўлди, лекин Шавкатжон қўлига қайта тутқазди.

— Босиқ бўлиш яхши-ю, аммо баъзан киши мана шунақа сал ёзилиб, мияни шамоллатиб турса ҳам ёмон бўлмайди, Сайёрахон! Шундоқ қилинмаса... олам қоронғи кўриниб кетади кишининг кўзига... Қани, олинг! Ким айтади сизни феодал эрнинг тутқунидан қутулган ёш, гўзал аёл деб?..

Сайёра кулиб пиёлани оларкан, яна Нилуфарга кўзи тушди. Унинг изтироб чекаётгани, Сайёрага қилинаётган хушомадлар унга оғир тегаётгани чехрасида шундоқ акс этиб турарди.

— Мен бу қадаҳни Нилуфар учун, мендан ёш, мендан... истеъдодли, ажойиб қиз Нилуфар учун кўтаришни таклиф қиламан!..

Сайёранинг гаплари шов-шув ва қарсаклар орасида кўмилиб кетди. Нилуфар, чехраси очилиб, Сайёранинг ёнига ўтди ва икки юзидан чўлп-чўлп ўнди.

«Чинакам артистлар шундай қиларди шекилли!— деди Сайёра хаёлида.— Уни айтса бўлади Мединоститутга янглишиб кириб қолган деб! Асли артистка бўладиган қиз!..»

— Нилуфархон молодец!— деди Шавкатжон, гўё унинг ўйларига тушунгандай.— Бугунги эпизодни шундай ижро этдики, ҳаммамиз қойил қолдик...

— Бош ролни ҳам Нилуфархонга топшира қолинг!— деди Сайёра ва бу гапини сохта-камтарлик деб тушунишларидан қўрқиб:— Йўқ, йўқ, рост айтаман. Мендан артистка чиқмаслигига ишондим!— деди ва қизариб кетди.

Ҳамма унинг гапига эътироз билдириб, бир-бирига сўз бермай мақтай кетишди-ю, яна гала-говур кўтарилди. Сайёра бу мақтовларни эшитиб, айни замонда Нилуфарни кузатиб ўтираркан — бу мақтовлар унинг гашини келтираётгани шундоқ билиниб турарди — ичидан кулиб қўйди. У чиндан ҳам ўзини ёш ўсмирлар орасида — яхши, софдил, хушчақчақ, бироқ турмушнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрмаган ёш ўсмирлар орасига тушиб қолган одамдай ҳис қиларди. Ўзининг артистка бўлиш ва кинога тушиш истаги эса тўсатдан шун-

дай гайри табиий кўриндики, бу фикр хаёлига қачон келганини эслай бошлади.

Ҳа, дадаси ҳақ, унинг, йигирма олтига кирган, бола мўрған бир аёлининг артистка бўлиб, шон-шухрат қозонаман дейиши... чиндан ҳам енгилтаклик эмасми-кан? Дадаси айтмоқчи, чин артист бўлишга унинг истеъдоди етармикан? Агар у истеъдодли бўлса... Нега бу ишга киришмасдан туриб совий бошлади. Ахир... бу даврада ўтиргайларнинг шоду журрамлиги, уларнинг орау-умидлари, Нилуфарнинг қувончи ва рашки — ҳаммаси унга қандайдир ёт-ку! Ҳатто, унинг шаънига айтилган мақтовлар ҳам уни ҳаяжонга солаётгани йўқ-ку?..

Кулги, ҳазил-мutoйиба тобора авж оларди. Ёлғиз Сайёра хомуш ўтирар, бунин билдирмаслик учун гоҳ кулгига қўшилар, гоҳ гап-сўзларга аралашиб қўяр, лекин барибир ўзини аллақандай бошқа бир оламга тушиб қолгандай сезарди. Ниҳоят, ош ҳам тортилди. Сайёра ижозат сўраб, олдинроқ кетмоқчи эди, Шавкатжон, худди унинг ниятини билгандай, ётоқхонагача пиёда боришни таклиф қилди-ю, уни ҳам қўярда-қўймай бирга олиб кетди.

Қишлоқ осуда уйқута чўмган, кимсасиз кўчалар жимжит. Ой чиқмаган, қон-қора бахмалдай осмон паст тушиб, туташ қон-қора боғларга қўшилгану, дарахт япроқлари ораси гўё милт-милт юлдузларга тўлиб кетган эди... Бу сокин, осуда оқшомда киши индамай ўз хаёлларига чўмиб, охишта неэгиси, боғлардан келаётган райҳон ва атиргулларнинг нафис, муаттар бўйини тўйиб-тўйиб ҳидлаб, қурбақаларнинг қуриллашига, ариқ сувларининг майин шилдирашларига қулоқ солиб, аллақандай ораулар оғушида сузгиси келарди. Лекин ширакайф қиз-йигитлар бу маъсум гўзалликнинг қадрига етмай, қишлоқни бошларига кўтариб қийқириб кулишар, қўшиқ айтишар, бақириб-чақиришар эди.

Сайёра бошқаларга билдирмай секин ўзини четга ола бошлаган эди, Шавкатжон сезиб қолиб, ёнига ўтди.

— Кечирасиз, Сайёрахон, — Шавкатжон қоронғида унинг қўлини топиб, қўлтиқлаб олди. — Мен бир-икки кундан бергисиз билан холи бир гаплашеам деб юривдим...

— Қанақа гап экан?— Сайёра секин қўлини чиқариб олмоқчи бўлди, лекин Шавкатжон қаттиқроқ қисди ва ўксинган бир овозда:

— Нега бундай қиласиз, Сайёрахон?— деди.— Сизга нима бўлди ўзи?

«Оббо худо урди. Севги изҳор қилмаса эди яна!»— Сайёра ичида бир кулиб қўйди. Қизиқ: Шавкатжоннинг хушомадлари, унинг қўл сиқиб ва нимагадир ишора қилиб уф тортишлари Сайёрани тунов кунгидай ҳаяжонга солмас, аксинча, бачкана туюлиб, ғашини келтирар эди.

— Негадир ўзингизни олиб қочасиз,— деди Шавкатжон.— Муомалангиз ҳам илгаригидай эмас...

«Ана, айтмадимми?..»

— Нима қилай,— деди Сайёра,— ўзингиз кўриб турибсиз, кутилмаган жойда бу иш чиқиб қолди.

— Гап ишда эмас. Кўриб турибман-ку...

— Бўлмаса нимада?— деди Сайёра ва унинг нима демоқчи эканини билиб туриб, яна шу саволни бергани учун қизариб кетди.

— Эҳ, Сайёра, Сайёра!— Шавкатжон оғир хўрсинди.— Сизга ҳайронман... Шундай ёш, шундай... жозибали аёл! Ахир, бу ёшлик умрбод инъом қилинмайди-ку кишига! Наҳот шуни тушунмасангиз, Сайёрахон?

Сайёра ўзини тушунмаганликка солиб:

— Нима қилай, маслаҳат беринг?— деган эди, Шавкатжон тўсатдан фиғони чиқиб:

— Нима қиласиз ўзингизни соддаликка олиб?— деди кескин.— Эрингиздан ажрашганингиз ростми ўзи?

Сайёра унинг мақсадига аллақачон тушунган бўлса ҳам, бунчалик дағал гапиришини кутмаган эди.

— Рост бўлса нима бўпти?— деди юраги музлаб.

Шавкатжон асабий кулди.

— Ё бўлажак эрингизга ҳам ҳалитдан содиқ қолмоқчимисиз?— деди у, лекин бу гап Сайёрани титратиб юборганини сезиб, ҳазилга бурди.— Менга қаранг, Сайёрахон, бу гўзаллик, бу ёшлик ҳаммаси ўтиб кетади...

Сайёра куч билан қўлини унинг қўлидан чиқариб олди.

— Мен бу гапларни бир марта эшитганман...

— Эҳ, Сайёрахон, Сайёрахон... Мен сизни бунчалик... деб сира ўйламаган эдим!

— Агар сиз кинога олаётганда... мендан бошқа нарсани кутган бўлсангиз... хато қилибсиз. Ҳалиям бўлса хатонгизни тузатинг. Бошқа актриса қидиринг!..

Шавкатжон «ошириб» юборганини сезиб, астойдил шоша бошлади.

— Йўқ, йўқ, сиз менинг гапимни тўғри тушунмадингиз...

— Ҳаммасига тушуниб турибман!!

— Ана холос!

— Йўқ, рост айтаман. Мен бу ролни чиндан ҳам удалай олмайман, шекилли.

— Йўқ, бу гапни миянгиздан чиқариб ташланг!— деди Шавкатжон.— Бунақа қилиқларингиз бор экан, бошда бадий совет тасдиқлашидан олдин ўйлашингиз керак эди. Энди ишнинг белига тепаман демасангиз, бу гапни иккинчи марта айта кўрманг! Лекин... агар, бунга менинг ҳазил гапларим сабаб бўлган бўлса... иккинчи марта ҳазиллашмаганим бўлсин! Бундан кейин сиз билан энг расмий тусда муомала қилишга ваъда берман. Мана, идорага ҳам келдик... Бу ёрига қўрқмайсизми? Яхши. Кузатиб қўййлик, дейишгаям тилимиз бормай қолди... Хўп, хайр! Эрталаб соат саккизда съёмка. Кечикмаслигингизни илтимос қиламан!

Сайёра унинг таҳқирланган одамдай қаддини кулгили даражада баланд тутиб, гурс-гурс одимлаб боришларига қараб кулимсираб қўйди, лекин аёл эмасми, ярим қоронғи кўчадан касалхонага ёлғиз кетаркан: «Мен ҳам жа ошириб юбордим шекилли!» деган фикр кўнглидан ўтди. Айни замонда ўзидан, унга берган жавобларидан мамнун эди. У энди ўйлаб қараса, кинодан совий бошлагани рост экан. Сайёра буни дилдидан сезгани учун ҳам Шавкатжоннинг охириги сўзи уни астойдил ташвишга сола бошлади... Наҳот у рад этса ишлари чиндан тўхтаб қолса? Лекин кўнгли совиган ҳолда у ўз ролини қандай ўйнайди? Ўйнаганда ҳам ҳамма хатти-ҳаракатлари сохта чиқмайдими?..

Сайёранинг кўз олдига яна Акрам келди, унинг: «Наҳот... киночиларга қўшилдим, энди бундан бу ёғи турмуш эмас, жаннат бўлиб кетади, деб ўйлайсиз?» деган гаплари тушди.

Сайёра ўзи билан ўзи олишиб, алламаҳалгача ухлай олмади.

Эрталаб Сайёра ҳовлида бўлаётган қандайдир тўполондан, очилиб-ёпилаётган эшикларнинг тарақ-туруғидан уйғониб кетди. У юраги «шиғ» этиб, бир зум қулоқ солиб ётди. Кўча томондаги эшик яна тарақлаб очилиб-ёпилди, қоровул чолнинг:

— Ақлингни едингми ҳой, қора кампир? Хотин-халажнинг юрагини ёрасан-ку, шаддодлик ҳам эви билан-да! — деган овози эшитилди.

Сайёра совуқ тер босиб ўрнидан турди ва халатини эгнига ташлаб йўлакка отилди. Йўлакда турган ҳамшира хотин: «Чиқманг, ҳеч нарсадан тоймайди, ялмоғиз!» — деб олдини тўсса ҳам, эшикни очиб ҳовлига қаради.

Ҳовлининг ўртасида рўмоли елкасига тушиб, сочлари тўзғиб кетган, қоп-қора бир кампир қоровул чол билан олишмоқда эди. Кампирнинг орқасида иккита бола — бири, олти-етти яшар ўғил бола, иккинчиси, ўн-ўн бир яшар қизалоқ — қўрқувдан кўзлари ола-қула бўлиб, қоққан қозикдай қотиб туришарди. Сайёра болаларни кўрди-ю, юрагидаги ваҳима бирдан тарқаб, эшикни шарақлатиб очиб, ҳовлига чиқди.

— Нима гап, қанақа тўполон, ота?

— Мана бунга бир қараб қўй, қизим!..

— Сен нари тур, қоңбош! — Кампир кутилмаган бир куч билан чолни четга суриб, Сайёрага юзланди:

— Менинг ўғлимни турмада чиритмоқчи бўлган сенми? — деди кўзлари ёниб. — Қаматадиган бўлсанг олдин мени қамат деб келдим!

— Келишга келибсиз, бола бечораларни судраб нима қиласиз?

— Бу бечораларми? Булар... Ўғлим турмада чирийдиган бўлса... сен боқасан деб олиб келдим буларни! Ўғлимнинг бошига етадиган бўлсанг ким боқади бу тирик етимларни? — Кампир шундай деди-да, тўсатдан ўғил боланинг қўлидан «шап» ушлаб Сайёрага қараб отди, бола текис ерда қоқилиб келиб Сайёранинг тиззаларини қучоқлаб қолди. Шошиб қолган Сайёра ҳали ҳушига келмаган ҳам эдики, кампир қиз болани ҳам шу йўсинда қўлидан «шап» ушлаб унга қараб отди. Қизалоқ ўғил боладай ўзини тутолмади, йўлда нимагадир қоқилиб, Сайёранинг оёғига йиқилиб тушди. Сай-

ёра титроқ босиб йиғлаган қизчани кўтариб, бағрига босаркан, бўғилиб қичқирди:

— Раҳм-шафқат борми ўзи сиёда? Ким айтади сизни буви деб? Раҳм қилсангиз бўлмайдими бу норасидаларга?

Кампир қўллари билан сонини шапатилади:

— Мен буни сендан сўрамоқчиман, танноз? Сен шаллақига булар нима ёмонлик қилдики, ўғлимнинг бошини еб, буларни тирик етим қиласан?

Сайёра унинг мақсадига эндигина тушуниб, вужуд-вужудигача ижирганиб кетди.

— Ўғлингизга қилгуликни қилдириб қўйиб, топган йўлингиз шу бўлдики? Ўғлингиз буларнинг онасини пичоқлаганда қаёқларда юрувдингиз?..

Сайёра сўзини тугатмаган ҳам эдики, кўчадан кўйлагчи ёқавайрон, қўлида қамчи, Содиқвой кириб келди. Кампир ўғлини кўрди-ю, қўққисдан дод солиб, яна бо-ляларга ёпишди.

— Тегма менинг қўзичоқларимга, ҳай шаллақ! Сендақа беҳаёга бериб қўядиган қўзичоқларим йўқ менинг!..

Кампир, икки кўни чўғдай ёниб, болаларни тортқилай бошлади. Болалар эса, негадир қалтироқ босиб Сайёранинг оёқларига ёпишиб олишган, кампир тортқилаган сайин унга қаттиқроқ тармашишарди.

— Дод!— деди кампир қўллари билан сонларини шапатилаб.— Бормисанлар, мусулмонлар! Боламнинг бошига балб солтани-солтан, набираларимдан жудо қилмоқчи бу шаллақ! Дод!

Сайёра, худди лўли хотиндан қўрққан ёш боладай, юраги орқага тортиб, ранги оқариб кетди. У кампир болаларни кўчага судрай бошлаганидагина ҳушига келди, келди-ю, кампирнинг олдини тўсди.

— Болалардан қўлингизни олинг, буви! Қўлингизни олинг ё... ҳозир райондан милиция чақиртираман!

Боядан бери лол бўлиб турган қоровул чол ҳам ҳушига келиб гапга аралашди:

— Эсингни едингми, ҳой қора кампир!.. Болаларда нима гуноҳ?

— Буларга қараб туринг, ота. Мен ҳозир милицияга, кўряк бўлса, прокурорга телефон қиламан!

Сайёранинг дўқи кампирдан ҳам бурун Содиқвойга

қаттиқ таъсир этди шекилли, этигини ғарчиллатиб кампирга яқинлашди.

— Қўйинг, ойи! Сиз аралашманг бу ишга!— деди у ҳеч кимга қарамай.

Кампир яна лаби лабига тегмай бобиллай бошлаган эди:

— Қўйинг! Бас қилинг, ойи!— деб ўшқирди.

— Қўйсам... бундан баттар бўл! Менга қолса... Тагин бориб шаллақи хотинингнинг оёғига йиқил!— Кампир шундай деди-да, тўзғиган сочларини тўғрилай-тўғрилай кўчага йўналди.

Содиқвой оғир хўрсиниб бошини эгди.

— Майли, опа, болаларни беринг. Опкетай. Ўзим қарайман...

— Қўйинг, болалар қўрқиб қолишипти,— деди Сайёра.— Шоҳисталарникига, бувисиникига чиқа қолсин. Сиз нима ҳам қиласиз буларни...

— Эҳ, опажон, опажон! Шу болаларни деб юрибман-да, опажон! Бўлмаса аллақачон!..— деди Содиқвой, бошини алам билан чайқаб. Сайёра болалар унга қараб аллақандай термилиб қолишганини кўриб:

— Қўйинг, мард бўлинг!— деган эди, Содиқвой кинояли кулимсиради.

— Мард бўлинг!.. Агар куёв тўрангиз бўлмаганда типпа-тинч юрувдик... Мана, далилим бор, опажон!— у кафтини ёзиб, бир парча ғижимланган қоғозни кўрсатди.— Айтсам ишонмайсиз, опажон!

Сайёра яна кечагидай юрагига бир нима санчилиб, Содиқвойнинг кафтидаги қоғозга тикилиб қолди. «Наҳот рост бўлса? Қанақа қоғоз? Хатга ўхшайди-ю! Олиб ўқисамикан? Йўқ-йўқ, бунчалик паст кетмайди Сайёра».

— Мен буни прокурорга топшираман!— деди Содиқвой.— Тўсатдан яна тутаяиб,— ўн йил ўйнаш бўлган булар...

Сайёра баданига шилимшиқ бир нарса тегиб кетгандай сесканиб:

— Бас қилинг!— деди кескин.— Эшитгим ҳам келмайди бунақа ифлос гапларни!

Содиқвой бошини қўллари билан сиқиб, ерга чўнқайди.

— Ҳа, сиз эпитишниям хоҳламайсиз. Сизга барибир. Аммо биз, қишлоқилар... Кошки кўксимни тилиб

кўрсата олсам сизга! Ўртаниб битди бу кўкрак! Юрай эмас, фақат бир сиқим чўғ қолди бу қафасда!.. Лаҳча чўғ!

Сайёра яна кўнгли бир хил бўлиб:

— Менга қаранг,— деди.— Йигит кишига ярашмайди бу қилиғингиз. Туринг, қаддингизни тутинг!

Содиқвой ўрнидан турди, бир зум болаларига термилиб қаради, сўнг:

— Эҳ, опажон! Опажон!— деб хўрсинди-да, қўлини бир силтаб, кўчага томон йўналди.

Сайёра болаларни ичкарига бошлади. Эшикда узун бўйли ҳамшира хотин турар, касаллар деразалардан мўралаб қарашарди.

— Шоҳиста келмадими?

— Йўқ ҳали,— деди ҳамшира хотин.

— Болаларга чой-пой беринг. Шоҳиста келса олдимга кирсин.

Сайёра бош врачнинг кабинетига кирди ва ўзини диванга ташлаб, кўзини юмди...

«Мана, далилим бор!.. Ун йил ўйнаш бўлган булар...»

Сайёра бу ўша, Ҳамида айтган хат эканига ишонар, ҳатто: «Бошқа хат бўлса нима қилибди?» деб, ўзини койишга уринар, лекин унинг ихтиёридан зўрроқ бир куч қайта-қайта Акрамни эслашга мажбур этар, уни эслаши билан негадир хўрлиги келарди... Қаёқдан ҳам учрай қолди бу киночиларга? Кино бўлмаганда қишлоққа ҳам келмас, бу аччиқ ҳақиқатни ҳам кўрмас эди! Ҳалиям бўлса бир бало қилиб кинодан қутулиб, тезроқ кетиш керак бу ердан, кетиш керак...»

— Опа, опажон!..

Сайёра Шоҳистанинг секин шивирлаганини эшитиб бошини кўтарди.

Шоҳиста, кўзларида ёш, эшикда унга термилиб турарди. Сайёра аъзойи баданини чулғаб олган ҳолсизликни енгиб, ўрнидан турди.

— Нега яна йиғлаяпсан, сенга нима бўлди, Шоҳиста?

— Опам,— деди Шоҳиста.— Опамлар ҳаммасини эшитиптилар. Сизни чақиряптилар.

— Кўзингни арт. Жиянларингга қара. Ҳа, айтмоқчи...— Сайёра Шоҳистанинг йиғлаб юборишидан қўрқиб, унинг елкасидан қучоқлади.— Айтмоқчи, Убай-

жонга телеграмма бер. Келсин. Кўрсин бу ерда бўлаётган ишларни.

Шоҳиста бошини эгиб, хўрсинди.

— Ўзим ҳам шуни ўйлаб турувдим. Ҳар куни... ўша... Муроджон совчи юбориб қўймапти.

Сайёра унинг бошини силаб кулди.

— Жуда сов. Ҳозир бориб телеграмма бер — рақиби билан ўзи олишсин!

Сайёра ювинмоқчи бўлиб, кранинг олдига ўтаркан, дарвозада тўхтаган таниш «Латвия»га кўзи тушди.

* * *

Сайёра съёмкага бир соат кечикиб борди. Лекин Шавкатжоннинг ёрдамчиси айтгандек, ҳамма нарса тахт бўлиш у ёқда турсин, ҳали декорациялар ҳам тайёр эмас, дурадгорлар ниманидир қоқмоқда, оператор осветителларга, осветителлар операторга қараб қичқиришар, кимдир бақирар, кимдир сўкинар, хуллас, одатдаги тўполон давом этарди. Шавкатжон эса, қўллари орқасида, бир четда асабий одимлаб юарди. У Сайёранинг юзига ситовчан тикилиб:

— Кайфиңгиз ёмон-ку,— деди кулимсираб.— Ҳалиям кечаги гапни кўнглиңгизга тугиб юрибсизми?

— Йўқ, ўзим...— Сайёра Содиқвой билан бўлган жанжални айтгиси келмай ерга қаради.

— Сиздан илтимос,— деди Шавкатжон,— майдачуйда гапларни кўнглиңгизга олмай, ишга жиддий киришсангиз. Кеча чойхонада кўтарилган қадаҳни ҳазил деб ўйламанг. Фильмнинг муваффақияти сизга боғлиқ, Сайёрахон.

— Билмадим энди, ўртада бунақа бўлиб...

— Эшитдим, Сайёрахон. Мен раисга айтаман. Сизни бу ишдан озод қилишади. Ҳамма гап ўзингизга боғлиқ.

Сайёра қизариб кулди.

— Кайдам, қўлимдан келса...

— Қўлингиздан келади. Умуман... бизни оғир аҳволга соламан демасангиз, бу гапни миангиздан чиқариб ташланг. Сизни бу ролга студиянинг бадий совети тасдиқлаган. Урнингизга бошқа бировни оладиган бўлсак, уни яна бадий советдан ўтказишимиз керак.

Яъни съёмка тўхтайди, план бажарилмайди, одамлар ойликсиз қолади.

«Тоза балога қолдим-ку!» — деди Сайёра ичида.

— Гапнинг пўсткаллasi — тузоққа илингансиз, осонликча қутулолмайсиз, — кулди Шавкатжон. — Ма-на, сценарий. Грим пайтида бугунги саҳнани бир кўз-дан ўтказинг. Ҳаммаси бўлиб икки оғизгина гапнингиз бор. Бу саҳнада сиз учун гап эмас, ҳолат муҳим. Ҳо-латга киришни ўйланг.

Сайёра сценарийни олиб, гримчи қизларнинг олди-га кетди.

Шавкатжон айтган саҳна шундан иборат эди: қаҳ-рамоннинг уйида қайси бир муносабат билан кичкина зиёфат бўлади. Зиёфатда жувон, унинг эри ва ота-онаси-дан ташқари яқинда қишлоққа ишга келган ва улар-нинг ҳовлисидаги бўш хонани ижарага олган ёш инже-нер йигит ҳам қатнашади. Бу йигит жувонни аллақа-чон яхши кўриб қолган, жувоннинг қалбида ҳам унга нисбатан илиқ туйғу уйғона бошлаган, лекин тортинчоқ қишлоқ аёли, кўнглидаги бу туйғуни ҳеч кимга бил-дирмайди. Зиёфат кечаси ҳамма ишни бир ўзи қилган жувон жуда чарчайди, уни яхши кўриб қолган ва хо-тин-қизларнинг оғир оилавий аҳволдан қаттиқ изти-роб чекиб юрган инженер йигит эса, унга ёрдам бериш-га ийманади. Лекин ахийри чидай олмайди-ю, жувон-нинг эрига қараб:

— «Йигитсиз-ку, аёл кишига ёрдам берсангиз бир жойингиз камайиб қоладими?» деган маънода луқма ташлайди. Жувоннинг эри эса унга:

— Бугун Саккизинчи март эмас-ку хотин-қизларга ёрдам берадиган! — деб кинояли жавоб беради. Бу гап суяк-суягидан ўтиб кетган жувон, кўзига ёш олиб: «Сизга фақат ҳазил бўлса, пичинг бўлса!» — дейди-ю, йиғлаганича болохонага чиқиб кетади...

Бундан бир-икки ҳафта олдин, Сайёра сценарийни биринчи марта ўқиб чиққанида, бу саҳна уни шундай ҳаяжонга солган эдики, кўзидан ёш чиқиб кетганди. Энди эса, «гримхонада» ўтириб сценарийни қайта на-рақларкан, бу саҳна уни ҳаяжонга солиш у ёқда тур-син, жуда сунъий, асама, аллақандай бачкана туюлди. Сайёра олдин бунинг сабабига тушунолмай ҳайрон бўлди, лекин кейин ўйлаб қараса, ҳозиргина ўзи шо-ҳид бўлган кўнгилсиз воқеа олдида қаҳрамоннинг ке-

чинмалари, бир оғиз ҳазил гап учун эридан юз ўгириб, инженер йигитга кўнгил қўйишлари чиндан ҳам майда ва ясама экан!..

Шунинг учунми, бошқами, ишқилиб, Сайёра бу сафар ҳам тунов кунгидай яна ҳолатга киролмади. У қанча ҳаракат қилмасин, ҳеч бири Шавкатжонга ёқмас, у гоҳ фиғони чиқиб, гоҳ юмшоқ гапириб жувоннинг шу пайтдаги ҳолатини, ички ҳиссиётини тушунтирар, ҳатто ялиниб-ёлворар эди. Сайёранинг ўзи ҳам ўйини, хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари қовушмай ясама чиқаётганини сезар, режиссёрдан бошлаб, дурадгорларгача — ҳаммачи қийнаб қўйганини тушуниб эзилар ва жонжаҳди билан яхши ўйнашга ҳаракат қиларди. Лекин етти дубль суратга олинди ҳамки, режиссёр унинг ўйинидан қаноат ҳосил қилмади. Ахийри Шавкатжон соқолини тутамлаб ва Сайёрани силтаб ташлашдан қўриб, сойга тушиб кетди-ю, қолдан кетган Сайёрани қизлар қуршаб олишди. Улар, «ўлганнинг устига чиқиб тепган» қабилдан қилиб, яна Сайёрага ролни тушунтира кетишди. Айниқса Нилуфар фиғони чиқиб гапирар: «Вой, шундай ажойиб, шундай драматик саҳна-я, наҳот буни сезмасангиз, ўзингизни бир минут ўша муштипар аёлнинг ўрнига қўйиб кўринг, ҳаммаси жойига тушади!» — дерди куюниб.

Сайёра унинг нафис бўялган ингичка қошларига, улама киприкларига, ўзига жуда ярашиб тушган гулдор кофтасига ва почаси тор шимига қараб, куйиб-пишиб гапирган гапларига («кошки бу ролни менга беришса») қулоқ соларкан, сценарий худди унга, Нилуфарга мўлжаллаб ёзилгандай туюлди. Ҳа, сценарийдаги воқеалар, қаҳрамон чеккан изтироблар қишлоқ аёлининг турмушидан қанчалик узоқ бўлса, Нилуфарга шунчалик яқин эди! Биринчи ўқишда сценарий Сайёрага ёққаннинг бир сабаби ҳам шунда эди!..

Демак... сценарийни ўзгартириш керак! Ундаги бу нотабийликни йўқотиб, қишлоқ ҳаётига яқинлаштириш керак. Ёки бўлмаса... Энг яхшиси, ролини Нилуфарга топшириб, ўз ишини қилиши керак. Чунки унинг истеъдоди йўқлиги биллиниб қолди...

Сайёра Шавкатжон билан яна бир гаплашиш учун уни қидириб сойга кетди, лекин ҳали тўғонга етмаган ҳам эдики, орқасидан Нилуфарнинг: «Опа! Опажон!» — деб чақирганини эшитиб қолди.

Узоқдан чопқиллаб келаётган Нилуфар унга яқинлашаркан, нимагадир ийманиб, тортиниб қолди ва бирикки қадам нарида тўхтади.

— Келинг, Нилуфар...

— Опажон, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим,— деди Нилуфар, лекин гапини давом этолмай яна дудуқланиб қолди.

— Айтийг, айтаверинг, нимага уяласиз?

— Айтишга тилим бормаяпти...— Нилуфар қизариб кулди, сўнг, чуқур нафас олиб, тез-тез гапира бошлади,

— Сиз... сиз барибир бу ролни ўйнай олмайсиз. Шунга... шу ролни менга бера қолинг, демоқчи эдим. Сизга барибир. Мен бўлсам... Мен усиз яшай олмайман... Кечирасиз, опажон, нима қилишимни билмай қолдим.

Сайёра унинг йиғлаб юборишидан қўрқиб:

— Яхши, гаплашиб кўрай,— деган эди. Нилуфар, кўзида ёш, уни қучоқлаб олди.

— Йўқ, йўқ, бу гапни айтишдан фойда йўқ. Сиз... кетмасангиз бўлмайди!— деди энтикиб.— Агар у йўқ деса... нима бўлишимни ўзим ҳам билмайман. Мен... ақлимдан адашиб қолдим, опажон. Мен усиз, Шавкатжон акамларсиз бир кун ҳам туролмайман!

Сайёра унинг гапларининг асл маъносига эндигина тушунди, тушунди-ю, беихтиёр орқага тисарилди:

— Вой, Зафар-чи? Зафар акангизни нима қиласиз?

Зафар номини эшитган Нилуфар кўз ёшини артиб, совуқ кулимсиради.

— Зафар акамларга нима бўпти? Мен бўлмасам бошқа биттаси...

— Билмадим энди. Унинг умиди бошқа эди шекилли. У ёқда дадангиз ҳам...

— Дадамлар... дадамлар нимани ҳам тушунадилар?— деди Нилуфар ва энсаси қотиб, қўшимча қилди.— Қўйинг шу гапларни. Ўзингиз ҳам шунақа қилдингиз-ку ахир!

Сайёра, худди Нилуфар қулочкашлаб юзига ургандай, вужудидан ўт чиқиб кетди.

— Ана, келяптилар!— Нилуфар шундай деди-да, гўё Шавкатжон уни кўриб қолишидан қўрққандай, ўзини боққа урди.

«Яхши. Ҳозир гаплашаман. Гаплашаману кетаман.

Фақат... мени ўзингга ўхшатма. Ўхшата кўрма! — Сайёра негадир ўпкаси тўлиб «қилт» ютинди.

Шавкатжон келиб уни қўлтиқлаб олди.

— Бу ерда нима қилиб турибсиз? Қани, юринг, бошлаймиз. Мени айтди дерсиз, ҳозир иш юришиб кетади, Сайёрахон.

Сайёра истеъдоддан секин гап очиб, бош ролни Нилуфарга беришни маслаҳат қила бошлаган эди, Шавкатжон аччиғи чиқиб: «Қўйинг шу гапни!» деган маънода қўл силтади, сўнг юзига тикилиб:

— Мунча жонингиз ачийди Нилуфарга? — деди. — Ё арз қилдими?

Сайёра шошиб қолиб, сценарий ҳақида гапира бошлаган эди, Шавкатжон бу сафар бошини бир томонга эгиб, унинг гапларини эътибор билан эшитди, кейин пешанасини ишқалаб:

— Гапнинг қисқаси, конфликтни кучайтириш керак демоқчисиз. Шунақами? — деди ва оғир хўрсинди. — О, Сайёрахон, Сайёрахон! Буни биз ҳам биламиз. Лекин... кино — бу китоб эмас. У экранга чиққунча ўнта чиғириқдан ўтади. Воқеани сал кескинлаштирсангиз ҳаёт ҳақида заррача тасаввури бўлмаган баъзи танқидчилар... турмушда бундай бўлиши мумкин эмас, деб сизга ақл ўргатишади! — У Сайёрага қараб маъюс кулимсиради-ю, худди ўз гапларидан ўзи уялиб кетгандай қизариб, буйруқ кутиб турган ёрдамчисига ўгирилди.

— Бугунги саҳнани эртага қолдирамиз... Ҳозир... болохона саҳнаси, яъни, лирик саҳна суратга олинади... Эсингизда борми, Сайёрахон? Бу саҳна жуда осон. Сиз деярли гапирмайсиз...

Сайёра бўшашиб бир четга бориб ўтирди.

Бу саҳнада қаҳрамон, яъни Сайёра, чиндан ҳам гапирмас эди. Эри билан бўлган можародан кейин қалби чуқур изтиробга тўлган жувон, танҳо қолиш истагида болохонага чиқиб, ғамгин ўйларга чўмади... Кун ботган, лекин ҳали қоронғи тушмаган бир пайт. Сой бўйидаги азим тераклар шамолда секин чайқалади... Қасрдадир олисда қизлар маъюс ва дилрабо қўшиқлар айтишади. Бу сўлим оқшом, шовиллаган сой, қизлар қўшиғи таъсирида, аста-секин ёш жувон ҳам куйлай бошлайди. Унинг қалби қаёққадир толпинади, нима-нидир қўмсайди. Шу пайт гўё унинг дилидаги орзу-

истакларини сезгандай, болохонада инженер йигит пайдо бўлади. Қиз сесканиб кетиб, ўзини пастга отади. Лекин йигит қизни зинада тутиб олиб, бағрига босади. Шу маҳал уйдан чиққан қайнана уларни кўриб қолиб дод солади...

Бу саҳна Сайёранинг ўзига ҳам осондай туюлди. Лекин бу сафар иш репетициядан нари ўтмади.

Нилуфарнинг гапларидан кейин бурунгидан ҳам бўшашиб қолган Сайёра репетиция пайтида тўсатдан пайдо бўлган «инженер» йигитдан қочаман деб, тўғрироғи, унинг қучоғидан чиқиб пастга отиламан деб, тўсатдан... қоқилиб кетди-ю, бутун залвари билан лапантлаб қулади, қулаётганида боши қандайдир хомага урилди, оёғи икки зина орасида қолиб, кўзларида юлдуз чақнади...

Сайёра ҳушига келиб биринчи кўргани — Шавкатжоннинг қалтираган ияклари бўлди... Сайёра сўрида чалқанча ётар, атрофида одамлар жимгина энгашиб турарди. Сайёра ҳали нима бўлганига тушуниб етмаган ҳам адики, миясига худди бурғи қадалиб, бир-икки марта айлангандай бўлди-да, «Ойижон!» деб яна ҳушидан кетди.

Сайёра иккинчи марта кўзини очганида Шавкатжоннинг ёнида турган Туробжонга кўзи тушди. Оппоқ соқоли калта қирқилган, мулойим бир мўйсафид оёғини секин пайпаслаб кўрмоқда эди...

— Синган, чўрт синган...

Оёғига, йўқ оёғига эмас, миясига қадалган бурғи билан бирга, Сайёранинг хаёлига даҳшатли бир фикр келди: «Кесиб ташлашса-я!»

У оғриқни енгиб толпинди:

— Тегманг! Тегмаларинг. Ортопед чақиринглар! Ортопед! — деди у, сўнг йиғламсираб:

— Ойи... дадажон! — деди-ю, кўзини юмди...

САККИЗИНЧИ БОБ

Убай «Бақабулоқ»қа келиб, Шоҳистадан қишлоқда бўлиб ўтган воқеаларни эшитганида, кўнглига ҳаммадан бурун «ёзиш керак» деган фикр келди. «Ёзиш керак. Фельетон қилиб, бошлаб бир уриш керак бу номардларни!» — деди у ғазабдан қалтироқ босиб. Лекин

Ҳамида унинг бу гапини ғалати бир лоқайдлик билан қарши олди.

Ҳамида билан Сайёра бир хонада ётар, ўзига келиб қолган Ҳамида ҳатто жойидан қўзғалмай қолган Сайёрага чой-пой бериб ёрдамлашиб турарди. Ҳамида Убайни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Убай исмини айтиб, кўришаркан, «кимлигингиз»ни яхши биламан, деган маънода бош силкиди. Лекин Убай мақсадга ўтиб, ҳол-аҳвол суриштира бошлаган эди, Ҳамида: «Қўйинг, шу ишга сиз аралашмай қўя қолинг, Убайжон! — деди хўрсиниб. — Бўлар иш бўлди, энди барибир фойдаси йўқ!»

Убай ҳайрон бўлиб Сайёрага қаради. Сайёра Ҳамиданинг гапини «барибир қўлингиздан ҳеч нарса келмайди», деган маънода тушуниб, Убайжон газетада ишлайдиган ёзувчи эканини, газетачилардан эса ҳамма, ҳатто раислар ҳам қўрқишини айтга бошлаган эди, Ҳамида аввал: «Газетачиларни ҳам кўрганмиз», деб жилмайиб қўйди, кейин:

— Зўр бўлсангиз... мendan олдин раис билан гаплашинг! — деди. — Сиз билан синглимга бўлишаман деб, у кишининг кўзига совуқ кўриндим. Яна бирда у кишини салгина танқид қиламан деб, яхши кўрган ишимдан айрилдим. Тунов куни бу кишининг хўжайинларига гапираман деб, бу аҳволга тушдим. Энди сизга ара қилиб, бу кунимдан баттар бўлайми?

Ҳамида бошда кулиб гапирса ҳам, ахийри ўпкаси тўлиб, тескари қараб олди. Убай нима қилишини билмай яна Сайёрага қаради, Сайёра ёш болага гап уқтиргандай, яна бошдан тушиб гапира бошлаган эди, Ҳамида маъюс ҳазиллашди:

— Майли, Сайёрахон, бу киши менга бўлишаман деб, ўзининг бахт қушидан айрилиб қолмасин! Менга майишгунча ўз ишини тўғрилаб олсин!

Шоҳиста опасининг гапларини эшитиб, лабини тишлади, кейин секин деди:

— Опам... болаларини ўйлаяптилар!

Убайнинг жон-пони чиқиб кетди:

— Болаларига нима бўпти? Болаларим деб, ўша номарднинг қўлида ўлиб кетадими?..

Шоҳиста унинг кўзаларига тикилиб:

— Сиз нимани ҳам биласиз? — деган эди, Убай пичинг қилди:

— Сен жа... ҳаммасини биласан!

— Биламан!

— Билсанг, опанг, болаларига эмас, сенга жони ачияпти,— деди Убай кулиб.— Тўхта, гапимни бўлма, нима бўляпти ўзи?

— Нима бўларди? Ҳар куни совчи...

— Табриклайман.

— Раҳмат.

— Хурсандмисан дейман?

— Бўлмасам-чи!— деди Шоҳиста.

— Жуда соз. Уйдагилар-чи? Ойинглар билан данглар-чи? У кишилар ҳам хурсандмилар?

— Бўлганда қандоқ! Кимсан, раиснинг укаларидан совчи келади-ю, хурсанд бўлишмайдими?

— Яна раис!— деди Убай. У гарчанд Шоҳистанинг кўзларидаги шўх учқунларни кўриб турса ҳам, унинг ҳазил-мutoйибалари ғашини келтира бошлаган эди.— Раиснинг укаси бошингни айлантириб, каминадан айнитиб қўймадими ишқилиб?

— Бўлмасам-чи!— Шоҳиста яна ҳазиллашмоқчи бўлди-ю, эплай олмади, тўсатдан лаблари титраб ерга қаради.— Сиз ўйлайсизки, дадамларга... дадамлар шўтта яшаб туриб, раисга йўқ дейишлари осон деб...

— Хўп,— деди Убай жиддий.— Раисдан келган ба-лога кўксимни тутиб берганим бўлсин! Лекин сен шуни билиб қўй: ҳали замон уйлариингга чиқаман. Даданг... дадамлар билан ўзим гаплашаман.

Шоҳиста секин бошини кўтариб қия боқди, порлаб турган катта қора кўзларида муғамбирона табассум жилва қилди:

— Ҳа, дадамлар шунақа... бўлажак куёвлари билан гаплашишни яхши кўрадилар. Киссангизга яримта солиб чиқишниям унутманг. Бирга қиттак-қиттак қилиб отамлашасизлар!

— Бўпти! Мен яримта олиб чиқаман, сен қўлбола бир палов қилиб қўй!.. Қачон сенинг қўлингдан палов еймиз?

Убайга Шоҳистанинг қия боқиб кулиб туриши ҳам, дам уялиб, дам шўхлиги тутиб гапиришлари, бошидаги гулдор рўмоли, оёғидаги пошнасииз бежиримгина туф-лиси — ҳаммаси-ҳаммаси тўсатдан шундай жозибали туюлиб кетдики, қўлидан «шап» ишлаб ўзига тортди, лекин Шоҳиста қўлига бир уриб, олча панасидан чиқ-

ди, кийикдек енгил ҳатлаб, касалхонанинг зинасига чиқаркан:

— Қатта юрганингиз эсингиздан чиқмасин!— деди.— Бу ер сизга ёшлар кафеси эмас!.. Ҳа, айтмоқчи, эҳтиёт бўлинг. Раис билан беллашаман деб, белингиз чиқмасин тагин! Олишмагун арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан.

— Хўп,— Убай қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.— Бу насиҳатингизни эсдан чиқармаймиз!

Убай кулиб хайрлашди-да, касалхонадан чиқиб, тўғри идорага йўл олди.

Қизиқ: сўнгги пайтларда, Убай раислар ҳақида китоб ўқиса гаши келарди. Чунки бу китобларда бирорта ҳам яхши раис учрамас, улар ҳаммаси бир-бирига ўхшар, қолоқликда бир-биридан ўтар, бу китоблар унга жуда сохта ва уйдирма туюларди. Шунинг учун ҳам сценарийсига яхши раис образини киритган, унинг раиси, қишлоқдаги эски урф-одатларга қарши туриб, ёш жувоннинг соф муҳаббатини ёқлаб чиқар ва икки ёшнинг қўшилишига ёрдам берар эди. Наҳот энди у ҳаётда бунинг аксини учратса?

Убай идорага яқинлашган сайин, ўз ихтиёрига қарши ваҳима босиб, ҳаяжони ортиб борарди. У бир неча марта чўнтагига қўл суқиб, журналистлик билетини ушлаб-ушлаб қўйди, назарида, билетга қўли текканида, қалбидаги ҳаяжон сал босилгандай бўларди. Шунинг учун ҳам идорадагилар раис райком бюросига кетганини ва бугун умуман келмаслигини айтганида, у бирдан енгил тортди: «Бир жиҳатдан йўқлигиям яхши бўлди. Эртага гаплашаман. Бундай одамлар билан гаплашишдан олдин фактларни тўплаб олиш керак. Фактлар билан шундай гип бўғиш керакки, гиринг деёлмасин!..»

Убай идорадан чиққач, қаёққа боришини билмай ўйланиб қолди. Киночиларга боришга кўнгли тортмас, чунки Шавкатжон бош қаҳрамон масаласида шаҳарга тушиб кетганини эшитган, бошқаларини яхши танимас эди...

Тўсатдан унинг хаёлига Ҳамиданинг эри билан (исмини Содиқвой дейишувди) учрашиш фикри келди... Ҳамида-ку, кўнглидаги сирини очгиси келмади. Содиқвой нима деркин? Ораларида бошқа бир сир йўқмикин? Ҳа, бориш керак!

Убай қоровул чолдан Содиқвойнинг бригадасини сўраб олди-ю, сойга чиқадиган тор кўчага бурилди.

* * *

Тор кўчанинг икки томонидаги жийдалар, айниқса, ёнғоқ ва оқ тераклар бир-бирига туташиб, осмонда ғалати бир чодир ҳосил қилган, қалин япроқлар орасидан ерга тангадай офтоб тушмас эди... Очиқ эшиклардан, пахса деворларнинг қулаб тушган жойларидан сув сеппилган пинамгина ҳовлилар, атрофи райҳон ва намозшомгуллар, диккайиб турган гултожихўрозлар билан ўралган ва кўрпача тўшалган супалар кўринар, аёллар ўчоқ атрофида айланишар, ҳозиргина тандирдан узилган иссиқ нон ҳиди димоққа урар, бунинг ҳаммасида шундай осойишталик, кўнгилга таскин берувчи сокинлик бор эдики, ҳовлига кириб супага чўзилгиси ва ҳамма нарсани унутиб ширин уйқуга кетгиси келарди кишининг... Бир чақиримча шу зайлда юрилгач, тор кўча чекиниб, олдинда кенг кўкаламзор сойлик кўринди. Соининг у юзидаги қалин боғлар олисроқдаги қирга туташиб кетар, чап томонда кенг пахтазор кўринарди... Сойда пода кутаётган болалар чиллак ўйнаб, кураш тушиб, шовқин-сурон кўтариб юришар, теварак боғлардан эшитилаётган қўй-қўзиларнинг маъраши мунгли куйдай ёруғ ва ёқимли туюларди...

«Шоҳисталарнинг боғи қайси бири бўлдийкин? Кимдан сўрайман?» — деди Убай ўзича, лекин шу заҳотиёқ Шоҳисталарникига киришга журъат қилолмаслигини, қишлоққа хос қандайдир бўлакча иффат ва андиша бунга йўл қўймаслигини тушунди, тушунди-ю, кулимсираб боғларга туташиб кетган пахтазорга қараб кетди: Содиқвойнинг бригадаси соининг у юзида дейишувди. Афтидан, бу пахтазор ўшаники бўлса керак...

«Божам билан бир отамлашай! — деди Убай. — Бож божга жуда яқин бўлар эмиш-ку!»

Убай чиллак ўйнаётган болаларнинг ёнидан ўтиб, соининг у юзидаги жарликка яқинлашганда, пахтазор томондан елкасида кетмон, эғнида ёқаси очиқ кенг сур ранг кўйлак, соқол-мўйлови оқара бошлаган хушсурат бир мўйсафид тушиб келди. Мўйсафид жар тагидаги ариқ бўйида тўхтаб, кетмоники ерга қўйди ва енгларини шимариб ювина бошлади. Бу — Амаки эди. Убай

мўйсафиднинг рўпарасига бориб салом берди ва бригадирни сўради.

— Бригадир... бригадир ножўя бир иш қилиб қўйиб, далага чиқмай юрувди-ю, болам,— деди мўйсафид, ҳўл қўллари билан қош-кўзи, соқол-мўйловини силаб.— Сувчи қизлардан бошқа ҳеч ким йўқ пахтазорда...

Амаки Убайга бошдан-оёқ разм солиб:

— Олисдан келганга ўхшайсизми, болам?— деди.— Уйини кўрсатиб қўяйми?

— Йўқ, майли,— деди Убай, сўнг тўсатдан:

— Бу... Матқобил амакининг боғлари қайси бири бўлади?— деб сўради.

Амакининг ўсиқ қошлари паст-баланд кўтарилиб, мулойим сарғиш кўзларида, мўйловининг четларида шўх кулги ўйнади. Убайнинг юраги «шиғ» этди: «Қайнатамга рўпара бўлдим шекилли! Шўрим қурсин!»

Амаки белбоғини ечиб, юз-қўлларини артаркан:

— Боғлариям, ўзлариям шўтта,— деди кулиб.— хизрни йўқласангиз ҳам бўлар экан, ўғлим.

У ўрнидан туриб, елкасига кетмонини ташларкан:

— Каминанинг боғини суриштирдилар, энди узумидан еб кетасиз,— деди ва жар тепасидаги ёлғизоёқ йўлдан ўнгга буриларкан:

— Қани, хизматларига тайёرمىз, ўғлим!— деди.

«Майли, бўлганича бўлар!»— Убай кулимсираб Амакининг орқасидан кетди.

«Ўхшатмасдан учратмас, деганларидек, қайната ҳам каминага ўхшаб шўх чиқиб қолдилару!»

Амакининг боғи узоқ эмас, сой бўйида эди.

Амаки билан Убай қўшқанотли эски дарвозадан олдин қўй-қўзилар кўканланган кичикроқ ҳовлига киришди, ҳовлидан катта боққа ўтишди ва олди ишқом билан тўсилган бир қаватли уйга қараб кетишди. Боғ жуда қалин, ундаги дарахтлар қандайдир тартибсиз жойлашган, олма ва тут, қайрағоч ва ўрик, жийда ва терак, олхўри ва тол — ҳаммаси аралаш-қуралиш ўсар, лекин бу тартибсизликнинг ўзига хос бир латофати бор эди. Убай, назарида, худди қалин ва ёввойи бир ўрмонзорга кириб қолгандай эди.

Улар уйни тўсиб турган баланд ишқомга етганларида ичкаридан нимаси биландир Шоҳистага жуда ўх-

шаб кетган нозиккина бир аёл чиқди ва Убайни кўриб, рўмоли билан оғзини тўсиб олди.

— Ассалому алайкум, аяси,— деди Амаки.— Қалай, тинчликми?.. Балли, яшанг... Бўлмаса сиздан битта илтимос: шосупага бир жой қилсангизу, биз бу ўғлим билан оёқни чўзиб бир яйрасак...

— Қаршилиқ йўқми, аяси?

Аёл рўмолини оғзидан сал паст тушириб, Убайга аллақандай тикилиб қаради, сўнг кўзларини ерга олиб:

— Шоҳистангиз билгандай супага жой солиб қўйди, дадаси,— деди ва негадир билинар-билиномас кулимсираб қўйди.

«Ҳоо, тилида келманг десалар ҳам, дилида жон-жон деб турган эканлар-да!..»

Уйнинг орқасидаги тарвақайлаб ўсган кекса тутнинг тагида бир тўп қизлар ўсма қўйиб ўтиришарди. Эғниларида атлас кўйлак, қўлларида ойна, олдиларида тўнтарилган пиёла, чақчақлашиб ўтирган қизлар Амаки билан Убайни кўриб, ҳурккан кийиклардай, ўринларидан сапчиб туришди.

— Қўзғалманглар, қизларим, қўзғалманглар,— деди Амаки, лекин қизлар бир-бирларини туртишиб ва ер остидан Убайга қараб пиқ-пиқ кулишиб, уйга кириб кетишди.

Шоҳиста, эғнида атлас кўйлак, бошида гулдор рўмол, тутнинг тагидаги баланд супага кўрпача ёза бошлади.

— О-о, оппоқ қизим, эрка қизим!— деди Амаки қўлларини белбоғига тираб.— Жаннат қилиб юборибсану бўтни! Энди зиёфати қандай бўлар экан бу жаннатнинг?

— Зиёфати... Ошнинг зирвагини қовуриб қўйибман!..— Шоҳиста ер остидан Убайга «ёмон қараш» қилди-да, имо-ишораларини дадаси кўриб қолишидан қўрқиб ўзини уйга урди.

— Қани,— деди Амаки.— Хоҳласангиз, мана, супага чиқиб ёзиллинг, хоҳласангиз, боққа чиқамиз, болам.

Убай Шоҳистани яна кўриш ва имо-ишоралар билан бўлса ҳам «гаплашиб» олиш ниятида:

— Майли, мен дам ола қолай,— деди.

— Хўп, болам, бўлмаса мен бир боғ оралаб келай...

Убай супага чиқиб чўзилди, райҳоннинг бир шохини узиб хидларкан:

«Йўқ,— деди,— биз маданий ҳаёт деб юрганимиз ҳаммаси бекор. Ҳар оқшом шу супага чўзилиб, Шоҳистанинг йўлини пойлаб ётишга нима етсин?..»

Шоҳиста патнис кўтариб чиқди, лекин дадаси йўқлигини кўриб, супадан узоқроқда тўхтади,

— Келаверинг, бўри эмасманки, еб қўйсам!

— Бўридан ҳам ёмонсиз... Уялмайсизми? Даламларга нима дейсиз?

— У кишига аллақачон айтдим.

— Нима дедингиз?

— Айтдимки, қизингиз каминанинг бўй-бастига шайдо бўлиб қолди, дедим...

— Ҳо? Тарсаки емадингизми ишқилиб?

— Лаббай? У киши айтдиларки, сиздай оқил ва... кетворган йигитдан битта эмас, ўнта қизим бўлсаям аямас эдим, дедилар.

— Шунақаи ҳали?— Супанинг четига келиб ўтирган Шоҳиста аччиғланган бўлиб ўрнидан турди.— Бўлмаса чучварани хом санабсиз! Ота-онанинг ихтиёри билан... турмушга чиқадиган пайтлар ўтиб кетган!

Убай унинг қўлидан «шап» ушламоқчи эди, Шоҳиста «лип» этиб қочиб уйга йўналди.

— Аттанг. Минг аттанг!— деди Убай уф тортиб.

Шоҳиста тўхтади.

— Ҳа, нима бўлди?

— Ушанда сочингизни қирқтирганим учун афсус қиляпман. Уша қирқ кокилингиз бўлганда-ку, ҳозир ўнг қўлимга шундоқ ўраб олиб...

— Урармидингиз?

— Нима қилишимни ўзим билардим!..

— Ажаб бўпти! Сизнинг шунақа феодаллигингизни билганим учун ҳам қирқтирдим-да сочимни!

Шоҳиста кулиб уйга кириб кетди. Убай кўнгли сув ичгандай бўлиб унинг орқасидан тикилиб қолди.

Қизик, Убайга нима бўляпти ўзи?

Бошда, Шоҳиста билан дастлаб танишган чоғларида, унга Шоҳистанинг ҳусн-латофати қанчалик ёқса, қизнинг тортинчоқлиги, арамаган нарсдан ҳуркиб туришлари, айниқса, қишлоқчасига кийинишлари, сочини «қирқ кокил» қилиб тараб, варадўзи дўппи кийиб

юрншлари унчалик ёқмас эди. У Шоҳистапи «ўз таъсирига» олиб, янгича кийинишга ўргатгунча, белидан пастроққа тушиб турадиган «қирқ кокилини» қирқтириб, янгича причёска қилдиргунча «ўлиб бўлган» эди! Ушанда, Шоҳиста биринчи марта калта ва силлиқ причёска қилиб, пошнаси баланд туфли ва янги модада тикилган калта кўйлагини кийиб чиққанида у шундай очилиб кетган эдики, манаман деган олифталар ҳам унга суқлашиб тикилаётганини кўриб Убайнинг ўзиям қўрқиб кетган эди!..

Мана энди, ажабо, илгари унга қўпол кўринган кийимлар Шоҳистага жуда ярашиб, чиройига чирой қўшгандай туюляпти. Бояги кийикдек ҳуркиб қочган қизлар-чи! Уларнинг шўх ва уятчан боқишлари-чи? Назарида Убай илгари бу гўзалликни сезмагану, илк бор бунга тушунгандай бўляпти. Сабаби нима бунинг? Ё тўсатдан қовидаги ота-боболарнинг ҳиссиёти уйғониб қолдими?..

...Йўқ, бунинг учун эмас, афтидан, Убай шу маҳалгача бу гўзаллиكنинг қадрини билган эмас, унинг ўзига хос латофатини ҳис этган эмас. Акс ҳолда бунчаликка бормас эди. Айниқса, сценарийдаги воқеа...

Богдан бир белбоғ олма, олхўри ва шафтоли кўтариб Амаки чиқиб келди, меваларни дастурхонга сочиб юбориб, кўрпачага ёмбошлади.

— Хўш, мана, худонинг нози неъматидан олингу, гапни бошланг, болам. Каминани излаб келиптилар? Газетадансиз, чамаси?

— Ҳа, газетадан келдим, ота.

— Яна кампананинг тажрибасидан ёзмоқчимисиз? Ҳадеб ёзишавериб, тажрибаям сийқаси чиқиб кетди, ўғлим.

— Йўқ, ота...— Убай ўнғайсиаланиб, бошини қашиди.— Мен бошқа мақсадда келувдим. Куёвингиз масаласида келувдим, ота. Куёвингиз қизингизга нисбатан номардлик қилипти, деган хабар борди.

— Шунақами?— Амакининг кўзаларидаги шўх табассум шабада сўндирган шамдай сўнди-қолди, диккайиб турган мўйлови шалпайиб, оғир хўрсинди.

— Ҳа, пешанасида шўри бор экан қизимизнинг! Илож қанча, бошда ўзи хоҳлаб ўша... тентакни девди...— Амаки Убайга синовчан тикилиб қаради ва тўсатдан билинар-билинмас кулимсиради.— Мана, сиз

ёшлар ота-онанинг ихтиёри билан иш тутишни хуш кўрмайсизлар. Ота-она бир нима деса, бизни ўз ихтиёримизга қўйишмаяпти, деб арз-дод қиласизлар... Аммо лекин ота-она бир нимани билгани учун шундай дейди-да, ўғлим. Биз ҳам бошда айтдик қизимизга — бу йигит сал ҳалигидақа... чапдаст, тош-тарозиси енгилроқ йигит дедик, биздақа мўмин-мулойимларга тўғри келмайди, қизим, дедик. Йўқ, нима бўлсаям, шуни дейман, деб туриб олди. Мана оқибати нима бўлди?..

«Бобой жуда нозик жойидан олдилару, Шоҳиста билан каминага шама қиялгани йўқми ишқилиб?»

— Мен ҳам ҳайрон бўлиб қолдим, ота,— деди Убай.— Мен бу одамни боплаб бир газетага ёзаман деб келувдим. Келсам... колхоз катталари ҳам унинг ёнини оляпган эмиш. Қизингиз... Ҳамида опамлар ҳам очиқ бир гап айтмадилар.

Амаки бошини қуйи солиб ўйланиб қолди, кейин:

— Ҳайрон бўладиган жойи йўқ, болам,— деди.— Борингки, сиз у аҳмоқни боплаб газетага уринг. Уни тутиб олиб қамашсин, суд қилишсин. Хўш, кейин нима бўлади?..

— Болалари етим қолади, демоқчимисиз, ота?

Амаки оҳиста бош чайқади.

— Йўқ, гап болалардаям эмас, ўғлим,— деди секин.— Гап қишлоқ аҳлида. Уни суд қилишганда одамлар бизга раҳмат дермикин, болам? Униям ота-онаси, қариндош-уруғлари бор...

— Энди... бир-иккита аҳмоқ гап-сўз қилади деб, бу одам сувдан қуруқ чиқиб кетаверадими, ота?

Амаки бошини кўтариб Убайга бир қаради-да, яна уф тортди.

— Йўқ, болам,— деди.— Ҳар нима бўлсаям, мен уни қамалсин деёлмайман, аммо лекин... раисимиз Туробжонга ҳам қўшилолмаيمان, болам. Туробжон у аҳмоқни, сутдан оқ, мусичадан увол деб, бутун айбни қизимизга тўнкаяпти... Ҳаммадан мана шуниси ўтиб кетяпти, болам!..

Чолнинг овозида, бошини қуйи солиб ўтиришида шундай чуқур бир мунг бор эдики, Убай:

— Сабаби нима, ота?— деди титроқ босиб.

— Сабаби кўп, қайси бирини айтай, болам?— Амаки бир зум жим қолди, кейин секин деди:— Бошқасини қўйинг, биттасини айтиб берай, болам. Раисимиз

нинг эр етган бир укаси бор. Ўша йигит бизнинг ҳалиги... кенжа қизимизга кўнгил қўйган экан, куёвимиз бизнинг номимиздан шу ишни тўғрилайман деб, раисга ваъда бериб қўйибди... Нафсиламримни айтганда, раиснинг укасиям ёмон йигит эмас, туппа-тузук, ўқимишли йигиту, аммо лекин бу ёшларга нима ҳам дейсиз, тентак қизимиз бошқа бир шаҳарлик йигитга кўнгил қўйибди... Биз у йигитни билмаймиз, яхши, мўмин-қобил йигитми, йўқ, қизимизнинг бошини айлантириб, йўлдан уриб кетадиган бир олифта-муғамбирми?

«Э, қўйинг бу гапингизни, ота. Ажойиб йигит у! Ажойиб бўлмаса қизингиз яхши кўриб қолармиди уни?»

— Албатта,— деди Убай.— Қизингиз... кўнгил қўйган бўлса нима ҳам дейсиз? Ҳозир бурунги замон эмаски... зўрлаб эрга берсангиз...

— Бурунги замон эмас!— кулди ота.— Мана, биз бурунги замонда уйланганмиз, ўғлим. Янгангизиям чимилдиқда кўрганмиз. Аммо лекин пичоқ ўқталиш у ёқда турсин, ақалли бурнига чертмаганмиз янгангизни. Жон аяси, ўзларидан яхши пари-пайкар йўқ, деб ҳанузгача кафтимизда кўтариб юрамиз. Ҳозир бўлса... бугун қарасангиз Лайли-Мажнун, эртага қарасангиз... ит-мушук!

«Ҳо-о оляптилару, қайнатаси тушмагур! Коса тагида ним коса йўқми ишқилиб!»

Эшиқда Шоҳиста кўринди, кўзини ердан узмай сўради:

— Ошни дамлайверайми, дада?

— Дамлайвер, қизим, дамлайвер.— Амаки мўйловини силаб Убайга юзланди.— Сиз жа гаплашадиган тузук йигит экансиз. Яхши қўлбола мусалласдан бор. Лаббай?

«Яшанг! Ўзимдақа ўғил бола чиқиб қолдилару, бобой!»

— Энди... агар ўзлари ҳам...

— Бизни қўйинг, ўғлим. Биз сиздай чоғимизда ҳамма планларни дўндириб қўйганмиз... Аммо ўзиям мусалласмисан мусаллас. Бултурги ҳосилники. Сизни кутиб ётган экан!..

Мусаллас чиндан ҳам жуда бошқача, шундай майин, ўткир ва хушбўй эдики, Убай бир пиёласини кўтариб, ёстиққа ёнбошларкан, арш-аълода ётгандай айраб

кетди. Отанинг, «Хўш, қалай?» — деган саволига тилини танглайига тақиллатиб жавоб берди:

— Мусаллас эмас, оби замзамга ўхшайди-ку, ота!.. — Убай «дада» деб юборишига оз қолиб, кулимсиради:

— Ўзингиз ҳам бир пиёла олинг, ота, бир отамлашайлик!

— Боя айтдим-ку, биз планни дўндириб қўйганмиз деб, энди сиз олсангиз биз олгандай бўламизу, қўшилиб кайф қилаверамиз, ўғлим!

— Ҳо-о, оляпсиз-а, ота! — Убай кўзлари сузилиб, Амакига қараб жилмайди. Мусаллас тобора дилини қитиқлаб, тилини қичитар, ҳадеб ота билан ҳазиллашгиси, кўзларидан табассум армаган бу ажойиб чол билан аскиялашгиси келарди.

Амаки яна бир пиёла мусаллас узатди.

— Ўзингиз шаҳардан бўлсангиз ҳам, гапга тушунадиган тузук йигит экансиз, — деди. — Мана шу бир пиёлани ҳам кўтариб юборингу ошни еб, кўк чойни ичиб, бир ёзилиб дам олинг, болам!

Бу сафар мусаллас Убайга боягидан ҳам тотли ва хушбўй туюлди. У ўзини ёстиққа ташлаб, ош кўтариб чиққан Шоҳиетага кўзини сузиб қаради. Шоҳиста ошни ўртага қўяркан, ер остидан бир хўмрайиб қаради-да, индамай уйга кириб кетди. Убай, назарида, умрида бундай хушбўй, бундай мазали палов емаган эди! У яна беихтиёр жилмайиб, Амакига тикилди:

— Бу Шо... қизингизни айтаман, — деди. — Пазанда экан-да!

— Ҳа, қизимиз, умри узоқ бўлсин, тузук, — деди Амаки. — Мўмин-қобил чиқди. Ишқилиб худо бахтини берсин...

— Илоҳим айтганингиз келсин, — деди Убай жиддий, лекин мусаллас билан бирга томир-томирларига қуюлган шўх туйғу тобора кўпириб борар, гапиргиси, ҳазиллашгиси, дилида мавж ураётган муҳаббатни изҳор этгиси келарди.

— Ота... — у яна боягидай «дада» деб юборишига оз қолди. — Ота, боя бир гап айтдингиз, шу ростми?

— Қайси гапни айтасиз, болам?

— Ҳалиги... шаҳарлик олифта йигит дедингиз. Мана, мен... мен ҳам шаҳарлик йигитман... Олифтага ўхшайманми?

— Хўш? — деди Амаки.

— Ҳа, шу... — Убай тили қичиб: «Ўша кенжа қизингиз жигаридан уриб қўйган олифта йигит биз бўламиз!» — деб юборгиси келди, агар Амакининг аллақандай ҳадиксираб қараганини пайқаб қолмаганда, ўзини тутолмай айтиб юборар эди.

— Энди... ота, тилимнинг учига бир гап кеп турибди-ю, айтсам уялиб қолармиканман, деб турибман-да!

— Ундоқ бўлса... Яхшиси айтманг, — деди Амаки, тўсатдан унинг кўзлари қисилиб, чеҳрасида муғамбирона бир табассум жилва қилди. — Кўнглингизга келмасин, ўғлим. Бу қуриб кетгур хурмачадаги шайтоннинг учта хислати бор: бировни ботир қилади, бировни тентак, бировни доно қилади бу шайтон. Тентак оғзига келган гапни қайтармайди. Сохта ботир эртасига уялиши эсидан чиқиб, отаси билан ҳам ҳазиллашади. Аммо доно — тек ётиб гаштини суради, ичида кулиб, аҳмоқ билан ботирнинг гапини эшитади. Сиз ана шунақа доно бўлинг, ўғлим, демоқчиманки, ҳозир отангиз билан ҳазиллашиб, эртага уялиб юрманг тагин. Лаббай?

«Ўлдирди бу чол! Ўлдирди! Бу кунингдан баттар бўл! Кўтаролсанг ичгин-да буни, тентак!»

— Кечирасиз, ота...

— Йўқ, йўқ, бу шунчаки бир ҳазил-да, ўғлим... Мен ҳозир эмас, бошқа пайтларда эҳтиёт бўлинг демоқчиман. Қани, яна бир пиёла...

— Раҳмат, ота. Мен ҳам сиз билан ҳазиллашиб, эртага уялиб қолмай яна!

— Балли, — деди Амаки ва бир пиёла совуқ чойни шимириб, қўлини арта бошлади. — Бўлмаса... сиз кўк чойни ичиб, ҳордиқ чиқаринг, ўғлим. Мен сувга бораман...

Амаки лаганнынг тагида қолган ош билан хурмачани кўтариб уйга кириб кетди. Убай ўзини ёстиққа ташлаб, шотут япроқлари орасида милт-милт ёнган юлдузларга тикилди, юлдузлар шабадада титраган япроқлар билан бирга титрар, гўё қоронғида чақнаган ёқут сирғачалардай товланар эди. Убай, димоғини ёрган райҳон ва атиргул ҳидидан маст, ўзича секин кулимсиради:

— Тоза бошлади-ку, бу қайнатаси тушмагур! Шоҳистанинг шоирона табиати отасидан экан-да бундан чиқди!..

Убай кўзини эшикдан узолмас, ҳар бир шарпадан чўчиб, Шоҳистани кутарди. Шоҳиста чиқмади, Убай кута-кута уйқуга кетганини ўзиям билмай қолди.

* * *

— Туринг, уялмайсизми тушгача ухлаб, туринг!..

Убай чўчиб уйғонди-ю, кўзи офтобга тушиб, қамашиб кетди.

Шоҳиста олисроқда, гўё яқинлашишдан қўрққандай, ҳуркиб турарди. Убай ётган жойида ечинмасдан қотиб қолганини кўриб, хижолат чекди.

— Яшанг, дев бўл кетинг-а!— кулди Шоҳиста ва кўзларини ола-кула қилиб:— Туринг, сойда сизни раис акам кутяптилар!— деди.

— Қайси раис ака?

— Қайси бўларди, ўша... ўзингиз билган раис акамлар-да!

Убайжон унинг овозидаги тараддудни сезиб, ўрнидан сапчиб турди.

Сойда уни раис эмас, раиснинг «Волга»си кутиб турарди.

Туробжон идорада экан, Убайни ҳазил-мутуйиба билан кулиб қарши олди:

— Маза-да, ёзувчи акамларга! Командировкага чиқишсаям ётишади пешингача хурракни отишиб! Биз бечора хўроз қичқирмасдан туриб далама-дала кезамизу, яна бошимизда калтак сингани-синган!

— Йўғ-э, бошингизда калтак синган одамга ўхшайсиз-ку!— деди Убай. Унга гап-сўзлари, афт-ангори ва муомаласида зўравонликдан асар йўқ бу ёш, хушқомат, ҳазилкаш раис биринчи кўришданоқ ёқа бошлаган эди.

— Энди... калтак еявериб суягимиз қотиб кетган-да, ука!— кулиб жавоб берди Туробжон. Уст-бошидан олифтага ўхшаб кетса ҳам, ўзини жуда содда тутган бу ёзувчи йигитча унга ҳам ёқиб қолди.

Кечаси, райондан қайтиб, ёзувчи келганини эшитганида Туробжон, гарчанд қанча-қанча газетчилар, ҳатто муштумчиларни кўрган бўлса ҳам, бир сапчиб тушди. Чунки «ёзувчи» сўзини эшитиши биланоқ сезди, бу ҳам ўша Содиқвой, Ҳамидахон масаласида келган!

У ўзига қанча тасалли бермасин, («Нима гуноҳ қилдимки, ёзувчидан қўрқсам, бор гуноҳим шу иш бости-бости бўла қолсин деганимми?») кечаси яхши ухлай олмади.

Бошда нимага ҳам аралаша қолдим шу ишга, деб ўзини кўп койиди. Лекин ўйлаб қараса, аралашмаслиги ҳам қийин экан, чунки Содиқвой билан сирдош бўлишдан ташқари, бу воқеа район ва областдагиларнинг қулоғига етиб борса яхши бўлмас эди. Районда ҳамма жиҳатдан олдинга чиқаётган илғор колхозда тўсатдан бундай номаъқулчилик юз берса... Катталар нима дейди?

Туробжон шуни ўйлаб, қолаверса Ҳамиданинг майда-чуйда гаплари овоза бўлмасин деб, участкавой билан гаплашиб, Содиқвойни кафилликка олган, умуман, шу ишни босди-босди қилиб юбора қолишга уринган эди. Лекин уринганидан нима фойда, кеча парторг прокурорга борибди. Бошқа масалаларда Туробжонга бир оғиз қарши чиқмаган ёш йигит, шу масалада тўполон қилиб, Содиқвой устидан яна иш қўзғабди. Бу ҳам майли, парторг нима бўлса ҳам ўз одами, лекин ёзувчи... ёзувчи билан ҳазиллашиб бўлмайди. Агар шу иш билан келгани рост бўлса, уни бир бало қилиб қўлга олиш керак!

Туробжон бу ўйлардан боши ғовлаб, тонгга яқин зўрға кўзи илинди. Эрталаб суриштириб қараса, худди билганидек, ёзувчи ўша кўнгилсиз масалада келипти, лекин унинг ҳам битта нозик жойи бор, яъни Шоҳистахонга харидор бўлиб юрган шоир йигит шу киши экан. Туробжон бу гапни эшитиб бир оз тинчиса ҳам, (ҳаддидан ошиб кўрсин, бу ишда шахсий ғарази борлигини дастак қилиш мумкин!) ҳар ҳолда эҳтиёт бўлишга аҳд қилди. Чунки бу газетачилар аҳли... оловга ўхшайди. Эҳтиёткорлик билан иш тутсангиз қозонингизни қайнатиб, рўзгорингизга иш беради, эҳтиёт бўлмасангиз хону монингизни куйдириб, кулингизни кўкка совуради!.. Асли Туробжоннинг кўтарилишига ҳам бир газетачи сабаб бўлган. Бригадирлик чоғида у ҳақда арзимаган бир лавҳа ёзди-ю: баҳонаи сабаб экан, мақола устига мақола чиқиб, бир йилдаёқ раисликка кўтарилди кетди!..

— Хўш, ҳойнаҳой қишлоқ билан танишарсиз?— деди Туробжон.— Хоҳласангиз далага чиқамиз, хоҳласангиз... янги қурилишларни кўрсатаман.

— Билмадим энди... — Убай ўнгайсизланиб бошини қашиди. — Мен бошқа мақсадда келувдим...

— Агар мақсадингиз каминанинг оёғини осмондан келтириш бўлсаям олдин бундоқ бир турмуш билан танишиб чиқинг. Ёзувчи деган ҳаётни ўрганиши керакми ахир?..

— Ёзувчилар союзига раис бўлиб кетинг-э! — деди Убай.

Туробжон мийиғида бир кулиб қўйди.

— Сизнинг нима мақсадда келганингизни билиб турибман, ука. Аммо лекин колхоз ҳаёти билан атрофлича танишмай, фақат ўша масала билан чекланиб қолсангиз... ёзган нарсангизда қора бўёқлар кўпайиб кетмасмикин? Ғоявий жиҳатдан тўғри чиқармикин ёзган мақолангиз?

«Чин айтяптими бу раис ё ҳазиллашяптими?» — деди Убай ичида ва ўзини тутолмай хахолаб кулиб юборди.

— Қойилман сизга! Тоза ўрганибсиз-ку, ўзингизни танқиддан асраш йўлларини!.. Хўп, яхши, юринг, кўрайлик ўша... ғоявий тўғри ишларингизниям!

Туробжон чеҳраси очилиб кетди.

— Ҳа, балли, гап мана бунақа бўпти, ука!

Улар қишлоқнинг қоқ ўртасидан ўтган кенг асфальт кўчанинг бу бошидан кириб, у бошидан чиқишди, бир неча жойда тўхтаб, тўрт хонали янги данғиллама уйларни кириб кўришди.

Туробжон ҳар бир хонадонга кирганда пешвоз чиққан аёллар, чол-камширлар билан ҳазиллашиб гаплашар, болаларнинг бошларини силар, мезбонлар ҳам раисни очиқ чеҳра билан қарши олишар ва дастурхон ёзишга шошилишар эди. Лекин раис ўтирмас: «Бир пиёла чой билан қутулиб кетмоқчимисизлар, йўқ, бунақаси кетмайди, қўй сўйиб чақирганларингизда келамиз, ҳа!» — деб ҳазиллашарди.

Убай ҳайрон эди: шундай хушмуомала одам, қандай қилиб Содиқвойни ёқладийкин! Қандай қилиб, Ҳамидахон билан Амакини ранжитдийкин? Наҳотки ёлғиз Шохиста учун шундай қилса?

Фақат битта одам, у ҳам бўлса муштдаккина кўса, раисга унча рўйхушлик билдирмади.

Улар борганда, кўса эшикнинг олдидаги супада гужанак бўлиб мудраб ётарди. Бир кўзи очиқ, бир кўзи

юмуқ, раисга бир қараб қўйди-да, чопонига ўраниб олди.

— Ҳа, кўса, ҳалиям норозимисан?— деди Туробжон кулимсираб.— Яшавор! Ётибсан, оёгингни осмонга қилиб! Ҳайф сенга бунақа данғиллама уй!

— Уттиё йил ишлаппиз, бўлади! Энди ўзимиз биламиз оёқни осмонга қилиб ётамизми, ё ногора чалиб ўйнаймизми?

— Ҳа, қойил қилиб қўйгансан, кўса! Уйда ким бор?— Туробжон ҳовлига кириб кетди, кўса эса бир кўзини қисиб, бир кўзини истар-истамас очиб, Убайга қаради.

— Кўрдингми?— деди бошини ликиллатиб.— Худди бу уйни отасининг пулига қуриб бергандай гаплашди. Қуриб берган бўлсанг ўттиз йиллик пешана теримга қуриб бергансан. Лаббай?.. Разм солдиларми гапига? Бурунги замоннинг бойваччаларидай гаплашади-я ҳовлиқма! Наинки бойвачча, қаролига ёш хотин олиб берган бой бувам ҳам бунақа муомала қилган эмас!.. Йўқ, афв этасиз, ҳозир бурунги замон эмаски, қорним тўйгани учун сенинг оёгингга бош урсам. Раҳбар бўлсанг ҳурматимни бажо келтир! Лаббай?.. Кечирадилар, ўзлари қаттан бўладилар?— тўсатдан сўраб қолди кўса.

— Ҳа, шу... шаҳардан келувдим,— деди Убай.

— Вакилмисан?

— Йўқ... газетадан келувдим...

Убай гапини тугатмаган ҳам эдики, кўса, худди бир ағнаб ўрнидан турган мушукдай сапчиб турди, кўзлари ғалати ёниб шипшиди:

— Фельетон қилиш керак бу ҳовлиқмани, фельетон!— деди шивирлаб.— Мен уни раисликдан олиб ташланг демайман, йўқ, аммо лекин сал ҳовуридан тушириб қўйиш керак бунақа ҳовлиқмаларни! Меҳнатқашнинг қадрини билмайди. Ҳаммани оёгининг учи билан кўрсатади... Йўқ, афв этадилар, бу киши олдин менинг ҳурматимни бажо келтирсин, кейин...

Кўса қайтиб чиққан Туробжонни кўриб яна гужанак бўлиб ётиб олди.

— Ҳа, яна ғаламис гапларингни бошладингми, кўса?

— Сен ҳақ гапини ҳам ғаламисликка йўймоқчимисан?— деди кўса ва бошини чопонига ўраб олди.

Туроб ижирганиб ерга туфлади.

— Битта тиррақи бузоқ бутун бир подани булғайди! Бир ўзинг бутун колхозни бузиб бўлдинг! Ўйлайсанки, гапингга биров ишонади, деб! Сен актив бўлиб, бутун бир қишлоқни алғов-далғов қилиб юрган пайтларинг аллақачон ўтиб кетган!

— Сен ҳам ўйлайсанки, бу дунёнинг устунни бўламан деб! Сен тугул жаҳонни титратган фотиҳу жаҳонгирлар ҳам устун бўлолмаган бу дунёга! Ҳа!..

— Сенга даво йўқ, кўса!— Туробжон қўлини бир силтаб кўчага чиқиб кетди, машинага ўтираркан:— Мана шу кўса ҳам бир маҳаллар актив бўлиб, қишлоқда анча-мунча ишлар қилган!— деди ғижиниб.— Энди пенсияга чиқиб олди-ю, сасигани-сасиган. Бунақа одамларга ҳеч нарса ёқмайди. Агар тувагини олтиндан қилиб берсангиз ҳам, камчилик қидиргани-қидирган!

Убай унинг гапига ишонинқирамай кулимсираган эди, Туробжон:

— Нега куласиз?— деди тўсатдан ранги ўчиб.— Албатта, ишимизда камчилик кўп, ука. Жуда кўп. Лекин... орзуга айб йўқ, дегандек, умидимиз борки, биров бўлмаса, биров раҳмат айтар деган...

Убай бу одамга бир оғиз яхши гап айтмагани, шунча ишлар қилган раиснинг ўрнида унинг ўзи ҳам илиқ сўз эшитгиси келишини ўйлаб, қизариб кетди.

— Кечирасиз, кўп яхши ишлар қилгансиз... Фақат... Мен бошқа мақсадда келганим учун...

— Ҳозир шу мақсадга ўтамиз!— деди Туробжон ва негадир соатига қаради.— Ҳозир... Ҳмм...— Унинг чеҳрасида қандайдир иккиланиш аломати акс этди.

«Менга нима бўлди ўзи? Нима гуноҳ қилибманки, бу олифта муллавачча олдида мунча титраб-қақшайман! Ўн йил бўпти шу колхозни дейман, кеча-ю кундуз тиниб-тинчимайман... Битта-ю битта айбим Ҳамидахон билан айтишиб қолганимми? Лекин у-чи? У яхши қилибдими?.. Ё укамга бўлишганимми? Лекин ким ўз укаси, ўз жигарбандига бўлишмайди?..»

Туробжон кўзлари қисилиб, Убайнинг юзига синовчан тикилди.

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, ука,— деди у.— Содиқвой ҳеч қайёққа қочиб кетмайди. Мен ўзим сизни унинг олдига олиб бораман. Лекин ундан олдин сизга айтadиган бир оғиз гапим бор.

- Марҳамат...
- Хўп,— деди Туробжон ва Полвонга юзланди:
- Уйга ҳайда!

* * *

Суз сепиб супурилган эски меҳмонхона ярим қоронғи ва муздай эди. Туробжон токчадан бир шипа коньяк, иккита рюмка олиб, ўртадаги столга қўйди. Полвон катта дўнгалак патнисда олма, узум, анжир, шафтоли олиб кирди. Туробжон ҳамон нимадандир иккиланиб столнинг ёнида хиёл ўйланиб турди, кейин бориб деразани очди, лекин боғдан эшитилган ширакайф хиргойини эшитиб: «Тентак!» деб пўнгиллади-да, деразани қайта ёпди ва лампочкани ёқиб, Убайга қаради.

- Ҳайрон бўляпсизми, ука?
- Йўқ...
- Бир рюмкадан қуяйми?
- Билмадим. Жиддий гап бўлса...

Туробжон қўлларини орқасига қилиб, Убайнинг рўпарасида тўхтади:

— Сиз жуда нозик масалада келибсиз, ука. Шунинг учун мен сиздан бир нарсани сўраб олмоқчиман, токи орамиз очиқ бўлсин, иним... Сиз ҳалиги... Шоҳиста деган қизни астойдил яхши кўрасизми?

Убай ўнғайсизланиб, ўтирган жойида бир тебраниб қўйди.

— Саволингиз қизиқ бўлди-ю...

— Нимаси қизиқ?— деди Туробжон кескин.— Масала жуда нозик. Сиз укамни кўрган бўлсангиз керак. У лапашанг бўлса, лапашангдир. Аммо лекин... шу қиз туфайли девона бўлиб қолмаса деб қўрқяпман.

Убай елкасини учирди.

— Мен нима ҳам дейман. Ҳамма гап Шоҳистада-ю ахир...

— Йўқ, Шоҳистада эмас, ҳамма гап сизда!

— Нега энди менда бўлади?

— Ўзингизни гўлликка солиб нима қиласиз, ука. Шоҳиста қишлоқдан чиққан соддагина бир қиз. Сиз бўлса... ёзувчисиз! Келажагингиз пэрлоқ...

— Жудаям осмонга чиқариб қўйдингиз-ку?..

— Шошманг, ҳали ергаям тушириб қўяман,— деди Туробжон кинояли жилмайиб.— Сиз, номи чиққан йи-

гит, унинг бошини айлантириб, беш-олти кун қўғир-чоқдай ўйнатиб, кейин қўлига паттасини тутқазиб ка-вушини тўғрилаб қўймайсизми?

— Бундай дейишга бирор асосингиз борми?

— Бор,— деди Туробжон.— Кеча Шоҳистани кўрдим. Сочини қирқтириб худди ҳалиги... чет эл киноларига артисткаларга ўхшаб кетибди. Наҳот астойдил яхши кўрган йигит суйган қизини шу кўйга солиб қўйса!

— Менга қаранг, раис ака,— Убай бир қизариб, бир кулди.— Наҳот гап соч билан кийимда бўлса?

— Кийимдаям гап кўп!

— Ҳа, буям тўғри!— деди Убай.— Боя мен сизни кўрганимда уст-бошингизга қараб: «Мана, янгича раис бундоқ бўпти!» дегандим ичимда, энди қарасам... кийимда стилинга-ю, гап-сўзда ўтган аср одамларига ўхшар экансиз!

— Ҳо-о биру ноль, ёзувчиларнинг фойдасига!— Туробжон бир хахолаб кулди-ю, яна қош-қовоғи солинди, стулни ўртага «тақ» этиб қўйиб ўтирди ва бошидаги дўпписини столга ташлаб, қоп-қора силлиқ сочларини силади.

— Шошманг, акаси. Гап очилдими — бор гапни гаплашиб олайлик. Мен кўнгли очиқ йигитларни яхши кўраман, ука. Сиз очиқ айтинг-чи: авлод-аждодларимиздан келаётган, қон-қонимизга сингиб кетган одоб-ахлоқимиз, урф-одатларимиз бор... Бунинг ҳаммаси оёқ ости бўлаверадими, ё ҳурмат қиламизми? Йўқ, шошманг: назарий жиҳатдан мен ҳам биламан — яхшисини олиб, ёмонидан кечамиз. Лекин назария бошқа, турмуш бошқа экан, акаси... Тунов кун Акрамжон билан ҳам анча тортишувдик бу тўғрида. Ўйлаб қарасам, хотин-қизлар масаласида бирмунча хатоларим бор экан, ўзимча тан олдим. Аммо лекин... сал ўтмай қишлоққа киночи ёшлар келишди. Қизлар шим кийишиб, кўча-кўйда йигитлар билан очиқчасига қучоқлашиб, ўпишиб юришипти! Бу ҳам майли, Сайёрахонни айтмайсизми? Дунёда хотинини ардоқлайдиган иккита йигит бўлса... биттаси Акрамжон эди! Иложи бўлса хотинини тахтиравонга солиб кўтариб юрсам дерди. Оқибат нима бўлди?..

Убай Сайёранинг Акрам тўғрисидаги гаплари эсига тушиб, кулиб юборди.

— Ошнангизни жудаям мақтаб юбордингиз. У киши бу масалаларда сиз айтгандай фаришта эмаслар!

— Сиз куласизу, аммо лекин...

— Йўқ, бир нарса эсимга тушиб кетди, раис ака. Трамвайда иккита мўйсафид гаплашиб кетяпти. Бирови саксонларга бориб қолган, иккинчиси ёшроқ, борса элликларга боргандир. Саксонларга бориб қолган чол, бошини сарак-сарак қилиб: «Ҳозирги қизларда ҳаё қолмади,— дейди титраб.— Тиззадан юқори кўйлак кийишади. Ҳамма ёғи кўриниб турипти. Туф-туф...» Ёшроғи бу гапга: «Ёшингиз саксондан ошди, қизларнинг оёғига қарагунча кўзингизни юмиб, тасбеҳингизни ўгириб, тек ўтирмайсизми тақсир?»— деди кулиб. Бу ҳазил гап, албатта. Лекин... наҳот биз баъзи аҳмоқ ёшларнинг ножўя хатти-ҳаракатларини қоралаймиз деб, ўша чиркин урф-одатларни ёқласак, оиладаги эски қуллик муносабатларни ушлаб қолиш, аёлларимизни ерга уриш йўлларини тутсак?.. Боя сиз ҳамма айбни шаҳарга тўнкадингиз, ҳамма балога сабаб сизлар, демоқчи бўлдингиз. Лекин... ҳалиги ажойиб уйлар, зўр қурилишлар... ўша сиз ёмонлаган шаҳарлик архитекторнинг иши эмасми? Қишлоғингиздаги ҳамма техника, маданият, эгингиздаги мана бу фасон кийимлар қаёқдан келяпти ўзи?— Убай кулди.— Хотин-қизлар масаласидаги хатоларингизни тушунгандай бўлдингиз? Буни тушунтирган, кўзингизни очган ким ўзи?..

— Ҳмм...— Туробжон бошини эгиб ва пешанасини ишқаб, ўйга толди. Анчадан кейин:

— Сиз ўйламангки, бунақа сафсаталар билан ўз айбини хаспўшламоқчи деб,— деди уф тортиб.— Йўқ, акаси. Бўйнимга оламан — анча-мунча хатоларга йўл қўйибман... Аммо лекин... гоҳо минг хил ўйларга борасан киши. Мана ўша, сиз текшириб келган жанжалли ишни олайлик... Ўйламангки, Содиқвойни оқлаяпти деб. Агар мен шу иш ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ бўла қолсин десам... болаларни ўйладим! Колхозни ўйладим.

— Ие, колхознинг бунга нима дахли бор?— деди Убай ҳайрон бўлиб.

— Ҳа, шу...— Туробжон билмай сирини очиб қўйган одамдай дудуқланиб пешанасини ишқади.— Колхозимиз районда биринчилардан. Шундай пайтда бу гап чиқса...

— Э-э, коса тагида нимкоса бор денг, раис ака? — кулди Убай.

— Хах! — деди Туробжон. — Нозик жойидан тутдим демоқчисиз-ку? Майли, нима десангиз — денг! Мен айтган гапимдан қайтиш одатим йўқ, ука. Аммо лекин ёқлайдиганингиз Ҳамидахон бўлса... унинг хулқ-автори-чи? Сизга «худосини» айтдим, «бердисиниям» яширмайман, ука. Бир пайтлар у киши бизга маданий ишлар бўйича муовин эдилар. Ўша пайтларда сал чап бўлишиб қолганмиз. Хотин-қизларга ғамхўрлик масаласида анча-мунча шов-шув кўтарганлар. Балки шунинг учун ёмон кўриб қолгандирман уни. Шунақасиям бўлади, ука, бировни ёмон кўриб қолсангиз яхши қилиғиям ёмон кўринаверади. Аммо лекин инсоф билан айтганда, уям яхши бўлса... нима қилади бурунги хуштори билан хилватда учрашиб? Ёш эмассан, ўттиздан ошдинг, бола-чақали бўлдинг. Бало борми тағин ёшликдаги гапларни қўзғаб?

— Акрам ака билан учрашганларини айтяпсизми?

— Ўша-да!.. Хўп! — Туробжон Убайнинг гапирмоқчи бўлганини кўриб, оғзидан сўзини олди. — Борингки, ниятлари пок бўлсин. Борингки, менинг устимдан арз қилгани учрашган бўлсин Акрамжон билан. Аммо лекин танқид қиламан деса... бошқа жой қуриб қолдими? Идорага борсин, рўйирост айтсин!

— Идорага бораё деса... сиздан қўрқса, очиқ учрашишга Содиқвой ака қўймасалар!..

— Хўп, яна биз айбдор бўлдик. Аммо лекин масалан, сиз, яхши кўрган жуфти ҳалолингиз шу ишни қилса, яъни сиздан яшириниб қизлик чоғларида кўнгил қўйган йигити билан хилват жойларда учрашиб юрса... Сиз нима қилардингиз?

Убай елкасини учириб кулди.

— Билмасам энди...

— Хайрият! — деди Туробжон. — Мен қўрқувдимки, «нима қилардим, хурсанд бўлардим!» — дермикинсиз деб!.. Содиқвой ҳам бошида дўпписи, белида белбоғи бор йигит, акаси. Унинг айби — хотинини яхши кўришимми?

— Энди... бояги гапингиз — гап, раис ака, — деди Убай, — ҳар нима бўлганидаям аёл кишига қўл кўтариш номарднинг иши! Бу биринчидан. Иккинчидан...

— Хўш?

— Сиз... ҳамма жиҳатдан районда биринчиликни оламан деб, бор айбни Ҳамидахон опамларга тўнчаб, ишни бости-бости қилишга уринишингиз инсофданми, раис ака? Ахир боя ўзингиз айтдингиз-ку, хатоларимга тушундим, хотин-қизларга ғамхўрлик қилмабмиз, деб! Энди тан беринг-да, ака!

— Бас!— Туробжон бошига дўпписини кийиб ўрнидан турди.— Мен бор гапни айтдим, акаси! Бу ёғини ўзингиз биласиз. Менинг гапимга кўнглингиз тўлмаган бўлса... қолганини Содиқвойдан, ундан қолганини терговчидан эшитасиз, ростини айтсам, бу иш менга катта бир сабоқ бўлди, ука.

У «кетдик» деган маънода эшикка қараб юрди. Худди шу пайт ташқарида ширакайф хиргойи овозлар эшитилди:

«Мен ёмондан айрилиб, топган яхшиинг шу бўлдим?»

Туробжон тўхтаб:

— Тентаклар!— деб пўнғиллади-да, эшикни бир теппиб очди. Муроджон, икки ёнида мўйловлари эндигина сабз урган иккита йигитча ҳовлининг ўртасидаги ҳовуза бўйида чайқалиб турарди. Йигитлар кўйлаклари ёқавайрон, дўппилари чаккаларида, кўзлари қисилиб, овозлари қовушмай ашула айтишга уринишар, шамолда тебранган дарахтдай тебранишларига қараганда ғирт маст эдилар.

Убай эшикда кўриниши билан йигитларнинг бири — бўйи Муроджоннинг елкасига ҳам етмайдиган паканагина йигитча, олдинга толпиниб:

— Мана, Шоҳистахонди йўлдан урган шоир акамлар шу киши бўладилар!— деди хўрозланиб.— Яна бизди қишлоққа келиб, гердайиб юришини қаранг бунинг!

Муроджон бошини эгиб оғир тебраниш-ю:

— Оҳ Шоҳиста!— деб кўкрагига урди.

Туробжон ранги ўчиб, унга томон шиддат билан юрди, йўлини тўсган пакана йигитчани четга суриб, укасининг ёқасидан ушлаб силкиди.

— Кўзингни очиб, қаддингни тут, аҳмоқ! Суймаганга суйканма, деган гапни эшитмаганмисан?

— Қўйинг, ака...— Муроджон, бошини мастона чайқаб ингради.— Сиз нимани ҳам тушунардингиз, ака!

— Қаддингги тут! Менинг тушунганим шу! Йигит-мисан ўзи, ё... ё!— Туробжон тўсатдан укасини даст кўтариб, уйга олиб кириб кетди. Убай ҳовуз бўйида дол бўлиб турган йигитчаларга бир қараб қўйди-да, кўчага чиқиб кетди.

У илгари Муроджон эзилиб юрганини сезса ҳам, унинг бунчаликка боришини тасаввур қилмаган эди, зотан, уни чин севгига қодир деб ўйламаган, шунчаки Шоҳиста ташлаб кетгани учун иззат-нафси койиниб юргандир-да, деб ўйлаган эди. Бугун биринчи марта унинг самимий изтироб чекишини кўрди, кўрди-ю, раҳки келса ҳам, кўнгли бир хил бўлиб кетди...

Туробжон уни кўчада қувиб етди. Машинага чиқаркан:

— Тентак,— деб қўйди, сўнг тўсатдан Полвонга юзланди.— Машинани ўзим ҳайдай қолай. Сен туш. Уйда кеннойинг ҳам йўқ эди, Муроджоннинг олдида бўл. Ўзини бир бало қилиб қўйишдан ҳам тоймайди бу тентак... Асли сиз ҳақсиз,— деди у, машина қўзғалиб, катта кўчага тушиб олгандан кейин.— Ёш йигитсан — ўзинг топиб, ўзинг қовушиб кетавер. Бунақа қилиб, эскичасига ота-онага суяниб, оҳ-воҳ қилиб, севмаганга суйканиб юриш ярашмас экан ҳозир! Ҳа...

Йўқ, раис ёмон одам эмас! Убайнинг сценарийсидаги раис ҳам Туробжонга ўхшаган сал чўрткесарроқ, лекин мард, дангал ва адолатпарвар бир йигит эди. Демак, Убай «раис масаласи»да хато қилмабди. Лекин бошқа қаҳрамонлари-чи? Арзимаган нарсаяёқ эридан аразлаб, инженер йигит билан қочган ёш жувон-чи?

Убай ўз асари ўзига ёмон кўринишидан қўрқиб, бошқа нарсалар ҳақида ўйлашга уринди.

* * *

Машина тор кўчадан сойга чиқди, сойдан ўтиб, рўпарадаги қалин боғлар орасига шўнғиди. Боғлар орқанда қолиб, қирнинг ярим белига чиққач, машина чапга бурилиб, олисроқдаги кўм-кўк пахтазорга қараб кетди. Тепадан пахтазор ҳам, пахтазорни карталарга бўлиб, саф тортиб турган тутлар ҳам, тутларнинг орқасидаги шийпон ҳам худди суратдагидай бежирим кўринарди. Лекин машина яқинлашган сайин «сурат» каттайиб, кетмон чопаетган аёллар кўринди. Узоқда ўрмалаб юрган «қўнғизлар» тракторга айланди.

Туробжон ўзича нимагадир кулимсираб «хайрият» деб қўйди-да, машинани тўғри шийпонга бурди. Шийпоннинг олдида уларга Амаки учради. Амаки, елкасида кетмон, шимининг почалари тиззаларигача шимарилган, ҳозиргина сувдан чиқиб, шийпонга нонушта қилгани келган эди.

Туробжон ҳазиллаша кетди:

— Ҳорманг ота. Бу дейман... қизларнинг орасида гўза суғориб, соқол-мўйловни қиртишлаб жа... яшариб кетибсизми дейман, а, ота?

Амаки мўйловини силаб жавоб берди:

— Ҳа, энди, сизга ўхшаган ёшлар кетмондан қўриб, машинада қизлардан қочиб юргандан кейин, биздақа чоллар яшаради-да, ука!

— Яшанг ота! Ўлманг!— Туробжон Амакини қучоқлаб хаколаб кулди.— Хўш, бу йигитни танимасиз?

— Йўқ, танийман. Кеча хийла суҳбатлашганмиз болам билан.

— Ие, шунақами? Қойил, қойил!— Туробжон яна аскияга оғиз жуфтлади-ю, Убайнинг имо-ишораларини кўриб, гапни бурди:

— Содиқвой кўринмайди, ота?

— Содиқвой...— Амакининг чеҳрасидаги табассум сўниб, қалин қошлари бир-бирига туташди.— Содиқвойни милиса келиб, қишлоқ советига олиб кириб кетди,— деди у «уф» тортиб.— Тергов қилармиш. Чамаси қамашадиганга ўхшайди...

— Ҳмм...— деди Туробжон ва Убайга юзланди.— Қани, шийпонга кирайлик-чи!

— Шошманг, ука,— деди Амаки. У раисни тўхта-тишга тўхтатди-ю, соқолини тутамлаб анча ўйланиб турди.— Энди... барибир гишт қолипдан кўчди, иним,— деди у ниҳоят.— Содиқвойни жазолаш билан ўрнига келмайди. Қизим пешанасига ёзилганини кўрар. Аммо лекин шу йигит қамалмасин, ука.

— Бу гапингизни қизингизга айтинг!— деди Туробжон.— Менга нима дейсиз?

— Сизга айтишдан мақсад... Қизим ҳам уни қамалсин деётгани йўқ. Сиз қизимга ноҳақ осиялсиз, ука. Мен шу колхозда сал кам қирқ йил кетмон чопдим. Мен бўлмасам, ақалли шу меҳнатим ҳурмати қизимга жавр қилмасангиз бўларди, ўғлим!— Амакининг

овози худди таранг тортилган дутор торларидай титраб кетди.

Туробжон бошини қўйи солганича, хийла жим қолди, кейин эшитилар-эшитилмас бир товушда:

— Кечирасиз, ота,— деди-да, бошқа бир гап айтмасдан шийпонга томон йўл олди. У ошпазларнинг саломига алик ҳам олмасдан, Убайни шийпоннинг тўридаги хонага бошлаб кирди. Деворларига гилам осилган бу хонага ўн-ўн бешта катта каравотлар қўйилган, бирикки каравотда ухлаб ётган болалар кўринар, қўшни хонадан қий-чув кулги эшитилар, оқ халат кийган ёшгина жувон болаларга овқат ташимоқда эди.

— Мана, Содиқвойга ҳам ақл кириб қолувди!— деди Туробжон, оппоқ каравотларга имо қилиб.— Ҳамма бригада, ҳамма шийпонларда болалар учун мана шунақа хоналар ажратдик, бориб кўришингиз мумкин, ука,— қўшимча қилди у. Лекин бу гапи ўринсиз чиққанини пайқади шекилли, тўсатдан: «Кетдик, ука!»— деди.

Қишлоқ советига кираверишда уларга милиция формасидаги ёшгина лейтенант учради. Туробжон лейтенант билан кўришаркан:

— Бундан чиқди, колхоз раиси бўла туриб, ақалли бир кишини кафилликка ололмас эканмиз-да!— деб пичинг қилди.

Лейтенант ўнғайсизланиб кулди.

— Қонунга илож йўқ экан, раис ака. Жинояти оғир...

— Хўп, кўришга рухсат берасизми?

— Бошқага бўлмаса ҳам, раисга рухсат берамиз.

— Раисга дейди-я! Раисдан катталар ҳам бор бу ёқда. Қани, бошла!

Содиқвой, кутубхонанинг ёнидаги деразаларига темир панжара қопланган кичкинагина хонада шифтга қараб ётар, хона тор, лекин сув сепилган, салқин эди.

Туробжон остонада тўхтаб ҳазиллашди.

— Мен сени қамоқхонада кўкрагингни захга бериб эзилиб ётибсан десам, аршингни суриб ётибсан-ку жаннатдай жойда! Қойил сенга! Тур, бу ёқ билан кўриш. Ёзувчи. Тошкентдан кепти сен билан мени фелъетон қиламан деб!

Содиқвой оғир қўзғалиб ўрнидан турди.

— Қани, ўтиринглар...

— Раҳмат. Мен далага кетдим,— деди Туробжон ва кулди.— Ҳа, фелъетончи деганга капалагинг учиб кетдими? Ўзи фелъетончи бўлсаям бир ёғи... сенга қариндош! Яқинда божа бўласанлар.

Раис кетгандан кейин Содиқвой қош-қовоғи баттар осилиб, худди шарпадан қўрққан типратикандай хурпайиб олди. Убай сезиб турар: у чиндан ҳадиксираб қолган бўлсаям, чапанилиги, йигитлик иззат-нафси буни ошкора қилишга йўл қўймас эди.

Убай қизиқиб ер остидан бир-икки марта тикилиб қаради. Содиқвой бир қарашда лўлига ўхшаб кетар, қош-кўзлари қоп-қора, қирра бурун, хушсурат, хушқомат йигит эди. Бир нуқтага тикилган кўзлари чуқур ботган, лаблари қаттиқ қисилган, қошлари чимирилган, гўё Убайни ёқтирмагандай тумтайиб ўтирарди. Убай унинг дилида ҳамон ўша икки ҳис — қўрқув ва ғурур олишаётганини сезиб, ўзи секин гап очди. Раис ҳазиллашганини, у фелъетон ёзиш учун эмас, ҳақиқатни билиш мақсадида келганини тушунтира бошлади.

Гап шу ерга келганда, Содиқвой бошини кўтарди ва тим қора кўзлари ғалати ялтиллаб:

— Кечирасиз... ука,— деди.— Кўнглингизга келмасин, мана, ёзувчи экансиз, сизларни киши руҳининг инженерлари дейишади. Лекин сиз бу ишда ҳақиқат қилолмайсиз. Ёзувчи бўлсангиз ҳам, ҳақиқат қилолмайсиз!

— Нега?

— Нега десангиз сиз... ҳозирги ёшлар... хотиннинг... яъни муҳаббатнинг қадрини билмайсизлар!..

Убай унинг ички бир ғазаб яширинган кўзларидан кўзини олиб қочган эди, Содиқвой:

— Ана айтдим-ку, тушунмайсиз деб!— деди аллақандай ўксиб.— Сизларга барибир. Сизларга писта чаққандай бир гап бу ишлар! Мана, сизга ўхшаган биттаси келиб, тинчгина турмушимни заҳарлаб кетди. Унга нима? Бугун менинг жуфти ҳалолимни йўлдан уради. Эртага бошқа биттасига муҳаббат изҳор қилади. Биз бўлсак... ётибмиз мана, жигаримиз қон бўлиб! Битта-ю битта айбимиз — ўз хотинимизни яхши кўрганимиз!..

«Битта-ю битта айбим — ўз хотинимни яхши кўрганим!..», Ҳа, бу одамнинг ақл-идроки, онги, тушунчаси ўзи шу бўлса, илож қанча? Хотин кишига пичоқ уриш,

рашк қилиб бўлса ҳам пичоқ уриш, ўтакетган бир ваҳшийлик эканини тушунмаса, буни тушунадиган тарбия кўрмаган бўлса нима қиласиз?— ўйлади Убай. У Содиқвойга ачингиси, дардига ҳамдард бўлгиси келиб, уни оқлайдиган сабаблар қидира бошлади, лекин қанча уринмасин, кўнгли илимас, нимадир бунга халақит берар, аксинча, қалбидаги адоват ортиб борарди. У Содиқвой ўзича изтироб чекаётганини кўриб турар, лекин бу изтироб унга қандайдир ёт эди!

— Тўғри, биз чиндан ҳам бир-биримизга тушунишимиз қийинга ўхшаб қолди,— деди Убай ниҳоят.— Лекин ҳақиқатни билиш мақсадида сўрамоқчиман: Уша... боя ўзингиз айтган хатни кўрсам бўладими?

Содиқвой юзини буриб, лоқайд қўл силкиди.

— Қўйинг, кераги йўқ!

— Нега? Мендан яширадиган томонлари борми?

— Гап унда эмас.

— Гап нимада бўлмаса?

Содиқвой мийиғида кулимсираб бошини чайқади.

— Сиз уни ўқигандаям... барибир: «Нима бўпти шунчаликка борадиган?» дейсиз!

— Яъни тушунмайсиз демоқчисиз-да?

— Билмайсиз,— деди Содиқвой.

— Мен-ку билмас эканман. Лекин сиз-чи? Сиз бу воқеадан бирор хулоса чиқардингизми? Нима қилиб қўйганингизни тушундингизми?

Содиқвой Убайга ялт этиб қаради, кўзлари ёниб:

— Тушуниш бундан ортиқ қандай бўлади? Бу латънати пичоқни унга ургандан кўра ўз кўксимга қадасам бўлмасмиди?— У гўё бўғилиб кетаётгандай бўлиб, томоғини силади.— Лекин нима қилай, ука, айтинг, нима қилай? Ўйлайсизки қилгуликни қилиб қўйиб, энди қўрқяпти деб! Унақа юраги пўк йигитлардан эмас Содиқвой!.. Болалар бўлмаганда-ку, билардим нима қилишимни! Шу болаларни деб... Э-э!..— Содиқвой қўлини силтаб жим қолди.

Унинг авзойи, бошини қуйи солиб ўтириши, гап-сўзлари шундай аянчли эдики, Убай яна юраги зирқираб, унга тасалли беришния, бермасликния билмай қолди.

Хайрият, шу пайт эшикда милиционер йигит кўринди.

— Сизни биров телефонда чақиряпти, ука.

Убай шошиб ўрнидан турди. Қишлоқ советининг идорасида ҳеч ким йўқ, трубка столда ётарди.

Убай трубкани олди ва телефондан келган овозни эшитиши билан таниди.

— Акрам ака, сизмисиз?

— Ҳа, мен,— деди Акрам.— Биз Зафар билан бирга келувдик. Ишлар қалай?

— Ҳа, шу... юрибмиз. Қасрдан гапиряпсиз? Биз бир кўришишимиз керак.

— Жуда яхши. Биз колхоз идорасида ўтирибмиз, Туробжонни кўрсангиз айтиб қўйинг.

— Хўп бўлади,— деди Убай ва негадир енгил тортиб қўшимча қилди: — Келганингиз жуда яхши бўлди-да, Акрам ака!

Тўққизинчи боб

Акрам министрнинг номига хат топширганидан кейин бир-икки кун ўтмасданоқ кадрлар бошқармасидан: «Бир келиб кетсангиз», деган маънода телефон қилиб қолишди.

Хатни топширишга топшириб қўйиб, қишлоққа кетишнинг иложини тополмай бетоқат бўлиб юрган Акрам, телефонни эшитиб, севиниб кетди.

Уни бошқарма бошлиғи, сочларига оқ оралаб қолган, лекин хатти-ҳаракатлари чаққон, қорачадан келган қотма аёл қарши олди. Аёлнинг сейф ва столларга тўла торгина кабинетининг тўрида архитектура факультетида домлалик қиладиган — Акрам у билан узоқдан саломлашиб юрарди — ёш доцент ўтирарди.

Бошқарма бошлиғи уларни «таништириб» қўйди, сўнг Акрамга синовчан тикилиб, олдига қизил муқовали қалин папка қўйди. Папкада иккита ҳужжат — бири Зафарнинг аризаси, иккинчиси унинг ўз хати бор эди. Хатнинг тепасига йўғон қизил қалам билан: «Комиссия» деб ёзилган ва кимдир (кейин маълум бўлишича, министрнинг ўзи) қўл қўйган эди.

Акрам «жуда яхши» деган маънода бошқарма бошлиғига қараган эди, у:

— Кўпдан бери бизга бунақа хат тушмаган эди,— деди билинар-билимас кулимсираб.

— Энди... институтда шундай вазият туғилган бўлса, илож қанча?

— Йўқ, мен бу маънода айтаётганим йўқ,— кулди аёл.— Султон Умарович тўғрисида... илгарилари ҳам анча-мунча арз тушган... Мен шундай юксак лавозимдан ўз ихтиёри билан воз кечиб ёзилган хатни назарда тутяпман.

Акрам ўнғайсизланиб:

— Энди... комиссия ҳақиқат қилар,— деди.— Лекин сиздан битта илтимос: уч-тўрт кунга менга рухсат берсангиз. Қишлоққа бориб келсам. Зарур бир иш чиқиб қолди.

— Бунни мана, комиссия раиси ҳал қилсин,— аёл тўрда ўтирган ёш доцентга қаради. Доцент ўрнидан бир қўзғалиб:

— Эртадан иш бошлаймиз,— деди аллақандай расмий товушда.— Комиссия ишга киришмасдан туриб кетиб қолишингиз яхши бўлмас.

Бошқарма бошлиғи ёш доцентнинг овозидаги совуқ расмийликни юмшатмоқчи бўлгандай:

— Иш бошлайлик, кейин бориб келарсиз,— деб кулди ва ўрнидан туриб, хайрлашаркан:

— Биз бу ишда жуда объектив, жуда босиқ бўлишимиз керак, энг муҳими — асабга йўл бермаслигимиз керак,— деди.— Умуман, институтда шов-шув кўтарилмаслиги учун бу гапларни ҳозирча ҳеч кимга айтманг.

Акрамга аёлнинг бояги мулойим табассуми қанчалик ёқса, бу гапи шунчалик оғир ботди.

«Булар мени ёш бола, деб ўйлашяптими? Шу ҳам гап бўлди-ю?» — деди у ғижиниб. Лекин институтга келиб ўз устахонасига кириши билан «директор қидираётганини» эшитиб, ичида бир кулиб қўйди: «Бундан чиқди, гап тагида гап бор экан-да!»

Акрам директорнинг кабинетига кириб, тўрда ўтирган Султонга кўзи тушиши биланоқ, унинг ҳамма нарсасдан хабардор эканини тушунди.

Султон, одатда тарам-тарам бўлиб турадиган қипқизил силлиқ юзида қон йўқ, қўлидаги ҳашаматли авторучкаси билан столни тақ-тақ уриб, асабийлашиб ўтирарди. У Акрамнинг саломига бош қимирлатиб қўя қолди, кейин шахт билан ўрнидан туриб деразанинг олдига борди ва анчагача кўчага тикилиб турди. Ниҳоят, ўзини босиб олди чамаси, Акрамга ўгирилиб қаради, қўлларини кўксида қовуштириб, кесатди:

— Қойил. Бундан чиқди... ишонмагин дўстингга, сомон тиқар пўстингга, деган гап тўғри экан-да!

Акрам ҳам кинояли кулимсиради.

— Дўст тўғрисида бошқа мақол ҳам бор, яъни... дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб, деган!

— Дўст ачитиб гапирса ўзига гапиради, лекин юқори ташкилотларга бўҳтон гапларни ташиб юрмайди!..

— Агар ўзини дўст тутган одам аччиқ ҳақиқатни душманлик деб билса, ҳақ гапни бўҳтон деб тушунса-чи?

— Ҳақ гап эмиш,— деди Султон.— Бу ҳақ гапнинг тагида нималар борлигини билмайди дейсанми? Шамол қаёққа эса бошлаганини пайқагансан! Пайқагансану, «лип» этиб бу сохта генийнинг ёнига ўтиб олгансан. Лекин шуни билиб қўй: бу сохта гений умид қилган мансабингни бериб бўлти сенга! Ҳали тагингдаги курсинг, оғзингдаги нонингни тортиб олганда биласан менинг қадримни! Ҳа!

Акрам яна беихтиёр кулимсиради. Афтидан, бу одам билан баҳслашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ, у Акрамнинг нияти пок эканини, бу ишни мансаб учун эмас, чинакам истеъдодли одамга йўл бериш учун қилаётганини тушунишга қодир эмас эди! У кўзига курси билан мансабдан бошқа ҳеч нарса кўринмайдиган одамлар тоифасидан эди!

— Майли,— деди Акрам,— тагимдаги курсимни олса олар, бир бурда нонимни топиб ерман...

— Ўзинг биласан, бироқ сўнгги пушаймон ўзингга душман!

— Майли, очдан ўлмасман,— деди Акрам.— Лекин бир нарсага ҳайронман, тунов кунги гапларингга қараганда... шамол сен томонга эсаётувди-ку, қандоқ қилиб энди бошқа томонга эсиб қолди?

Қўллари орқасида, кабинетнинг у бошидан бу бошига бориб-келиб турган Султон, гўё биров ичидан кучли тормоз бергандай, шартта тўхтади, кўзлари ёниб:

— Бу шамолларга ишониб юрган мен эмас, сен!— деди.— Бироқ Султон осонликча жон беради, деб ўйлаган бўлсанг, чучварани хом санабсан!

— Кўриб турибман. Кўриб турибману, ҳайрон бўл-япман... Ўзингга шундай ишонар экансан, намуноча титраб-қақшайсан?

— Мен титраб-қақшаётганим йўқ, сени дўст деб кўнглимни очганимга, сенга ишониб иш тутганимга афсус қилипман!

Акрам унинг ўт чақнаган кўзларидан, асабий титраган лабларидан кўзини олиб қочди. У Султоннинг «дўстлик» ҳақидаги гаплари самимий эканини, бу гапларни чин дилидан гапираётганини, чунки Султон бу муқаддас сўзни поклик маъносида эмас, балки киши ўз виждонига хилоф равишда бўлса ҳам, биродарини қўллаб-қувватлаши шарт деган маънода талқин этишини тушунди. Шунинг учун ҳам Султон ҳозир астойдил изи-ироб чекар, демак, уни бу эътиқоддан қайириб бўлмас, ҳозир чинакам дўстлик ҳақидаги ҳар қанақа гап унга қуруқ сафсата бўлиб туюлар эди...

— Хўп, майли!— Акрам ўрнидан турди.— Биз қанча баҳслашмайлик, барибир бир-биримизнинг тилимизга тушунмаймиз!

Акрам кабинетининг ўртасида қаққайиб турган Султонга ер остидан бир қараб олди ва негадир, эҳтимол кўп йил бирга ўқиб, бирга ишлашганлари учундир, кўнгли бир хил бўлиб чиқиб кетди.

Бир-икки кундан кейин институтга сал кам ўн кишидан иборат катта комиссия келди. Лекин комиссия келмасдан турибоқ институтда бошқарма бошлиғи айтган шов-шув кўтарилди. Устахоналарда иш тўхтаб, бурчак-бурчакларда шивир-шивирлар бошланди, бири-биридан бемаъни «миш-мишлар» тарқалди. Илгари Акрамни кўрганда тескари бурилиб кетадиган одамлар, энди узоқдан қўл қовуштириб салом беришар, гап олишга ҳаракат қилишар эди. Лекин энг ёмони, илгари Султонни кўтар-кўтар қилиб, атрофида парвона бўлиб юрган баъзи ходимлар энди уни ҳаммадан кўп ёмонлашар, ҳатто ғийбат қилишар эди.

Акрам институтда бошланган бу ғавғони четдан кузатаркан, гоҳ бу одамларга ажабланар, гоҳ ич-ичидан ранжир, гоҳ фиғони чиқиб, кўчаларни айланиб келарди. Ахир... Кўнгилларида шунча гап, шунча муаммо бор экан, қандоқ қилиб шу пайтгача ичларига ютиб келишдийкин? Наҳот одамлар шунчалик журъатсиз бўлиб қолишган? Вашарти бу муаммоларни Акрам билан Зафар кўтариб чиқмаганда нима бўларди? Наҳот айтадиган бир мард топилмай, ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолиб кетарди?..

Бу ўйлар Акрамни шунчалик қийнаб ташладики, комиссия иш бошлаган кунидеҳ Убайдан келган телеграммани кўтариб кирди ва кўнглидаги бор гапни биринчи бўлиб айтиб, уч-тўрт кунга рухсат олиб чиқди. Лекин энг қизиги, кечаси кийимларини чамадонга жойлаб, кетишга тайёргарлик кўраётганда, тўсатдан Зафар телефон қилиб қолди. У ҳам Нилуфардан «бормаса бўлмайдиган» бир хат олибди ва комиссиядан бир-икки кунга рухсат сўрабди.

Зафар бу хатнинг мазмунини Акрамга йўлда айтиб берди. Маълум бўлишича, Нилуфар: «Эндиликда ҳаёт йўлимиз ажралиб кетди», деган баҳонада, ораларини очиқ қилиш истагини билдирибди.

Зафар буни гапираркан:

— Бурунги замонда эркаклар битта уч талоқ билан хотинларнинг жавобини берарди,— деб кулди.— Энди, мана, аёллар битта гап билан биздақа эркакларнинг жавобини беришяпти...

* * *

Туробжон Акрамларни кўриб пешанасига бир урди ва ярим ҳазил, ярим чин, хитоб қилди:

— Ёшликдаги жазманингга бир оғиз гапирамиз деб, қолдик-ку балога!.. Хотиннинг келиб ёқани бўғди — хўп, опа, бир қошиқ қондан кечинг, десам кўнмайдилар. Ёзувчингни юбординг — нуқул осмондан келиб гапирадилар. Энди бу ёқни бошлаб ўзинг келдингми? Олий суддан эмасмилар бу ёқ?

— Йўқ, яна бир парда юқори ол,— деди Акрам.— Госконтролдан бўладилар бу киши!

— О, шўримга шўрва! Хўш, нима қилсам қутуланман? Жазманингга раисликни бўшатиб берсам қутуланманми сендан?

— Раисликни-ку бериб бўпсан? Сал шахтингдан тушиб, инсофга келган бўлсанг, шу ҳам етади.

— Инсоф ҳам гапми, ўлиб бўлдим!— деди Туробжон ва Зафарга қараб кўзини қисди:

— Лекин сиз билиб қўйинг, ука, ҳамма қилгуликни бу киши қиладилару, туҳматига биз қоламиз!.. Нима ҳам деймиз? Дўстинг учун заҳар ич, деган экан эскилар... Хўш, хуш келибсизлар! Камина хизматларида бўламиз...

Туробжон бояги гапларни ҳазиллашиб айтса ҳам,

Зафар газетчи эмас, архитектор эканини, қурилишларни кўриб, лойиҳаларга ёрдам бериш ниятида келганини эшитиб, хурсанд бўлиб кетди.

— Бўлмаса бундай қилайлик,— деди у.— Ана, машина тайёр. Сенлар ҳозир қишлоқни айланиб, кўради-ган жойларни кўриб, кейин дам олинглар. Мен ҳам майда-чуйда гавғолардан қутулиб, кечқурун Акрамларникига чиқиб бораман. Ўша ерда бафуржа гаплашамиз...

Туробжон хайрлашаркан, Акрамнинг қўлидан секин ушлаб, четга тортди, кўзларини ола-кула қилиб:

— Латта!— деди.— Гулдай хотинингни қўлдан чиқариб, қаёқдаги бир...

— Қўй шу гапни, кераги йўқ!— деди Акрам.

— Кераги йўқ дейди-я! Мен хотининг билан кўп гаплашдим. Ҳалиям бўлса... маладес, Сайёрахон! Ҳа, нега қовоғингни соласан. Мени қоқоқликда айблаб, ўзинг бир йигитнинг бошига етдинг!.. Хўп, майли, Нортोजига айт — куркаси кўп, биттасини ошга босиб, бирикки шиша беш юлдузлигидан топиб қўйсин!.. Тунов кун сен мени роса олиб бориб, олиб келувдинг, энди мен яримтани отиб олиб, сен билан бир гаплашай!

— Хўп, сендан келган бало бўлса мен ҳам кўрарман, тезроқ чиқ, бир гаплашайлик!— деди Акрам кулиб.

Лекин кун ботди, курка босган ош дамланди ҳамки, Туробжондан дарак бўлмади. Кундуз Нилуфарнинг олдига бориб келган Зафар, ошни еб бўлар-бўлмас, яна уни қидириб кетди. Касалхонага киришни ҳам, кирмаслигини ҳам билмай, кун бўйи қийналган Акрам Зафар кетгач, уйга сиғмай қолди. У сойни бир айланиб, хиёл ёзилиб келиш ниятида ўрнидан турган эди, Нортोजи тўхтатди.

— Ака, бир гаплашиб олайлик,— деди у, кутилмаган бир қатъият билан ва самовар кўтариб келган хотинига қараб қўшимча қилди:

— Сен болаларингга қарайвер... Ойимларга айт — чиқсинлар, гап бор!

Ўрнидан қўзғалган Акрам қайта ўтирди. У гап нима ҳақида кетишини сезиб турар, ҳозир бу гапнинг очилишини ҳам истар, ҳам истамас эди. Истамаслигига сабаб Нортोजи ҳозир ор-номус тўғрисида гапириб, худди мўйсафидлардай унга ақл ўргатишини билар, айти за-

монда Сайёра тўғрисидаги гапларни эшитгиси келарди. У боя эшикдан кириб келгандаёқ Моҳира хола бўйнидан қучоқлаб, «Нималар қилиб қўйдинг, болагинам, кўзларинг киртайиб адойи тамом бўпсан-ку!» — деб йиғламсираб қарши олган эди. Мана ҳозир ҳам Моҳира хола маъюс юриб келиб, сўрининг четига ўтирди. Акрамнинг юзига тикилиб оҳиста уф тортиб қўйди.

— Сизни чақиришдан мақсад, ойи, акамлар билан бир гаплашиб олсак, — деди Нортажи ва ўнғайсизланиб кулди. — Ука акага насиҳат қилиши қийин экан, лекин... ўлимдан номус кучли дегандай, жа... одамни ерга урадиган иш бўпти-да, ака...

Нортажи, бошда гапни ийманганнамо бошласа ҳам, аста-секин қизишиб кетди. Унинг фикрича, Акрам, ҳар қанақа ўқимишли бўлиб, аёл зотига тенг ҳуқуқли деб қараганда ҳам, хотинининг жиловини бунчалик бўш қўймаслиги керак эди, негаки, у минг олим бўлса ҳам, бир томони қишлоқдан чиққан одам! Мана энди, янгича онла қураман, янгича яшайман деб, оқибат нима бўлди? Юзи ерга қараб қолди. У хотин наинки Акрамни, бутун авлод-аждодларини номуста қолдирди! Аждодларидан битта ҳам бунақа беҳаё чиқмаган эди, мана энди чиқди-ю, бутун қишлоқ олдида шармандай шармисор қилди!.. Йўқ, Нортажи акасига ақл ўргатмоқчи эмас, у ҳатто бу гапларни айтишга ҳам уялади. Лекин... пичоқ суякка бориб тақалди-ку ахир? Бунақа экан... Акрам олдини олса бўлмасмиди? Сайёрадан олдин унинг жавобини бериб, кавушини тўғрилаб қўйса бўлмасмиди? Ахир хотин киши эрини ташлаб кетибди деган гап, бу...йигит кишининг шаънига тўғри келмайдиган гап-ку ахир?..

Нортажи қайнаб, дил-дилидан ачиниб гапирар, акаки меҳрибони учун, бутун қишлоқ ҳурмат қилган машҳур одамнинг обрўсига доғ тушгани учун ич-ичидан зил кетаётгани шундоқ кўриниб турарди. Лекин қизиқ: унинг насиҳатлари, илгарилари Акрамга хуш ёқадиган мўйсафидларга хос вазминлиги, авлод-аждодлари учун, эл-юртнинг ор-номуси учун куйиб-пишиб гапиришлари — бунинг ҳаммаси ҳозир Акрамнинг жиғига тегиб, ғазабини қўзғамоқда эди. Ажабо: шундай ёш, ўқиган бир йигит... кексаларга хос мулоҳаза юритса! Бугунги ҳаётнинг бутун зиддиятларидан беҳабар, эски урф-одатларнинг мангулигига бу қадар ишониб, унга ақл

ўргатса!.. Манманликми бу ё водонликми, ёки бўлмаса ўтакетган бир худбинликми?.. Сен бунчалик ишонч билан гапиришдан олдин ўз оила ҳаётигага бир разм соли! Хотининг, келин бечорани қанчалик эзиб қўйганини бир ўйлаб кўрсанг-чи!

Акрам укасининг лампочка шуъласида қип-қизил товланган юзидан, асабий чақнаган кўзларидан кўзини олиб қочди, у юраги гурс-гурс уриб ва «портлаб» кетишидан қўрқиб, пастки лабини қаттиқ тишлади, хайрият, шу пайт гапга Моҳира хола аралашди.

— Шошмагин-чи, мунча кўп гапирдинг, болам,— деди у ва катта ўғлига бир қараб олди.— Оила-рўзгорда нималар бўлмайди, нималар ўтмайди, болам? Эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши...

— Э, қўйинг шу гапларингизни!— деди Нортожи бўғилиб.— Дока рўмолнинг қуриши!.. Кеннойимлар... У хотин яхши бўлса шундай қилармиди?

— Босиқ бўлгин, болам... Чамамда Акрамжондан ҳам ўтганга ўхшайди. Мен гаплашдим...— Моҳира хола гўё Акрамнинг тўлиб турганини сезгандай қўлини унинг қўлига қўйди.— Бечора... оёғи синиб, касалхонага тушгандан бери ҳар куни кираман, чамамда уям кўнглида...

— Э, қўйинг ойи!— қўлини силтади Нортожи.— Тушунмаган ишга нима қиласиз бош суқиб? Бу ишлардан мақсад... нияти бузилган у хотиннинг. Бўлмаса... нимадан камчилиги бор эди унинг? Уй-жой деса — уй-жой, кайф-сафо деса — кайф-сафо!.. Семизликни қўй кўтаради! У хотин... нияти бузилмаган бўлса... киночи олифта йигитларга қўшилиб, артистка бўлиб нима қиларди?..

— Ҳой, болам...

— Бутун қишлоқ олдида номусга ўлдириб бўлдику бу беҳаё...

Акрам ич-ичидан қайнаб чиққан титроқ тирноқларига зирқиратиб юборганини сезиб:

— Бас! Ҳаддингдан ошма!— деди, сўнг оғир нафас олиб, қўшимча қилди:— Агар ука бўлмоқ тугул, ота бўлсанг ҳам, иккинчи айта кўрма бу гапни!..

— Шунақами ҳали? Мен гапирсам сизни деб, авлод-аждодимизни деб...

— Сен мен учун номус қилмай қўя қол,— деди Акрам.— Уят қилишса мени қилишадди. Ёпи бошинг би-

лан сенга ким қўйди бутун авлод-аждоднинг кафилини олиб? Худди юзга кирган чолларга ўхшаб панд-насиҳат қиласан-а! Ундан кўра ўз оилангни ўйла. Келиннинг юриш-туришига бир қара: малай ҳам бунчалик бўлмайти...

Акрам бу гапни айтишга айтди-ю, пушаймон қилди, чунки бу гап ака-ука ўртасида айтилмай келаётган эски дардни қўзғаб, эски яранинг юзини тирнаши мумкин эди!.. Дарҳақиқат, Нортожи бу гапдан аллақандай тўлганиб:

— Агар малай бўлса,— деди ўксиб.— Ота-бобомиздан қолган шу рўзгорни рўзгор қиламан деб бўлди! Мен ҳам билардим, бу бечорани сизнинг хотинингизга ўхшатиб ўйнатиб қўйишни! Лекин... билмадим, унда бу уй-жой нима бўларди? Ойимларнинг ҳоли нима кечарди?

Акрам ер остидан ойисига қаради. Моҳира хола билдирмасдан чуқур тин олди, кейин:

— Менинг ташвишимни чекмай қўя қол, болам,— деди секин.— Мен бир кунимни кўрарман. Ҳалиям бўлса... ўз бола-чақангни ўйла, жуфти ҳалолингнинг кўнглини ол... Мен бир оёғим ерда бўлса, бир оёғим гўрдаги одамман...

— Энди ҳамманг шундай дейсизлар. Лекин бошда... э, нимасини айтай!— Нортожи қўлини бир силтаб ўрнидан туриб кетди.

Она-бола сўрида ёлғиз қолишди. Ҳавони райҳон ҳидига тўлдириб шабада елиб ўтди, ариқ бўйидаги оқ тераклар дарёдай шовиллади, боғнинг қайси бир жойида дўп-дўп олма тушди.

— Мен бир кун эмас, бир кун шу гап чиқишини билувдим,— деди Моҳира хола ўксиб.— Тентак! Ўзи ўқишга бормади. Ўша бояги... Содиқвойлар билан ош-на бўлиб олди-ю, энди мана бундай дейди... Менга нима? Мен бир кунимни кўрардим, ишқилиб... сенлар бахтли бўлсаларинг бўлди менга...

Она бир зум жим қолди, кейин яна ўғлининг қўлини силаб, деди:

— Оила бўлган жойда... унча-мунча гап ўтади. Сен унинг олдига кир, болам, мен уч-тўрт кун ёнида ўтирдим. Юрагим сезиб турибди, кўнгли ҳалиям со-виган эмас сендан. Худо билади — кирсанг қувонса қувонадики, ранжимапти...

Акрам чурқ этмади. У ойиси гапини давом эттиришини истар, лекин буни сўрашдан ийманар эди.

— Ундан ҳам хато ўтгандир,— деди Моҳира хола.— Аёл киши кўнгли нозик бўлади. Ожиза йиқилганда уни суяш ҳам марднинг иши. Ўйлаб кўр, болам.

— Хўп, ойи, бир гап бўлар.— Акрам нимадандир ийманиб ўрнидан турди.— Дам олинг, мен сойни бир айланиб келай...

Сой бўлакча бир осуда сукутга чўмган, тўғонда қурбақалар қуриллар, у ер-бу ерда қорайиб кўринган отларнинг ажриқни қирт-қирт чайнаши эшитилар, жар ёқасида оқ тераклар худди осойишта оққан дарёдай сокин шовилларди...

Акрам бу ғалати сукутни бузгиси келмагандай, бир-бир босиб тўғон бўйига борди, бақаларнинг сайрашига, қамишларнинг майин шитирлашига қулоқ солиб, тиниқ сувда милт-милт ёнган юлдузларга тикилиб, узоқ турди.

Ўша Сайёрага уйланган йили улар ҳар оқшом шу ерга келишар, ҳув анави тол тагига қуруқ пичан тўшаб ўтиришар, сувнинг секин шилдирашига, балиқларнинг чўлп-чўлп сакрашига қулоқ солиб, аллақандай тиниқ ширин хаёлларга чўмишарди... Сайёра совқотганида эркаланиб Акрамнинг қучоғига кирар, Акрам унинг елкасига костюмини ташлаб, қучоқлаб олар, Сайёранинг сал ийманиб, уялинқираб берган бўсалари вужудида оловли эҳтирос уйғотарди...

Ҳеч қачон тугамайдигандек туюлган бу масъуд оқшомлар, сира сўнмайдигандай туюлган бу гўзал эҳтирос қачон сўнди, қачон эскирди? Ўша чоғларда севги деб аталган бу ҳисни бир умр эъзозлаб ўтаман деб, онт ичган Акрам уни қачон беқадр қилиб шамолга совуриб қўйди, турмушнинг икир-чикирларидан асраб қололмади? Сайёра-чи? Профессорнинг тантиқ фарзанди, умрида ташвиш чекмай ўсган қиз, у ҳам бу қийинчиликларга бардош беролмади. Бардош бериш у ёқда турсин, Акрамни қоралади. Қоралагани ҳам майли. Хулқ-атвори-чи? Енгилликлари-чи?

Акрам яна ўша эски ўйларига қайтганини сезиб, ичида кулимсиради.

«Йўқ, бу майда-чуйда гап-сўзларга, гина-қудуратларга чек қўйиш керак. Эртагаёқ Сайёранинг олдига

киради. Йигитларча дангал гаплашиб, қўлидан шартта ушлайди-ю, етаклаб олиб чиқиб кетади.

Ахир ўша куни кўлда Сайёра ундан кўнгли совигани учун эмас, балки қаттиқ ранжигани учунгина шундай қилаётганини сизди-ку! Бас, шундоқ экан, энди йигитларча иш қилиши керак! Айтмоқчи... Ҳамида билан ҳам кўришиши керак! Аттанг, ўшанда қалб туйғусига эрк бериб, унга хат ёзиб кўп чакки қилган экан... Содиқвой ҳам аҳмоқ-да! Лекин... Содиқвойнинг ўрнида, ўшанақа бир хат топиб олса, унинг ўзи нима қиларди? У пичоқ урмас эди, албатта, бироқ... Аттанг! Бу ёгини ўйламаган экан ўшанда! Ҳеч ўйламаган экан!»

Акрам бир-бир босиб орқага қайтди, боғларига яқинлашиб қолганида чап томондаги толлар орасидан кимнингдир қораси кўринди. Акрам уни юришидан таниб, Зафармисан, деб чақирди.

Зафар қадамини тезлаштириб етиб келди:

— Ҳа, бахтиёр дамларни эслаб юрибсанми,— деб кулди.

Акрам унга жавоб бермай ҳазиллашди:

— Хўш, қайта тил топишдингми дейман, ҳаяллаб қолдинг? Ё зиёфат қуюқ бўлдимми?

— Зиёфат...— деди Зафар ва яна кулди.— Зиёфатни эртага еймиз. Тўйга айтиб келдим, дўстим.

— Қанақа тўй?

— Қанақа бўларди? Нилуфархон билан ўша ҳалиги... режиссёрнинг тўйи!

— Сен нима дединг, розилик бердингми?

— Мен нима ҳам дердим!— Зафар елкасини қисди.— Ҳар кимнинг ихтиёри ўзида! Мен уни зўрлаб хотин қилолмайман-ку, бир-бирини севишибди — қовушаверишсин!

«Мана, бунга барибир, оламни сув босса, тўпигидан келмайди!»

— Садқан севги кетсин бунақа бўлса!— деди Акрам. Зафар оғир хўрсинди, кейин:— Майли!— деди ғижиниб.— Билганини қилсин. Қутулганимга шукур!

— Қойил-э!— деди Акрам, лекин у буни мақтов сифатида айтдими ё койибми, тушуниб бўлмас эди.

Сайёра билан Ҳамида қишлоқда бўлаётган ҳамма янгиликлардан хабардор эди.

Улар Акрам билан Зафарнинг қишлоққа келишганини ўша кунгидея эшитишди, Нилуфар билан Шавкатжонларнинг «тўйи бўлармиш», деган хабар эса уларга бошқалардан ҳам аввал етиб келди. Ҳамида Нилуфарларни танимагани учун бу гапга қанчалик лоқайд қараса, Сайёра шунчалик ҳайратда қолди.

Нилуфарга-ку ҳайрон бўладиган жойи йўқ, «кино-режиссёр» деган сўзни эшитганидаёқ ҳушини йўқотиб қўйган. Лекин Шавкатжон-чи? Кечагина Нилуфардан кулиб юрган одам, бугун нечук уни тўсатдан севиб қолдйкин?

Сайёра Шавкатжоннинг хушомадлари-ю, муҳаббат изҳор қилмоқчи бўлганлари эсига тушиб, дам қизарар, дам гўё биров уни алдаб кетгандай юрагининг аллақадери ачишар эди. Бундан чиқди, унинг киноси бошқа-ю, хулқ-атвори бошқа, қисқаси, домланинг айтганини қил, қилганини қилма, экан-да!..

Сайёранинг ўйлари, севги, вафо, садоқат ҳақидаги тасаввурлари эса... шунчаки кулгили бир нарса экан. Лекин ундай деса... Акрам қишлоққа келганини эшитгандан бери, умуман, бу ерга тушгандан бери негадир Акрамни кўп эслайди, унинг ўйчан, сал ғамгин чеҳраси кўз олдидан кетмайди, айниқса тўй бўлган йили қишлоқда ўтган бир ой ҳаёлидан чиқмайди, шундай пайтларда Нодира туғилиб, ўқишни тапшашга мажбур бўлган оғир йиллар ҳам бошқа маъно касб этади, бу қийинчиликлар учун ёлғиз Акрам эмас, ўзи ҳам айбдор эканини тан олгиси келади... «тиқ» этган товушдан юраги бир сапчиб тушади...

Акрамлар келганининг эртасига кечқурун Сайёра билан Ҳамида чой ичиб гаплашиб ўтиришган эди, ташқаридан Туробжоннинг: «Киришга рухсат борми, ё пропуска талаб қиласизми?» — деган овози, кейин ҳамшира хотиннинг: «Қайдам, улар овқатланишяпти шекилли» — деган жавоби эшитилди. Бунга Туробжон:

— Иштаҳалари жойидами? — деб кулди. — Жойида бўлмаса мана тошкентлик меҳмоннинг бир шиша коньяги бор!

«Тошкентлик меҳмон» сўзини эшитган Сайёра ялт этиб Ҳамидага қаради, у ҳам ранги ўчиб, аллақандай питиллаб қолганини кўриб, ичида кулди. Шу пайт, эшик шарақлаб очилди:

— Мумкинми, ўртоқ хонимлар?

Сайёра юраги «шиғ» этиб ўгирилиб қаради-ю, енгил тортди: «Тошкентлик меҳмон» Акрам эмас, Зафар эди!..

Туробжон оғзи қулоғида, Сайёралар билан кўришаркан:

— Қойил-э!— деб хитоб қилди.— Касалхонанинг бош врачлари қарам шўрва ичиб ўтирса! Ошпазга шама қилсангиз-ку, товуқ шўрвалар билан паловхонтўралар қаторлашиб келарди!

— Сиз ўргатиб қўймасангиз, биз шама қилишни билмасак?— деди Сайёра.

— Ҳозир ўргатиб қўямиз!— деди Туробжон ва қўлини артиб, ўрнидан турган Ҳамидага юзланди.

— Шошманг, сиз ҳам шама қилишни ўрганиб кетинг!

Ҳамида кўзини ердан узмасдан:

— Бир киши ўрганса... икки кишига етади,— деди кинояли кулимсираб.

Туробжон ерга қаради, пешанаси тиришиб:

— Бирпас ўтиринг, сизга айтадиган гап бор,— деди.

Ҳамида ўтиришини ҳам, кетишини ҳам билмай бир Зафарга, бир Сайёрага қаради. Зафар ўнғайсизланиб ва негадир қизариб, деразанинг олдида ўтди, Сайёра эса, «ўтиринг», деган маънода имо қилди.

— Бошқа пайт гаплаша қолайлик...

— Менинг бировдан яширадиган сирим йўқ,— деди Туробжон. У Сайёрага қараб ғалати кулимсиради.— Гапнинг пўскалласи... сиз голиб чиқдингиз! Содиқвой жазосини тортяпти, биз ҳам мана, бош эгиб келдик.

Ҳамида ранги ўчиб:

— Мен уни жазолансин, деб ариза берган жойим йўқ!— деди.— Фақат мени...

— Хўп, мен шахсан ўзим учун гапирай: мен енгилдим ва сиздан кечирим сўраб келдим!

— Кесатмасангиз ҳам бўларди!— деди Ҳамида.

— Ё раббим! Энди чин гап ҳам кесатиқ бўлдимми?

Сиз бизни чақиб-чақиб гапиргандаям биз чидаб берган эдик-ку!

— Мен гапирган бўлсам ўзимни эмас, хотин-қизларни деб гапирдим. Ўша бечораларнинг ҳол-аҳволини деб, болаларни деб...

— Хўп, ҳозир мажлис қилмайлик,— деди Туробжон кескин.— Бу гапларни бир-биримизни кесатмайдиган бўлиб, идорада ўтириб бафуржа гаплашамиз. Сиз бўттан чиқасизу, ўз ишингизга борасиз. Туробжон ёмон бўлса ёмондир, аммо адолатсизлик қилганда бўйинга оладиган одати бор унинг. Гап шу!

Ҳамида индамади, столдаги идиш-товоқларни йиғиштириб чиқиб кетди. Туробжон аллақандай нажот тилаб Сайёрага қаради.

— Тавба! Наҳот кесатиб гапирган бўлсам?

Сайёра кулди.

— Кесатмаганингиз бу бўлса, кесатганингиз қанақа бўлади?

— Ростданми?— деди Туробжон ўзиям ажабланиб.— Ҳа, одат-да, одат! Сут билан кирган, жон билан чиқаркан!.. Хўш, ўзларидан сўрасак? Оёқ тузалиб қолдими? Тедроқ тузатинг-да, бунини! Хўжайинингиз ҳам шўтталар. Кеча-ю кундуз касалхонанинг атрофида парвона-ю, кирай деса сиздан қўрқадилар...

— Яна кесатиқми?— деди Сайёра.

— Менга ишонмасангиз ана, укамдан сўранг, Зафаржондан сўранг. Худо ҳаққи... жигари қон бўп кетди оғайнимнинг!..

— Майли!— деди Сайёра ва энтикди.— Кераги йўқ... Бировлар аралашадиган гап эмас бу...

Туробжон ўрнидан турди.

— Мана бу гапингизга қўшилмасдан иложим йўқ. Яшанг. Хўш, бизга хизмат йўқми? Бор бўлса айтинг. Йўқ бўлса... кетдим. Лекин сиз индамасангиз ҳам, оғайнимга салом айтиб қўяман номингиздан. Жа йўлингни пойлаб ўтирибди дейман!.. Хўп-хўп, қовоғингиз солинмасин!.. Хайр... Айтмоқчи, Ҳамидахонга айтиб қўясиз: бояги гап — гап!..

— Ғалати йигит экан-ку, бу раис!— Зафар кулими-сираб келиб Туробжоннинг ўрнига ўтирди.— Сиз ҳам қишлоққа келаман деб, ташвишга қолибсиз. Қалай, тузукмисиз?

— Раҳмат...—Сайёра Зафарга синовчан тикилди-ю,

уялиб кўзини олиб қочди, назарида Зафар қорайиб, озиб кетгандай туюлди.— Ўзингиз... ўз ишларингиз тувукми?

Зафар елкасини учирди:

— Бизнинг ишлар... ишлар нима бўлаётганини эшитгандирсиз, ахир...

— Эшитдим,— деди Сайёра.— Нилуфар-ку, ўзи бир марта айтувди, Шавкатжонга ҳайронман...

— Шавкатжон деганингиз уйланишга мажбур бўлган шекилли. Ораларида бир гап ўтганми, кейин Нилуфар: уйланмасанг ўзимни бир бало қилиб қўяман, деб қўрқитганми, ишқилиб, айтишгайм тили бормаиди одам...— Зафар ижирганиб қўл силтади, сўнг Сайёрага мулойим тикилди.— Ростини айтсам, сиз жуда яхши қилибсиз... Йўқ, мен уларни ёмонламоқчи эмасман. Шунчаки... Сизга тўғри келмас эди бу иш. Кўнгилсиз воқеа сабаб бўлсаям... оқибати яхши бўпти. Раис айтиб берди — жа энг шимариб ишга киришибсиз.

Сайёра меҳмон мақтаган мезбоннинг қизчасидай юзи ловиллаб:

— Билмадим энди, шунақа бўлди,— деди ва гапни буриш учун.— Беш-олти кун шу ерда бўларсиз?— деб сўради.

— Йўқ, мен бугун кетяпман.

— Нега? Тўйда бўлмайсизми?— деди Сайёра ва ўз саволининг ўринсизлигини сезиб, дудуқланиб қолди.— Ҳа, албатта, сиз...

— Йўқ, кетишимга сабаб сиз ўйлаган нарса эмас,— деди Зафар.— Гап шундаки, институтда тўполон. Комиссия ишляпти. Афтидан директор ишдан олинса керак.

— Ўрнига ким бўлмоқчи? Сизни... табриклайверсам бўладими?

— Йўқ,— деди Зафар ва кулди.— Аксинча, мен сизни табрикламоқчиман. Акрам бўлиши эҳтимоли бор. Ҳар ҳолда, мен шошаётганимнинг бир сабабиям Акрам учун қаттиқ курашмоқчиман.

Сайёра негадир қизариб:

— У кишининг ҳали директор бўладиган қобилиятлари бор эканми?— деб пичинг қилди.

— Сизни билмадим, лекин бизга қолса — бор!— деди Зафар.— Агар боя раисга айтган гапларингизни эшитмаганимда Акрамни ҳозир тоза мақтардим... Эҳ,

Сайёра, Сайёра! Сиз ҳали ёшсиз, турмушни билмайсиз. Кўп нарсага тушунмайсиз.

— Сиз қариб қолдим демоқчимисиз?

— Ҳар ҳолда мен сиздан бир-икки кўйлак олдин тўздирганман. Шунинг учун менинг насиҳатларимга қираверинг. Хўп, менга рухсат берасиз, Сайёрахон. Уйингиздагиларга айтадиган гапингиз йўқми?

— Йўқ-йўқ! Уларга бу гапларни айта кўрманг.

— Хайр, бўлмаса, тезроқ тузалиб чиқинг!

Зафар чиқиб кетганидан кейин Сайёра, кўзи шифтда, хаёлга толиб узоқ ётди... У Туробжон билан Зафарни, тўғрироғи, уларнинг Акрам тўғрисидаги гапларини ўйларди. Мана, бир ҳафта бўлдики, ким кўришга келмасин, ҳамма Акрам ҳақида гапиради, сўз орасида унинг исмини қистириб кетади, мақтайди... Унинг ўзичи? Сайёра негадир ўпкаси тўлиб, кўзига милт-милт ёш олди...

Ҳа, Сайёрага бир нима бўлди. Кўнгли бўш бўлиб қолди. Йўқ, у ҳам эмас, бу ҳам эмас бошда зуваласи бўш экан унинг. Бўлмаса... Нилуфарга қаранг! Бунақа гапларни писанд ҳам қилмайди. «Ана тўй қиламиз, мана тўй қиламиз», деб туппа-тузук бир йигитнинг бешини бир йил айлантириб юрди-ю, мана энди синашга бўлмаган одамга турмушга чиқяпти!.. Яна Нилуфар! Ҳасад қилиш тугул ўйлашга ҳам арзимаydi у!..

Сайёра эшикдан чеҳраси аллақандай очилиб, кулимсираб кирган Ҳамидани кўриб, маъюс жилмайди.

— Келинг.

Ҳамида секин келиб унинг ёнига ўтирди.

— Ўйимга бир гап келди, шуни сизга айтсам, кўнглимни очсам дейман, Сайёрахон... Эсингиздами, тунов куни сиз гап олмоқчи бўлганингизда «қўйинг, барибир дардимга тушунмайсиз», дегандим?

Сайёра кулди.

— Сиз бахтиёрсиз, шунинг учун тушунмайсиз деган эдингиз.

— Майли-да!— деди Ҳамида қизариб.— Энди билсам сиз ҳам... Оқкўнгил, соддагина жувон экансиз...

— Раҳмат,— деди Сайёра.

— Энди... Кўнглимни очадиган бўлсам... эрим билан орани очиқ қилишга қасам ичдим!— деди Ҳамида.— Агар керак бўлса... уни бўшатишлар деб ариза ёзиб бераман. Бироқ энди у билан бир кун ҳам турмай-

ман!—Ҳамида пешанасига тушган соч толаларини тўғрилаб Сайёрага қаради ва гўё унинг койиб беришидан қўрққандай, шошиб давом этди:

— Сиз ўйламангки, мени бошқа эр қилмоқчи деб. Ҳозир айтиб бераман, ҳаммасини айтиб бераман. Фақат кўнглингизга ҳеч нарса келмасин, Сайёрахон, қачонлар ўтиб кетган гаплар...

— Қизиқсиз-а!— деди Сайёра, лекин ўз ихтиёрига қарши юраги бир ҳаприқиб тушганини сезиб, ичида кулиб қўйди.— Айтаверинг, Ҳамидахон.

— Айтсам... ўшанда, мактабда ўқиб юрган чоғларимизда сизнинг хўжайинингиз билан, Акрам акамлар билан ҳалигидақа... сал-пал гаплашиб юрардик. Жу-вонмарг бўлай агар, шундан бошқа...

— Қўйинг энди шу гапларни!— деди Сайёра.

— Кейин у киши армияга кетдилар. Мен у маҳалда саккизинчини битириб, колхозга чиққан пайтларим. Идорада ишлайман. Ҳам ўзим комсоргман. Бу ўртада бу киши — хўжайинни айтаман — хизматдан қайтиб, колхозга шофёр бўлиб кирдилар... Боя айтдим — комсоргман. Тез-тез шаҳарга чақиришади, даштга қатнайман... Мен ўлгур ҳам ўшанда кўзга яқин эканманми, билмадим, бу киши ёпишдилар-қолдилар. Бир ёққа борадиган бўлсам, машинасини кўндаланг қилганлари-қилган, кечалари, йўқ десам ҳам қўймай, уйга олиб чиқиб қўядилар. Ишқилиб, қишлоқчилик экан, бирпасда гап-сўз бўлдик-қолдик. Сал ўтмай, бу миш-мишлар хўжайинингиз Акрам акамларнинг қулоғига ҳам етиб борибди. Бир маҳал у кишидан: «Сендан кутганим шу бўлдим, қилган аҳд-паймонларинг қани?» — деган маънода хат келиб қолди. Бу гап суяк-суягимдан ўтиб кетди. Майли, бўлари бўпти, дедиму, тўйга розилик бердим-юбордим...

Ҳамида ўпкаси тўлиб, бир зум жим қолди, кейин ловиллаб ёнган юзини кафтлари орасига олиб, секин давом этди:

— Розилик беришга бердим, тўй ўтмасданоқ хато қилганимни тушундим. Бироқ нима қилай, тишимни тилимга қўйиб чидадим, сабаби — гап-сўз бўлишдан қўрқдим. Кейин бола бўлди. Болаларни ўйлаб яна чидадим... Сизга ёлгон, худога чин, ўзингиз билган жоҳилликдан кейин ҳам, болаларни деб, гап-сўздан қўрқиб, шу ерда бир ҳафтагача эзилиб ётдим. Энди ўйлаб

қарасам ҳаммаси бекор экан!— Ҳамида яна чеҳраси ёришиб, мулойим кулди: — Нимадан қўрққанимга ўзим ҳам ҳайронман! Ҳозир уч болани боқолмайдиган замонми? Худо хоҳласа, гулдай парвариш қилай. Одамларнинг гап-сўзи бўлса... Наҳот қаёқдаги бачкана гап-сўзлардан қўрқиб, ёш умримни хазон қилишим тўғри бўлса? Тўғрим, Сайёрахон?

Сайёра боши билан таъкидлади: — Тўғри!

Ҳамида ҳаяжондан ўрнидан туриб, деразанинг олди-га ўтди.

— Кўчада раис яна гапга тутдилар, тезроқ тузалиб чиқ, ўз ишингни ол, дедилар... Ўзлариям жуда мулойим бўлиб қолибдилар... Шошманг, дедим ичимда. Агар яна ноҳақ иш қиладиган бўлсангиз... сиз билан мана энди олишаман, дедим!..— Ҳамида ёш қизчадай хушнуд кулиб, жойига бориб ётди.

Сайёра, оғир тин олиб, кўзини юмди. «Мендан кўра Ҳамида ҳам яхши! Менга ўхшаб беқарорлик қилмасдан мана, орани очиқ қилди-қўйди! Мен-чи? Мен нега ўзимни бунча қийнайман?»— деди у алам билан. Лекин кўнглининг бир четида Ҳамидадай бўлолмаслигини сезди. Журъатсизлик қилгани учун эмас, балки Акрам иккисини боғлаб турган ришталар мустақкамроқ, муносабатлари эса тамом бошқача бўлгани учун ҳам Ҳамидага ўхшай олмаслигини тушунди. Тушунди-ю, ҳам ғазаб, ҳам алам билан деди: «Агар бояги гаплар тўғри бўлса... қаёқларда юрибди? Йигит одам ҳам шунақа бўладими? Йўқ, ҳаммаси бекор! У эзилиб юрган бўлса... иззат-нафсимга, йигитлик шайнимга доғ тушди деб, эзилиб юргандир!..»

Сайёра кўз ёшини Ҳамида кўриб қолишидан қўриб, деворга қараб ўгирилиб олди.

* * *

Сайёра Нилуфар билан Шавкатжоннинг тўйига бормоқчи эмас эди, Убай: «Сиз бормасангиз мен ҳам бормайман, Шоҳиста ҳам бормайди», деб ёлвориб туриб олди. Сайёра унинг аллақандай маъюслик чўккан кўзларига тикилиб:

— Сенга нима бўлди?— деган эди, Убай уф тортиб қўлини силтади.

— Бу кинонинг иши жуда мураккаб экан. Бошда мақола-пақола-ю, очерк-мочеркимни ёзиб юраверсам

бўларкан, сиз ҳам шуни тушуниб кетдингиз, шекилли кинодан?

— Нима қилди? Нилуфархон бош ролни эплай олмайди, деб қўрқяпсизми?

— Гап Нилуфархонда эмас!— деди Убай ва яна уф тортди.— Бу ерга келгандан кейин сценарийнинг кўп камчиликларини кўрдим. Айниқса, бош қаҳрамон билан эрининг муносабатлари сунъий чиқибди. Ёш жувон ҳалиги инженер йигитни севиб қолиб, эрини оппа-осон ташлаб кетишлариям... хуллас, ясама гаплар анча-мунча бор экан...

Сайёра ўз ўйлари билан Убайнинг фикри бир жойдан чиққанидан қувониб:

— Тўғри-тўғри,— деди.— Мен ҳам сезган эдим буни!

— Шавкатжонга шуларни айтиб, сценарий устида бир оз ишлайлик десам — кўнмади. Унгаям осон эмас, съёмкани тўхтатиб бўлмас экан, сценарийга катта ўзгариш киритиш учун бадий советнинг рухсати бўлиши керак экан... Лекин сценарийнинг хатоларини кўриб туриб, съёмкани давом эттириш!.. Ҳай, майли!— деди Убай.— Тўй ўтсин, масалани бадий советга кўтариб чиқишдан бошқа илож қолмади...

Тўй, тўғрироғи, йигирма-ўттиз кишилик зиёфат, колхоз боғининг шийпонида бўлди.

Сайёрани шойи кўрпачалар тўшалган инвалидлар коляскасига тушириб олиб боришди. Уни чинакам келинлардай оқ кўйлак ва оқ туфли кийиб, бошига нафис оқ рўмол ўраб олган Нилуфар кутиб олди, кўзларини сузиб, ўпишаркан:

— О, Сайёра, шундай бахтиёрман, шундай бахтиёрман!— деб шивирлади. Лекин унинг чехрасида аллақандай ғам бор, кўзлари нам эди. Соқолини олдириб, бошига дўппи кийиб олган Шавкатжон эса, Сайёра билан кўришаркан, ҳазиллашди:

— Қалай, бахтиёр куёв тўраларга ўхшайдиларми камина?

— Ҳа, бир-бирингизга муносибсизлар!— деди Сайёра ва бу гапи пичингдай эшитилганини сезиб, қизариб кетди.

Шавкатжон қўл қовуштириб:

— Ташаккур,— деди ва Нилуфарга имо қилиб кесатди.— Биз камбағалга шу ҳам бўлаверадим!

Нилуфар бирдан кўзига ёш олиб:

— Нега куласиз? Нега кесатасиз? — деди ҳиқиллаб.

— Кўзингизни артинг, хоним? — шипшиди Шавкатжон. Унинг кўзлари ғазабдан ола-кула бўлиб кетди. — Хоҳласангиз шу, хоҳламасангиз йиғиштириб қўя қоламиз... сиз яратган бу комедияни! Боринг, қизларни кутиб олинг!

Нилуфар яна бир ҳиқиллади-да, юзида ясама табасум, кўзларини тез-тез артиб, дарвозадан кириб келган қизларга қараб кетди.

— Нега бундай қиласиз? — деди Сайёра, рангидан қони қочиб. — Бечора қизни бунчалик ҳақорат қилиш... йигит кишига ярашмайди, Шавкатжон.

— Бечора бўлса... Ким уни мажбур қиляпти бу ишга? — деди Шавкатжон. — Йўқ, кечирасиз, у эмас, мен бечораман. Менга раҳм қилинг, Сайёрахон!

Сайёра унга гап уқтиришдан ожиз эканини сезиб, индамай қўя қолди.

«Бу йигитда... меҳр-оқибат, ишонч, эътиқод деган нарсаси борми ўзи ё йўқми?» — деди Сайёра, деди-ю, Акрамнинг чўрткесарлигини, қишлоқи қўрслик деб, принципаллигини беҳуда қайсарлик, деб ўйлаганлари эсига тушиб, юзи буришиб кетди: Акрам қаёқда-ю, бу қаёқда!

Кечани Убай очиб куёв-келинга бахт-саодат, ширин ҳаёт ва катта ижодий муваффақиятлар тилади...

Убайдан кейин оператор сўз олиб, куёв-келин шайнига иккинчи қадаҳ кўтараётганида уч-тўртта активлари билан Туробжон келди. Раисни кўрганда ҳамма ўрнидан туриб, ғала-ғовур бўлиб кетди. Лекин Туробжон куёв-келин билан узоқдан саломлашиб, Сайёранинг ёнига келиб ўтирди.

— Сиздан ҳол-аҳвол сўрайлик, деб хўжайинингиз билан шифохонага борувдик, сиз тўйда юрибсиз!..

— Тўйни эшитганимда оёғим ҳам тузалиб кетди, — кулди Сайёра. Туробжон эса, қовоғини солиб:

— Айтиб қўяй, хўжайинингиз кетяптилар, — деди. — Министр ўзлари телеграмма юборибдилар. Каттакон бўп кетадиганга ўхшайди хўжайинингиз!

— Менга қолса... министр бўлсин! — деди Сайёра, лекин негадир ўпкаси тўлиб, бошини эгди. Унинг «қилт» ютинганини сезмаган Туробжон:

— Хўп, нима ҳам деймиз!— деди-да, қўлига қадаҳини олиб куёв-келиндни табриклагани кетди.

«Майли, кетаверсин. Оқ йўл! Бир келиб ҳолинг нима дейишга ярамаган одамга ялинадиган жойим йўқ. Кетаверсин!..» Сайёра кўз ёшини зўрға тўхтатиб ўрнидан турди. Убай коляскани ҳайдаб келган шофёр йигитни чақириб келди ва зиёфат қиза бошлаган пайтдан фойдаланиб, уни секин кузатиб қўйди.

Коляска катта кўчага тушиб, физиллаб бораркан, Сайёра йиғлаб юборишидан қўрқиб, қоронғида рўмолчаси билан оғзини босиб олди.

«Нега йиғлайсан? Ҳамма қилгуликни қилиб, яна ёш боладай аразлаб юрган, бир марта келиб ҳолимни сўрамаган бу одам хафа бўлишгаям арзимади!.. Унинг қўлидан қачон бир яхшилик кептики, энди келади!»— дерди Сайёра, лекин юрагини чулғаб олган аламни қайтаришдан ожиз эди.

Коляска касалхонага яқинлашиб қолганда муюлишдан порлаган фаралари билан кўзни қамаштириб, «Волга» чиқди-ю, колясканинг устига бостириб кела бошлади. Яхшиям, шофёр йигит усталик қилиб, ўнгга бурди ва симёғочга уриб кетишига оз қолиб, ариққа қийшайиб қолди. «Волга» ҳам тормозларини ғичирлатиб сал ўтиб тўхтади. Машинадан кимдир тушиб, чопиб келди.

— Тинчликми? Бу ким? Сайёра? Сиз... Сизмисиз?

Сайёра Акрамни таниб бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Сайёра, сизга нима бўлди, Сайёра?— деди Акрам ва тўсатдан ҳамма гапга тушуниб, унинг елкасига қўлини қўйди.

— Кечиринг, Сайёра, қўйинг, келинг, машинага чиқайлик!

— Йўқ-йўқ, кераги йўқ!— деди Сайёра.— Оёғим... кераги йўқ, йўлингиздан қолманг!

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман! Сизсиз, сенсиз ҳеч қаёққа кетмайман!— деди Акрам ва Сайёрани кўтариб олди.

Сайёра аразлаган қизчадай толпиниб кўрди, лекин Акрамнинг кучли қўлларида чiqолмаслигини сезди-ю, юзини унинг кўкрагига босиб яна пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Тошкент—Туркистон.
1966—68 йиллар.

Матлуба синглисининг хатини эрталаб олган бўлса ҳам, ўқиб чиқиб столнинг тортмасига ташлаб қўя қолди. Чунки унинг илтимосини адо этолмаслигини тушунган эди. Кейин кун бўйи санаторий врачининг зиммасидаги минг хил майда-чуйда ишлар билан бўлиб, синглисининг хати ёдидан ҳам кўтарилди. Кеч-қурун ниманидир қидириб столнинг тортмасини очди-ю, кўзи хатга тушиб, кўнгли яна бир хил бўлиб кетди.

Синглиси санаторийнинг шоферидаан бериб юборган хатида шундай деган эди:

«Опажон!

Институтга энг kami ўн тўрт балл билан қабул қилишар экан. Мен ўн икки балл олдим. Бироқ одамлар: ҳар нечук қишлоқдан келгансан-ку, шошмай тур, дейишяпти. Кеча қабул комиссиясининг масъул секретари Самиғжон Матқобилов деган кишининг олдига кирувдим. У киши сизни яхши танир экан, салом айтди, кейин кетмай тур, бир иложи топилиб қолар, деди.

Опажон! Индинга мандат комиссияси бўлади. Шунгача бир келиб, ўша йигитга учрашиб кетсангиз қандоқ бўлар экан? Санаторийнинг машинасида икки соатда келасиз-ку! Жон опажон! Шундоқ қилинг. Чунки бу йигит сизни жуда... жуда... ҳурмат қилар экан...»

Мастура «жуда, жуда ҳурмат қилар экан», деган сўзларнинг тагига чизиб қўйган эди.

Эрталаб бу сўзлар фақат гапини келтирган эди, ҳозир ҳам юрагини жиз эттиролмади, лекин Мастуранинг «Опажон!» деб бошлаган хатини қайта ўқиркан,

нигоҳи олдига унинг озғин маъсум чеҳраси ва мўлтираб турган кўзалари келди...

Матлуба юраги «шиғ» этиб, очиқ деразанинг олдида борди.

Кун ботган, икки тоғ оралиғидаги чуқур дарага соя тушган, лекин ўнг қўлдаги осмон ўпган чўққилар олмосдай чарақлаб турарди. Чўққи этагидаги санаторий боғидан жаз ва саксафон овозлари келар, пастдан шовиллаб оққан сой бўйидаги ёнғоқзор орасидан гоҳ ширакайф хиргойи, гоҳ зўр қаҳқаҳа эшитиларди.

Кеча кечқурун сой бўйига бир гуруҳ «ёввойи» дам олувчилар келган. Улар орасида бир маҳаллар Матлуба ишлаган шаҳар поликлиникасининг бош врач Асқар Аминович ҳам бор эди. Асқар Аминович Матлубани кўриб: «Йе, шўттамисиз ҳали? Тўй бўлдимиз? Чақирмадингиз-а?» деб ҳазиллашди. Унинг бу ҳазили Матлубанинг қалбидаги эски ярани тирнаб, кечаси билан тўлғаниб чиқди.

Самиғжон ҳам ўшанда дадаси билан бирга «ёввойи» ларга қўшилиб келган эди. Улар сой бўйига чодир тикиб, бир-икки ҳафта туришган эди. У маҳалда бу санаторий ҳали қурилмаган, Матлуба эса эндигина саккизинчини битирган, кийикдай ҳуркак бир қизча эди. Катта шаҳардан келишган бу одамлар жуда ғалати туюлар, дам ҳуркак қишлоқ қизларини суратга олиб, дам «Тарзан» бўлиб дарахт шохларидан учиб юрадиган хушсурат «посон» йигитча эса бир юрагини жизиллатар, бир чўчитар эди. Самиғжон ҳам бошқа қишлоқ қизлари орасидан ёлғиз Матлубани хушласа керак, уни кўпроқ суратга олишга тиришарди. Баъзан у Матлубанинг қалбида ажиб ҳислар уйғотувчи олис шаҳарларнинг, аллақандай сирли қалъаларнинг суратларини ҳадя қилар, баъзан гўё Матлуба мевага зордай, этак-этак ёнғоқ қоқиб ҳадя қилар, қиз уялиб қочганда эса, қувиб бориб, сочидан тортқилаб ўйнашар эди...

Лекин қизиқ: Матлуба ҳар сафар Самиғжонни ўйларкан, негадир кўнглини ёруғ нурга тўлдирган бу ёз оқшомлари эмас, ҳаммадан бурун ёмғир челақлаб қуйиб турган илиқ баҳор куни эсига тушарди.

Унда Матлуба саккиз йиллик мактабни битириб, медтехникумнинг биринчи курсида ўқир эди.

Уша куни уст-боши ёмғирдан шалаббо бўлса ҳам ўзи ёш боладай қувнаб кулган Матлуба автобус тўх-

тайдиган жойга чопиб бораркан, уни янги «Москвич» қувиб ўтиб, беш-олти қадам нарида тўхтади, сўнг машинанинг эшиги очилиб ёш бир йигитчанинг боши кўринди:

— Чопинг, Матлубахон!

Матлуба дарров таниди: «Самиғжон!..» Таниди-ю, шошганидан машинанинг ёнидан ўтиб қочмоқчи бўлди. Лекин Самиғжон «газ» бериб уни қувиб ўтди ва яна машинасини йўлига кўндаланг қилди.

— Ие, мени танимадингизми, Матлубахон? Мен ўша... «Тарзан» бўламан... Эсингиздами?

Матлуба беихтиёр илжайди.

— Ҳа, эсимда...

— Бўлмаса нега қочяпсиз? Шаҳарга келиб, ҳалиям шаҳарли бўлолмадингизми? Қани чиқинг. Мен бўри эмасман-ку еб қўяди, деб қўрқсангиз!— деди Самиғжон кулиб:— Ўзингиз айта қолинг, Матлубахон, сиздай қиз ёмғирда пишиб турса-ю, мен машинада ўтиб кетсам қандоқ бўлади, а?

Матлуба нима дейишини билмай:

— Машина ўзингизникими?— деб сўради, сўради-ю, лабини тишлади: шуниям сўрайдимми?

— Машина поччамларники, лекин ўзимники ҳисоб. Нега десангиз поччамлар ҳайдашни билмайдилар!— деди Самиғжон ва Матлубага қараб кўзини қисди:

— Хоҳласангиз ҳар куни катайса қилдираман!

— Раҳмат!— Матлуба аччиғланган бўлиб, юзини четга бурди; лекин бу ҳазилкаш, ҳушчақчақ йигитдан аччиғланолмаслигини, ҳатто қовоғини солишга ҳам қурби етмаслигини сезиб, беихтиёр жилмайди.

— Шунақа бўлсин!— деди Самиғжон.— Сал қовоғингизни очиб ўтиринг. Одамнинг капалагини учуриб юбордингиз-ку, Матлубахон!

Самиғжон Матлубани ётоқхоналарига олиб бориб қўйгунча бир лаҳза тинмай ҳазиллашиб, уни кулдириб борди, хайрлашаркан:

— Эртага Темирийўлчилар паркида техникумларро волейбол мусобақаси бўлади,— деди.— Бизнинг команда соат бешда ўйнайди. Келасиз, а, Матлуба?

Матлуба:

— Билмадим энди...— деб баҳона қидира бошлаган эди, Самиғжон, қўлини оғритиб сиқди:

— Йўқ деманг, Матлуб! Кутаман. Бормасангиз ха-
фа бўламан!

Матлуба спорт билан кўп қизиқмас эди, мусобақага
йигилган оломонни кўриб ҳайратда қолди: одамнинг
кўплигидан кенг майдонга танга ташласа ерга тушмас
эди.

Ҳаво ранг майка кийган Самиғжон узун, бақувват
оёқларига гўё пружина ўрнатилгандай, дик-дик сакраб
келиб, Матлубани қўлтиқлаб олди ва волейбол май-
дончасининг четида турган бир тўп қизларнинг ёнига
бошлаб борди. Қизларнинг шивирлашиб қолганларини
кўрган Матлуба дарров сездди: рашк қилишяпти!

Қизларнинг рашк қилиши бежиз эмас: хушқад, ке-
лишган Самиғжон ўйинда ҳам устаси фаранг эди. Ҳар
сафар Самиғжон осмонга сакраб тўпни қарши томонга
қарата урганида парк хушнуд қичқириқлардан ларза-
га келар, қизлар эса, кўзлари чақнаб: «Қойил, Самиғ-
жон, қойил!» деб қичқиришар эди. Матлубанинг ўзи
ҳам шунчалик қизишиб кетдики, ўйиннинг охирида
ғалаба ва табриклардан оғзи қулоғига етган Самиғ-
жон қизларнинг қуршовидан зўрға чиқиб Матлуба-
нинг олдига келганда ўпич берганини ўзи ҳам билмай
қолди!..

Кейин... кейин Самиғжон хизматга кетди. Матлуба
уни икки йил кутди. Қишлоқ йигитларининг хатла-
ри ва юборган совчиларини, курсдошларининг ишқ-
муҳаббати, ҳаммасини рад этиб кутди. Бу ўртада
техникумни ҳам битириб, поликлиникага ишга
кирди...

— Опажон...

Матлуба бир сапчиб «ялт» этиб бурилиб қаради. Ос-
тонада... Мастура турарди. Уст-боши чанг-чунг, боши-
даги нафис ҳаво ранг дурраси бир томонга оғиб кетган,
кўзлари ҳорғин.

— Йиқилиб қолдингми?

Мастура ерга қаради.

— Йўқ... Сизни тушгача кутдим — бормадингиз.
Кейин такси олиб келдим. Эртага мандат комиссия-
сининг мажлиси...

— Бекор қипсан келиб,— деди Матлуба.— Мен ба-
рибир боролмайман.

Мастура кўзлари мўлтиллаб опасига тикилди.

— Нега?

— Чунки... мен техникумга ҳам, институтга ҳам бировга ёлвориб кирган эмасман!

Мастура опасига билдирмай «қилт» ютинди.

— Ахир, у киши... Сизни жуда-жуда...

Матлуба тоқатсизланиб, бошини чайқади.

— Биламан. Бироқ, бормайман. Юр, дамингни ол. Ёнди нима бўлса ҳам... толеингдагини кўрасан!— деди у, сўнг синглиси йиғлаб юборишга тайёр эканини кўриб, яна кўнгли эриб:

— Мени кечир, Мастур,— деди ёлвориб.— Мен сен айтган... йигитнинг олдига боролмайман, жоним. Сабабини кейин... бир кун айтиб бераман. Юр, дамингни ол...

Мастура индамади, фақат пастки лабини қаттиқ тишлаб олди. Опа-сингил амбулаториядан чиқиб, дарвозага яқинлашиб қолганларида боғдан Асқар Аминовичнинг ширакайф овози эшитилди:

— Матлубахон! Шошманг, мана буни олиб кетинг!..

Асқар Аминович, эғнида пижама, қўлида дастурхонга ўралган товоқ, олчазордан чиқиб келди.

— Умрингизда бунақа ош емагансиз. Ўзим дамладим...— Асқар Аминович тўхтаб бир Матлубага, бир Мастурага қаради.

— Бу қиз...

— Бу қиз менинг синглим,— деди Матлуба.— Ўхшаймизми?

— Ўхшаш ҳам гапми? Худди ҳозиргина тухумдан чиққан жўжалардай!— деб кулди Асқар Аминович.— Сизни биринчи марта кўрганим эсимга тушди. Техникумни битирган чоғингиз... эсингиздами?

— Эсимда,— деди Матлуба, негадир қизариб.

— Синглим ҳам институтга кирмоқчи эди... бали етмабди...

— Қайси институт?— деди Асқар Аминович.

Мастура қизариб:

— Физкультура институти,— деди истар-истамас.

Асқар Аминович Матлубага юзланди:

— Илгарироқ айтмабсиз-да, Матлубахон. Ошна-оғайнилар топила эди. Аттанг!

Асқар Аминович гапини тугатмаган ҳам эди, Мастура тўсатдан кўзлари ёниб:

— Опамлар ўзлари шунақа! Бошқага қайишса қа-

йишадиларки, ўз жигарига раҳм-шафқат қилмайдилар!— деди-ю, текис йўлда қоқиниб дарвоза томонга чопиб кетди.

Матлуба ранги ўчиб, унинг кетидан тикилиб қолди. Асқар Аминович ўнғайсизланиб томоқ қирди.

— Аттанг, олдинроқ билганимда...

— Майли,— деди Матлуба.— Ўз йўлини ўзи топгани яхши.

Асқар Аминович кулди.

— Аммо-лекин... Худди ўзингиз! Хулқ атвори ҳам сизга ўхшар экан. Ўша... техникумда айтган гапларингиз эсимга тушиб кетди... Эсингиздами?..

Матлуба «ҳа» деб бош ирғади-да, Асқар Аминович билан совуққина хайрлашди. У уйларига боргиси келмай, дарага, шовиллаб оқаётган сойга бурилди. Асқар Аминовичнинг гаплари кўнглининг энг чуқурида ётган эсдаликларини яна қўзғаб, хаёлини ағдар-тўнтар қилиб юборган эди.

* * *

Охирги давлат имтиҳонини «беш»га топшириб чиққан Матлуба дугоналарининг табрик ва ўпичларига ҳали тўйганча ҳам йўқ эди, йўлакда секретарь қизининг овози янгради:

— Матлубахон, комиссияга кирармишсиз!

Матлуба қуршаб олган қиз-йигитларнинг даврасини зўрға ёриб ўтиб, ҳозиргина чиққан аудиторияга кирди.

— Келинг, яқинроқ келинг, қизим!—...—комиссия ранси, юмалоқдан келган химия домласи уни очиқ чехра билан қарши олди, сўнг ёнида ўтирган тўладан келган хушсурат одамга юзланди:

— Ҳали айтган қизимиз Матлубахон Иброҳимова шу киши бўладилар...

Тўладан келган хушсурат одам оқ оралаб қолган қалин сочларини силаб, Матлубага синовчан тикилиб ўтирарди. Боя Матлуба имтиҳон топширганида бу одам йўқ эди, шунинг учунми, бошқами, Матлуба ийманиб кўз қирини ташлар экан, оқ сочли одам химия домласига: «маъқул» деган маънода бош ирғаганини кўриб қолди.

— Сизни ҳурматли доцентимиз Асқар Аминович чақирдилар, Матлубахон,— деди домла.

Асқар Аминович унинг гапини таъкидлаб бош ирғади.

— Бизнинг поликлиникамизга сизга ўхшаган... ёш, қўл-оёғи чаққонгина ҳамшира қизча керак эди, борасизми, Матлубахон?

Матлуба елкасини учирди.

— Тақсимотда мени Сурхондарёга ёзишган.

— Сизга Тошкент яхшими, ё Сурхондарё даштларими? — деди Асқар Аминович кулимсираб.

— Мен шунчаки... ўшанда ойимлар бетоб десам ҳам қолдиришмовди...

— Унда қолдиришмаган бўлса, энди қолдиришади. У ёғини бизга қўйиб берасиз. Келишдикми?

— Менга барибир, — деди Матлуба ва бу гапи Асқар Аминовичга ёқмаганини пайқаб қолди. Доцентнинг кенг пешанаси тиришиб, катта қўй кўзлари қисилди.

— Хўп, яхши, — деди у. — Эртага Министрликнинг кадрлар бўлимига боринг. Мен айтиб қўяман.

Шундай қилиб, Матлуба Асқар Аминовичнинг раҳбарлигида ҳамшира бўлиб ишлай бошлади. Поликлиникада ундан бошқа яна ўн чоғлик ҳамширалар ишлар, шундай бўлса ҳам одам етишмас эди. Матлуба укол қилар, жароҳатларни боғлар, дори-дармон берар, юз хил асбоб-ускуналарни ишга солиб, беморларни даволар; хуллас, эрталабдан кечгача нафас олишга ҳам вақт тополмас эди. У бош врачни деярлик кўрмас, гоҳо-гоҳо йўлакда дуч келиб қолса, Асқар Аминович мулойим кулимсираб:

— Ҳа, қора қиз, ишлар қалай? — деб сўраб қўярди. Бош врачнинг қўйган лақаби тезда бутун поликлиникага тарқаб, бошқалар ҳам Матлубани «қора қиз» деб чақирадиган бўлишди. Лекин бу лақаб Матлубани унча ранжитмас, чунки қорачадан келган бўлса ҳам юлдузи иссиқ эканини яхши билар, буни ёш врачларнинг муомаласидан ҳам сезар эди.

Матлуба, бошида нафис қизил дурра, эғнида позик қоматига ярашиб тушган ва қорача чехрасини аллақандай очиб юборган оппоқ халат, икки ўрим майин сочи белида, тор йўлакдан дик-дик юриб ўтганида суқланиб қарамаган одам бўлмас, ҳатто даволанишга келган кекса беморлар ҳам Матлуба укол қилаётганида: «қўлингиз енгил экан, дард кўрманг, қизим», деб дуо

қилишар, ёшлар эса тиржайишиб, йўлини пойлашар эди.

Бир куни уни Асқар Аминович чақириб қолди.

Матлуба кирганда Асқар Аминович, олдида бир ликопча новвот, дўнг пешанасида маржон-маржон тер, фамил чой ичиб ўтирарди. У Матлуба билан ўрнидан туриб, қўл бериб кўришди, столнинг олдида чуқур креслога ўтқазиб, бежирим хитой пиёласида чой узатди.

— Ишлар қалай, қизим, ҳеч ким хафа қилаётгани йўқми?

Матлуба унинг синовчан кўзларидан кўзини узиб ерга қаради.

— Йўқ, раҳмат...

— Шикоят йўқ денг? Яхши-яхши...— Асқар Аминович дўнг пешанасини силаб анча ўтирди, бир-икки марта томоқ қириб олди, кейин ясама хушнуд кулиб:

— Сиздан битта илтимосим бор, Матлубахон,— деди.— Лекин кўнглингизга ҳеч нарса келмасин... хўпми?

Матлуба чарақлаб турган қоп-қора кўзларини ердан узиб, бош врачга қаради. Асқар Аминович қошлари чимирилиб, яна томоқ қирди.

— Менинг бир жияним бор. Ўзи жуда яхши, камтар, культурний йигит, Матлубахон. Лекин ҳалигидақа... сал тортинчоқроқ. Илтимосим шуки, иккаловинг бир учрашиб танишсаларинг...

Матлуба Асқар Аминовичдай салобатли одам шу гапни қўзғаганидан уялиб, яна кўзини олиб қочди.

— Жияним сизни қасрдадир кўрган экан. У сизни ҳалигидақа... қандай тушунтирсам бўлади, ёқтириб қопти... Ўйларингизга совчи юбормоқчи экан, уришиб бердим. Ҳозирги ёшлар аввал танишадилар-билишадилар, яъни маданий йўл тутиш керак, дедим...

«Маданий йўл!.. Ойимлар касал деб, йиглаб борганимда қолдиришмаган одамлар, сизнинг бир оғиз гапингиз билан Сурхондарёдан олиб қолишди. Бундан чиқди, гап тагида гап бор экан-да!..»

Матлубанинг ўйлари қуюндай чархпалак бўлиб кетди. Бу қуюн орасидан Самигжоннинг вокзалда хайрлашаётганларидаги хафақон чехраси, ғамгин қўй кўзлари намоён бўлди.

— Яна таъкидлайман, кўнглингизга ҳеч нарса кел-

масин, Матлубахон,— деди Асқар Аминович.— Албатта, ҳозирги ёшларга, яъни сизга, менинг бу гапларим ғалати туюлиши мумкин. Лекин, мен аминманки, танишсаларингиз... тил топишиб кетасизлар. Жияним ҳам ҳалигидақа... жа замонавий, культурний йигит, Матлубахон!..

«Замонавий йигит!..» Матлубанинг кўз олдига яна Самиғжон келди. Лекин бу сафар унинг хафақон чеҳраси тез хиралашиб, эсига сўнгги хати тушди:

«Белорус қизлари жа дуркун бўлар экан, ўзлариям жа қуриб кетмагурлар...»

— Менинг «Волгам» ихтиёрларингда. Бир ўйнаб келинглар... хўпми, Матлубахон?

Матлуба тўсатдан юраги увишиб, бошини пастроқ эгди.

— Нусратжон!— деди Асқар Аминович.

Матлуба эшик очилганини сезса ҳам қарамоқчи эмас эди, ихтиёридан зўр бир куч оҳиста боқишга мажбур этди.

Остонада ҳақиқатан замонавий кийинган, қоп-қора сочлари силлиқ, узунчоқ буғдой ранг юзи қип-қизил бўлиб кетган бир йигит ўнғайсизликдан кўзлари сузилиб, ишшайиб турарди. Йигит новчагина, лекин яғриндор бўлгани учунми, бақалоқроқ кўринар эди.

— Қани, ёшлар, танишиб қўйинглар... «Волга»мни олиб, бир катайса қилиб келинглар!

Асқар Аминович шундай деди-да, гўё Матлуба эътироз билдиришидан қўрққандай, шоша-пиша хонадан чиқди. Нусратжон, қошлари чимирилиб, аллақандай содда юзидаги жимир-жимир томчиларни дастрў-молчаси билан артиб, Матлубанинг рўпарасидаги креслога чўқди.

— Ман Сизни... кўрганман, жуда кўп кўрганман, Матлубахон...

— Шунақами?— деди Матлуба. Тўсатдан унинг дилида болаларга хос бир шўхлик уйғониб, кулгисини аранг босди.

— Биз дўстлар билан чоллар чойхонасида ош қилишиб... гурунглашиб ўтирганимизда ўтиб қолардингиз. Ҳамма сизнинг йўлингизга тикиларди...

— Ҳаммами ё сизми?

Нусратжон «қовун тушир»ганини пайқаб, дудуқланди.

— Мен... Мени-ку, ўзингиз кўриб турибсиз...

— Ҳа, кўриб турибман...— Матлуба кўнглидаги шўх туйғуни яна ичига ютиб:

— Ўтираверамизми шўтта?— деб сўради.

— Юринг бўлмаса айланамиз, «Волга»ни ташлаб кетдилару, тоғамлар...

— Тоғангизнинг «Волга»си бўлмаса, ўн биринчи трамвай ҳам бор,— деб кулди Матлуба.

— Келинг, бир катайса қилайлик,— деди Нусратжон кўчага чиққанларидан сўнг.— Ноумид шайтон, биз ҳам «Волга»лик бўлиб қолармиз...

Матлубага Нусратжон бу гапни бўлакча маънода гапиргандай туюлди, машинага чиқаркан, жўрттага:

— Қачон оласиз, «Волга»ни?— деб сўради.

Нусрат ҳам бўш келмай:

— Лотерея олиб қўйибман. Биттаси бўлмаса биттасига чиқиб қолар,— деб кулди.

Матлуба ҳам беихтиёр кулимсиради. У ўздан ҳайрон эди: боя Асқар Аминович жиянидан гап очганида энсаси қотган бўлса, энди Нусратжоннинг гап-сўзлари ёқиб, юрагининг аллақаери жазиллай бошлаган эди. Нусратжон унга неча бор ишқ-муҳаббат изҳор этган қишлоқ йигитларини эслатарди. Матлуба, бу йигитларнинг севгисини рад этса ҳам, уларни қаттиқ ранжитаётганини сезиб, ич-ичидан зил кетарди.

Қизнинг индамай қолишини бошқача тушунган Нусратжон:

— Гап пулда эмас, пул топилади,— деди.— Машина топилмайди, Матлубахон. Айниқса янгисини топиш қийин.

— Пулингиз шунча кўпми?

— Ҳар қалай, бир машинага топилади.

Матлуба:

«Пулдингиз машинага кетса қалинни қандай тўлайсиз?» деб ҳазиллашмоқчи бўлди-ю, қуйишқондан чиқиб кетишдан ийманиб:

— Олганга яраша янгисини олинг-да!— деб кулди.

— Илойим, айтганингиз келсин!— деди Нусрат.— Хўш, нима қиламиз, далага чиқамизми ё кафе-мафега кирамизми, Матлубахон?

— Йўқ, бирорта парк-маркка кира қолайлик. Яхшиси, Скверга туша қолайлик.

Скверда одам гавжум эди. Илиқ мусаффо ҳавони

жийда ва акация гулининг хушбўй ҳиди тутган, хиёбондаги қиз-йигитларнинг қўлларида ҳам даста-даста гул, шунинг учунми, ё ёшларнинг шўх кулгилариданми, ҳаммаёқ аллақандай очилиб, яшнаб кетган эди.

Нусратжон ҳам гул олмоқчи бўлиб, гулчиларнинг олдидан тўхтаган эди, Матлуба «рахмат, керак эмас», деб қўлидан тортди.

Матлуба дуч келган биринчи бўш скамейкага ўзини ташлаб, атрофга тикиларкан, Самигжон хизматга жўнашидан бир кун олдин худди шу ерга келганлари эсига тушди...

Улар Скверга кечқурун кун ботмасдан олдин келишган, лекин гаплари тугамай, юракларни лиммолим тўлдирган ҳис-туйғулардан энтикиб, қайноқ бўсалар оғушида тонг отганини ҳам пайқамай қолишган эди.

Бу эсдаликлар тошқиндай ёпирилиб келди-ю, Матлуба ўзидан ижирганиб, Нусратжонга юзланди:

— Менга айтадиган гапингиз бор эди шекилли? Айтинг...

Унинг дабдурустдан бундай дейишини кутмаган Нусратжон шошиб қолди.

— Энди... ўзингиздан қолар гап йўқ. Бор гапни тоғамлар айтгандир...

Матлуба кулгисини яшириш учун ерга қаради.

— Хайрият тоғангиз бор экан. У киши бўлмаса нима қилардингиз?

— Йўқ-йўқ, гап унда эмас! Шунчаки... ўзингиз библиб турибсиз-ку, демоқчи эдим... Қисқаси, бирга турмуш қурсак дейман! — деди Нусратжон ва қулоқларига гача ловиллаб, худди тоғасиникига ўхшаган дўнг пешанаси ялтиллаб кетди. Буни кўрган Матлуба гапни чўзмаслиги кераклигини, гап қанча чўзилса бу содда йигит шунча қаттиқ ранжишини тушунди.

— Мени кечирасиз, Нусратжон ака, — деди у, мулойимлик билан, — мен ҳали турмушга чиқмоқчи эмасман. Ўқимоқчиман.

— Майли, ўқисангиз бош устига...

— Йўқ-йўқ, гапни чўзмайлик. Фойдаси йўқ. Мени кечирасиз, Нусратжон ака...

Йигит аллақандай сўниб, нурсизланиб қолган кўзларини осмонга тикиб:

— Майли, нима ҳам деймиз,— деди секин.— Суймаганга суйканмаймиз, Матлубахон...

— Хўп, хайр бўлмаса...— Матлуба ўрнидан турди. Нусратжон қўзғалмади. У осмондаги сийрак пушти ранг булутларга тикилиб ўтирар, оқариб кетган юзида, сал қисилган қўй кўзларида аллақандай сокин бир мунг жилва қиларди. Матлуба юраги «шиғ» этиб, бирикки оғиз ширин гап айтгиси келди, лекин йигитнинг кўнглини баттар оғритишидан қўрқиб, оҳиста узоқлашди...

* * *

...Эрталаб Матлуба энди ишга борган эди, Асқар Аминович чақиртириб қолди. Матлуба, худди ҳозир совуқ сувга шўнғийдиган одамдай, вужуд-вужуди жимирлаб кетди. Лекин бош врач уни кулиб қарши олди.

— О, ёшлар, ёшлар!— деди у, бошини чайқаб.— Тузукроқ гаплашишни ҳам билмайсизлар. Арзумаган нарсага аразлашиб қоласизлар! Қани, ўтиринг-чи, Матлубахон? Хўш, кеча нима бўлди ўзи?

Матлуба диваннинг четига омонатгина ўтирди, ҳозир бошланадиган савол-жавоблардан ўнғайсизланиб, рўпарасида ўтирган бу салобатли ва хушмуомала одамни ранжитишини билиб ғужанак бўлиб олди.

— Мабодо... қўполлик қилмадими у тентак?

— Йўқ, йўқ...

— Ё жияним ёқмадими сизга?

Матлуба уялганидан совқотаётгандай титраб.

— Кечирасиз, Асқар Аминович, мен... ҳали турмуш қурмоқчи эмасман!— деди.

— Ҳмм...— Бош врач бармоқлари билан столни чертиб жим қолди, сўнг, ўрнидан туриб, кабинетини бир айланиб чиқди. Матлуба унга қарамаса ҳам, бош врачнинг юзидаги мулойим табассум сўнганини, қошлари чимирилиб, қовоғи солинганини сезиб ўтирарди.

Ниҳоят Асқар Аминович тўхтаб:

— Турмушга чиқишни хоҳламасангиз... бир нима дейишим қийин,— деди хўрсиниб.— Лекин, назаримда, сиз хато қилапсиз, Матлубахон. Биз кексалар кўпни кўрганмиз. Ишқ-муҳаббат деган баландпарвоз гапларга учиб, гулдай қизлар бебахт бўлганини биламиз. Шунинг учун... мен сизни ўз қизимдай кўриб, шу ишга аралашган эдим. Чунки жияним, қўрсроқ бўлса

қўрсроқдир, бироқ... кўнглида кири йўқ, пок йигит, Матлубахон. Ҳалиям бўлса ўйлаб кўринг!

Матлуба бошини кўтармасдан:

— Майли,— деди оҳиста.— Мен ўйлаб бўлдим, Асқар Аминович.

— Шунақами? Хўп, нима ҳам деймиз? Аммо лекин кечирасиз, Матлубахон, мен сизни бунчалик енгилтак деб ўйламовдим. Умуман мен сиздан буни кутмаган эдим! Ҳа, кутмаган эдим!

Матлуба ялт этиб қаради. Бош врачнинг: «Мен сиздан буни кутмаган эдим» деган сўзлари унга: «Мен сизни Сурхондарёдан олиб қолганимда илтимосимни ерда қолдиради деб ўйламаган эдим», деган маънода өшитилди-да, бу гап жуда қаттиқ тегди.

— Қилган ғамхўрлигингиз учун... раҳмат. Бироқ мен ҳам сиздан буни кутмаган эдим.

— Нимани кутмаган эдингиз?— деди Асқар Аминович юришдан тўхтаб.

— Агар Сурхондарёдан олиб қолишдан мақсадингиз, жиянингиз... Мени жиянингизга олиб бериш бўлса... раҳмат! Ҳалиям кетишим мумкин.

Асқар Аминович, ияги ғалати қалтираб, кўзлари қисилди.

— Агар мен шунча яхшилик қилиб эшитган гапим шу бўлса... Сизга ҳам раҳмат. Лекин Тошкентда қолганингиз учун пушаймон қилаётган бўлсангиз, марҳамат, ҳалиям йўлингиздан қолманг!

— Майли, кетаман!— деди Матлуба.

— Жуда соз. Оқ йўл. Эртага Министрликка боринг. Кадрлар бўлимига телефон қилиб қўяман. Хайр. Муваффақият тилайман.

— Раҳмат!— Матлуба бошини мағрур кўтариб хонадан чиқди, лекин лабораторияга кирди-ю, ўзини диванга ташлаб йиғлаб юборди. Бир зумда ҳамшира қизлар йиғилишди, бир-бирига гап беришмай суриштира кетишди, бироқ Матлуба лом-мим демади, халатини ечиб, ўз кийимларини кийди-да, поликлиникадан чиқди.

* * *

...Министрликнинг кадрлар бўлимида одам кўп эди. Матлуба навбат олиб, ташқарига чиқди. У чорбур-

чак гулаорнинг четидаги скамейкага ўтириб, кўчадан ғизиллаб ўтаётган машиналарга, трамвай ва троллейбусларга пашшадай ёпишиб олган болаларга тикилди.

Матлубанинг кўнгли хуфтон, кўчада узоқ ўтирди. Ҳар сафар Асқар Аминовичнинг муомаласи эсига тушса, кўзига милт-милт ёш келарди. Кеча бу гапларни писанд қилмаган бўлса ҳам, кечаси жуда алам қилди. Йўқ, гап унинг Сурхондарёга кетишида эмас. У олис жойларга бориб ишлашдан қўрқмайди. Лекин Асқар Аминович... У бундай қилишга нима ҳақи бор? Жиянимга эрга тегмадинг деб ҳақорат қилишга, ишдан ҳайдашга ким ҳуқуқ берди унга?..

Матлуба буни ҳар ўйлаганида бир тўлғаниб, тонг отгунча хаёлида Асқар Аминович билан олишиб чиқди.

У бир ўйи Министрга кириб бўлган воқеани айтиб бергиси ҳам келди, лекин бу фикридан дарҳол қайтди, чунки министр уни Сурхондарёга боришдан қўрқяпти, деб ўйлаши мумкин!

Матлуба навбати ўтиб кетишидан қўрқиб ўрнидан турган эди, гулаорнинг рўпарасига таниш қора «Волга» келиб тўхтади-да, ундан Асқар Аминович тушди.

Матлуба кўриб-кўрмаганликка олиб, тескари бурилди. Асқар Аминович, қўлида катта чарм папка, Матлубанинг ёнидан ўтиб эшиккача борди, борди-ю, худди бир нарса эсидан чиққандай, тўхтаб:

— Сен... бу ерда нима қилиб юрибсан?— деб сўради.

Матлуба ҳайрон бўлиб Асқар Аминовичнинг юзига тикилди:

— Нима қилардим? Сурхондарёга кетмоқчи бўлиб келдим.

— Тентак!— деди Асқар Аминович, қовоғини солиб.— Бор, ишингга бор, ҳеч қаёққа кетмайсан!

— Ўзингиз-ку, кеча...

— Ўзингиз, ўзингиз! Бир оғиз гапириб бўлмайди сенларга!— деди Асқар Аминович, юзини буриштириб.— Ҳайронман ҳозирги ёшларга. Бунча тегма-нозик бўлмасаларинг? Бор ишингга, кеч қоласан!

Матлуба эътироз билдиролмади, томоғига бир нарса тиқилгандай туюлиб, «қилт» ютинди-да, Асқар Аминовичнинг ёнидан ўтиб, трамвайга қараб чопиб кетди.

Июннинг охирларида Самиғжондан телеграмма келди: «Йўлга чиқяпман. Рейс 421. Кутиб ол. *Матқобулов*».

Қасдига олиб, Самиғжон келадиган куни поликлиниканинг уч-тўртта ходими бир ҳафтага Мирзачўлга ёрдамга борадиган бўлиб қолди. Улар орасида Матлуба ҳам бор эди.

Матлуба узоқ ўйлади. Асқар Аминовичнинг олдига киришга оёғи тортмас, кирганда нима баҳона кўрсатишни тасаввур этолмас эди. Лекин ўйлай-ўйлай бошқа илож тополмагач, охири киришга мажбур бўлди.

Уша воқеадан кейин Матлуба бош врач билан гаплашган эмас, Асқар Аминович ҳам у ер-бу ерда учрашиб қолганларида совуққина бош иргаб қўя қоларди.

Матлуба кирганида Асқар Аминович халатини ечиб, қозиққа илмоқда эди. У Матлубага қарамай:

— Хўш, хизмат? — деб сўради.

Матлуба дудуғлана-дудуғлана илтимосини тушунтира бошлаган эди, Асқар Аминович худди у кутган саволни берди:

— Сабаб, боролмайсиз? Сизни Мирзачўлга командировка қилаётган бўлсак, ёш деб, бола-чақаси йўқ деб юборяпсиз, ахир. — Асқар Аминович, жойига бориб ўтираркан, кинояли жилмайди. — Ё... бирор муҳим сабаби бўлса — бунга айтинг.

— Сабаби... — Матлуба довдираб қолгани учун ўзидан ғижиниб, сумкасидан телеграммани олиб, столга қўйди. — Сабаби шу!

Асқар Аминович телеграммани ўқиркан, пешанасини ишқаб:

— Матқобулов... Бу ким? — деб сўради.

— Солдат... хизматини битириб келяпти... — Матлуба кўзларини қаёққа яширишини билмай, терлаб кетди.

— Хўп. Солдат бўлса, хизматдан келаётган бўлса... илож йўқ, — деди Асқар Аминович. — Муовинимга айтинг: ўрнингизга бошқа бировни тайинласин!

Матлуба севинганидан стулга қоқилиб эшикка отилган эди, Асқар Аминович тўхтатди:

— Яхши йигитми? Тўйга чақириш эсингиздан чиқмасин, а қора қиз?

...Самолёт бир соатча кечикиб келди. Бошида дўппи, эгнида атлас кўйлак, қўлида бир даста гул, юрагини чулғаган ҳаяжондан бир жойда туролмай, аэропорт олдидаги хиёбонларда айланиб юрган Матлуба, гулзорнинг четидаги скамейкада ўтирган бир гуруҳ эркак-аёллар уни зимдан кузатишаётганини, бир-бирларига қараб имо-ишоралар қилишаётганини пайқаб қолди:

«Самиғжоннинг қариндош-уруғлари!»

Улар орасида ўн саккиз-ўн тўққиз яшар иккита қиз бор, иккалови ҳам жуда келишган, чиройли эди. Биринчиси қирқтириб сарғиш рангга бўяган, иккинчиси баланд қилиб турмаклаб олган. Ўтган-кетган ҳамманинг кўзи шуларда эди. Даврада худди Самиғжонга ўхшаган дуркингина ёш жувон ҳам бор эди. Матлуба гулзорнинг ёнидан ўтаётиб, ёш жувон чиройли бурнини жийириб кулаётганини кўриб қолди, кўриб қолди-ю, қаддини ростлаб олислаб кетди.

Матлуба Самиғжонни дарров таниди. Самолётдан чиққанлар орасида беш-олти солдат бўлса ҳам, уни кўрган заҳотиёқ таниб, юраги ўйнаб кетди: ўша!

Чап қўлида шинель, ўнг қўлида чамадон кўтариб олган Самиғжон трапдан чопқиллаб тушиб, илдам юриб, темир панжарага яқинлаша бошлади.

Самиғжоннинг бўй-басти яна ҳам чўзилиб, кучга тўлиб, бақувват йигитга айланган, узунчоқ қорамағиз юзида, кўз қарашлари, ҳатто одимлашида ҳам аллақандай шиддатли бир нарсга пайдо бўлган эди.

Панжарадан чиқиш билан уни қариндош-уруғлари қуршаб олишди.

Чиройли ёш жувон унинг бошини эгиб икки юзидан чўлп-чўлп ўпди, қизлар кулишиб қўл узатишди, қизлардан кейин шляпа кийган серсавлат йўғон одамлар ва хипчиндай хушқомат йигитчалар навбатма-навбат қучоқлашиб, ўпишишиб узоқ кўришишди, ниҳоят, ҳаммаси катта оломон бўлиб, аэропорт биносига қараб йўл олишди. «Мени чақиргани эсида ҳам йўқ! Аҳмоқ бўлиб югуриб келибман!..»

Худди шу пайт, Самиғжон, гўё Матлубанинг кўнгил фарёдини эшитгандай, атрофга аланглаб қаради ва мунғайиб турган қизни кўриб, унга томон интилди. Лекин ёш жувон уни тўхтатиб, қулоғига бир нима деб шивирлади. Самиғжон «хўп» деб бош ирғади-да, Матлубага қараб югурди. Матлуба ҳам кўнгли бирдан

равшан тортиб унга томон интилди. Самиғжон қадоқдай оғир катта қўли билан унинг майин кафтини оғритиб сиқаркан:

— Яхшимисан, Матлуб? — деди кулимсираб. — Битта ўпсам бўладими?

Матлуба қўлини тортиб олиб, орқага тисарилди.

— Ҳалиям ўшанақамисан? — деди Самиғжон.

— Қанақаман?

— Қишлоқи!

— Боринг. Қариндош-уруғларингиз безовта бўлиш-япти! — деди Матлуба.

Самиғжон яна унинг қўлидан ушлади:

— Юр, бизникига!

— Йўқ, йўқ! — Матлуба чўчиб орқага тисарилди.

— Кимдан уяласан? Жа ғалати одатларинг борда! — деди Самиғжон, пешанаси туришиб. — Хўп, бўлмаса... Эртага учрашсак... Қаерда учрашамиз? Ҳа, Темирийўлчилар паркида! Темирийўлчилар парки. Эсингдами? Волейбол ўйнаган жой. Соат бешда. Эсингдан чиқмайдими? — Самиғжон кўзини қисиб кулди-да, кутиб турган қариндошларига қараб чопиб кетди. У чопиб бориб қизларни қўлтиқлаб олди. Буни кўриб турган Матлуба, бирдан ўпкаси тўлиб:

«Бормайман! — деди ўзича. — Агар ўлиб қолсам ҳам бормайман!»

Самиғжон, гўё уни дарров эсидан чиқаргандай қизларни қўлтиқлаб, аэропортга кириб кетиши, қариндош-уруғларининг уни менсимай кинояли боқишлари Матлубани шундай ўкситдики, дакки еган содда қишлоқ қизларидай кўз ёшини тиёлмай пиқ-пиқ йиғлаб юборди, сўнг, қизарган кўзлари билан автобусга чиқишга ийманиб камқатнов тратуардан пиёда кетди...

Кун ботган, лекин дарахтларнинг учлари, кўп қаватли баланд иморатларнинг пештоқлари чарақлаб, кўзни олар, офтобда эриб, кигиздай майинлашиб қолган асфальтдан қўланса ҳид кўтариларди.

Матлуба кўзига ҳеч нарса кўринмай, туфлиснинг пошнаси билан юмшоқ асфальтга «мих қоқиб» бораркан, шу маҳалгача Самиғжоннинг қариндош-уруғлари билан қизиқмаганини эслади. Қариндош-уруғлари у ёқда турсин, энди ўйлаб қараса, Самиғжоннинг ўзини ҳам яхши билмас экан. Яхши биладиган ўрталарида нима ҳам бўлди? Қишлоқда танишишди, кейин бир-

икки марта у ер-бу ерда учрашишди, хизматга жўнаётганида ўпишиб хайрлашишди, ниҳоят, хат ёзишиб туришди. Шу!

Бунақа танишлар ҳозирги ёшлар орасида озмунча бўладими? Уч йилдан бери келган ҳамма совчиларни қайтарганида, танишмоқчи бўлган ҳамма йигитларга рад жавоби берганида... нимага умид қилган эди?

Йўқ, у эртага учрашувга бормайди! Самиғжон уни севмас экан, у ҳам Самиғжонга суйканмайди!.. Майли, қариндошлари унга танлаганларини олиб беришсин! Самиғжон уни «қишлоқи» деди, Матлуба қишлоқи бўлса, ҳалиги қизлардан биттасини ола қолсин!

Матлуба учрашувга бормасликка астойдил қасд қилса ҳам, эртасига соат бешга яқинлашган сайин юраги ўйнаб, бир жойда туролмай қолди. Қизнинг иктиёрига бўйсунмаган бир куч уни паркка судрар, жойида ўтиришга қўймас эди. У ўзи билан ўзи олишиб, шундай чарчадики, соат бешга занг урганда ҳолсизланиб диванга йиқилди. Шу пайт уни телефонга чақриб қолишди.

— Матлуба, сенмисан? Хайрият кетмаган экансан!

Матлуба Самиғжоннинг гапларига эмас, телефонда баралла эшитилиб турган чинқироқ музикага қулоқ солиб, сукут сақлар эди.

— Гап шундаки, мен боролмайдиган бўлиб қолдим. Эшитяпсанми, Матлуба?

— Эшитяпман,— деди Матлуба.— Жуда яхши бўпти. Мен ҳам боролмас эдим.

— Нега?— деди Самиғжон кулиб.— Мендан хафа бўляпсанми? Биласан-ку ахир: бунақа пайтда келдикетди кўп бўлади. Уйдан зўрға қутулиб чуқувдим, опам билан поччамлар судраб кетишди. Бу ерда... яна ўтириш. Зиёфат!..— Самиғжон ширакайф одамларга хос хушнудлик билан кулди.— Кўриб турибсан-ку, ахир?

— Ҳа, кўриб турибман. Майли, опангизнинг қайинсингиллари билан бўлаверинг...— Матлуба бу гапни айтишга айтиб қўйиб ўзидан ғижинди: «Мунча бачкана бўлмасам!»

— Ие, ҳа?— деди Самиғжон.— Кошки опамларнинг сендақа ажойиб қайинсингиллари бўлса? Мана, опам ҳам куляптилар, сени айтяптилар, содда қиз

экан деаптилар!.. Эшитяпсанми, Матлуба! Нега инда-маяпсан?

— Нима дейман?..

— Эртага соат бешда. Ушатта. Эшитяпсанми—соат бешу ноль-нолда. Кеч қолмагин тагин. Кўзим тўрт бўлиб кутаман. Эшитяпсанми, Матлуб?

Матлуба дили равшан тортиб жилмайди.

— Агар чиндан кўзингиз тўрт бўлиб кутсангиз!..

* * *

Матлуба ишдан чиқиб, ательсга борди. Унинг бундан бир ой муқаддам заказ қилган, лекин кеча Самигжоннинг келишига тайёр бўлмаган кўйлаги тайёр бўлган экан. Эрталаб у янги кўйлаги билан янги туфлисини кийиб, икки ўрим сочини баланд қилиб турмаклаб, поликлиникага кириб келганида, ҳамма ҳайратда қолди. Ҳамшира қизлар эса:

— Вой, мунча очилиб кетибсан, Матлуб!..— деган хитоблар билан қарши олишди.

Матлуба бу хитоблар, ёш врачларнинг хушомадлари ва кутаётган учрашувдан боши гангиб, тушгача қушдай учиб юрди. Тушки овқат маҳалида халатини ечиб, буфетга кираётган эди, кимдир мулойим овозда: «мумкинми, яхши қиз?» деб чақириб қолди. Матлуба бурилиб қаради-ю, юраги алланечук бўлиб кетди.

Йўлкада аэропортдаги чиройли ёш жувон турарди! Жувон қоп-қора ингичка қошларини чимириб, Матлубага разм солди, кейин:— Кечирасиз, яхши қиз,— деди.— Малол келмаса бир минут вақтингизни берсангиз. Ташқарига чиқа қолайлик. Бу ерда гаплашадиган холироқ жой йўқ экан.

Улар олдинма-кейин юриб, поликлиникадан чиқишди. Кўчанинг у юзидаги кичик гулзорга ўтиб, чинор тагидаги скамейкага ўтиришди.

— Матлубахон,— деди жувон.— Сиз балки «бу нотаниш жувон нима қилиб юрибди», деб ҳайрон бўлаётгандирсиз?

Матлуба индамади. Унинг юрагидаги кўрқув сўнган, унинг ўрнини аллақандай совуқ бир туйғу эгаллаган, чунки жувон нима мақсадда келганини пайқаган эди.

— Мен... Самигжоннинг опалари бўламан,— деди

жувон жилмайиб, жилмайганда оппоқ тишларининг орасига қўйилган нафис тилла қоплама ялтиллаб кетди.

— Мен сизни... ўзимга синглимдай яқин олганим учун келдим, Матлубахон. Сиз жуда... содда, яхши қиз экансиз...

— Раҳмат.

— Йўқ, ўлай агар ёлгон гапирсам! Сиз менга жуда ёқдингиз. Агар ёқмаганингизда, оқ кўнгил бир қиз эканингизни билмаганимда бу ерга келиб юрмас эдим...

«Гапинг бўлса резинкадай чўзавермай айтиб қўя қолмайсанми?» Матлуба ранги ўчиб, кўзларини олиб қочди. Жувон хўрсинди.

— Кўриб турибман, мени хушламаяпсиз. Сиз Самиғжонни жуда яхши кўрсангиз керак... Бироқ оқибати нима бўлади? Яхшироқ ўйлаб кўрддингизми буни?

Матлуба энтикди.

— Оқибат... нима бўлишини укангиздан сўранг!

— Укамни қўйиб тулинг, Матлубахон!

— Нега энди қўйиб турар эканман?

— Чунки... ҳозирги йигитларни биласиз. Айниқса Самиғжон. Шон-шухратдан маст бўлиб, қизларнинг хушомадларидан боши айланиб қолган. Ҳали кўриш-саларингиз айтиб берар: армияда бир кун ҳам хизмат қилмабди. Икки йил Округ офицерлар уйининг физкультура командасида волейбол ўйнаб ўтказибди. Шаҳарма-шаҳар кезиб юрибди. Чет элларга чиқиб, бир даста диплом олиб, спорт мастери бўлиб қайтибди! Энди институтга кирмоқчи... Беш йил ўқиса, шаҳарма-шаҳар айланиб юрса! Яна чемпионатлар, чет элга чиқишлар, шон-шухрат, йўлини пойлаган жононлар!.. Сиз... Сиз соддагина бир қиз экансиз...

Матлуба кўнглининг бир четида унинг ҳақ эканига иқрор эди, лекин иқрор бўлгани учун ҳам баттар ёнди.

— Ундан кўра... сен укамга муносиб эмассан деб қўя қолинг!— деди у, лаблари титраб.

Жувон бошидаги дуррасини тўғрилаб кулди.

— О, Матлубахон, Матлубахон! Ёшсиз-да, ёш! Мен сизнинг келажагингизни ўйлаяпман!

— Боя айтдим-ку, келажагим нима бўлишини укангиздан сўранг, деб!

— Мен ҳам айтдим-ку, укам ҳали турмушнинг ач-

чиқ-чучугини татиб кўрмаган тантиқ бир йигит деб. У ҳозир ақл билан иш тутадиган аҳволда эмас!

«Ҳа-а... коса тагида ним коса бор экан-да!— Матлубанинг қалбида шўх туйғу жавлон урди.— Бундан чиқди Самиғжон билан гаплашган. Самиғжон мени деган!..»

— Майли-да!— деди у кескин.— Нима қилса ҳам ўзи қилсин! Сиз аралашманг!

Жувон бошини чайқаб хўрсинди-да:

— Нечага кирдингиз, Матлубахон?— деб сўради.

— Ҳар нечук, сиз ўйлагандек қариб қолганим йўқ!

— Мен ҳам шунинг учун сўрадим-да, ёшингизни!— деди жувон.— Самиғжон энди йигирма бирга кирди. Сиз кўп бўлса йигирмага боргандирсиз... Ҳозир қайси қиз ўз тенгдошига турмушга чиқади, Матлубахон?

— Бундан чиқди, сизнингча ҳозирги қизлар чолларга тегар экан-да!

— Чолга бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, ўзидан ўн-ўн беш ёш катта одамга тегади. Мен ҳаммани эмас, ақлли қизларни айтяпман!

Матлуба бурнини жийирди.

— Ақлли қизлар, а? Аҳмоғингиз бордир бу ерда! Ўйлайсизки, ниятингизни билмайди деб? Бу насиҳатингизни ўша укангизга олиб бермоқчи бўлган қайинсингилларингизга беринг! Тушундингизми?

— Тушундим!— жувон ранги ўчиб ўрнидан турди, кўзлари аллақандай совуқ чақнаб:

— Кеча сизни кўрганимда соддагина қиз экан деб ўйловдим. Энди қарасам... ичидан пишган экансиз! Ҳа, сиз укамга муносиб эмассиз! Унинг келажаги порлоқ! Ҳали донғи бутун дунёга кетади. Сиз укамга тегиб, унинг бошига дардисар бўлмоқчимисиз? Тегиб бўлсиз!

Жувон бунинг ҳаммасини тин олмасдан тез гапирди-да, Матлуба оғиз жуфтлагунча бўлмай, кўчадаги оломонга қўшилиб кетди. Матлуба ҳушига келганда жувоннинг аллақачон қораси ўчган эди.

Матлуба аввал ўксиб, кўзига милт-милт ёш олди, кейин ўпкасини босиб, ўзидан ғижинди, дилини чулғаб олган алам, қишлоқ қизларига хос бўлакча бир ўжарлик билан алмашди:

«Йўқ, мен укангга дардисар бўлмоқчи эмасман. Бошда мен эмас, уканг менга ёпишган. Йўқ, чучварани хом санабсан! Самиғжондан айириб бўлсан мени!»

Матлуба сумкасидан миттигина ойнасини олиб, тўзғиган сочларини тузатди, юзлари ловуллаб ёнган мулойим қизчанинг аксига қараб, кўз ёши аралаш жилмайди: «Чолга тег дейди-я! Ҳаммани ўзингдек кўрасан-да!.. Керак бўлса... ўша қайинсингилларингни чолга бер!.. Аҳмоғинг йўқ бу ерда!..»

* * *

Самиғжон айтган жойида, бир маҳаллар волейбол майдони бўлган, ҳозир эса ўртасига катта фонтан ўрнатилган гулзорнинг атрофида айланиб юрарди.

Эғнида енгсиз гулдор финка, оёғида кўзгудек ялтилаган учи бигиз туфли, тўзғиган қалин сочлари ўзига ярашиб тушган. Самиғжон Матлубага аэропортдагидая ҳам хушсурат кўринди-ю, негадир яна кўзига ёш келди.

Самиғжон уни кўриб, тез юриб келди-да, қўлтиғидан олиб, четроқдаги скамейкага бошлади. Скамейкада муштдеккина бир кампир коляскада неварасини ўйнатиб ўтирар эди.

Самиғжон Матлубани қўлтиқлаб олганича кампирнинг ёнига ўтирди.

— Ярим соат куттирдинг. Бурун бунақа одатинг йўқ эди-ку?

— Биз икки йил кутганда сиз ярим соат кутсангиз нима бўпти?

— Ҳа-а? Балосан-ку! Биру ноль!— Самиғжон шундай деб кулди-да, тўсатдан қизни қучоқлаб юзидан, лабларидан, бўйнидан ўпа бошлади.

Унинг оловли бўсасидан нафаси қайтиб вужудидан ўт чиқиб кетган Матлуба, кампир ўрнидан турганини кўриб, ҳушига келди, қаттиқ толпиниб, Самиғжоннинг қучоғидан чиқди.

— Вой, нима қиляпсиз? Уялмайсизми одамлардан?— деди ҳансираб.

— Бе! Кимдан? Ана у кампирдан уяламизми? У ҳам роса ўпишгандир ёшлигида!— Самиғжон кўзлари ўт чақнаб, Матлубага яқинроқ сурилиб ўтирди. Матлуба унинг яна ўпишга чоғланаётганини кўриб, скамейканинг четига сурилди. Самиғжон хиёбондаги қизйигитлар кулимсираб қарашаётганини кўриб қовоғини солди.

— Ана холос! Одамлар менинг ўпичларимдан эмас, сенинг мана шу қилиғингдан кулишяпти!— деди у.— Шу одатларинг сира қолмади-қолмади-да!

— Одатимга нима бўпти? Бўлмаса сизга... учраган жойда ўпиб кетаверадиган текин қизни топиб-сиз-да!

— Ие, бу нима деганинг?— деди Самиғжон.

— Ўзингизни гўлликка солманг!— деди Матлуба кескин.— Агар мени десангиз олдин... олдин ЗАГСдан ўтинг, кейин билганингизни қилинг!

— ЗАГСдан ўтинг!— Самиғжон кўзларини лўқ қилди, кейин бирдан хохолаб кулиб юборди.

«Бундан чиқди... опахонларининг гапи тўғри экан-да!»— Матлуба рангидан қони қочиб, энтикди.

— Нега куласиз?

— Ўзи куладиган гап қиялпсан-да!

«Яхши кўрса нега уйлангиси келмайди? Нега?»— деди Матлуба ичида. У бунга сира тушунолмас, Самиғжон эса ҳамон хохолаб куларди.

— Сичқонга ўлим, мушукка ўйин. Сиз мени қўғирчоқдай ўйнатиб, бир кун ташлаб кетмоқчисиз!

— Қизиқсан-а! Ҳозирги замонда ким ЗАГСни ўйлайди? Бир-бирини яхши кўрган дан кейин...

— Яхши кўрсангиз...— Матлуба «тўй қилинг, уйланинг!» демоқчи бўлди-ю, ийманди.

— Яхши кўрсангиз... нега ЗАГСдан ўтишдан қўрқасиз?

— Тўхта! Ахир сен... ахир биз...

Самиғжон: «ахир биз бир-биримизни севамиз-ку!» демоқчи эди, лекин «севги» сўзи унга чучмал кўриниб, дудуғланиб қолди, сўнг юзи буришиб:— Ахир сен мени... яхши кўрасан-ку!— деб хитоб қилди.

— Сиз-чи?— деди Матлуба.

Самиғжон асабийлашиб елкасини учирди.

— Менга нима бўпти? Ахир... бир-биримизни яхши кўрсак бўлди-да! Ўйнаб қолайлик... Бошқаси бўлаверар ахир!.. Наҳот шаҳарга келиб ҳеч нарсани ўрганмаган бўлсанг? Мен сени... туппа-тузук бўлиб қолгандирсан, деб ўйловдим!

— Мен сиз айтган туппа-тузуклардан эмасман!— деди Матлуба.— Бўлмайман. Бўлолмайман ҳам.

— Агар мен ўргатсам-чи?

— Раҳмат!

Тўсатдан Самиғжон қизнинг қўлидан «шап» ушлаб ўрнидан турғазди.

— Бўлди! Юр, бир жойга борамиз!

Матлуба унга ҳадиксираб қаради:

— Қаёққа?

— Бир ўртоғим чақирган. Жиндай зиёфат бўлади. Менинг ёр-биродарларим билан танишасанми, йўқми?—деди Самиғжон кулиб:— Ё ЗАГСдан ўтмагунча танишмайсанми?

Матлуба индамай парк дарвозасига томон йўналди. Самиғжон паркдан чиқиши биланоқ беш панжасини кўрсатиб, (бу унинг «беш сўм бераман» дегани эди) дуч келган биринчи машинани тўхтатди.

— Чилонзорга.

— Ўтиринглар!

Машина «газик» эди. Самиғжон Матлубани орқа ўриндиққа чиқариб, ўзи ёнига ўтирди-ю, машина қўзғалиши билан яна боягидай маҳкам кучоқлаб олди. Матлуба унинг иссиқ лабларидан лабини олиб қочаркан, гоҳ ўзини кўриб кўрмаганликка олиб ўтирган шофёрдан уялар, гоҳ борадиган жойларини ўйлаб ваҳима босар, лекин шундай бўлса ҳам Самиғжонни силтаб ташлашга журъат этолмас, чунки унинг «қишлоқи» деб кулишидан қўрқар эди.

Машина узоқ юрди. Матлуба Чилонзорга борган бўлса ҳам ҳеч қачон савдо марказидан нарига ўтмаган эди, шунинг учун ҳам назарида, дунёнинг бир четига бориб қолгандай туюлди. Ниҳоят, Самиғжон «келдик» деб машинани тўхтатди-да, сакраб тушиб Матлубага қўлини чўзди.

Улар катта кўчанинг муюлишига тушган, кўчанинг икки юзида эгизак болалардай бир-бирига ўхшаган тўрт қаватли бинолар солдатлардай саф тортиб турарди.

Самиғжон Матлубани қўлтиқлаб, кўчанинг чап юзидаги ҳовлига бошларкан:

— Сал қовоғингни оч, Матлуб!— деди ёлвориб.— Худди мендан қўрқаётганга ўхшайсан, а?

— Йўқ, ўзим...

— Шундай чиройлик қиз!.. Ҳайронман: кийининг, юриш-туришинг жойида-ю, қилиқларинг... Ке, қўй, замонавий қизларга ўхшагин, Матлуб!

— Ўхшай олмасам-чи?

— Жуда ўхшаб турибсан-да! Фақат... қовоғингни оч! Қани, бир жилмайгин. Яна!..

Самиғжоннинг мулойим кулиб гапириши, айниқса «Матлуб», деб эркалаб чақариши қизга у билан илк бор учрапиган чоғларини, йигитнинг аллақандай беғубор шўхликлари, қизларни кулдириш учун ёнғоқ тепасида «Тарзан» бўлиб шохдан-шохга сакраб учишларини эслатди. Кўз олдига суюкли қишлоғи, тоғ этагидаги қалин ёнғоқзорлар келди-ю, юраги илиқ меҳрга тўлиб, беихтиёр жилмайди.

— Ҳа, бормисан? Мана энди мен яхши кўрган Матлубга ўхшадинг! — деди Самиғжон.

Улар арининг уясидай гуж-гуж болаларга тўла ҳовлидан ўтиб, қаршидаги уйнинг иккинчи қаватига чиқибди. Самиғжон «34» деб ёзиб қўйилган эшикнинг тугмасини босди. Эшик очилиб, остонада бўйнидаги галстуги бир томонга қийшайиб, сийрак малла сочлари тўзғиб кетган пакана хомсемизгина бир йигит пайдо бўлди. У ширакайф кўзларини Матлубага тикиб ишшайди:

— Э, бормисанлар, оламда? Қани, хоним, марҳамат қилсинлар! — Йигит Матлубанинг қўлтиғидан олмоқчи бўлиб қўлини чўзди, Матлуба худди ёш боладай ҳуркиб, Самиғжоннинг орқасига яширинди. Уни хомсемиз йигитнинг мастона ҳаракатигина эмас, ичкаридан эшитилаётган чинқироқ музика билан қизларнинг қаҳ-қаҳаси, айниқса йўлакни тўлдирган паға-паға тамаки тутуни-ю, аллақандай қўланса ҳид сескантириб юборган эди.

Пакана йигитнинг худди бўялгандай қип-қизил, қалин лабларида ғалати табассум жилва қилди:

— Ие, ҳа, на мунча чўчийсиз, хоним? Бўри эмасмизки, еб қўйсак! — Йигит гапини тугатмаган ҳам эди, йўлакда у куни Самиғжонни кутгани аэропортга чиққан икки қиз кўринди. Қизлар Матлубага «салом» деган маънода бош иргашди-да, Самиғжонни қўлтиқлашиб ичкарига бошлашди.

— Сиздақа кавалердан ўргилдик! Кутавериб кўзимиз тўрт бўлди-ку, ўртоқ Матқобулов?

Самиғжон қизларни кўрганда Матлуба эсидан чиққандай, хушнуд кулиб ичкарига кириб кетди.

— Қани, хоним! — пакана йигит, қийшайиб қолган галстугини тўғрилаб, Матлубанинг билагидан ушлади.

Матлуба тўсатдан қишлоқда эшитган ваҳимали гаплари, мана шунақа зиёфатлару, бу зиёфатларда бўладиган беҳаёликлар ҳақидаги «миш-миш»лар эсига тушиб:

— Йўқ, йўқ, кирмайман!— деб бақирди-да, қўлини тортиб олиб, зинадан пастга отилди. У биринчи қаватга тушганида орқадан ҳалиги йигитнинг:

— «Ҳой, Самиғжон! Тутиб келган кийигинг қочиб кетди, оғайни!» деган овозини эшитди. Самиғжон уни катта кўчага чиққанида қувиб етиб, қўлидан ушлади:

— Тўхта? Қаёққа қочяпсан? Нима бўлди сенга?

— Ҳеч нима!—Матлуба қўлини тортиб олиб, унинг юзига ғазаб билан тикилди.— Қаёққа олиб келдингиз?

— Қаёққа бўларди? Оғайнимникига келдик.

— Ўргилдим бунақа оғайнингиздан. Мен копток эмасманки, оғайнингизга оширсангиз!—Матлуба шартта бурилиб кетмоқчи эди, Самиғжон ушлаб қолди.

— Шошма-шошма, нималар деяпсан ўзи? Наҳот ҳазилни тушунмасанг?! Ахир оғайнимнинг хотини бор-ку!.. Бу жувонларнинг биттаси ўшанинг хотини-ку!..

Матлуба яна кўзлари чарақлаб кетди.

— Хотини бўлса... нега менга осилади? Сиз ҳам яхшисиз! Мени хомсемиз оғайнингизга ташлаб, унинг хотини билан... қўлтиқлашиб...

Матлуба гапиролмай юзини кафтлари орасига яширди. Самиғжон уни елкасидан қучоқлаб, кулди.

— Шу ҳам гап бўлди-ю! Булар жуда яхши, жуда оқ кўнгил одамлар, ахир!.. Сен... қанақасан ўзи?

— Майли, мен шунақаман!— деди Матлуба, изтироб билан.— Улардақа бўлолмайман! Бўлишни хоҳламайман. Тушундингизми?

Самиғжон йўловчилар қизиқсиниб қараётганини кўриб, Матлубани четга тортди.

Қизнинг хатти-ҳаракатлари боя унинг кулгисини қистатган бўлса, энди ғашига тега бошлади. Айни замонда қизнинг сўзларида, аллақандай ички бир дард акс этиб турган маъсум чеҳрасида, ёш билан пардаланган катта қора кўзларида, бўлакча бир поклик ва самимият бор эди. Самиғжон бу самимиятти сезар, сезгани учун ҳазилга буришга уринарди.

— Бундан чиқди... тўй бўлмагунча кўришмас эканмиз-да!

— Нега куласиз? Яхши кўрсангиз... нега кўрқасиз?

Самиғжоннинг юзида изтироб акс этди.

— Ҳалиям кўрқаётганим йўқ. Лекин... кимга керак шу иш? Мен ҳали ўқийман, ахир!

— Ўқисангиз нима қипти?— деди Матлуба.— Сиз ўқийсиз, мен ишлайман. Сизга ёрдам бераман.

Матлуба: «Жоним билан хизматларингизни қиламан!» демоқчи бўлди-ю, Самиғжон ғалати кулимсираганини кўриб, лабини тишлади. Кўнглида эса унинг «хўп» дейишини илтижо қилар, агар у «хўп» деса чиндан ҳам унинг вафодор ёри, содиқ дўсти бўлишга камсамёд қиларди...

Самиғжон афтини бужмайтириб:

— Тўй, уй-рўзгор, қозон-товоқ, бола-чақа! Вой дод!— деб кулди.

Матлуба бошини эгди, кўрқиб бўлса ҳам ўжарлик билан:— Войдод бўлса... мен ҳам бундай юролмайман,— деди.

— Бўлмаса кутар экансан-да!— деди Самиғжон.— Беш йилга чидайсанми?

— Майли, кутаман!

— Қариб қоласан-ку!— Самиғжон бу гапни айтишга айтиб қўйиб, дарров тилини тишлади. Чунки Матлуба тўсатдан ранги ўчиб, лаблари пирпираб кетди.

— Қариб қолишимдан кўрқсангиз... атрофингизда парвона бўлиб юрганлар билан бўлаверинг! Институтни битириб, машҳур бўлганингизда уйланасиз!

Матлуба шундай деди-да, ўзини катта кўчага отди. У ёқдан бу ёққа ғизиллаб ўтаётган машиналарнинг бири тормозини ғичирлатиб тўхтади, иккинчиси четга буриламан деб, ариқча қийшайиб қолди. Матлуба эса, кўзига ҳеч нарса кўринмай, кўчадан ўтди-да, тротуардаги оломонга қўшилиб кетди...

Самиғжон бир лаҳза қизнинг кетидан тикилиб турди, кейин қўлини бир силтаб, орқасига қайтди.

* * *

Ҳозир, олти йилдан кейин, ўшанда Самиғжонга айтган гаплари, дарҳол «ЗАГСдан ўтасан» деб, оёқ тираб туриб олганлари Матлубанинг ўзига ҳам ғалати туюлади, буни ҳар эслаганида уятдан юалари буришиб

кетади. Лекин, содда қишлоқ қизи, у ўша кеча Самиғжон билан алоқани узиб, тўғри қилганига амин эди. Тонг отгунча мижжа қоқмай, қоронғида шифтга тикилиб ётаркан, Матлуба ўшанда яна бир парсани кўнглига қаттиқ тугди: ўқиши керак! Чунки наздида, Самиғжон ҳам, опаси ҳам уни шунчаки бир ҳамшира деб ўйлаганлари учун назарга илишмагандай туюлди. Агар у институтда ўқиганида улар ҳам бошқача муомала қилишар эди!.. Шунинг учун ҳам қишлоқи бир ўжарлик билан: «Агар бошимга тош ёрса ҳам ўқийман, кириш имтиҳонларидан сурункасига ўн йил йиқилсам ҳам ўқийман!» деб ўзига-ўзи сўз берди.

Самиғжон бу воқеадан кейин ҳам бир-икки марта Матлубахонни излаб поликлиникага келди. Лекин Матлуба унинг олдида чиқмади. У чиқмасликка чиқмас эди-ю, кейин бир неча кунгача ҳеч қайёққа сиғмай, пушаймон чекиб юрарди. Умуман, Самиғжондан кўнглини узишга қаттиқ аҳд қилса ҳам уни зимдан кузатишда давом этар, газеталарда суратлари чиқса қирқиб олар, у ҳақдаги мақолаларни қайта-қайта ўқир, шундай пайтларда дугоналарига билдирмай хилватда йиглаб кўнглини бўшатар эди.

Бир кун—унда Матлуба ТошМИ нинг иккинчи курсида ўқир эди,—медиكلар билан физкультурачиларнинг волейбол бўйича ўртоқлик учрашуви бўлди. Учрашувда Самиғжон ҳам қатнашди.

Матлуба Самиғжон кўриб қолишидан қўрқиб, ҳам шуни истаб, ўйинни бошдан охиригача томоша қилди.

Физкультурачилар учрашувни учу-бир ҳисоби билан ютдилар. Ўйиннинг охирида физкультурачилар Самиғжонни осмонга отиб, табриклашди. Уни табриклашиб, атрофида гиргиттон бўлганлар орасида қизлар кўп эди. Бунга кўрган Матлуба майдондан секин чиқиб кетди.

Негадир кўнгли вайрон бўлган Матлуба, катта кўчада маъюс бораркан, тўсатдан унинг ёнига «Волга» келиб тўхтади-да, Самиғжоннинг «Матлуб» деган таниш овози эшитилди.

Матлуба юраги шиг этиб, ялт этиб қаради, қаради-ю машина тўла қизларни кўриб, ўзини яна оломон орасига урди.

Охирги сафар Матлуба Самиғжонни бешинчи курс имтиҳонларини топшириб, практикага кетаётганида

кўрди. Бир кун кечқурун сўнгги имтиҳондан қутулган Матлуба хуррам кулиб, ётоқхонасига кирган эди, қўшни хонада турадиган бир қиз югуриб кирди:

— Сизни бир йигит чақиряпти! Жа кетворган йигит!

Матлуба дарров сизди: Самиғжон!

Самиғжон ҳовлида папирос чекиб турарди.

Матлубани кўрганда офтобда қорайган шиддатли юзида кинояли табассум жилва қилди.

— Мана, бир қошиқ қонимиздан кечармикансиз, деб келдик, Матлубахон!

Матлуба унга яқинроқ борди-ю, сесканиб кетди: Самиғжон оёқда зўрға турарди!.. Галстуги бир томонга қийшайиб қолган, кўзалари қизариб кетган, лаб-лунжи осилган...

Матлуба вужуди зир титраб орқага тисарилди.

— Тўхта, нега қочяпсан, Матлуб!— деди Самиғжон.— Мана, хоҳласанг ЗАГС дан ўтамиз. Агар сен учун менинг юрагимдан ЗАГС қоғози ортиқ бўлса, марҳамат, унга ҳам тайёرمىз!

У Матлубага яқинлашмоқчи бўлиб бир-икки қадам ташлаганди, қоқилиб кетиб, акацияни ушлаб қолди.

Матлуба қайрилиб ҳам қарамади. У ётоққа кирди-да, ўзини каравотга ташлаб йиғлаб юборди.

Шу-шу Самиғжон қайтиб келмади. Эҳтимол ўшанда маст бўлса ҳам Матлубадан ранжигандир. Ундан ранжимаган, кўнгли қолмаган ким бор ўзи? Битта-ю битта синглиси Мастура бўлса... уни ҳам йиғлатди! Бултур институтни битириб, қишлоққа келгандан бери қанча жойдан совчи келди—ҳаммасини қайтарди, ҳаммасини ранжитди. Йигитлар уни кибор дейишади, баъзилар ҳатто бемеҳр, тош бағир қиз деб ўйлайди. Балки Самиғжон ҳам шу хаёлга боргандир? Матлуба бўлса... Кошкийди Самиғжон яна бир марта қидириб келса, келиб бир оғизгина илиқ сўз айтса... нималар қилмас эди Матлуба?.. Ҳижрон дудида лахча чўғ бўлган юраги ёшлик эҳтироси, қизлик меҳр-муҳаббати—ҳамма-ҳаммасини унга икки қўллаб тутмасмиди! Унинг садоқатли ёри, ҳамдард дўсти, сирдош ўртоғи бўлмасмиди? Бу ғурур, бу аламларни эсидан чиқариб, бир умр унинг «чўриси» бўлмасмиди?..

Кошкийди одамлар буни билишса! У ҳам тирик жон эканини, ёшликда қўмсаган бегубор, пок муҳаббат ор-

вусида ёниб битганини, қонида кўпирган эҳтиросни жиловлай-жиловлай чарчаганини, олдин Самигжонни пушаймон қилдириб, кейин унинг мисоли бир чўриси бўлиш ниятида адойи-тамом бўлганини тушунишса!.. Йўқ, ҳеч ким буни билмайди, ҳамма уни «димогдор» бир қиз деб ўйлайди.

Матлуба чуқур хўрсиниб ўрнидан турди, пастда, қоронғи жарликда шовиллаб оқаётган дарёга қулоқ солганича, бир-бир босиб орқага қайтди.

Мастура, бошига будильникни қўйиб, диванда гу-жанак бўлиб ухлаб ётар, йиғлаган бўлса керак, қовоқ-лари шишган, сочлари ёстиққа ёпишиб қолган эди. Матлуба юрагига қуюлиб келган опалик меҳридан кўнгли эриб, синглисининг маъсум чеҳрасига, нам кип-рикларига тикилиб, бирпас турди, сўнг алламаҳал бў-либ қолса ҳам, машина сўрагани санаторий директо-рининг уйига кетди.

Опа-сингил санаторийнинг алмисоқдан қолган та-рақ-туруқ «газиги»да йўлга чиққанларида қорли чўқ-қилари усти эндигина оқара бошлаган, лекин дара ҳа-ли зимзиё, тоғ бағридаги боғлар қорайиб кўринар, сой-нинг шовуллаши аллақандай ваҳимали туюларди.

Улар барвақт йўлга чиқиб яхши қилишган экан, пачоқ машина гоҳ радиатори қайнаб, гоҳ мотори ўчиб, шаҳарга соат тўққиздан ошганда кириб боришди.

Қишлоқдан иккиланмай чиққан Матлуба шаҳарга яқинлашган сари ҳаяжони ортиб, талмовсирай бошла-ди. Агар ёнида Мастура гуноҳкор боладай мунғайиб ўтирмаганда, балки ярим йўлдан қайтиб кетар эди.

У институт биноси кўриниши биланоқ машинани тўхтатиб, шоферга жавоб берди, сочини, кийимларини тузатаркан, ҳаяжонини яшириш учун жўрттага дағал овозда:

— Қани, бошла!— деди синглисига.— Мен билма-сам, қабул комиссияларинг қаёқда-ю, ўртоқ Матқобу-лов қаёқдалар?

Мастура олдинга ўтди. Унинг кетидан бораётган Матлуба институт олдидаги хиёбонларда юрган тўп-тўп қиз-йигитларни кўриб, беихтиёр тўхтади.

— Қаёққа чопасан? Матқобулов келадиган вақт бўлдимми ўзи?

— Келган бўлишлари керак. Соат иккида мандат ксмиссияси. Ҳамма иш ўша кишининг қўлларидан ўта-

ди-ку, ахир!— Мастура кўзлари жовдираб бир опасига, бир институт томонга қаради-ю, бирдан чехраси ёришиб кетди.

— Ана, кептилар! У ёққа эмас, бу ёққа қаранг. Кўрдингизми, қизлар билан гаплашиб турибдилар-ку!..

Матлуба, ранги ўчиб, синглиси кўрсатган томонга қаради. Самиғжон қўлида шляпа, теракка суяниб, бир гуруҳ қизлар билан чақчақлашиб турарди. Узоқдан унинг чехраси аниқ кўринмас, фақат оппоқ тишлари йилтирар, лекин Матлубанинг назарида у ҳеч ўзгармаган, аксинча, яна ҳам яшариб кетгандай туюлди. Кутилмаганда Матлубанинг эсига Самиғжоннинг бир маҳаллар кулиб айтган гаплари тушди:

— «Кутсанг майли-ю, лекин... қариб қоласан-да!..»

— Ўша киши,— деди Мастура.— Танимадингизми?

— Танидим,— Матлуба қуруқшаб қолган лаблари ни ялади.— Танидим, бироқ... мени кечир, Мастур, мен бу одам билан учрашполмайман! Кейин... бир кун ҳаммасини айтиб бераман. Кечир, жонгинам!— Матлуба синглисини қучоқлаб юзидан ўпган бўлди-да, Самиғжон кўриб қолишидан қўрқиб, ариқ бўйидаги дарахтларни паналаганича чопиб кетди.

Мастура қулт этиб ютиниб институтга қараб кетди. У Самиғжонга учрашмасдан секин ўтиб кетмоқчи эди, лекин эшикка борганида Матқобулов кўриб қолиб, қизлар даврасидан чиқди.

— Ҳа, пучуқ, қаёқларда юрибсан?— деди у кулиб.— Кеча излаб тополмадим.

Мастура бошини ҳам қилиб, туфлисининг учи билан ер чиза бошлади.

— Мен кеча... қишлоққа борувдим.

— Шунақами?— деди Самиғжон.— Қалай, опангни кўрдингми?

— Кўрдим. Опамлар... ҳозир шўтта эдилар...

Самиғжон бирдан рангги ўзгариб, атрофига олазарак бўлиб қаради.

— Қани? Қаёқда?

Самиғжоннинг юзида акс этган ҳаяжон, овозидаги титроқ мисоли бир нур бўлди-ю, Мастуранинг кўнглини қоронғи қилиб турган аллақандай шубҳаларни тўзғитиб юборди. У тўсатдан ҳамма нарсага тушуниб, секин ҳўрсинди.

— Опам... кетиб қолдилар. Сизни кўрдилару, кетиб қолдилар...

— Нега? — деди Самиғжон. — Нега келди-ю, кетди?

— Билмасам...

— Тавба! — Самиғжон бўғилиб кетаётгандай бўлиб томоғини силади, сўнг:

— Эҳ, Матлуб! Матлуб! — деб бош чайқади-да, мийиғида кулимсиради. — Опанг... Ҳалиям ўша-ўша экан-да, а?

... Матлуба эса, бу пайт, институтдан узоқда, шаҳар паркининг энг хилват жойида бир ўзи ўтирарди. У ўзи билан ўзи олишар эди: «Ҳозир қилган иши тўғри бўлдим, йўқми? Мастурага нисбатан, биттаю-бита синглисига нисбатан яхши қилмади, албатта. Лекин, ҳозир Самиғжон билан учрашганда нима дерди? Ушанда гапингизга кирмай аҳмоқлик қилган эканман, мана энди пушаймон бўлиб келдим, дейдими?»

— Йўқ, учрашмаганим яхши бўлди! — дерди Матлуба. Лекин кўзларини парк дарвозасидан узолмас, қаёққа кетганини синглисига айтмаганини унутиб, Самиғжон излаб келишини орзиқиб кутар, олисда унга ўхшаган йигит кўринса юраги ўйнаб кетарди. Келаётган йигит Самиғжон эмаслигига ишонгач, кўзига милт-милт ёш оларди.

Тошкент, 1966 йил.

МУНДАРИЖА

Ижод довлонлари оша (сўз боши)*...	3
Муқаддас	25
Тилла узук	117
Бир фелъетон қиссаси	155
Қанот жуфт бўлади	250
Матлуба	448

© * Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1976 й.

На узбекском языке

Адыл Якубов

МУҚАДДАС

Повести

Редактор *Ж. Насриддинова*
Расомлар *А. Кива, Н. Холиқов*
Расмлар редактори *И. Кириакиди*
Техн. редактор *Т. Смирнова*
Корректор *Ш. Собирова*

Восмахонага берилди 29/Х—1976 й. Восишга рухсат этилди 10/ХII—1976 й. Формати 84×108¹/₃₂. Восма л. 15,0. Шартли басма л. 25,2. Нашр л. 25,52+0,05 вкл. Тиражи 45000 Р. 09698. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси 30. Шартнома № 81—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида № 1 қўғозга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1976 йил, ас-каз № 299. Ҳаҳоси 96 т.